

Leopold Auburger

**Hrvatski jezik
i
serbokroatizam**

Leopold Auburger

Hrvatski jezik i serbokroatizam

Maveda d. o. o., Rijeka
Knjižnica Veda, knjiga 16.

Suizdavač
Hrvatsko filološko društvo Rijeka

Urednik
dr. sc. Mario Grčević, prof.
dr. sc. Milan Nosić, prof.

Katalogizacija u publikaciji – CIP
UDK 811.163.42:811.163.42](091)
81'272

Auburger, Leopold

Hrvatski jezik i serbokroatizam /Leopold Auburger < preveli: Nikolina Palašić i Leopold Auburger > - Rijeka: Maveda : HFDR, 2009., 304 str.; 24 cm. – (Knjižnica Veda; 16.)

Bibliografija: 271.-294.

Bilješka o autoru: 303.

ISBN 978-953-7029-14-2

Maveda d. o. o.

Leopold Auburger

Hrvatski jezik i serbokroatizam

Maveda i HFDR

Rijeka, 2009.

Njemački izvornik:

Leopold Auburger: *Die kroatische Sprache und der Serbokroatismus*, Gerhard Hess Verlag, Ulm/Donau, 1999.

Hrvatski prijevod:

Leopold Auburger: *Hrvatski jezik i serbokroatizam* (preveli: Nikolina Palašić i Leopold Auburger), Maveda i HFDR, Rijeka, 2009.

(Hrvatsko izdanje autor je izmijenio i dopunio u odnosu na njemački izvornik. Engleske citate prevela je Anita Memišević, a francuske Milan Nosić.)

Kazalo

Uvodna riječ	7
Predgovor	8
1. Uvod: Jezični dodiri u povijesti Hrvata	9
2. Razvoj hrvatskoga kao zasebnoga jezika i serbokroatizam	16
2.0. Problemi periodizacije i pregled razdoblja	16
2.0.1. Problemi periodizacije	16
2.0.2. Pregled pojedinih razdoblja i njihovih tijekova	22
2.1. Prvo razdoblje: Početak razvoja novoštokavskoga hrvatskoga jezika u jedini tip budućega općehrvatskoga književnoga jezika	32
2.1.1. Nestajanje glagoljizma i novi književnojezični razvoji	32
2.1.2. Ivan Gundulić i njegov ep <i>Osman</i>	36
2.1.3. Leksikografija, gramatika i prevođenje kao početci kroatistike u doba političkoga preporoda Hrvatske	50
2.2. Drugo razdoblje: Novoštokavski kao jedini tip općehrvatskoga književnoga jezika i početci serbokroatizma	58
2.2.1. "Ilirski", štokavski hrvatski, proširivanje "srpskoga" i početci serbokroatizma u južnoslavistici	58
2.2.2. Nastavak kodificiranja hrvatskoga jezika	67
2.2.3. Nova štokavska književna djela	72
2.2.4. Ivan Mažuranić i njegovo epsko djelo	74
2.2.5. Sadržajna usporedba Mažuranićeva epa <i>Smrt Smil-age Čengića</i> s epom <i>Gorski vijenac</i> Petra II. Petrovića Njegoša	85
2.2.6. Funkcionalni i jezičnopolitički problemi hrvatskoga jezika u javnoj uporabi	92
2.2.7. Načelo višenarječnosti i razgranavanje kroatistike u filološke smjerove	101
2.3. Treće razdoblje: Početci etnopolitičkoga serbokroatizma i potiskivanje kroatistike	108
2.3.1. Početci etnopolitičkoga serbokroatizma	108
2.3.2. Potiskivanje kroatistike u korist serbokroatizma	115
2.4. Četvrto razdoblje: Serbokroatizam i jugoslavizam: otrježnjenje i otpor Hrvata	125
2.5. Peto razdoblje: Ponovno pohrvaćivanje jezika i kulture pod politički tragičnim uvjetima	136
2.5.1. Razvoj rječničkoga blaga i pravopisna reforma	137
2.5.2. Jezičnokulturna i obrazovna politika	142
2.6. Šesto razdoblje: Serbokroatizam, jugoslavenski komunizam i hrvatski otpor	152

2.6.1. Politička reakcija protiv 5. razdoblja i pokušaj utvrđivanja serbokroatizma Novosadskim dogovorom	152
2.6.2. Neučinkovitost Novosadskoga dogovora i hrvatski otpor novomu serbokroatizmu	173
2.7. Sedmo razdoblje: <i>Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika</i> i ponovno uspostavljanje suvereniteta hrvatskoga jezika	183
2.7.1. <i>Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika</i> i Hrvatsko proljeće	183
2.7.2. Suzbijanje Hrvatskoga proljeća, samoodržanje kroatistike i raspadanje serbokroatizma uz raspad SFRJ	196
2.8. Osmo razdoblje: Početak nove epohe za hrvatski jezik i kroatistiku	209
3. Teorijske, metodološke i filozofske aporije serbokroatizma	223
3.1. Korpusnolingvistički uvjetovana i politički motivirana "iluzija bliskosti" hrvatskoga i srpskoga jezika	224
3.2. Primjena teorije izgradnje jezika Heinza Klossa	226
3.3. Temeljni jezikoslovni pojmovi u argumentaciji serbokroatizma	231
3.4. Spoznajnoteorijski, praktično filozofski i metafizičko-antropološki problemi	254
4.0. Zaključna razmatranja: "Hrvat čuva sveti ogranj na ognjištu svomu."	259
4.1. Narod, jezik i domovina	259
4.2. Etničko znamenje i nacionalni simboli Hrvata i Srba	264
5.0. Izvori i literatura	271
6.0. Kazalo imena	295
7.0. Bilješka o autoru	303

Uvodna riječ

Jezikoslovac, slavist i filozof. dr. habil. Leopold Auburger u proteklih 20-ak godina kompetentno, samozatajno i marljivo proučava hrvatski jezik i njegovu povijest. Auburgerov pristup hrvatskomu jeziku određen je njegovim prethodećim istraživanjima iz opće i teoretske lingvistike, posebice iz područja varijanata, filozofije i kršćanske (moralne) teologije. Pitanje zasebnih jezika Auburger sagledava u svezi s povijesti njihovih naroda i ne osmišljava teoretske jezike koji bi mogli postojati izolirani od svojih govornika, nego upravo obratno: zasebni jezici nastaju i razvijaju se u komunikacijskom sklopu, kulturi i stvarnosti ljudi koji ga rabe, njeguju i smatraju zajedničkim. Takav pristup zasebnim jezicima u svjetskoj lingvistici nije nov, no na hrvatski jezik u cijelosti ga je prvi primijenio i teoretski osmislio vjerojatno upravo L. Auburger. Budući da zasebni jezici u genetskolingvističkim cjelinama nastaju upravo izgradnjom, Auburger genetskolingvističke suodnose hrvatskoga jezika sa srpskime i drugim srednjojužnoslavenskim jezicima ne smatra dokazom da se radi o jednom jeziku ili da hrvatski kao zaseban jezik ne postoji. Hrvatski i srpski književni jezik smatra dvama književnim jezicima dvaju izgrađenih zasebnih jezika. Njihova je korpusnolingvistička bliskost omogućila razvijanje raznih pokušaja da ih se stopi u jednu cjelinu. Knjiga koja je pred nama, nije samo pregled vanjske povijesti hrvatskoga jezika, već upravo i prikaz jezično-političkoga programa koji je imao cilj unificirati hrvatski i srpski i pod dominacijom srpskoga stvoriti "srpskohrvatski" kao zaseban jezik. Taj je program Auburger definirao i nazvao *serbokroatizmom*, čime je bitno upotpunio slavističko i kroatističko pojmovlje. Njegovom smo knjigom pored toga dobili i vrlo koristan i zanimljiv prikaz razvoja kroatistike, zanimljiv to više što je nastao gledanjem "izvana", očima njemačkoga jezikoslovca koji je iznimno dobro proniknuo u razvitak hrvatskoga kroatističkoga jezikoslovlja i njegovih katkada vrludavih povijesnih tijekova. Auburgerova je knjiga vrlo bitan prinos ne samo inozemnoj kroatistici, već je u ovom prerađenom hrvatskom izdanju vrlo bitan prinos i kroatistici u Hrvatskoj.

Akad. Stjepan Babić

Predgovor

S obzirom na konačni povijesni slom serbokroatizma početkom 1990-ih, za nehrvatsku južnoslavistiku postalo je neizbježno temeljito promisliti svoju dotadašnju "serbokroatistiku" i stvoriti prostor za razvitak prikladne kroatistike u inozemstvu. Ta zadaća nipošto nije jednostavna jer je raspadom serbokroatizma dovedena u pitanje vjerodostojnost pojedinih inozemnih filoloških disciplina i njihovih institucija. Stoga je potrebno prisjetiti se povijesti nastanka serbokroatizma i "serbokroatistike", a isto tako i nastojati na produktivnom razvoju inozemne kroatistike kao filološke discipline. Iznova poticati to promišljanje i preispitivanje cilj je i ovoga hrvatskoga izdanja moje njemačke knjige iz 1999. godine. S istim ciljem trudio sam se u knjizi iznijeti što više tematski relevantnih činjenica i potkrijepiti ih opširnim bibliografskim podacima. Kao takva će ova knjiga moći poslužiti kao poticajan priručnik.

Neobičnim se može činiti da su ovdje naslovi starijih djela otisnuti uglavnom u svojem izvornom načinu pisanja. Na to sam se odlučio zato što je upravo povijest slovopisa i pravopisa hrvatskoga jezika od samih početaka bila od velike važnosti za razvoj hrvatskoga književnoga jezika, dakle već daleko prije razdoblja serbokroatizma.

Budući da je fenomen serbokroatizma višeslojan, knjiga se ne ograničava na obradbu njegove filološke dimenzije. Bilo bi irealno i besmisleno ograničiti se na usko filološka pitanja, a pri tom ne uzeti u obzir filozofske, a do neke mjere i teološke dimenzije te jezično- i znanstvenopovijesne drame. Bez tih je dimenzija uloga povijesti kao "učiteljice života" nezamisliva. Uz to, bez njih ne bi bio moguć ni dijalog u svrhu međuetničkoga sporazumijevanja i suživotno plodnih jezičnih dodira. Neka dakle razvitak ozbiljnoga dijaloga u duhu istine bude plod i ovoga djela.

Prvi je poticaj za prevođenje ove knjige dao davne 2001. godine profesor Marko Samardžija. Na tome mu izričem svoju zahvalnost. Nakon toga prvoga poticaja brigu da se knjiga prevede neumorno je i uspješno vodio od 2002. godine do danas akademik Stjepan Babić. Njegovo je razumijevanje i zanimanje za objavljivanje hrvatskoga prerađenoga izdanja njemačkoga izvornika uistinu bilo izvanredno. Stoga mi je posebno drago da je prijevod napokon objavljen. Na tome sam mu njegovu zalaganju duboko zahvalan. Pored toga, ugodna mi je dužnost zahvaliti prof. dr. Milanu Nosiću, koji je kao nakladnik i suurednik preuzeo poslovni rizik, a također i Nikolini Palašić, prof. kao prevoditeljici. Posebna mi je ugodnost zahvaliti uredniku doc. dr. sc. Mariju Grčeviću koji je uložio velik trud da tekst bude objavljen u što kvalitetnijem obliku.

München, u rujnu 2009. god.

Leopold Auburger

Agere sequitur esse, aliter negesse agere.

Process is dominated by the subjective unity,

else transition of the subject is effected.

L. A.

1. Uvod: Jezični dodiri u hrvatskoj povijesti

Doseljavanje Hrvata u južnu Europu i njihovo konačno naseljavanje istočne obale Jadrana i obalnoga zaleđa uslijedilo je u 7. st. nakon pobjede Istočnoga Rimskoga Carstva nad Avarima. Već su u istom stoljeću Hrvati kao narod prihvatili kršćanstvo. Pokršćavanje je započelo 641. god. u okviru pregovora koje su hrvatski vođe vodile s papom dalmatinskoga podrijetla Ivanom IV. Pregovaralo se o oslobađanju Rimljana koje su zatočili Hrvati. Pokršćavanje je okončano najvećim dijelom u 9. st. Hrvati su 680. godine s papom Agatonom, rođenim Grkom, zaključili godinu dana prije njegove smrti sporazum koji ih je obvezivao da više ne će poduzimati osvajačke pohode, što će znatno utjecati na njihovo buduće vanjskopolitičko djelovanje. Taj je sporazum bio utoliko vrijedniji što je zaključen u doba sklapanja primirja između cara Konstantina I. Pogonatososa (668. – 685.) s Arapima i Avarima (678.). U isto je vrijeme održan i 6. opći (ekumenski) carski koncil (od studenoga 680. do rujna 681. god.) u Carigradu (Konstantinopolis) kojim je opet postignuto crkveno jedinstvo. Kršćanska vjera, utemeljena na koncilu u Kalcedonu (451.), ojačana netom održanim koncilom i dopunjena s obzirom na monotelističke zablude, postala je vjerom Hrvata. U sukobu s herezom arijanske i manihejske vrste, koja se je na Balkanskom poluotoku bila proširila sve do područja kasnije Srbije i Bosne, takva je vjera Hrvatima davala jasnu duhovno-vjersku usmjerbu i stav koje su sačuvali kroz svoju čitavu daljnju povijest.¹

U 10. st. hrvatska se kneževina uzdigla na razinu kraljevstva koje se je već u 11. st. prostiralo sve do rijeke Drave. Najstarije potvrde pisanoga hrvatskoga jezika jesu glagoljicom pisani napisi s obalnoga jadranskoga područja te s područja Kvarnerskoga zaljeva i Istre, a njihov nastanak seže i do druge polovice 11. st. (*Plominski natpis*, *Krčki natpis*, *Valunska ploča*). Jezik tih napisa je hrvatska čakavština. Najvažniji književni spomenik toga ranoga doba je Bašćanska ploča iz benediktinske opatije svete Lucije u Jurandvoru pokraj Baške na otoku Krku. Ta ploča, osim svjedočanstva o gradnji crkve sv. Lucije, sadrži pravni darovni tekst na ondašnjem hrvatskom narodnom jeziku s elementima crkvenoslavenskoga književnoga jezika. Dokument je pisan glagoljicom. U njem se imenom spominje "Zvonimir kralj hrvatski" kao darovatelj ledine opatiji, a tekst njegove darovnice napisan je u skraćenom obliku. [161: 28–32] Tekst te ploče bio je predodređen postati "kamenom temeljcem čitavoj hrvatskoj književnosti". [130: 5] Ploča je nastala

---

¹ Za povijest Hrvata u Jugoistočnoj Europi u 7. i 8. st., tj. u prvim stoljećima od njihova doseljavanja, a posebice za političku i crkvenu organizaciju Hrvata nakon njihova pokršćavanja u prvoj polovini 7. st., usp. poglavlja "Hrvati u Dalmaciji" i "Dva tamna stoljeća" u djelu [224: 163–318].

na prijelazu dvaju stoljeća, oko 1100. god. Međutim, potvrde o izvornom književnom latinskom jeziku kojim su se Hrvati služili, potječu već iz 9. st.²

Hrvatski jezik tijekom svoje sada već četrnaest stoljeća stare povijesti u južnoistočnoj Europi bio je izložen mnoštvu različitih jezičnih kontakata. Na području jadranske obale Hrvati su pri svojem doseljenu zatekli romanski narod s kojim su tijekom naraštaja uspostavili plodonosan simbiotski odnos čiji je rezultat bila asimilacija toga romanskoga naroda i prihvaćanje romanskih elemenata u hrvatskom jeziku i kulturi. Osim toga, Hrvati su već od početka svojega doseljavanja u južnoistočnu Europu pa sve do kraja 10. st. imali intenzivne kontakte i s bizantsko-grčkom kulturom, što je posebno ostavilo traga u Dalmaciji kao bizantskoj vojnoj oblasti (grč. *thema*).

Brojni, dijelom simbiotski plodni, a dijelom nepovoljni politički događaji u povijesti Hrvata suočili su hrvatski jezik s latinskim, njemačkim, mađarskim, italoromanskim (talijanskim) i osmansko-turskim jezikom koji su dugo vremena u važnim dijelovima njegova područja bili sudominantni ili dominantni sekundarni jezici.

Književni latinski bio je u uporabi do kraja 18. st. kao drugi jezik i to zbog pripadnosti Hrvata Rimokatoličkoj crkvi, ali i kao jezik književnosti čitave Europe. Kao službeni jezik latinski je u Hrvatskoj u uporabi bio do 1848. god. kada je održan austroslavistički orijentiran slavenski kongres u Pragu. Latinski je jezik do te godine služio kao zaštita od štetna utjecaja njemačkoga i mađarskoga jezika. Naime, tada je Sabor Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije potvrdio svoj prijašnji zaključak od 23. listopada 1847. god. na osnovi kojega je hrvatski jezik postao službenim jezikom te trojedne kraljevine. Njemački je bio kontaktni jezik najprije od konca 8. st. i to posredstvom Franačkoga Carstva s karolinškom vlašću nad Panonijom, gotovo cijelom Istrom i dobrim dijelom današnjom sjeverozapadnom Hrvatskom te Slovenijom u ondašnjim okruzima – Štajerskom, Koruškome, Kranjskom i Veronom. Od sabora u Wormsu 1521. god. Habsburško je Carstvo postavilo okvirne uvjete njemačko-hrvatskih jezičnih kontakata koji su u tom obliku trajali sve do 1918. god. Hrvatski je pokrajinski sabor u Cetingradu 1527. god. za kralja izabrao Ferdinanda I. Habsburškoga. Pod vlašću Habsburgovaca njemačko-hrvatski jezični kontakti posebno su jačali od 18. st. nadalje. Mađarski je bio kontaktnim jezikom u Hrvatskoj od 1102. god. kada je nagodbom *Pacta conventa* zaključena personalna unija s Ugarskom u kojoj je tada vladao prvi ugarski kralj Koloman. U 19. st. došlo je u doba Austro-Ugarske do antihrvatske jezične i kulturne politike, i to nakon austro-ugarske nagodbe od 1868. god. i nakon uvođenja austro-ugarskoga dualizma koji je uslijedio umjesto austro-ugarsko-hrvatskoga trijalizma, a sve to za banovanja Dragutina Khuena Hédervárya u Hrvatskoj. [51: 236–238] Italoromanski, odnosno talijanski, bio je kontaktni jezik, i to kao nasljednik latinskoga jezika zahvaljujući još od antike

---

² Za razvitak hrvatske pismenosti i hrvatskoga književnoga jezika u vezi s razvitkom hrvatske latinske i starocrkvenoslavenske književnosti usp. [224].

postojećim rimskim, mletačkim (do 1797.), francuskim (do 1813.) i talijanskim (1918. – 1943.) vlastima nad pojedinim dijelovima Istre i Dalmacije. Kontakti s osmansko-turskim bili su za hrvatski jezik od povijesne važnosti. Ti su jezični kontakti doduše bili manje intenzivni od onih koje je turski imao sa srpskim jezikom, ali su ipak bili znatni. Presudna poglavlja u povijesti hrvatsko-turskih kontakata vežu se za stalna osmanlijska osvajanja hrvatskih krajeva, za pad Bosne pod tursku vlast 1463. god., te za daljnje osvajanje bosanskih područja sve do pada Bihaća 1592. god. Od presudne je važnosti bilo i uništenje hrvatskih plemićkih rodova u bitci na Krbavskom polju 1493. god., kao i katastrofalan poraz ugarske vojske 1526. god. kod Mohača. Tim se je pobjedama osmanlijska vlast učvrstila u sljedećih punih 350 godina u jugoistočnim europskim zemljama, među kojima su bile i one naseljene hrvatskim stanovništvom, prvenstveno Bosna, Hercegovina i Slavonija.

Do dodira s jezicima iz vlastite, slavenske jezične obitelji dolazilo je već od vremena u kojem su sv. braća Ćiril (oko 826. – 869.) i Metod (oko 815. – 885.) te njihovi neposredni sljedbenici stvorili starocrkvenoslavenski jezik. Taj se je jezik širio do kraja 11. stoljeća iz Bugarske i posebice Makedonije, a od 12. stoljeća kao posljedica njegova utjecaja nastaje hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga i širi se hrvatska inačica ćiriličkoga pisma. Hrvatski crkvenoslavenski jezik supostojao je u funkcionalno odvojenoj uporabi, naime u triglosiji uz hrvatski jezik i latinski jezik do 16. st. u religioznim i posebice liturgijskim tekstovima. Jezični dodiri imali su velik utjecaj na hrvatski jezik i na njegov književnojezični razvoj. [161] U mlađoj jezičnoj povijesti, naime u 19. st., hrvatski jezik imao je s češkim jezikom plodonosne kontakte, zahvaljujući kojima su (kao i kontaktima s njemačkim) u hrvatski jezik ušle brojne posuđenice, od kojih su neke postale i trajne primljenice. Na srpski jezik u tom smislu odgovarajući utjecaj imali su ruski i francuski jezik, ali sa znatno većim udjelom posuđenica.

Međutim, ni jedan od tih jezičnih dodira nije postao prijetnjom hrvatskomu kao zasebnom jeziku. Prava prijetnja došla je tek početkom 19. st. zahvaljujući sve tješnjim dodirom sa srpskim jezikom. Od druge polovice 19. st. taj je jezični dodir programski vođen i ideološki racionaliziran. Bio je usmjeren prema unifikaciji hrvatskoga i srpskoga, a u korist srpskoga jezika, što je bio i konačni cilj unifikacije. Program tog jezičnog dodira kao kompleksne, povijesnojezične i posebice jezičnopolitičke dinamične cjeline ovdje se označava nazivom *serbokroatizam*. Taj program je za cilj imao srpsko-hrvatski jezik kao novi jezik koji je trebao biti rezultat jezično-planski kontroliranih hrvatsko-srpskih jezičnih dodira, pri čemu je srpski, naravno, trebao dominirati. Sastavni dijelovi programa serbokroatizma bili su: srbizirajuća, zapravo unitaristička jezična politika, pansrbizam s ideološkim čimbenicima realno etničkoga i opcijski deklariranoga srpstva kao i velikosrpska vanjskopolitička ekspanzija. Osnovne spoznaje o serbokroatizmu te o srpskom i hrvatskom nacionalizmu, kako se prikazuju u dolje navedenoj literaturi, potvrdile su i analize

srpskih, hrvatskih pa i slovenskih udžbenika povijesti i zemljopisa za razdoblje prije 1914. god.. [195] U srpskim udžbenicima zastupa se Karadžićev pansrbizam po kojemu bi svi štokavci zapravo bili Srbi, kao i velikosrpski program prema kojemu bi Makedonija, Kosovo, Crna Gora, Bačka, Banat, Srijem, Bosna, Hercegovina, Dalmacija, Slavonija kao i velik dio civilne Hrvatske zapravo bili srpski krajevi. Po tome bi južnoslavenski dio stanovništva u Austro-Ugarskoj bio 96 % srpski. Jasnu opreku tomu predstavljaju hrvatski udžbenici u kojima nema prostorno-ekspanzijskih zahtjeva i koji naglašavaju zajedništvo Hrvata i Srba. Stoga se u njima i službeni jezik Trojedne Kraljevine naziva *hrvatski ili srpski jezik*.³

Zaplet serbokroatizma kao hrvatske drame zbivao se bez sumnje od 1835. god. nadalje, od početka hrvatskoga, južnoslavenski orijentiranoga ilirskoga pokreta pod vodstvom Ljudevita Gaja, pa sve do 1918. god. kada je kao dramski vrhunac osnovana prva Jugoslavija. U tom razdoblju na hrvatskoj strani bilo je mnogo protagonizma u igri, koji je kasnije zbog državno-političke realnosti prve Jugoslavije prerastao u antagonizam. Rasplet drame završio je 1991. god. raspadom druge Jugoslavije kao međunarodno-pravnoga subjekta. Ideje serbokroatizma mogle su prodrijeti u hrvatsko jezično nasljeđe zbog pojedinih povoljnih okolnosti pod kojima se je izgrađivao sveopći hrvatski književni jezik. U tom procesu izgradnje hrvatska novoštokavština sredinom 18. st. postala je jedinim glavnim lektalnim temeljem budućega svehrvatskoga književnoga jezika. Čakavština je već u 17. st. ustupila pred štokavštinom koja je na književnoj jezičnoj razini, posebice u djelima

---

³ O programu serbokroatizma usp. sljedeća djela: [241] (cjelokupan prikaz), [61] (posebice 4. poglavlje o nacionalizmu u Srba, odlomak o Vuku Karadžiću, str. 65–82), [366: 197–401, 583–585], [388: 463–480] (posebno za obje Jugoslavije), [180] (skraćeni pregled), [115] (posebno za Bosnu i Hercegovinu nakon preuzimanja vlasti od strane Austro-Ugarske Monarhije kao rezultat Berlinskoga kongresa od 1878. do 1918. god.), pregled aktivnosti za razvoj hrvatskoga i srpskoga s obzirom na program serbokroatizma daje [163: 110–122], posebno o statusu i razvoju hrvatskoga jezika u uvjetima realizacije programa serbokroatizma koji su postojali u 20. st. pa sve do 1960-ih godina [13], [205], [206].

Za razumijevanje srpske etnopolitike nezaobilazan je zbornik *Izvori velikosrpske agresije* [186] koji je zapravo komentirani popis najvažnijih srpskih dokumenata, propagandnih i borbenih spisa velikosrpskoga ekspanzionizma, počevši od *Načertanija* Ilije Garašanina (1884.), preko 1849. god. objavljenoga svesrpskoga programskoga spisa *Srbi svi i svuda* Vuka Karadžića i 1902. god. najprije u Beogradu, a potom i u Zagrebu u časopisu *Srbobran* objavljenoga huškačkoga spisa *Do istrage vaše ili naše* Nikole Stojanovića, pa sve do velikosrpskoga ekspanzionističkoga memoranduma SANU 1986. god. Navedeni zbornik trebao je biti objavljen još 1986. god., ali objava je u ondašnjoj Jugoslaviji bila onemogućena. Kao drugi, dopunski, ali ne manje važan svezak toga zbornika jesu 1993. god. objavljeni tekstovi o dokumentaciji i objašnjenju velikosrpske i svesrpske ideologije pod naslovom *Etničko čišćenje*. [124] Ti tekstovi obuhvaćaju vremensko razdoblje od 1807. god., kad se je dogodio genocid nad osmanlijskim muslimanima na beogradskom području pod vodstvom Đorđa Petrovića Karađorđa, pa sve do srpske agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu od 1991. do 1993. god.

Jedna starija, informativna monografija o nacionalizmu u Srba (Ilija Garašanin, Vuk Karadžić, Svetozar Miletić, Svetozar Marković, srpske organizacije: Narodna obrana i Ujedinjenje ili smrt) te u Hrvata (ilirici, Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, Ante Starčević, Socijalno-demokratska stranka, 1912. god. osnovana Nacionalistička omladina) obuhvaća razdoblje od 1830. do 1914. god., a autor joj je Wolf D. Behschnitt. [61] U toj se monografiji spominje i svesrpska osnovna parola Vuka Karadžića *Srbi svi i svuda* te se opširnije govori i o jezičnoj problematici s tim u vezi. [61: 66–82] Iz današnje perspektive gledano, a imajući u vidu raširene i priznate spoznaje u odgovarajućim znanstvenim disciplinama, iznenađujuće je kako je autoru uspjelo, iako nije bio lingvist, uglavnom adekvatno prikazati činjenice i objasniti ih u odnosu na druge. Mirko Valentić piše o važnom aspektu hrvatsko-srpskih etničkih događanja u svojoj studiji [391] u kojoj govori o posrbljivanju balkanskih Vlaha koji su doselili na hrvatsko područje zbog osmanske i habsburške kolonizatorske politike, dakle Vlaha u Bosni i Hercegovini, u Dalmaciji kao i u Vojnoj krajini, odnosno u vojnim pograničnim područjima; to se je posrbljivanje odvijalo u suradnji sa Srpskom pravoslavnom crkvom.

liturgijskoga karaktera, bila rasprostranjena kao nadregionalni književni jezik. Kajkavština je 1830-ih, zahvaljujući stavu iliraca pod vodstvom Ljudevita Gaja, postala podređena štokavštini kao jedinomu lektalnomu osnovnomu tipu novoga književnoga jezika.⁴

U tom su razvoju raniji hrvatski književni jezici u svojem međusobnom interlektalnom odnosu i međusobnoj jezičnoj isprepletenosti dobili nov poredak, te je kao novina nastao jedinstveni hrvatski književni jezik s hrvatskom ijekavskom štokavskom osnovom. Time se nije izgubilo interlektalno i intralektalno načelo tronarječnosti hrvatskoga jezika i jezika hrvatske književnosti koje je bilo djelotvorno kroz čitavu povijest stvaranja hrvatskoga književnoga jezika. S druge pak strane, stvaranje općehrvatskoga književnoga jezika štokavskoga tipa dalo je serbokroatizmu od Vuka Karadžića nadalje poveznicu za srpski jezik koji je samo štokavski (uvjetno i torlački), a velikosrpska parola "Svi štokavci su Srbi" dobila je time na učinkovitosti. S tom Karadžićevom uzurpacijom cijele štokavštine "počinje srpsko-hrvatska jezična rasprava u kojoj su Hrvati nastupili s istinskim zanosom i širom raskriljenih ruku, dok je Karadžićev stav bio jasan, tvrdokoran i upravo suprotan jer je on u svojem dobro promišljenom nazoru sve štokavce, koji su sudjelovali u ovdje opisanoj književnojezičnoj tradiciji, izlučio iz nje, bez oklijevanja ih proglasio Srbima te ih je tako i tretirao pa im htio nametnuti svoj književnojezični program. Sudionici te iste tradicije koji nisu bili štokavci, bili su mu nebitni..." [219: 40] Taj bi program serbokroatizma dakle uništio za hrvatski jezik konstitutivno načelo tronarječnosti.

Sve jasnije prepoznavanje cilja novoga općehrvatskoga književnoga jezika i sve odlučnije stremljenje tomu cilju stavilo je filologe, pjesnike, pisce i publiciste u 19. i 20. st. pred tešku zadaću razvijanja korpusne i funkcionalne lingvistike, naime pred zadaću razvijanja leksika, gramatike, posebice morfologije, fonologije i prozodije, kao i stilistike te važnih funkcija jezika za jezičnu zajednicu, posebno kada je riječ o širokoj javnoj uporabi jezika. U skladu s tim morali su se

---

⁴ O povijesti hrvatskoga književnoga jezika od njegovih početaka kao crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije pa do kraja vladavine serbokroatizma potkraj 1980-ih godina usp. monografiju Milana Moguš [288], objavljenu 1993., koja je 1995. god. izdana u ponešto dopunjenom drugom izdanju na hrvatskom, engleskom i njemačkom jeziku [285], a sredinom 2009. u doradenom trećem izdanju; usp. također povijesno-jezični uvod u *Hrvatsku gramatiku* [320: 9–38] koja je trebala biti dio već postojeće *Priručne gramatike* iz 1979. god., ali izostala je svojevremeno zbog pretežno političkih razloga. U svim tim radovima nalazi se trodijalektalnost (*ča*, *kaj* i *što*) kao konstantno, za hrvatski jezik općenito konstitutivno djelotvorno lektološko načelo povijesti hrvatskoga književnoga jezika.

O dijalektalnoj podjeli hrvatskoga jezika, a u vezi s razvojem općega novoštokavskoga književnoga jezika od sredine 18. st. usp. još [394], [395], [76] i [357]. Posljednja dva djela sadrže Brozovićeve teze (10) koje su osnova za periodizaciju povijesti hrvatskoga novoštokavskoga književnoga jezika u stručnoj literaturi. Te su teze napisane 1971. god., ali u komunističkoj Jugoslaviji one su mogle kolati tek kao obične kopije. Dalje usp. [13: 3–6, 16–19] i ondje navedenu literaturu.

O prevladavanju rasejepkanosti hrvatskoga narodnoga i jezičnoga prostora od 2. pol. 18. st. usp. [176]. Stoljetni osmanlijski osvajački ratovi doveli su s jedne strane do iseljavanja brojnih Hrvata iz svojih domova, a s druge strane do intenzivne islamizacije Hrvata koji su potpali pod osmanlijsku vlast. Osim toga ti su ratovi doveli daleko na sjeverno i zapadno hrvatsko i srpsko područje velik broj balkanskih Vlaha (i kao dio osmanlijskoga državnoga i vojnoga aparata) koji su pak bili velikim dijelom posrbljeni pristupom Srpskoj pravoslavnoj crkvi koja je u Osmanskom Carstvu imala znatno bolji pravni status od Katoličke crkve; glede toga usp. [391] i [366: 191–204]. Pregledan prikaz demografskih odnosa na ondašnjim hrvatskim područjima nudi etnička karta u [366: 208/209], kao i na navedenom mjestu, str. 583–585, komentirana etnička statistika Seton-Watsona [350].

u korist hrvatskoga jezika pomaknuti i državno-politički uvjetovani egzoglosni odnosi nadređenosti mađarskoga, njemačkoga, talijanskoga, odnosno latinskoga kao djelomično dominantnoga i hegemonijalnoga, a posebno kao službenoga jezika na hrvatskom jezičnom području. Ti odnosi dominacije i prekrivanja su u jezičnom dodiru s hrvatskim vršili snažno retardirajući pritisak na hrvatski jezik. Izvor toga pritiska bili su politički odnosi postojećih država na hrvatskom govornom području.

Potkraj 20. stoljeća povijesni su događaji serbokroatizmu jednom zauvijek, iako prekasno, srušili političku povijesnu podlogu. 80-ih godina uslijedio je raspad i pad druge Jugoslavije (1945.–1991.), koja je što se jezične politike tiče, bila jednaka prvoj. Zatim je uslijedilo međunarodno priznanje državnog suvereniteta Hrvatske 15. siječnja 1992. te Bosne i Hercegovine 6. travnja 1992. sa sva tri državna naroda (Hrvata, bosanskih Muslimana, Srba). Istovremeno su fantomski i političko-fikijski potezi serbokroatizma postali očiti i znanstvenoj javnosti.⁵ Zbog svoje proširenosti i usklađenosti sa serbokroatizmom pojmovna i terminološka pomutnja i njezino razjašnjavanje ima znatnu dalekosežnu paradigmatiku važnost za slavistiku kao i za opću lingvistiku, posebice njezino djelovanje na polju kontaktne lingvistike i sociolingvistike. Ipak, razrješavanju nastale zbrke do danas se izvan hrvatske filologije i lingvistike, kao najvećih žrtava, ne pridaje potrebna važnost.

Oslobođenje Hrvata od političkoga sustava komunističke Jugoslavije istovremeno je značilo i oslobođenje hrvatskoga jezika od prevlasti srpskoga. Na taj način suvremeni hrvatski jezik po prvi put je postao neosporan predmet znanstvenoga izučavanja za nehrvatsku lingvistiku i slavistiku. To ne znači da hrvatski jezik nije i prije postojao kao objektivna stvarnost, već znači da je hrvatski jezik zbog srpske dominacije uglavnom u znanosti bio promatran kao sastavnica izmišljenoga tzv. "srpskohrvatskoga" jezika. To je zasigurno i glavni razlog tomu što je dijagnostička i prognostička relevantnost te nehrvatske, serbokroatistički orijentirane lingvistike posebno sa svojim sociolingvističkim izjavama na hrvatskom govornom području upravo beznačajna za jezično-povijesne događaje zadnjih pedesetak godina. Ako pogledamo unatrag, moramo čak ustanoviti da su mnogi njezini radovi u znanstveno-teorijskom smislu bili pravi falsifikati. Njezino falsificiranje u povijesnoj stvarnosti za Hrvate se je kao žrtve pogrješne ideologije i nehumane politike odražavalo pretežito mukonosno i čak smrtonosno. Ta znanstvena situacija nastala je zbog nekritičnoga preuzimanja primarno politički programatske i ideologijske ideje o serbokroatizmu kao i s njim povezane etnopolitičke i državopolitičke ideologije jugoslavizma. Na taj su način velikosrpski program kao i neka vrsta pansrbizma s ideologijom hegemonijalnoga srpstva uspjeli izravno ili neizravno izvršiti velik utjecaj na znanstvene djelatnosti, među njima i na stvaranje pojmova. Za

---

⁵ O fantomskom karakteru usp. ispravnu tvrdnju Wolfa Dietricha Behschnitta da se "jezično-kulturni velikosrbizam" bazira "na doista činjenično oprečnom pojmu nacije". ("sprachlich-kulturelle Großserbismus", "in Wahrheit der Wirklichkeit widersprechenden Nationsbegriff" [61: 78]) Rušenje "fantoma jugoslavistike" kroz raspad druge Jugoslavije kao međunarodno-pravnoga subjekta pozitivno ocjenjuje i Reinhard Lauer ("... Phantoms einer Jugoslavistik", [253]); o jugoslavističkoj utopijskoj i navodno uzornoj državi ("Traumstaat" i "Modellstaat") usp. [180].

znanstveno tumačenje odnosa u hrvatskom, srpskom, ali i bošnjačkom jeziku, koji se tiču korpusne i funkcionalne lingvistike, takva je politika imala teške negativne posljedice kojima je jedan od uzroka mala dijagnostička i prognostička relevantnost serbokroatistički orijentirane lingvistike i slavistike.

Da su znanost i povijest uopće mogle krenuti tako pogrješnim putem, sasvim sigurno je uzrokovano i nedostatkom filozofskih osnova u njihovim pojedinim disciplinama. Kao što je već opširno objašnjeno na drugom mjestu, te osnove za jezikoslovlje i filologiju zbog znakovnosti njihova specifičnoga predmeta, naime jezičnoga znakovlja, mogu biti samo one s platonsko-realističnim spoznajnim gledištem. To uključuje i obvezatnost istine čije prihvaćanje barem pravovremeno ispravlja skretanje na pogrješne putove. Općenita osnovna pravila metodologije platonsko-realističnoga spoznajnoga gledišta u jezikoslovlju i filologiji na jednom sam drugom mjestu sročio u preinačivanju metodološkoga stiha Kennetha L. Pikea:⁶

Budi, i vidi.
Vidi, i znaj.
Znaj, i čini.
Čini, i vidi.
Vidi, i budi.

Taj je stih inačica stiha Kennetha L. Pikea [312: 45] u kojem je pjesnički formuliran ponekad pomalo paradoksalan metodološki odnos emičke i etičke spoznaje. Pikeov stih glasi:⁷

Emički krug

Vidi, i znaj.
Znaj, i budi.
Budi, i čini.
Čini, i vidi.
Vidi, i znaj.

---

⁶ O problemu spoznajno-teorijskih i filozofskih osnova jezikoslovlja usp. [15: 324–360]. Na engleskom taj stih glasi: "Be, and see. / See, and know. / Know, and do. / Do, and see. / See, and be." Na hrvatski je taj stih preveo Mario Grčević.

⁷ Na engleskom Pikeov izvorni stih glasi: "See, and know. / Know, and be. / Be, and do. / Do, and see. / See, and know." Na hrvatski je taj stih preveo Mario Grčević.

2. Razvoj hrvatskoga kao zasebnoga jezika i serbokroatizam

2.0. Problemi periodizacije i pregled razdoblja

2.0.1. Problemi periodizacije

Serbokroatizam je doživio svoj kraj 1990-ih godina postupnim, a na kraju i nasilnim oduzimanjem povijesnoga polja djelovanja, a ne razumnim obraćenjem njegovih propagatora. U skladu s time njegovo nastajanje u prvoj polovici 19. st. nije bilo uvjetovano samo jezično-povijesnim, već i širim povijesnim okolnostima. Hrvatski se je od 17. st. kao samostalan jezik nalazio u teškoj situaciji zbog višestrukih egzogenih i endogenih procesa i utjecaja. Demografski gubici uzrokovani ratom i prisilna migracija Hrvata i pripadnika drugih naroda i govornih zajednica, posebice Srba i Vlaha, kao i islamiziranih domaćih ljudi, posebice hrvatskih narodnih skupina, ali i politički uvjetovana povremena prisutnost pripadnika drugih jezičnih zajednica, kao i promjenjiva i regionalno različita dominacija drugih pojedinih jezika kao službenih (osim latinskoga tu je bio i mađarski, talijanski i njemački), raskomadali su i isparcelirali hrvatsko govorno i komunikacijsko područje, povećali su hrvatsku dijasporu te su još nepreglednijom učinili jezično-povijesno već dugo vremena postojeću podjelu hrvatskoga jezika na male dijalekte. Zbog toga je hrvatski jezik bio suočen s teškim međujezičnim i unutarjezičnim asimilacijskim i jezično kontaktnim procesima, jezičnim fluktuacijama te didaktički i lingvistički nekontroliranom jezičnom promjenom. Hrvatski jezik se je morao ponovo oblikovati glede normativnog položaja svojih lektalnih sastavnica, posebice svojih dijalekata, u hrvatskom jeziku kao lektalnom sklopu. Hrvatsko lektalno varijantno polje stoga je u rezultatu podvrgnuto znatnim promjenama. Ta je zadaća kao konačni cilj imala ponovno uspostavljanje cjelovitoga hrvatskoga jezičnoga komunikacijskoga prostora s jedinstvenim hrvatskim standardnim jezikom uz regionalne dijalekte.

To se nije moglo postići bez ponovnoga političkoga ujedinjenja hrvatskih prostora, kao ni bez razvoja učinkovite filologije i lingvistike uz osnivanje odgovarajućih kulturnih ustanova, kao ni bez jezičnoga obrazovnoga aparata niti bez zadovoljavajuće izdavačke djelatnosti. Narod, o čijem je jeziku riječ, morao je pokoljenjima biti sposoban sudjelovati u provođenju toga procesa, trajno usvajati njegove rezultate te ih tradicijom prenositi dalje. Njihova vlastita jezična egzistencija, njihova jezična predodžba o samom sebi i njihova volja za jezičnim samoodržanjem morali su proživjeti i preživjeti tu višestruko dezintegrativnu, obeshrabrujuću i uništavajuću dinamiku. Činjenica da su u tom uspjeli, govori o jakoj ljubavi za svoj jezik i općenito o jasnoj predodžbi o tijeku vlastite jezične povijesti koja je u vremenu od 1750. do 1850. god. dovela do prve jezične obnove. Ali, uspjeh, koji je zaključio taj dugotrajni povijesni proces, postignut je tek nakon

stvaranja suverene i međunarodno priznate Republike Hrvatske, kao i Republike Bosne i Hercegovine.⁸

Razvoj jedinstvenoga ijekavskoga novoštokavskoga općega, književnoga i standardnoga jezika u okviru hrvatskoga kao zasebnoga jezika zauzima period od barem 400 godina, odnosno počinje najkasnije na prijelazu iz 16. u 17. st. Taj period od puna četiri stoljeća, za hrvatski jezik prepun događaja, kontaktnolingvistički zbunjujuće promjenivo i egzistencijalno usmjereno na pitanje "biti ili ne biti", može se podijeliti na osam razdoblja, uzevši u obzir povijest hrvatskoga kao zasebnoga jezika i kasniju djelotvornost serbokroatizma. Zbog ovisnosti razvoja hrvatskoga kao zasebnoga jezika o općim povijesnim, a pogotovu političkim prilikama u Hrvata kao naroda i kao jezične zajednice, morali smo u obzir uzeti osim neposrednih jezičnih kriterija, i opsežne kriterije hrvatske povijesti.⁹ Stoga ta periodizacija nije jednostavno korpusnolingvistička, jezičnopovijesna niti književnopovijesna, već je problemskopovijesna, pri čemu je problem, naime razvoj hrvatskoga kao zasebnoga jezika s osobitim obzirom na nastanak i djelovanje serbokroatizma, bio stvaran problem povijesne zbilje koji je prerastao u povijesni sukob i tako ugrožavao postojanje hrvatskoga jezika i njegova lingvističkoga živućega sustava. U tom pogledu ova periodizacija odgovara realnoj, povijesno relevantnoj podjeli te epohe, pa je prijeko potrebna za razumijevanje događaja u širem kontekstu. Dakle, ta periodizacija nipošto nije neka manje ili više konvencionalna podjela na odlomke na apstraktnoj kalendarskoj liniji. Ona je više uvjetovana realnošću, zbog čega se razdoblja na svojim počecima i završecima isprepleću i stapaju, te tako mogu i znatno utjecati jedna na druge.

Korpusno- i funkcionalnolingvističko razmatranje pojedinih razdoblja s obzirom na tematski središnji problem statusa hrvatskoga kao zasebnoga jezika u konfrontaciji je sa serbokroatizmom primarno na lektalnoj razini. Odgovarajuće je i personalno-lingvističko razmatranje, što znači da se uzima u obzir govornike kao nositelje, stvaratelje i recipijente jezika, razmatranje na razini jezične zajednice kao lingvističkoga živućega sustava. Kasnije u tekstu posebno obrađeni središnji razvojni problemi, kao primjerice međuodnos štokavskoga, kajkavskoga i čakavskoga, ili pak pitanje pisma, problemi su koji zapravo prekoračuju granice pojedinih razdoblja periodizacije, ali koji su se različito postavljali u različitim razdobljima. Ukupno gledajući, za te se je probleme tijekom proteklih četiriju stoljeća, iako ne baš glatko, no sve više i izrazitije pronašlo smisljeno rješenje za

---

⁸ 13. srpnja 1992. god. Sveta Stolica je priznala Hrvatsku, 15. siječnja 1992. god. Njemačka, a potom i ostale zemlje Europske Zajednice. 22. svibnja 1992. god. Hrvatska je primljena u Organizaciju ujedinjenih naroda. Bosna i Hercegovina međunarodno je priznata 6. travnja 1992. god. U Republici Bosni i Hercegovini je potom nakon katastrofalnih godina genocidnoga rata, čije su žrtve i gubitnici na prvom mjestu bili bosanski Hrvati, u skladu s okvirnim odrednicama Sporazuma iz Daytonu o miru u Bosni i Hercegovini (21. studenoga 1995.) osnovana bošnjačko-hrvatska Federacija, nasuprot kojoj u Bosni i Hercegovini postoji i Republika Srpska. Ali, taj dogovor Bosni i Hercegovini kao državi nije uspio donijeti političku stabilnost i etnopolitički pravedan poredak.

⁹ Dobar kronološki pregled hrvatske povijesti nudi se u [4]. O povijesnojezičnom dijelu pojedinih razdoblja usp. kao cjelokupne prikaze: [161], [162], [395], [287], [288] i [289]; o povijesti književnosti usp. kao cjelokupne prikaze: [130] i [235].

hrvatsku jezičnu zajednicu, a time i za hrvatski kao zaseban jezik, dakle, pronađena su rješenja koja su uspjela zadovoljiti unutarnju finalnu dinamiku hrvatskoga jezika. Političko-povijesne poteškoće, na koje je hrvatski kao zaseban jezik nailazio, ne samo da nisu uspjele uništiti hrvatski jezik i utopiti ga u srpskom jeziku, već su u tom otporu upravo oslobodile razvojnu energiju hrvatskoga jezika, onako kako to nije bilo očekivano. Tako su hrvatski jezik i kroatistika mogli znatno iskoristiti taj sukob sa serbokroatizmom te su na tom trnovitom putu dosegli visoku kvalitetu koju će zasigurno sačuvati i u budućnosti.

Ovdje provedena periodizacija ponešto odudara od Brozovićeve i Moguševe zbog gore navedenih razloga. No zato se sadržajno poklapa s grubom podjelom razvoja hrvatskoga jezika od kraja 16. st. u *Promemoriji* Matice hrvatske. [323] Dalibor Brozović [77] i Milan Moguš [287] jednako dijele razdoblja koje nas ovdje zanimaju. Moguš daje opsežan povijesnojezični prikaz zbivanja u pojedinom razdoblju, dok Brozović razdoblja karakterizira vrlo apstraktno i sažeto. Moguš je prikaz pojedinih razdoblja još detaljnije obradio u svojoj monografiji o povijesti hrvatskoga književnoga jezika. [288] U toj su monografiji načelo tronarječnosti hrvatskoga književnoga jezika kao cjeline i razvoj njegove trigrafije kao i latiničke ortografije glavne teme u svim razdobljima. Moguševa periodizacija iz 1993. god. je, formalno gledano, čisto kalendarska podjela prema stoljećima, i to sa sljedećom podjelom razdoblja koja su ovdje relevantna: 16. st., 17. st., 18. st. s početkom 19. st., prva polovica 19. st., druga polovica 19. st., te 20. st. S obzirom na našu podjelu zanimljiv je početak njegova 5. razdoblja, s razlikom u [287], a u [288] to razdoblje počinje s 1850. god. To odgovara početku našega 3. razdoblja. S 1850. god., prema Mogušu, počinje "nova, naoko mirnija faza u izgradnji hrvatskoga jezičnog standarda" [288: 157] zato što je tada ijekavsko-štokavski standard postao zajednički hrvatski standard, pa je na osnovi toga vrijedio i za kajkavsko jezično područje, i zato što je ujedno za taj standard postala obvezna latinica s novom, zajedničkom i jedinstvenom ortografijom. Problemi koji su ostali nakon toga po Mogušu su tek detalji unutar tih okvirnih uvjeta; u njih se ubrajaju i problemi o kojima se govori u Bečkom dogovoru 1850. god.

Sadržajno se Brozović [77] i Moguš [287] podudaraju, posebice u tom što obojica ukupno šest razdoblja dijele u dvije skupine, naime na tri razdoblja prije ostvarenja "hrvatskoga novoštokavskoga jezičnog standarda" [77: 14] i na tri razdoblja nakon početka te standardizacije. Našemu 1. razdoblju (konac 16. st. – polovica 18. st.) i 2. razdoblju (polovica 18. st. – konac 1840-ih) u obama navedenim djelima odgovaraju 3. i 4. razdoblje, pri čemu naše 2. razdoblje zbog uzimanja u obzir problematike serbokroatizma seže do konca 1840-ih, a ne samo do 1830-ih godina. U obama navedenim djelima 5. razdoblje seže do konca 19. st., a 6. razdoblje sumarno obuhvaća 20. st. Nasuprot tomu, uzimajući u obzir serbokroatizam iz hrvatske perspektive, mi

konac 3. razdoblja (1850. – 1918.) stavljamo u 1918. god., a 20. st. dalje dijelimo ovako: 1918. – 1941., 1941. – 1945., 1945. – 1967., 1967. – 1991. i 1991. –).¹⁰

U osnovi ovdje navedene periodizacije kao problemskopovijesne podjele nalazi se različit problem od onoga koji je u osnovi Brozovićeve i Moguševe periodizacije. Pitanje od kada je novoštokavski standard dobio nadregionalnu vrijednost za cijeli hrvatski jezik, za našu je periodizaciju sporedno. Što se tiče diskusije je li književni hrvatski našega 1. razdoblja (konac 16. st. – polovica 18. st.) tek neka vrsta "pretpovijesti" književnih, odnosno standardnih jezika kasnijih razdoblja, potrebno je reći da s jedne strane u razvoju hrvatskoga književnoga jezika od 1. do 2. razdoblja nema relevantne jezične cezure, a s druge strane jezična standardizacija, nasuprot književnomu jeziku, ima svoju vlastitu povijest i razvoj. Tu je diskusiju pokrenuo Brozović svojom dihotomijom između predstandardnoga razdoblja i razdoblja oblikovanja novoštokavskoga jezičnog standarda. [77: 14–15] Korigirajuća objašnjenja i dopune gore spomenutoga tipa toj dihotomiji dao je Stjepan Babić [31] u svojoj studiji o književnom jeziku Ivana Gundulića u kojoj postavlja pitanje o Gundulićevoj pripadnosti književnomu jeziku kasnijih razdoblja. Milan Moguš u jednoj bitnoj točki razlikuje pojmove "književni jezik" i "standardni jezik", i to kada tvrdi da je povijest književnoga jezika opširnija od povijesti standardnoga jezika, budući da nije sva književnost pisana standardnim jezikom. "Zato književni jezik ... ima i predstandardno razdoblje. ... Standardizacija je proces koji obično počinje duboko u predstandardnom razdoblju i na osobit način povezuje povijest književnoga jezika, predstandardnoga i standardnoga, u jednu cjelinu." [288: 11] Stanje te diskusije do sredine 90-ih godina opsežno je prikazao Mario Grčević. [137: 130–134; 137–142]

Naziv *književni jezik* ovdje se upotrebljava uglavnom u onom značenju u kojem se rabi i u hrvatskoj kroatistici (i u skladu sa značenjem njemačkoga naziva *Literatursprache*).¹¹ Osnovno određenje pojma "književni jezik" jest njegova povezanost sa stvarnim, lingvističkim živućim sustavom, tj. s etničkom skupinom kao jezičnom zajednicom, u našem slučaju s hrvatskim narodom kao njegovim nositeljem. Iz toga proizlazi značajka "hrvatski" u pojmu "hrvatski književni jezik". U taj se "hrvatski književni jezik" dakle ubraja i obilježje književnojezično-povijesne i za hrvatski književni jezik konstitutivne uporabne tronarječnosti (štokavsko, kajkavsko i čakavsko narječje).

---

¹⁰ Uglavnom jednaka periodizacija onoj Brozovićevoj [77] i Moguševoj [287] može se naći u jezičnopovijesnom uvodu *Hrvatske gramatike* [320]: 1. razdoblje: "od početka pismenosti do kraja 14. st."; 2. razdoblje: "15–16. st."; 3. razdoblje: "17. st. i prva polovina 18. st. – prvenstvo štokavštine u ulozi hrvatskoga književnog jezika; oblikovanje kajkavske književne koine"; 4. razdoblje: "od polovine 18. do 30-ih godina 19. st. – oblikovanje novoštokavštine kao jezičnoga standarda većine Hrvata"; 5. razdoblje: "od 30-ih godina do kraja 19. st. – zajednički književni jezik sa štokavskom osnovom; sukobi ilirskih i karadžićevskih jezičnih koncepcija"; 6. razdoblje: "kraj 19. i 20. st. – normiranje i stabilizacija hrvatskoga jezičnog standarda". [320: 13–38]

¹¹ O tom temeljnom kroatističkom pojmu vidi opširnije [22a: 78, 86–90]. Stjepan Babić pod pojmom "hrvatski književni jezik" shvaća glavni predmet svojega jezikoslovnoga, posebice i ortolingvističkoga proučavanja.

Serbokroatizam je uvijek pokušavao ukloniti upravo to njegovo bitno obilježje.¹² Posebno je potrebno naglasiti da pojam "književni jezik" nije ograničen na pjesništvo i "lijepu" proznu književnost, već obuhvaća među ostalim i religioznu literaturu kao i stručnu i popularnoznanstvenu literaturu s njezinim uporabnim tekstovima.

S obzirom na jezičnu samostalnost i zasebnost prvorazredni su lektalni sastojci u sklopu cjelovitoga zasebnoga jezika književni jezici, njihovo postojanje i njihov uređeni suodnos. Za povijesni opstanak određenoga zasebnoga jezika i njegovu konkurentnost u usporedbi s drugim zasebnim jezicima svakako je nužno postojanje stilističko-funkcionalno razvijenoga konkurentnoga sveopćega književnoga jezika koji presvodi ("natkrovljuje") ostale, po komunikacijskom opsegu ograničenije književne jezike dotičnoga zasebnoga jezika. U slučaju hrvatskoga jezika taj se sveopći književni jezik naziva jednostavno *hrvatski* (tj. *svehrvatski*) (*književni*) jezik.

Glede zajedničke normativnosti i valjanosti određenih korpusnolingvističkih i stilističko-funkcionalnih obilježja koja u cjelini vrijede kao sveopći jezični standard, odgovarajući se lekt naziva *standardni jezik u dotičnom cjelokupnom zasebnom jeziku*. U načelu se zbog više razloga može isključiti da jedan zaseban jezik ima više sveopćih standardnih jezika (lekata) i više sveopćih književnih jezika, tako da postojeći sveopći književni jezik može biti ujedno i standardni sveopći književni jezik. Budući da je pojam "standard" relacijski pojam, on uključuje uz podatke o predmetima standardizacije također određene podatke o mjerilu i normativne uzorke. Što se tiče standardizacije određenih lekata unutar zasebnih jezika, najprije treba pretpostaviti da su dotični standardi primjereni objektivnim, imanentnim normama dotičnoga zasebnoga jezika i da ne štete njegovu ustroju i povijesnoj dinamici. Naravno, u suvremenim je "zapadnim" društvima često najteži problem istinsko prihvaćanje i ostvarivanje takvih "standarda". Zbog toga su neophodna opširna varijantološka razmatranja u pitanjima jezične standardizacije prije određivanja ortolingvističkih rješenja. Pristup Republike Hrvatske EU-u mogao bi zahtijevati da se radi sveeuropskoga ili jugoistočnoeuropskoga jezičnoga ujedinjenja hrvatski jezik standardizira na tomu prikladan način, i to prvenstveno na poljima općega rječnika, nazivlja, posuđenica i međunarodnica, ali možda i na neočekivanim lingvističkim poljima. Takav bi "standardni jezik" svojim protupurizmom mogao iznevjeriti dobar i lijep hrvatski književni jezik. U tom bi slučaju neiskvareni svehrvatski književni jezik morao zajedno s regionalnim književnim jezicima garantirati "čistoću" i možda čak povijesni opstanak iskonskoga hrvatskoga jezika. Mislim da se u vezi s takvim problemima jasno vidi koliko je nužno razlikovati pojam "standardni jezik" od pojma "književni jezik". Vrijednosno-funkcionalno dobro njegovani i primjereni normirani književni jezik (što uključuje, razumije se, i stručni jezik) te odgovarajuća književnojezična pismenost su

---

¹² Na toj tronarječnosti posebno inzistiraju pripadnici zagrebačke filološke škole (Adolfo Veber Tkalčević, Bogoslav Šulek, Ivan Mažuranić i dr.) nakon 1870-ih godina u Zagrebu u nesuglasicama s filološkom školom vukovaca, orijentiranoj prema serbokroatizmu [287: 55–56]; općenito o hrvatskim filološkim školama usp. [395].

egzistencijalno bitni za samostalnost hrvatskoga jezika. "Standardnost" je književnoga jezika kao takva za razliku od toga drugorazredna ortolingvistička oznaka i sadržajno je ovisna o definiciji pojedinih "standarda" i mjerila jezičnoga planiranja.

Razlikovanje "jezičnoga korpusa", tj. jezika kao određene vrste znakova, tipova znakova i sustava znakova, od "jezičnih funkcija" uz odgovarajuće razlikovanje "korpusne lingvistike" od "funkcionalne lingvistike" već je opsežno obrađeno u dvjema monografijama. [7], [16] Isto to vrijedi i za ovdje primijenjene varijantnolingvističke pojmove kao i za pojam "zasebni jezik" te za ortolingvistički, vrijednosnoteoretski pojam "standardni jezik". O središnjem pojmu "zaseban jezik" kao i o njegovoj primjeni na hrvatski jezik opširnije će se govoriti u 3. poglavlju.

Podrobno pitanje koje se pojavljuje u našoj periodizaciji, naime koliko daleko u 16. st. seže 1. razdoblje, može ovdje ostati otvoreno. Uzevši u obzir rastuću prevagu književne uporabe štokavskoga nakon zamašnoga nestajanja glagoljizma u 16. st. te nastanak filologije hrvatskoga jezika koja od konca 16. st. stvara gramatike i rječnike, kao i uzevši u obzir općenitije političko-društvene događaje, posebice što se tiče slabljenja osmanlijske imperijalne moći, 1. razdoblje (konac 16. st. – polovica 18. st.) bez dvojbe počinje najkasnije s prijelazom 16. u 17. st.¹³ Sukladno tomu u Moguša je [287] granica između njegova 2. razdoblja (16. st.) i 3. razdoblja (početak 17. st. – polovica 18. st.), što se tiče jezičnopovijesnih činjenica, neoštra. Između 2. i 3. razdoblja dolazi doduše do "važnih zaokreta, ali nema preokreta". [287: 40] Ali, u Moguša od njegova 2. razdoblja prema 1. razdoblju (sredina 9. st. – kraj 15. st.) postoji cezura zbog izmjene crkvenoslavenskoga čakavsko-hrvatske redakcije kao dominantnoga književnoga jezika u 2. razdoblju. [287] U 2. i 3. razdoblju razvijaju se i oblikuju statusi čakavskoga, štokavskoga i kajkavskoga hrvatskoga kao manje-više nadregionalnih književnih jezika, a da unutar čitava perioda koji je obuhvaćao 2. i 3. razdoblje nije došlo do promjene koja bi stvorila cezuru. Sva ta tri razdoblja u Moguša [287] su, u skladu s Brozovićevom periodizacijom [77], [78], spojena u jedno "predstandardno razdoblje." Već smo prije u tekstu ukratko dotaknuli problematiku te dihotomije. Za naš problem razvoja hrvatskoga kao zasebnoga jezika u vezi s programom serbokroatizma ta je problematika, kao što smo već spomenuli, tek sporedna. Kao sintezu razvojnoga tijeka unutar osam razdoblja donosimo pregled ukupnoga tijeka razvoja hrvatskoga kao zasebnoga jezika u proteklih 400 godina u suodnosu sa serbokroatizmom.

---

¹³ U vezi s tim treba podsjetiti na velike poraze osmanlijskih trupa u pomorskoj bitci kod Lepanta (1571.) kao i u bitci kod Siska (1593.), ključna zbivanja za još slobodni ostatak Hrvatske. Važan događaj za kulturalne odnose između Hrvata i Srba koncem 16. st. jest preuzimanje gregorijanskoga kalendara 1584. god., koji je papa Gregur XIII. uveo 1582. god. Naime, taj je kalendar izradio Juraj Dragišić (1445. – 1520.), hrvatski franjevac iz Bosne, te ga je već 1514. god. predložio papi. U Srbiji je taj kalendar država uvela tek 1919. god.; Srpska pravoslavna crkva do danas ga nije prihvatila, te se još uvijek služi julijanskim kalendarom. [286: 91] O slijepom suprotstavljanju Srpske pravoslavne crkve Katoličkoj crkvi u 15. st., posebice u Bosni, usp. [286: 76–77].

Prikaz tih osam razdoblja, i to svakoga posebno, donosimo u sljedećim poglavljima 2.1. – 2.8., pri čemu se 2. razdoblju i 5., 6. i 7. razdoblju (1941. – 1991.) pridaje posebna važnost: 2. razdoblju s obzirom na razvoj cjelokupnoga hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika, kao i zbog stvaranja serbokroatizma u njemu; 5., 6. i 7. razdoblju zbog njihove relevantnosti za sadašnjost, ali i zato što su 3. (1850. – 1918.) i 4. razdoblje (1918. – 1941.), kao ranija razdoblja određena serbokroatizmom, imala odjeka u 6. (1945. – 1967.) i 7. razdoblju (1967. – 1991.) te zato što je 5. razdoblje (1941. – 1945.) s jedne strane donijelo svladavanje serbokroatizma tipična za 3. i 4. razdoblje, a s druge strane predstavljalo neposredno polazište za 6. i 7. razdoblje.

2.0.2. Pregled pojedinih razdoblja i njihovih tijekova

U 1. razdoblju (konac 16. st. – polovica 18. st.) i u 2. razdoblju (polovica 18. st. – konac 1840-ih) hrvatski je kao zaseban jezik, s obzirom na stvaranje jedinstvenoga svehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika, a tim i jedinstvenoga općega hrvatskoga jezika, prošao dinamičan, povremeno buran, ali uvijek pozitivan razvoj koji je imao određeni cilj, a taj je bio jedinstveni svehrvatski jezik ijekavskoga novoštokavskoga tipa koji bi se u svojem pisanom obliku postojanja služio latiničkim pismom. Za problem hrvatskoga kao zasebnoga jezika i utjecaj serbokroatizma u tim dvama razdobljima važno je sljedeće:

1. postupno etabliranje ijekavsko-novoštokavskoga hrvatskoga kao isključivoga lektalnoga normalnog tipa za namjeravani svehrvatski jezik;

2. odluka za latiničko pismo uz postupno davanje prednosti dijakritičkim znakovima u abecedi za posebne (palatalne) foneme hrvatskoga jezika umjesto digrafa koji su se upotrebljavali kao posljedica talijanskoga i mađarskoga grafemskoga utjecaja na latiničko zapisivanje hrvatskoga jezika;

3. korpusno-funkcionalnolingvistička izgradnja hrvatskoga jezika kroz književno visokokvalitetno i opsežno stvaralačko djelovanje u svrhu unapređivanja kulturalne, ali i međukulturalne i društvene učinkovitosti pod novim povijesnim uvjetima; u 2. razdoblju posebno je porasla izgradnja terminologijskoga rječnika;

4. profesionalni početak filološkoga rada, posebice jednojezične i višejezične leksikografije, unutarjezične hrvatske sinonimije kao i gramatike u svrhu razvoja hrvatskoga književnog i općega svehrvatskoga jezika;

5. postupno ustanovljivanje zajedničkoga, svehrvatskoga književnoga i filološkoga centra u Zagrebu;

6. sve veća realizacija jezičnopravnoga i jezičnopolitičkoga cilja uporabe hrvatskoga jezika u javnosti, obrazovanju i posebno u političkim, službenim i administrativnim funkcijama.

Ovih šest razvojnih sastojaka treba razmatrati u međuovisnosti, u prožimanju i međuuvjetovanosti za opći razvojni cilj jedinstvenoga svehrvatskoga književnoga, standardnoga i općega jezika u okviru obnovljenoga hrvatskoga kao zasebnoga jezika. Tako se 1. i 2. točka odnose na potrebne

osnove govorenoga jezika s jedne strane (točka 1.) i pisanoga jezika s druge strane (točka 2.). Za uspješan proces izgradnje (točka 3.) potrebni su i filološki spoznajni popratni rad, kao i ortolingvističko popratno njegovanje i planiranje jezika (točka 4.), ali i neminovno odgovarajuća infrastruktura učinkovitoga gradskoga središta (točka 5.). Konačno, sama dinamika toga razvoja zahtijeva razjašnjenje i prilagođavanje javnoga pravnoga i političkoga statusa hrvatskoga jezika (točka 6.) jer upravo upotrebljivost hrvatskoga u javnosti i u službenim funkcijama implicitno i izričito pripada razvojnim ciljevima toga ukupnoga jezičnopovijesnoga procesa.

Za program serbokroatizma razvojna je sastavnica, navedena pod 1. točkom, osigurala zajedničko tlo jer je taj program uvijek bio orijentiran samo novoštokavski, pritom ne ikavski, već isprva ijekavski, a kasnije ekavski ili ijekavski. Posredno su i okolnosti navedene pod 2., te 4., 5. i pod 6. točkom pogodovale ostvarivanju serbokroatizma. Pitanje pisma pogodovalo je serbokroatizmu utoliko što je taj program osim ćirilice prihvatio i latinicu, a hrvatska je strana zbog još neodlučnih pravopisnih diskusija bila iznimno otvorena za razgovor. Pogotovo u vezi s primjenjivošću i dosegom morfološko-etimološkoga načela s jedne strane, te rigoroznoga fonološkoga odnosno fonetičkoga načela s druge strane, nisu još postojale dovoljno jasne predodžbe i odluke da bi se hrvatski jezik uspješno obranio od preuzimanja toga posljednjega načela pod pritiskom serbokroatizma. Neizravno povoljno djelovanje ostalih, pod 4, 5 i 6 navedenih okolnosti, pokazalo se je kao posljedica nastojanja s hrvatske strane kojima se težilo stvaranju južnoslavenske, posebno hrvatsko-srpske sveobuhvatne političke i etničko-jezične interesne zajednice i savezničke politike. To je nastojanje javno prevladavalo u vrijeme ilirskoga pokreta, posebice u dvama posljednjim desetljećima 2. razdoblja (1830-ih i 1840-ih god.). To je stanje ostalo nepromijenjeno i u 3. razdoblju.

S druge pak strane, hrvatski je jezik na osnovi plodne književne djelatnosti visoke kvalitete, spomenute u 3. točki, kao i zbog već značajne izgrađenosti jezika u tim dvama razdobljima, dosegao književnojezično-povijesnu dubinu koja je onda nakon 4. razdoblja i pomogla u postupnom prevladavanju serbokroatizma. Naime, književnost tih dvaju prvih razdoblja, pa i čakavska, kajkavska i mješovita trodijalektalna, i u kasnijim razdobljima razumijevana kao hrvatska književnost, ostala je važan sastavni dio jezičnoga obrazovanja. Na taj je način bilo moguće opovrgavati i pobijati dijelom upravo uzurpatorsko deklariranje hrvatskoga jezičnoga dobra i hrvatske književnosti srpskima.¹⁴

Za razliku od 1. razdoblja, u kojem problem serbokroatizma nije bio relevantan za razvoj hrvatskoga jezika, 2. razdoblje usprkos živomu pozitivnomu razvoju hrvatskoga jezika u to doba ipak već pripada aktualnoj povijesti serbokroatizma, doduše pretežno njegovoj pretpovijesti. S porastom djelatnosti Vuka Karadžića (1787. – 1864.) i početne južne slavistike Josefa Dobrovskoga (1753. – 1829.), Jerneja Kopitara (1780. – 1884.) i Josefa Pavla Šafaříka (1795. – 1861), koja je

---

¹⁴ O toj vrsti prisvajanja hrvatskih kulturnih postignuća počevši od Karadžićeve *Narodne srbske pjesnarice* (1815.) i *Srpskoga rječnika* (1818.) usp. [137: 67–85]; o jednako tako uzurpatorskom prisvajanju hrvatske ćirilice te na njoj pisane dalmatinske i bosanske hrvatske književnosti usp. [412].

primjetno utjecala na Karadžića, ali i on na nju, 2. razdoblje, međutim, pripada i počecima prave i glavne povijesti toga programa, naime povijesti utjecaja serbokroatizma na razvoj hrvatskoga jezika, kojeg je potom u 3. razdoblju ekspandirajući serbokroatizam dobrim dijelom ometao.

Dominacija serbokroatizma u 3. razdoblju (1850. – 1918.) i njegovo značajno djelovanje na razvoj hrvatskoga jezika bilo je doduše moguće jedino zato što je serbokroatizam u 3. razdoblju naišao na dovoljno jaku rezonanciju u hrvatskih filologa i lingvista, publicista kao i u nekih pisaca, jezičnih pedagoga i jezičnih političara. To je počelo na početku 3. razdoblja 1850. god. s Bečkim književnim dogovorom o budućem zajedničkom književnom jeziku Hrvata i Srba. Za jaku rezonanciju serbokroatizma u Hrvata znakovito je to što je taj dogovor, koji nipošto nije bio službeni, javno-pravni niti međunarodnopravni dogovor, imao pet hrvatskih potpisa (Dimitrije Demeter, Ivan Kukuljević Sakcinski, Ivan Mažuranić, Vinko Pacel, Stjepan Pejaković), ali samo dva srpska, i to onaj ideološkoga graditelja jezičnopolitičkoga serbokroatizma Vuka Karadžića, kao i onaj njegova u filologiji najutjecajnijega pristaše i sljedbenika Đure Daničića; osim njih, taj dokument je potpisao i Slovenac Fran Miklošič. Taj dogovor, koji je poticao serbokroatizam, u Hrvata se je sve više počeo provoditi u djelo od polovice 1860-ih godina. Njegovo je ostvarenje poticala i uspješna propaganda etnopolitičke i državnopolitičke ideologije jugoslavenstva koju je već 1830-ih počeo propagirati ilirski pokret u Hrvatskoj. Ali, hrvatska je strana u znatnoj mjeri previdjela velikosrpske i svesrpske ciljeve sadržane u serbokroatizmu.

Serbokroatizam su u 3. razdoblju na hrvatskoj filološkoj i lingvističkoj strani propagirali tzv. vukovci, pristaše Vuka Karadžića među hrvatskim filozofima i lingvistima. Osim toga, na izravan način bio je prisutan i čudnovato snažan utjecaj Srbina Đure Daničića (1825. – 1882.) koji je bio prvi tajnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU), osnovane 1867. god. u Zagrebu, a bio je i prvi voditelj povijesnoga Akademijina *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* (sv. 1.). Djelovanje tih filologa imalo je za cilj razvoj općehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika usmjeriti prema cilju koji je postavio program serbokroatizma. To se je odnosilo kako na rječnik, tako i na gramatiku, stilistiku, ortografiju, ali i na vezu s čakavskim i kajkavskim hrvatskim. Te su potonje povezanosti i prožimanja bile, naime, uglavnom isključene iz planiranoga tzv. srpskohrvatskog jezika. Kao osnovna djela nove serbokroatistike u 3. razdoblju u Zagrebu je objavljen *Hrvatski pravopis* Ivana Broza 1892. god. (1893.); godine 1899. objavljena je *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Tome Maretića, dugogodišnjega vođe vukovaca; konačno 1901. god. objavljen je *Rječnik hrvatskoga jezika* koji je započeo Ivan Broz, a završio ga je Franjo Iveković. Hrvatska filološka tradicija, koju su predvodili i zastupali prije svega pripadnici zagrebačke filološke škole (Ljudevit Gaj, Vjekoslav Babukić, Antun i Ivan Mažuranić, Adolfo Veber Tkalčević, Bogoslav Šulek), nakon 1870-ih uglavnom je potisnuta iz javne filološke aktivnosti. Sa svojom filološkom tradicijom imala je "premalo sluha za ekskluzivnost novoštokavskoga standarda, a i za dosljedan fonološki pravopis". [288: 168]

Na taj način postignuta pozicija serbokroatizma uspjela se je potvrditi, pa i napredovati, već gotovo do kraja 4. razdoblja. Razlog tomu bilo je osnivanje prve jugoslavenske države kao

posljedica 1. svjetskoga rata, u kojoj se je Hrvatska izgubila, jer je tom državom dominirala Srbija. Tek s političkim prestrukturiranjem te države, koje je 1939. god. za rezultat imalo Banovinu Hrvatsku kao njezin dio, mogle su se poduzeti neke mjere za oživljavanje razvoja hrvatskoga jezika. U 3. predrazdoblju hrvatska je strana prihvatila program serbokroatizma upravo s naivnim entuzijazmom. Gorki plodovi, koje je serbokroatizam donio Hrvatima u 4. predrazdoblju, temeljito su prizemljili i otrijeznili Hrvate kada je riječ o podobnosti serbokroatizma i jugoslavizma kao programa za razvoj hrvatskoga jezika i za vlastite nacionalne potrebe. Događaj koji je u tom smislu djelovao šokantno, bio je bez sumnje atentat na hrvatske zastupnike, među kojima i na Stjepana Radića, vođu Hrvatske seljačke stranke (HSS), 1928. god. u beogradskoj Skupštini, a atentat je izvršio jedan srpski zastupnik. Svečani pogreb Stjepana Radića 12. kolovoza 1928. god. pretvorio se je u masovnu demonstraciju protiv srpske hegemonije.

Jezično se je serbokroatizam u 4. razdoblju afirmirao u svim lingvističkim područjima, slično kao u 3. razdoblju. Posebno je ofenzivan postao kada je bila riječ o reguliranju ortografije i izradi rječnika, uključujući i znanstveni te strukovni rječnik. Novost u odnosu na 3. razdoblje bila je činjenica da je serbokroatizam sa svojom svesrpskom i velikosrpskom političkom komponentom mogao kao neka vrsta jezično-političke državne doktrine određivati javnu uporabu jezika. Jugoslavenski službeni jezik bio je u svojim brojnim područjima primjene "srpskohrvatski" što *de facto* znači srpski jezik. Ortografija je *Pravopisnim uputstvom za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine SHS s kratkim tumačenjem i objašnjenjem* (Zagreb, 1929.) još više određena prema srpskim predodžbama. Te su odredbe donesene odlukom beogradskoga Ministarstva prosvete kao jedinstveni pravopis, koji je bio utemeljen "na velikoj jezičnoj i pravopisnoj reformi Vuka Karadžića", a u interesu "ujednačenja nastave". Odredbe je propisao Odbor za reformu pravopisa pod vodstvom beogradskoga srbista Aleksandra Belića. [288: 181] Pravopis Dragutina Boranića, koji je dotad bio na snazi za hrvatski jezik, a koji se je zasnivao na *Pravopisu hrvatskoga ili srpskoga jezika* Ivana Broza, morao je biti prerađen; novo izdanje pojavilo se je već 1930. god. Taj *Pravopis* prestao je biti na snazi tek osnivanjem Banovine Hrvatske 1939. god. Umjesto njega na snagu je opet stupio njegov prethodnik sa svojim zadnjim izdanjem iz 1928. god. U 5. razdoblju i taj doduše serbokroatistički, ali još uvijek predjugoslavenski *Pravopis* u nastavku na predserbokroatističku tradiciju 19. st. zamijenjen je primarno, dijelom i ekstremno morfološko-etimološkim pravopisom. Odredbe *Uputstva* iz 1929. god. su, sukladno srpskim predodžbama, određivale upravo suprotno, naime da fonetsko-fonološko načelo treba još više potisnuti morfološku dimenziju pravopisa te da npr. zarez treba pisati primarno prema retoričkim, a ne sintaktičkim kriterijima.

U leksikografiji se je serbokroatizam svojemu cilju, dakle srpskomu dominantnomu jedinstvenomu jeziku, približio prije svega nastavkom rada na Akademijinu *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* pod redakcijskim vodstvom Tome Maretića (1907. – 1938.), a također i izdavanjem dvodijelnoga opsežnoga rječnika Svetomira Ristića i Jovana Kangrge. [332], [333] Ali, upravo su leksikografski i leksikološki radovi neizbježno vodili postavljanju kontrastivnolingvističkih pitanja,

a u hrvatsko-srpskim kontrastivnolingvističkim postupcima kroatistika je pronašla djelotvornu metodu borbe protiv jezičnopolitički usmjerenih nejasnoća serbokroatizma koju su hrvatski lingvisti u objema jugoslavenskim državama na lingvistički izvrstan način upotrijebili u jezičnom samopotvrđivanju. Kao kontrastivne rječnike 4. razdoblja možemo navesti popis riječi Julija Benešića, sadržana u knjizi *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego* (Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika) [62], kao i *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* Petra Guberine i Krune Krstića. [151]

Kao najrezistentniji faktor u borbi protiv serbokroatizma za trajanja svih šest razdoblja, a pogotovo za vrijeme triju jugoslavenskih razdoblja, pokazalo se je hrvatsko pjesništvo i religiozna književnost. Za uspješnu obranu od prodora serbokroatizma u hrvatski književni jezik taj je otpor bio od ključne važnosti. Hrvatski pisci gotovo su se jednoglasno držali pripadnosti svih triju hrvatskih narječja hrvatskomu književnomu jeziku uključujući i ijekavski i ikavski unutar štokavskoga narječja. Isto tako su jamčili za dijakronijsku, književno-jezičnopovijesnu povezanost s hrvatskom književnošću proteklih barem šest stoljeća.

Zadnja faza 4. razdoblja, koja obuhvaća period kratko prije i za vrijeme trajanja Banovine Hrvatske (1937. – 1941.), omogućila je na osnovi povoljnijih političkih uvjeta određene poteze u smjeru prvoga "rekroatiziranja". Kroatistiku je u tom smislu zastupao Stjepan Ivšić koji je od 1915. god. bio nasljednik Tome Maretića na Katedri za poredbenu gramatiku slavenskih jezika Sveučilišta u Zagrebu. Ivšić je bio i odgovorni urednik mjesečnika za njegovanje jezika pod nazivom *Hrvatski jezik* (1938. – 1939.) koji je izdavala udruga pod istim imenom *Hrvatski jezik*, osnovana u Zagrebu 1936. god. Pod vodstvom Blaža Jurišića, odgovornoga urednika časopisa *Hrvatska revija* (1930. – 1941.) u izdanju Matice hrvatske, osnovan je 1938. god. Pokret za hrvatski književni jezik koji se je posvetio gramatičkim i leksikološkim, a posebice terminološkim pitanjima. Konačno je 1938. god. u Zagrebu osnovan i Consortium Encyclopaediae Croaticae za izdavanje *Hrvatske enciklopedije* te se je već u prvoj godini započelo s radovima za prvi svezak. Glavni urednik te enciklopedije bio je slavist i književnik Mate Ujević. [170]

Peto razdoblje je doduše bilo najkraće, ali za razvoj hrvatskoga jezika vrlo važno razdoblje i to zbog nastanka hrvatske nacionalne države. S obzirom na serbokroatizam, to je razdoblje bilo dijelom i izravna reakcija na 4., a preko njega i na 3. razdoblje. Rekroatizacija i daljnji razvoj jedinstvenoga književnoga i standardnoga hrvatskoga jezika uslijedili su u 5. razdoblju, utemeljeni na vlastitoj *Zakonskoj odredbi o hrvatskome jeziku, o njegovoj čistoći i pravopisu*; ta je odredba izdana 14. kolovoza 1941. god. zajedno s odredbom o njezinu provođenju (27. lipnja 1942.), posebice što se tiče rječničkoga blaga (zajedno s njegovim terminološkim dijelom), kao i ortografije, pri čijemu su oblikovanju posebice uzimani u obzir morfološki i etimološki aspekti. [236], [177] Čakavska, kajkavska i štokavska trodijalektnost suvremenoga hrvatskoga književnoga jezika kao i njegova povezanost s hrvatskim književnim jezikom prethodnih stoljeća opet su bili načelno pozitivno ocijenjeni. U rekroatizaciju se ubraja i ponovno uspostavljanje hrvatskoga kao službenoga jezika u svim državnim područjima kao i u javnoj jezičnoj uporabi te u medijima. I

sama primjena etnolingvističkoga izvornoga glotonima *hrvatski jezik* opet je postala legitimna i obvezna. Uz to se je time pojam hrvatskoga jezika kao jedinstvenoga i zasebnoga jezika, koji je za hrvatsku jezičnu samopoznavaju i samosvijest bio nužni najviši lektalni pojam, oslobodio serbokroatističke, ideološke zabrane i tabua te se je vratio Hrvatima kao narodu i jezičnoj zajednici.

Razvoju hrvatskoga jezika zajedno s njegovanjem jezika i jezičnim odgojem u 5. razdoblju pridavana je velika važnost. Sukladno tomu bila je snažna i aktivnost visokoškolskih i akademskih ustanova. Poticana je i školska nastava hrvatskoga jezika. Nadalje, jezičnoj i obrazovnoj politici Nezavisne Države Hrvatske (NDH) pripadao je i opsežan program opismenjivanja i književnoga odgoja jer je za tim u narodu postojala velika potreba. Važna i sveobuhvatna ustanova za jezik i književnost i u 5. razdoblju bila je Matica hrvatska koja je tada imala mogućnost razviti plodotvornu izdavačku djelatnost. Kao vlastiti kulturno-književni časopis izdavala je od 1928. do 1945. god. časopis *Hrvatska revija*. Osim Matice hrvatske kao hrvatski korporativni izdavač djelovao je i Hrvatski izdavački bibliografski zavod (HIBZ) pod vodstvom Mate Ujevića. Njegov glavni izdavački projekt, s Ujevićem kao glavnim urednikom, bila je *Hrvatska enciklopedija*. Do 1945. god. objavljeno je pet svezaka te enciklopedije. Ukupno je u razdoblju od 1941. do 1945. god. HIBZ na hrvatskom jeziku objavio više od 400 knjiga, pogotovu znanstvenih i enciklopedijskih djela. Razvojem hrvatskoga jezika, njegovanjem toga jezika, jezičnim savjetovanjem i obrazovanjem naroda posebno se je bavio u 5. razdoblju novoosnovani Hrvatski državni ured za jezik (HDUJ). Taj hrvatski državni institut zajedno s HIBZ-om pripremio je veliki rječnik hrvatskoga suvremenoga književnoga jezika pod nazivom *Rječnik hrvatskog književnog jezika*. Zbog raspada NDH 1945. god. i ponovnoga osnivanja druge, ovaj put komunističke Jugoslavije, u kojoj je bila prisutna srpska dominacija i koja je bila usmjerena prema serbokroatizmu, taj je rječnik ostao nedovršen. Težak kontaktnolingvistički problem pri razvitku i njegovanju hrvatskoga rječnika bilo je u 5. razdoblju ocjena i obradba posuđenica i tuđica u hrvatskom jeziku, grekolatinizama, europeizama i ostalih internacionalizama, posebice u području nazivlja. Tu je vladalo mjestimice ideološko, pogrješno i ekstremno pohrvaćivanje.

U 6. razdoblju (1945. – 1967.) serbokroatizam je po posljednji put pokazao veliki strategijski izmišljen uspon, dakako bez konačnoga uspjeha. Federalni temeljni ustroj komunističke Jugoslavije s ustavno garantiranom jednakošću Hrvata i Srba kao naroda, Hrvati su imali prilike uspješno iskoristiti u borbi protiv serbokroatizma. Jednako kao što je 6. razdoblje zapravo ponovno jugoslavensko razdoblje, ono je u jezičnopolitičkom smislu u biti razdoblje reakcije na prethodno razdoblje, jednako tako kao što je i to prethodno bilo reakcija na 4. razdoblje. Pravopisnu reformu provedenu u 5. razdoblju jugoslavenski komunisti otpočeta su odbijali kao nešto što se posve suprotstavlja serbokroatizmu. Umjesto toga je za hrvatski jezik na snagu stupila ortografija Dragutina Boranića iz doba Banovine Hrvatske te je ponovo aktualizirano osmo izdanje njegova *Pravopisa* iz 1941. god. (1947. objavljeno je deveto, a 1951. god. deseto izdanje). Stvarni status hrvatskoga kao samostalnoga zasebnoga jezika je, barem što se tiče njegova književnoga i standardnoga jezika, u prvoj fazi 6. razdoblja usprkos naglašeno protuhrvatskoj diktatorskoj

unutarnjoj politici boljševičke vlasti, u skladu s predodžbama AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Jugoslavije) i ZAVNOH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Hrvatske), ostao kao takav još iz 1943. i 1944. god. Tako je hrvatski u to doba i dalje neprijeporno fungirao i na saveznoj razini kao službeni jezik. Ali, kada je bila riječ o nazivu jezika i o rječniku, opet je zabilježen povratak serbokroatizmu, dakle dvočlanomu nazivu i odabranomu srpskohrvatskomu rječniku. Novo jezično-diktatorsko sredstvo planiranja rječničkoga blaga bilo je komunističko-jugoslavensko sumnjičenje nepodobnih izraza kao "ustaških riječi", odnosno kao riječi koje su nastale u doba Nezavisne Države Hrvatske.

Prva faza 6. razdoblja završila je ipak početkom 1950-ih. Serbokroatizam je u drugoj Jugoslaviji za cilj imao jedinstven jezik pod srpskom dominacijom. Do ostvarenja toga cilja pokušalo se je doći Novosadskim dogovorom 1954. god., koji je inicirala Matica srpska, i projektima koji su tim dogovorom bili predviđeni. Ti su projekti bili: 1. zakonska obveza uporabe glotonima *srpskohrvatski* i *hrvatskosrpski* kao jedinih službenih naziva; 2. srpskohrvatski jedinstveni rječnik "srpskohrvatskoga književnog jezika"; 3. srpskohrvatska jedinstvena terminologija za sva područja ekonomskoga, znanstvenoga i kulturnoga života; 4. srpskohrvatska jedinstvena ortografija.

Objektivnu pravnu obvezatnost tomu dogovoru nije bilo moguće priznati zbog nedostatka reprezentativnosti i dragovoljnosti s hrvatske strane. Zaključke dogovora potpisalo je 14 zastupnika srpske strane, 5 zastupnika hrvatske strane te još dva Srbina iz Bosne i Hercegovine.¹⁵ Otpor hrvatske strane tomu nametnutomu dogovoru stoga je bio prisutan od samoga početka i rezultirao je 1950-ih i 1960-ih godina brojnim publikacijama u svrhu obrane hrvatskoga kao zasebnoga jezika i to s obzirom na njegov jezičnopravni i jezičnopolitički status u komunističkoj Jugoslaviji kao i s obzirom na pojedinačne jezične probleme. Vodeći hrvatski filolog u 6. razdoblju bez sumnje je bio Ljudevit Jonke, a središnje hrvatsko publikacijsko glasilo bio je časopis *Jezik Hrvatskoga filološkoga društva*. Snažna i višestruka podrška kroatistici i razvoju hrvatskoga jezika u 6. i 7. razdoblju bili su i dobro organizirani Hrvati u inozemstvu. S jedne strane, hrvatski jezik je kroz njihov jezičnostvaralački rad i politički manje ometanu jezičnu produkciju dobio vitalnost i modernost te se je na taj način bogatio, a s druge pak strane, Hrvati u inozemstvu, koji su dobrim dijelom radili kao slavisti na sveučilištima, unapređivali su i kroatistiku. Na taj se je način uspjevalo ispravljati srpskohrvatska iskrivljivanja.

Novosadski dogovor, kao što smo već rekli, nije uspio. Njegova glotonimska namjera mogla se je pod političkim uvjetima komunističke Jugoslavije provesti nakon što su promjenom *Ustava* od 7. ožujka 1963. god. *srpskohrvatski* i *hrvatskosrpski* proglašeni službenim za oba zasebna jezika, hrvatski i srpski, ali to je ostao samo uspjeh na papiru jer Hrvati to nikada nisu potpuno prihvatili. Druga namjera, naime pisanje *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967. – 1976.) propala je već pri objavljivanju prvih triju svezaka (1967. – 1969.): Matica hrvatska je nakon objavljivanja trećega sveska 1969. god. prekinula suradnju s Maticom srpskom pri kompilaciji i izdavanju toga rječnika. Izrada zajedničke terminologije za sva područja ekonomije, znanosti i kulture nije

---

¹⁵ O *Zaključcima Novosadskog dogovora* usp. njihov popis i parafraziranje u [318: 5–8].

doživjela izdavački uspjeh. Izvjestan uspjeh jedino je postigao projekt pravopisa, pa je 1960. god. objavljen priručnik s jednim latiničkim i jednim ćiriličkim sveskom. [319] Na osnovi razmjerno snažne serbokroatističke tradicije hrvatskih vukovaca u pravopisnim pitanjima s njihovom odlukom za uporabu isključivo fonološke transkripcijske ortografije, kao i zbog toga da je morfološko-etimološki pravopis postao u FNRJ/SFRJ utopijom jer je bio usko povezan s jezičnom politikom NDH, nova je ortografija *Pravopisa* kao takva [319] bila odbijena tek u nekoliko pojedinačnih točaka. Naprotiv, snažan hrvatski otpor bio je usmjeren protiv glotonima *srpskohrvatski*, odnosno *hrvatskosrpski*, protiv srpskohrvatski uređenoga rječnika toga Pravopisa, kao i protiv normativno primijenjene srpskohrvatske jedinstvene pravopisne terminologije. S *Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika* Matice hrvatske od 15. ožujka 1967. god. [110] koju je potpisalo još 17 hrvatskih znanstvenih i kulturnih institucija, među kojima i Društvo književnika Hrvatske, Hrvatsko filološko društvo te Institut za jezik JAZU, učinjen je prvi korak prema formalnomu raskidu Novosadskoga dogovora. Službeni raskid uslijedio je 16. travnja 1971. god. [298], a učinila ga je Matica hrvatska, jedan od supotpisnika *Deklaracije* iz 1967. god. S *Deklaracijom* od 15. ožujka 1967. god. počelo je novo, dakle 7. razdoblje (1967. – 1991.) u razvoju hrvatskoga kao samostalnoga jezika pod utjecajem serbokroatizma.

Poruka *Deklaracije* bila je jednostavna i jasna: srpskoj želji za odhrvaćenjem hrvatskoga jezika i za jezičnom ekspropiracijom Hrvata željelo se stati na kraj, a ravnopravnost hrvatskoga i srpskoga jezika morala se je osigurati i provesti ustavnom jednoznačnom odredbom kao i praktičnim javnim djelovanjem. Usprkos bijesnim političkim progonima začetnika i zagovaratelja *Deklaracije*, oni su se mogli potvrditi svojim nastojanjima. Najprije je hrvatski književni jezik 1972. god. u dopuni *Ustava* SR Hrvatske označen izričito tim nazivom, dakle kao "hrvatski književni jezik". Potom je novi *Ustav* SFRJ od 21. veljače 1974. god. potvrdio ravnopravnost i status hrvatskoga književnoga jezika pored slovenskoga, srpskoga i makedonskoga kao jednoga od četiriju službenih jezika SFRJ na saveznoj razini. Ta su postignuća dakako bila plaćena znatnim osobnim žrtvama. To vrijedi kako za vrijeme početka Hrvatskoga proljeća koje je inicirala *Deklaracija* 1967. god., tako i za vrijeme zaključaka 21. sjednice Centralnoga komiteta Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ) u Karadorđevu koncem 1971. god., a kojima je proglašeno nasilno gušenje Hrvatskoga proljeća. Najprominentnija žrtva tih progona među filozozima bio je Ljudevit Jonke. Matici hrvatskoj je, kao posljedica tih zaključaka SKJ, zabranjena svaka druga djelatnost osim izdavačke. Tek je 1990. god. mogla ponovo obnoviti svoju cjelokupnu djelatnost.

Ali, ti politički progoni nisu mogli spriječiti jezičnopovijesni uspjeh *Deklaracije* i Matičina raskida Novosadskoga dogovora koji je uslijedio 16. travnja 1971. god. Kroatistici je uspjelo na znanstveni način, posebice kontrastivno prema srpskomu jeziku, prikazati i razjasniti probleme vezane uz status hrvatskoga kao samostalnoga jedinstvenoga jezika, uz razvoj hrvatskoga književnoga jezika i uz standardizaciju; osim toga, uspjelo joj je stvoriti za razvoj hrvatskoga jezika temeljna kodifikacijska i deskriptivna djela iz područja ortografije, fonologije, leksikologije, gramatike i dijalektologije. Posebno joj je dobro uspjelo periodizirati razvoj hrvatskoga književnoga jezika i

njegove standardizacije i to na način koji odgovara činjenicama te na taj način raskrinkati i opovrgnuti jedan od temeljnih ideologema serbokroatizma u svoj njegovoj fikcionalnosti i jezičnopolitičkoj intencionalnosti, prije svega ideologem da je Vuk Karadžić začetnik hrvatskoga književnoga jezika. Time je serbokroatizmu izmaknuta podloga za znanstvenu argumentaciju. Posljedica toga je bila dakako ta da je serbokroatizam još upornije nastavio svoje dokazivanje sirovom političkom moći i nasiljem što je svoj vrhunac doseglo u ratu i genocidnoj agresiji od 1991. do 1995. god. Vodeći hrvatski filolozi i lingvisti bili su nasljednici Ljudevita Jonkea, njegov učenik Stjepan Babić, kao i Dalibor Brozović i Radoslav Katičić. Podršku su dobivali i od brojnih drugih pripadnika Zagrebačkoga lingvističkoga kruga, članova Hrvatskoga filološkoga društva kao i od Matice hrvatske.

Kao posljedica odluke iz Karađorđeva, od 1972. god. pritisak serbokroatizma i srbizirajućega unitarizma neprestano je rastao. To se je posebno odnosilo na javnu uporabu jezika u službene svrhe, u obrazovanju, u znanstvenoj i stručnoj terminologiji kao i u području masovnih medija. Politički preustroj Jugoslavije i njezinih republika, naveden novim ustavima iz 1974. god., srpsko političko vodstvo je odlučno odbilo zbog pojačanoga federalizma i ustavnoga reguliranja i potvrđivanja statusa autonomnosti dviju srbijanskih samoupravnih pokrajina (AP Vojvodine i AP Kosova). Nakon Titove smrti 1980. god., deklarirani cilj centralistički orijentiranoga srpskoga komunističkoga vodstva bio je ukinuti *Ustav* iz 1974. god. Srpska akademija (SANU) u svojem je *Memorandumu o aktualnom društvenom pitanju* u rujnu 1986. god. razradila općepolitički operativni program za obnovu srpske hegemonijalne centralističke "jugoslavenske" države. Izjalovljenje tih planova dovelo je do sloma Srbije s *Ustavom* SFRJ iz 1974. god. jer je Srbija 1989. god. usvojila vlastiti novi *Ustav* kojim je postala centralistička država bez autonomnih pokrajina. To je bio početak raspada SFRJ. Hrvati su tada, nakon burnoga prijelaznoga razdoblja, u referendumu 19. svibnja 1991. god. većinom od 94,3 % glasova potvrdili svoju želju za samostalnom državom Hrvatskom. Hrvatski sabor je potom 25. lipnja 1991. god. obznanio odcjepljenje od SFRJ te je proglasio Republiku Hrvatsku samostalnom državom; dan nakon toga Sabor je javno objavio taj proglas kao i rezultat referenduma.

Tim činom je počelo novo, 8. razdoblje (1991. –) u razvoju hrvatskoga kao zasebnoga jezika, razdoblje u kojem je jezično-politički serbokroatizam tek sablast iz prošlosti, ali sablast čije se dezinformacijsko djelovanje još mora nastojati ukloniti. Raspadom SFRJ raspali su se u 8. razdoblju i represivni politički okvirni uvjeti SFRJ. Razvoj hrvatskoga kao zasebnoga jezika mogao je stoga krenuti dalje bez utjecaja srpskih hegemonijalnih nastojanja. Jezični kontakt sa srpskim jezikom hrvatska strana od tada je mogla ostvarivati na poticajan način za hrvatski jezik.

Jezičnopovijesno i znanstvenopovijesno gledano, 8. razdoblje ima dvostruku ulogu: s jedne strane u njemu završava drama serbokroatizma, a s druge strane ono uvodi novu epohu u razvoju hrvatskoga jezika i kroatistike. Teoretsko objašnjenje statusa samostalnosti hrvatskoga jezika kao i izlazak iz kaosa raznih naziva iz doba serbokroatizma, koji su se nalazili u međunarodnoj uporabi, u 8. razdoblju prestali su predstavljati aktualan problem. Terminološka inovacija jesu termini tipa

srednjojužnoslavenski za hrvatski i/ili srpski ("Central South Slavonic Language" [82: 365], "Middle South Slav" [83: 34]), kako je to predlagao Dalibor Brozović. Tim je kroatistika pomogla pogotovu međunarodnoj slavistici da se riješi uobičajenoga, od početka zavaravajućega, a sada već i kompromitirajućega termina *srpskohrvatski* itd. Korpusna i funkcionalna lingvistika hrvatskoga jezika, ali i njegovanje jezika, jezični odgoj, jezična nastava i jezična politika, kao i ukupna jezična stvaralačka aktivnost u 8. razdoblju, ali još više nakon njega u novom razvojnom 9. razdoblju, nalazili su se pred dalekim, ali plodnim poljem djelovanja koje će trebati periodički obraditi u skladu s daljnjom povijesti hrvatskoga jezika. Održavanje dinamičke stabilnosti hrvatske jezične zajednice kao povijesnoga, lingvističkoga živućega sustava jest bez sumnje prijeko potrebna nužnost kako za vitalnost hrvatskoga naroda, tako i ukupne njegove kulture.

Raspadom SFRJ, kojim su nestali za Hrvate represivni jezično-politički okviri, nastankom nove, suverene Republike Hrvatske, novom autonomnom državnošću Bosne i Hercegovine, kao i konačnim prevladavanjem ideologije serbokroatizma, stvoren je i za bosanski hrvatski i za bošnjački nova jezičnopovijesna situacija, polazište i podloga za daljnji razvoj. I tu su se jezični život, njegovanje jezika i kroatistika našli, odnosno još će se naći, pred novim zadacima i to s obzirom na bosanski hrvatski kao lektalnu varijantu hrvatskoga jezika koja kao takva unutar cijeloga hrvatskoga jezika ima posve normalnu vrijednost i status jezične normalnosti, kao i s obzirom na bošnjački kao nov zaseban jezik koji je nastao prije svega od jedne lektalne varijante hrvatskoga jezika.

Konačno uspješna obrana Hrvata kao naroda i jezične zajednice, koja je rezultirala prevladavanjem serbokroatizma, svoju je orijentaciju i snagu dobila iz duhovno-kulturnoga osnovnoga stava koji je bitno karakterističan za Hrvate. Njihov etnolingvistički materinji jezik za Hrvate je u dubini duše samosvrshodnost s egzistencijalnom vrijednošću za artikulaciju specifične hrvatske kulture i mentaliteta koja se ne smije napustiti i izdati. Taj duhovno-kulturni osnovni stav Hrvata dvostruko se manifestira kada je riječ o jeziku: najprije u vrlo visokoj kulturi književnoga jezika te, povezano s njom, u nadregionalnom do sveukupnom standardiziranju jezika; potom i u brižnom očuvanju, odnosno periodičnom ponovnom uspostavljanju jezične čistoće, tj. hrvatskosti književnoga jezika.

Nakon razdoblja dominacije serbokroatizma, od 8. razdoblja hrvatski jezik opet se može upotrebljavati, njegovati i razvijati u smjeru onoga ideala "kojim je hrvatski jezik oduvijek išao i kojim je uvijek težio da ide" [34: 314], naime prema idealu jezične čistoće hrvatskoga jezika u svojem hrvatstvu.

Serbokroatizam je bez sumnje bio velik neprijatelj tomu idealu. Taj ideal, usprkos svim povijesnim poteškoćama, nije izgubio ništa od svojega sjaja, već je dobio novi sjaj i jamči opstanak hrvatskomu jeziku.

2.1. Prvo razdoblje: Početak razvoja novoštokavskoga hrvatskoga jezika u jedini tip budućega općehrvatskoga književnoga jezika

2.1.1. Nestajanje glagoljizma i novi književnojezični razvoji

Prvo razdoblje proteže se od prijelaza 16. u 17. st. pa sve do polovine 18. st. Ono je zapravo prijelazna faza u razvoju ijekavskoga novoštokavskoga tipa općega, književnoga, standardnoga jezika kao i u prijelazu latiničkoga pisma u status jedinoga općehrvatskoga pisma. U tom se razdoblju glagoljizam kao "signum temporis der kroatischen Geistesgeschichte" što je bio od kraja 9. st. do druge polovine 16. st., raspada. [162: 547–548]¹⁶ U 17. st., a još više u 18. st. glagoljizam je već postao anakronizam. Bliži se svojem kraju za razdoblje glagoljizma karakteristična, a u svojoj funkcionalnoj raslojenosti općeprihvaćena književnojezična triglosija i trigrafija s hrvatskim crkvenoslavenskim na glagoljici i hrvatskoj ćirilici, s čakavskim, odnosno u Bosni štokavskim hrvatskim na glagoljici, ćirilici (bosančici), a mjestimice na latinici, kao i s latinskim kao prvim književnim jezikom Hrvata (na latinici). Triglosija se sve više zamjenjuje književnojezičnom diglosijom s latinskim i hrvatskim čakavskim, kajkavskim i štokavskim, pri čemu se od 17. st. situacija mijenja u korist novoštokavskoga, a na štetu najprije čakavskoga, i to počevši s južnim i jugoistočnim ikavskim čakavskim, a kasnije, posebice od početka 19. st., i na štetu kajkavskoga čija je uporaba kao književnoga jezika potvrđena tek od 16. st. Prijelaz čine jezično namjerno mješoviti crkvenoslavenski tekstovi glagoljskih autora sa sastavnicama čakavštine, štokavštine i kajkavštine. Osim njih u tom razdoblju pišu se i čakavski, štokavski i kajkavski tekstovi kojima se u svrhu većega komunikativnoga dosega i razvoja izvjesne jezične nadregionalnosti dodaju sastavnice drugoga dijalektalnoga tipa. Takav je tip teksta karakterističan za protestantsku literaturu, posebno onu prevedenu, a razlog tomu je i taj što je na njima radilo više osoba, dakle autori, prevoditelji i lektori, a da se nisu baš međusobno prilagođavali. [90: 204–221] Takav se tip teksta može mjestimice naći i u katoličkih kajkavskih autora. Stvaranje neliturgijske, pravne i poetske literature, kao i ostale stručne proze glagoljaškim duhovnicima, naprotiv, postala je od 17. st. jezični i književno-povijesni rubni fenomen.

U međusobnom djelovanju s takvim razvojem dolazi i do nestajanja trigrafije. Od druge polovice 16. st. glagoljica kao primarni simbol specifično hrvatskoga u prvom jezičnom i književno-povijesnom razdoblju (9. – 16. st.), i ćirilica sve više se i uže regionaliziraju u svojoj uporabi.¹⁷ Istovremeno se sve više za hrvatski jezik upotrebljava latiničko pismo pod utjecajem latinskoga s jedne strane te talijanskoga i mađarskoga s druge strane; glagoljaši ju prihvaćaju, iako se u 17. i 18.

¹⁶ Gore navedeno o glagoljaštvu temelji se na Hercigonjinim radovima pod [161] i [162]. O povijesti hrvatskih glagoljičkih lekcionara usp. [131]. O hrvatskom književnojezičnom razvoju u 16. st. usp. kao pregled [288: 51–71].

¹⁷ O razvoju hrvatske ćirilice od 12. st. s prvim ćiriličkim pisanim spomenikom, humskom *Humačkom pločom*, pa sve do prestanka njezine uporabe u matičnim knjigama srednjodalmatinskih glagoljaških župa 19. st. usp. [412]. O *Humačkoj ploči* kao ćiriličko-glagoljičkom spomeniku hrvatskoga jezika i pisma iz vremena potkraj 12. ili početkom 13. st. usp. [297].

st. još mogu naći tekstovi pisani mješavinom latiničko-glagoljičkoga pisma. Opredjeljenje u korist latinice možda je bilo potaknuto i tim što glagoljaši u 17. st. nisu bili jedinstveni u odluci trebaju li potrebna daljnja izdanja glagoljaških knjiga izići pisana glagoljicom ili ćirilicom. U 18. st. glagoljaška liturgijska i biblijska literatura pojavljuje se transliterirana latiničkim pismom. Prve primjene dijakritike u hrvatskoj latinici mogu se naći već u pjesničkoj pohvali Bogorodici, poznatoj pod nazivom *Šibenska molitva* iz 14. st. (oko 1347. god.; usp. [161: 88–91]), kao i u Petra Hektorovića (1487. – 1572.). Ali, dijakritičke znakove ciljano širi tek katolički duhovnik, nadbiskupov kancelar i kanonik Šimun Budinić (1530. – 1600.) koji je bio blizak i glagoljaštvu. U svojem u Rimu 1583. god. objavljenom hrvatskom prijevodu katekizma Petra Canisiusa *Summa doctrinae christianae (Suma nauka kristianskoga)* Budinić u verziji pisanoj latinicom (prijevod je paralelno izdan i na ćirilici) za hrvatske palatalne foneme /ć/, /č/ i /ž/ ne piše digrafe, već grafeme s dijakritičkim znakovima. S obzirom na to Milan Moguš razvoj grafije u 16. st. ocjenjuje epohalnim za buduće formiranje općehrvatske latiničke ortografije s dijakritičkim znakovima. [288: 71] Složeniji, diferenciraniji nauk o pisanju za hrvatsku latinicu uz uporabu višeslovnih grafema i označivanje, uz ostalo i kvantitete sloga u pismu, nalazi se razrađen u djelu Dubrovčanina dominikanca Rajmunda Đamanjića (Džamanjić, Raymund Giamagnik) (transliterirano): "Nauk za pisati dobro latinskijema slovima riječi jezika slovinskoga kojijem se Dubrovčani, i sva Dalmacija kako vlastitijem svojijem jezikom služi" (Mletci, 1639.). Taj nauk o pisanju ipak nije ušao u uporabu.¹⁸ Prvi cjelovit sustav grafema, gotovo posve prilagođen hrvatskomu fonološkomu sustavu u smislu odnosa fonema i grafema jedan prema jedan, pisan latiničkim slovima s dijakritičkim znakovima umjesto višeslovnih grafema za hrvatske palatale, sastavio je tek Pavao Ritter Vitezović (1652. – 1713.) početkom 18. st. Vitezović se je pritom orijentirao na hrvatsku glagoljicu. [288: 90–91] Samo je za slogotvorno /r/ upotrijebio digraf, i to *yr*. Tom je ortografijom on, uz ostalo, napisao i svoj veliki latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski rječnik *Lexicon latino-illyricum*. Ali, niti ta ortografija nije ušla u primjenu. Ta je ortografska rasprava Pavla Vitezovića izgubljena; njegov rječnik, u kojem su mjesto našli i štokavski, čakavski i kajkavski hrvatski, nije bio otisnut. Provođenje dijakritičkoga rješenja toga grafijskoga problema na općehrvatskoj pravopisnoj razini uspjelo je tek 1830-ih i 1840-ih godina Ljudevitu Gaju (1809. – 1872.). [287: 39–40]

Ćirilica je za hrvatski jezik najduže, naime do prve polovice 19. st., u uporabi ostala u središnjoj Dalmaciji i njezinu zaleđu, i to u splitskoj i makarskoj biskupiji, kao i u regiji Poljica koja se prostire sjeveroistočno od Splita do rijeke Cetine koja ju zatvara i na jugu. Ta je regija do osmanlijskoga osvajanja 1520-ih godina imala neku vrst samouprave s vlastitim zakonima, pisanim

---

¹⁸ Djelo *Nauk za pisati dobro* Rajmunda Đamanjića (Džamanjić) ponovo je objavila Elisabeth von Erdmann-Pandžić 1991. god. u Bambergu kao pretisak s uvodom (*Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte*, sv. 5.).

bosančicom u *Poljičkom statutu*, nastalom prije 1444. god.¹⁹ Tu je hrvatska ćirilica bila, jednostavno rečeno, "hrvatsko pismo" i za glagoljaške duhovnike. U Bosni i Hercegovini je ćirilica, tj. bosančica od 12. do 18. st. bila gotovo isključivo pismo za hrvatski jezik; posebice su ju njegovali franjevci. Stoga su i njihove knjige, kao npr. one vrlo raširene i više puta objavljene Matije Divkovića (1563. – 1631.), tiskane hrvatsko-bosanskom ćirilicom.²⁰ Ćiriličke tipove slova za tisak Divković je sam dao lijevati u Mletcima. Ali, i bosanski muslimani su se služili hrvatskom ćirilicom kada su u službenom ili privatnom dopisivanju pisali na hrvatskom jeziku. Ali, knjiga perikopa iz 1613. god. Ivana Bandulavića, koji je bio bosanski Hrvat kao i Matija Divković, pisana je već latinicom.²¹ To odgovara općemu dušobrižničkom cilju pisanja crkvenih knjiga za narod sa što većim komunikacijskim dosegom, u ovom primjeru pisanja lektionara. Jezik na koji je Bandulavić preveo tu knjigu perikopa, književni je jezik onoga doba, tip štokavske ikavice s čakavskim elementima koji je bio raširen i razumljiv u Bosni i Hercegovini, ali i u Slavoniji i Dalmaciji. Knjiga perikopa Ivana Bandulavića ostala je u uporabi do kraja 19. st. i sukladno tomu više puta je tiskana. U 18. st. latinica isto tako općenito u književnom djelovanju franjevac potiskuje ćirilicu.

Sudbina uporabe hrvatske ćirilice od strane glagoljaša za liturgijske i biblijske tekstove znatno je ovisila o sudbini hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Nastojanja Katoličke crkve nakon Tridentskoga sabora (19. ekumenskoga sabora Katoličke crkve; 1545. – 1563.) da se stvori unija s pravoslavnim Crkvama dovela su do rusifikacije liturgijskoga hrvatsko-crkvenoslavenskoga jezika kojim su se služili glagoljaši, odnosno do uvođenja ruskoga crkvenoslavenskoga koji se je k tomu smatrao prajezikom svih slavenskih jezika. Novo izdanje glagoljaških crkvenih knjiga na crkvenoslavenskom ruske redakcije priredio je franjevac Rafael Levaković (1597. – 1679.) koji nije bio glagoljaš. Zbog vrlo česte uporabe dugotrajan je bio i velik utjecaj ruskih crkvenoslavenskih (na glagoljici pisanih) verzija *Rimskoga misala* (*Missale Romanum – Missal Rimskij*, 1631.) i *Rimskoga*

---

¹⁹ *Poljički statut* objavio je najprije Matija Mesić 1859. god. u Zagrebu, a potom i Vatroslav Jagić 1890. god. u 4. svesku djela *Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium* u izdanju JAZU, s uvodom i iscrpnim glosarijem. Taj 4. svezak sadrži i druge takve regionalne zakonike. Najstariji od njih je glagoljicom pisani čakavski *Vinodolski zakonik* iz 1288. god. koji je objavio Antun Mažuranić 1843. god. u 3. svesku biblioteke *Kolo* koju je osnovao Stanko Vraz; *Vinodolski zakonik* ponovo je objavio Josip Bratulić u Zagrebu 1988. god.

²⁰ Djelo *Nauk karstianski za narod slovinski* Matije Divkovića (Mletci, 1611.) pojavilo se je 1738. god. u već 12. izdanju; druga su Divkovićeve djela *Sto čudesa aliti znamenja blažene i slavne Bogorodice, divice Marie* (Mletci, 1611.); *Besiede Divkovića svarhu evandelia nedielnieh priko svega godišta* (Mletci, 1616.); *Nauk karstianski s mnoziemi stvari duhovniemi i vele bogolubniemi* (Mletci, 1616.). Divković je pripadao bosanskoj franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj. Rođen je blizu marijanskoga hodočasničkoga mjesta Olovo u središnjoj Bosni; u tamošnjem franjevačkom samostanu proveo je i zadnje godine svojega života.

O bosančici u središnjoj Dalmaciji usp. [409]; o povijesti bosanske franjevačke književnosti usp. [322] i [239]. O književnosti bosansko-hercegovačkih franjevac kao dijelu hrvatske književne povijesti od Matije Divkovića do Grge Martića (1822. – 1905.), posebice s obzirom na "poknjiževljenje" razgovornoga jezika u svrhu nadregionalne komunikativne uporabe usp. [75].

²¹ Knjiga perikopa Ivana Bandulavića je ponovo objavljena i to u nizu *Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte* kao svezak 7a s posebnim glosarijem i knjigom komentara (svezak 7b), a objavila ju je Elisabeth von Erdmann-Pandžić. [122]

brevijara (Breviarium Romanum – Časoslov" Rimskij, 1648.). U glagoljaški nastrojenom narodu i u glagoljaških duhovnika ta rusifikacija nije imala odjeka. Osim problema s pismom, ta je rusifikacija znatno smanjila značaj glagoljizma s njegovim dotad hrvatsko-crkvenoslavenskim jezikom kao simbolom izrazito hrvatske duhovne kulture. Stoga su glagoljica, ali i ćirilica već u 17. st. izgubile bilo kakav potencijal za buduću općehrvatsku ortografiju. Ali, ono što je bilo presudno djelotvorno za novu epohu, bila je inspiracijska snaga glagoljizma za nov razvoj općehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika.

Od kraja 16. st. u svim hrvatskim zemljama koje nisu bile pod osmanlijskom vlašću (Dalmacija i Dubrovnik, Istra, civilna Hrvatska, Slavonija) cvjetala je književnost na hrvatskom jeziku kao regionalna književnost koja je zauzimala velik prostor.²² Na području djelovanja bosansko-hercegovačkih franjevaca, posebice u dijelovima Bosne i Hercegovine pod osmanlijskom vlašću, formirao se je već ranije za čitavo područje zajednički književni jezik zahvaljujući štokavskoj književnosti tamošnjih franjevaca. Na taj su način nastali i na čakavskim, kajkavskim i štokavskim dijalektalnim područjima književni jezici koji su i prelazili svoje dijalektalne granice i književnojezično povezivali dijalekatski prostor. Takav se je razvoj zadržao kroz čitavo 17. st.

Taj je razvoj počeo od doba Marka Marulića Splicićanina (1450. – 1524.) njegovim čakavskim književnim djelom, posebice epom *Judita* koji je više puta tiskan još i u 16. i 17. st. ("Libar Marca Marula Splichianina Vchomese usdarsi Istorja Sfete udouice Iudit u uersih haruacchi slošena", Mletci, 1521. god.; dovršen je već 1501. god.), kao i epom *Suzana* koji nije bio tiskan, a koji je objavljen zajedno s drugim djelima tek 1856. god. u Zagrebu u nizu *Pjesnici hrvatski 15. i 16. vijeka*. Oba ta epa zajedno je s ostalim Marulićevim hrvatskim djelima izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU) u nizu *Stari pisci hrvatski* kao 1. svezak pod redakcijom Ivana Kukuljevića Sakcinskoga koji im je napisao i poduži uvod, zajedno s predgovorom Vatroslava Jagića o izdavačkom programu 1866. god. osnovane Akademije. Brojnija od hrvatskih djela Marka Marulića jesu njegova latinska djela, pretežno moralno-filozofskoga karaktera.²³ Taj se književnojezični razvoj nastavlja radom pjesnika kao što je Petar Hektorović (1487. – 1572.) iz Staroga Grada na otoku Hvaru sa svojom ribarskom eklogom *Ribanye i ribarscho prigovaranye i razliche stvari ine* (pisana je od 1555. do 1556. god., a tiskana u Mletcima 1568. god.); dubrovačka štokavština nastavlja se radom komediografa, dramatičara i prozaista Marina Držića (? 1508. –

---

²² Serbokroatizam je posebno tvrdoglavo negirao dubrovački hrvatski i to pozivanjem na jednu tezu Milana Rešetara. Neosnovanost te teze, naime da je Dubrovnik jezično, ako se već mora birati između hrvatskoga i srpskoga, zapravo srpski, izvrsno je obrazložio Mario Grčević. [143], [144] Stoga pri objektivnomu razmatranju činjenica i interpretaciji izvora u povijesnoj povezanosti ne može biti sumnje u dubrovačku pripadnost hrvatskomu jezičnomu prostoru i to još vrlo rano, od doseljavanja Hrvata u jugoistočnu Europu. Jezičnopovijesna posebnost Dubrovnika je njegova romansko-slavenska, odnosno dalmatsko-hrvatska funkcionalna dvojezičnost, koja se je u njemu u javnoj uporabi, nakon Krka, zadržala najduže u Dalmaciji i to sve do 15. st. [224: 592]

²³ Ivo Frangeš je Maruliću i bibliografiji o njemu posvetio poduži članak [130: 801–805]; o značaju Marka Marulića za razvoj hrvatskoga književnoga jezika usp. [288: 52–55].

1576.). U svojem djelu *Ribanye i ribarscho prigovaranye i razliche stvari ine* Hektorović donosi i dvije bugarštice (rabi se i naziv *bugarščica*; u Hektorovića: *bugarščina*; u Gundulića: *bugarkinja*), naime dva narodna epa *Marko Kraljević i brat mu Andrijaš* te *Radosav Siverinac i Vladko udinski vojvoda*; Hektorović je te junačke epove čuo od ribara na otoku Hvaru. Osim riječi, zabilježio je i prozodiju usmenoga govora. Ta Hektorovićeve verzija najstariji je zapis toga izvorno makedonsko-bugarskoga, a potom i hrvatskoga i srpskoga tipa epa. Na hrvatskom prostoru bugarštice su cvale od 15. do 18. st. Među hrvatskim narodnim epovima bugarštice sa svojih 14, ali većinom 15 i 16 slogova, imaju najduži stih; one su sa svojim stihom, nasuprot u Srba proširenih epova u desetercu, pjesnički zahtjevnije. Ali, stvaranje južnoslavenskoga umjetničkoga epa ipak je moralo pričekati Ivana Gundulića.

2.1.2. Ivan Gundulić i njegov ep *Osman*

Svoju punu zrelost taj je književnojezični razvoj dosegao u jeziku Ivana Gundulića (Đivo Gundulić; Givo Franov Gundulich; Joannes Francisci Gondola; 1589. – 1638.). Gundulić je hrvatsko pjesništvo doveo do njegova prvoga vrhunca trima svojim djelima, do vrhunca koji je opstao i u usporedbi sa sveukupnom europskom književnošću. Ta su tri djela: majstorsko djelo religioznoga baroknoga pjesništva *Suze sina razmetnoga* (Mletci, 1622.), veličanje slobode Dubrovnika u drami *Dubravka* koja je praizvedbu imala 1628. god. i koja završava oduševljavajućom, popularnom himnom "O lijepa, o draga, o slatka slobodo, / Dar u kom sva blaga višnji nam Bog je dô...", kao i veliki, u osmercima napisan ep *Osman: Spjevagne vitescko* (naslov *Editio princeps*, Dubrovnik, 1826.). Ta tri djela, a pogotovu ep *Osman*, bili su putokazi za naraštaje pjesnika koji su uslijedili.²⁴

Ep je *Osman* pjesnički prikaz i interpretacija raspada moći Osmanlijskoga Carstva nakon smrti sultana Sulejmana I. Veličanstvenoga (1495. – 1566.) kao i nakon velikoga turskoga poraza kod Lepanta 1571. god., ali i prikaz pobuđene nade potlačenih kršćana, najvećim dijelom pripadnika

---

²⁴ Opsežna bibliografija o Ivanu Gnduliću i njegovu pjesničkom djelu od 1827. do 1975. god. kao i popis prijevoda sadrži članak Miroslava Pantića u: *Leksikon pisaca Jugoslavije*, 2. tom, Beograd, 1979., str. 332–339. Kratku kronologiju podataka o Gundulićevu životu kao i noviju odabranu bibliografiju sadrži izdanje *Osmana* Slobodana P. Novaka i Antuna Paveškovića. [153: 401–403, odnosno 443–446] Od izdanja *Osmana* za sljedeća objašnjenja služili smo se dvama izdanjima: [152] i [153]. Ovo zadnje izdanje ne sadrži dopunu 14. i 15. pjevanja; a i tu je popis dosadašnjih izdanja manjkav.

Monografiju od temeljne važnosti za ep *Osman* kao jedini "slavenski", odnosno pravi sveslavenski ep, objavio je Zdenko Zlatar. [416] To djelo, s obzirom na ep i u usporedbi s njegovom fabulom, opširno opisuje stvarne političko-povijesne situacije u doba Ivana Gundulića, uključujući i obiteljsku povijest kuće Gondola (Gundulić); prevrat u pjesničkom stvaranju Ivana Gundulića s utjecajima petrarkizma i protureformacije; južnoslavensku usmenu epiku; "orla" i "zmaja" kao eshatološke i mitološke simbole u *Osmanu*; širenje maniheizma i njegova dualizma na Balkanu; mitološku ideju o sudbini kao kotaču sreće u kontrastu s providnošću Božjom kojima se u epu pripisuje središnja interpretacijska vrijednost; konačno, opisuje filološku povijest *Osmana*, posebice dramu dijelom ekstremnih proturječnosti u književnoj kritici i recepciji djela. Sažetak biografskoga i analitičkoga dijela Zlatarove monografije [416] o Ivanu Gunduliću i njegovu epu *Osman* nalazi se u [415: 428–457].

slavenskih naroda, u oslobođenje od osmanlijskoga jarma. U epu je Sulejman, koji je poginuo 1566. god. pri napadu na Siget, a koji je junački obranio Nikola Zrinski sa samo 2.500 ljudi nasuprot 35.000 osmanlijskih vojnika, za Osmana II. (1604. – 1622.) uzor sultana.²⁵ Središnji su događaji u epu poraz barem tri puta brojnijih osmanlijskih trupa od poljske vojske u rujnu 1621. god. kod Chotina (u Gundulića *Hotim*, danas hrv. *Hoćim*, polj. *Chocim*, povijesno *Chotezyń*, rus. *Hotin*, lat. *Hossa*) na Dnjistru u Ukrajini kao i ustanak janjičara koji je uslijedio u Istanbulu 1622. god., a koji je doveo do svrgavanja s vlasti i ubojstva mladoga, politički neiskusnoga sultana Osmama II.²⁶ Taj ep počinje kratko prije izbijanja ustanka, naime kada Osman planira povesti nove trupe na istok svojega carstva kako bi s pomoću njih učvrstio i proširio svoju unutarnjopolitičku i vanjskopolitičku moć. Ep završava ubojstvom Osmana 20. svibnja 1622. god. i polaganjem prisege novoga sultana Mustafe, Osmanova strica kojega je Osman svrgnuo s vlasti prije četiri godine, točnije 26. veljače 1618. god.

U vezi s tim središnjim događajima, u opisima putovanja, krajolika i borbi, kao i u izvješćima sudionika i biografskim opisima likova u epu, predstavlja se čitavo Osmanlijsko Carstvo u jugoistočnoj Europi, Ukrajini i Prednjoj Aziji, pri čemu je težište na jugoistočnoj Europi i glavnom gradu Istanbulu, na starom, oko 660. god. prije Krista osnovanom carskom gradu Bizantu, odnosno nakon 330. god. Konstantinopolju (Konstantinopolis). Osmanlijsko Carstvo je prikazano kao vojna država nasilnih vladara na islamskoj religijsko-ideološkoj podlozi čiji su si vladari kao životni poziv odredili vanjskopolitičkom ekspanzijom i osvajanjem. Osnovna karakterizacija društvene strukture Osmanlijskoga Carstva u epu je u prvom redu dihotomijska podjela naroda na muslimane s jedne strane i kršćane s druge strane, pri čemu su kršćani "nepravovjerni" te su kao potlačeni prisiljeni činiti niži sloj, gotovo robovski, pa onda i položaj žena kao haremskih robinja. U epu se dojmljivo prikazuje i obeščašćenje slavenskih kršćanskih djevojaka te njihovo nasilno odvođenje u harem, kao i krvavi danak kršćanskih naroda jugoistočne Europe Osmanlijskomu Carstvu (tzv. *devširma*)

---

²⁵ Usp. 1. pjevanje, st.: 297–308

²⁶ Kod Chotina su kasnije (1739.) i Rusi ostvarili veliku pobjedu nad osmanlijskom vojskom uz zauzimanje tamošnje utvrde 19. kolovoza 1739. god. Posebice su teške gubitke pritom pretrpjeli janjičari. Ta pobjeda pripada dobi vladavine carice Anne Ivanovne i dobi Burcharda Christopha Münnicha, Nijemca koji je već u doba cara Petra I. bio general pukovnik te je za vladavine te ruske carice bio vojskovođa, a potom i predsjednik Ratnoga vijeća. Ta je pobjeda nemalo iznenadila europske velike sile jer se Rusiju nakon smrti cara Petra I. (1725.) nije smatralo sposobnom za takvu pobjedu. Kršćanski narodi jugoistočne Europe od toga trena polažu sve svoje nade u oslobođenje uglavnom u Rusiju jer je Austrija mirovnim sporazumom utanačenim u Beogradu 1739. god. morala sjevernu Srbiju i Malu Vlašku ustupiti Osmanlijskomu Carstvu tako da je njegova sjeverna granica opet prolazila Savom i Dunavom.

Tu rusku pobjedu kod Chotina oduševljeno je opjevao Mihail Vasil'evič Lomonosov (1711. – 1765.) u odi *Ode zum seligen Gedächtnis der Zarin Anna Ivanovna anlässlich des Sieges über die Türken und Tataren sowie die Einnahme von Chotin im Jahre 1739*. Tu odu Lomonosov je napisao ujesen 1740. god. i to nakon caričine smrti. Vijest o pobjedi ruskih trupa Lomonosova je zatekla neposredno nakon toga događaja jer se je u Dresdenu o tom izvijestilo već 2. rujna 1739. god., a Lomonosov je nakon svojega studija u Marburgu (od studenoga 1736. do srpnja 1739. god.) radi rudarske i metalurške izobrazbe boravio u Freiburgu u Saskoj (od srpnja 1739. do svibnja 1740. god.). Ta oda počinje entuzijastičnim riječima: "Vostorg vnezapnyj um plenil," (*Polnoe sobranie sočinenij*, sv. 8., Moskva - Leningrad, 1959., str. 16–30).

koji je značio odvođenje dječaka i pokušaj njihove islamizacije i poturčivanja.²⁷ Upravo je zbog te otmičarske prakse, gledano iz perspektive epa, proizišla i propast Osmanlijskoga Carstva jer je s jedne strane udio otimanih ljudi slavenskoga podrijetla bio velik, a s druge pak strane tim je ljudima manjkala vezanost uz osmanlijsko društvo s posljedicom neloyalnosti prema državi i sklonosti prema pobunama.

Kao i u bitci kod Chotina i u ovom epu poljsko kršćansko kraljevstvo stoji nasuprot Osmanlijskomu Carstvu, carstvu samovoljnoga, nemilosrdnoga nasilja popraćenoga bespravnošću i bezbožnošću, koje podređenim narodima uzima njihovu slobodu. Poljski glavni junak ovdje je prijestolonasljednik Władysław kao vrhovni zapovjednik poljskih trupa u bitci kod Chotina. Władysław je sin Zygmunta III. Waze, koji je 1596. god. glavnim gradom Poljske umjesto Krakowa proglasio Warszawu, i kasniji poljski kralj Władysław IV. (1632. – 1648.). U putopisu osmanlijskoga poslanika velikoga vezira Ali-paše 1622. god. u Warszawu i njegova boravka ondje u svrhu mirovnih pregovora opširno se opisuje poljsko kraljevstvo kao kršćansko sa svojim vodećim političkim i vojnim osobama onoga vremena. Ali, mir je sklopljen tek 1623. god. za vladavine sultana Mustafe. Poljska je u epu utjelovljena i u osobi poljsko-ukrajinskoga magnata i ratnoga junaka Samuela Koreckoga (u epu "Korevski") koji je 1620. god. dospio u tursko zarobljeništvo. Prije toga već je bio u turskome zarobljeništvu od 1616. god., iz kojega je uspio pobjeći 1618. god. Korecki je 1622. god., već nakon smrti Osmana II., ubijen u ozloglašenoj tavnici Jedi-kula u Istanbulu. Sudbina Koreckoga u fabuli epa ima ulogu s jedne strane u zaključivanju primirja, a s druge strane u osobnoj epizodi o vjernoj ljubavi njegove zaručnice koja u izvjesnom smislu odgovara povijesno stvarnoj potpori njegove žene Katarine. Mirovni ugovor naime predviđa oslobođenje Koreckoga; ali ipak ga u epu prije toga ubija čuvar čija se je kći zaljubila u njega. Čitava ta epizoda zapravo je pjesnička izmišljotina Ivana Gundulića. Ep završava sjećanjem na Władysławovu pobjedu kod Chotina kao početak sloma Osmanlijskoga Carstva koji se smatra ujedno i slomom Muhamedova carstva.

Ep *Osman* nije proizišao isključivo iz osobne i pjesničke originalne Gundulićeve intencije, već je također svoju osnovu imao u otporu osmanlijskoj vladavini u istočnoj i jugoistočnoj Europi s ciljem oslobođenja od te vladavine. U tada još relativno slobodnoj Dubrovačkoj Republici s njezinim

---

²⁷ Tako se npr. u epu lik Dauta (Daut-paša, povijesna osoba bosanskoga podrijetla, zet bake Osmana II. i vođa državnoga udara protiv Osmana II.) predstavlja kao: "U hrvatskoj zemlji ovi / od krstjan se rodio biše; / kleti Turci vitezovi / djetetom ga zaplijeniše." (17. pjevanje: st.: 525. – 528.).

Mjerodavno istraživanje o podrijetlu i biti devširme u Osmanlijskom Carstvu proveo je Basilike D. Papoulia koji devširmu (grč. παιδομάζωμα) definira na sljedeći način: ona je "nasilno odvođenje djece kršćanskih potlačenika iz njihova etničkoga, religioznoga i kulturnoga okružja koje provodi turska država u obliku danka, a odvodi ih se u tursko-islamsko okružje u svrhu njihova korištenja u dvorskim, vojnim i državnim službama, pri čemu s jedne strane služe sultanu kao robovi i slobodnjaci, a s druge strane trebaju činiti vladalački sloj države". ("... die vom türkischen Staat in Form eines Tributs durchgeführte gewaltsame Abtrennung von Kindern der christlichen Untertanen aus ihrer ethnischen, religiösen und kulturellen Umgebung und ihre Verpflanzung in die türkisch-islamische zum Zweck ihrer Verwendung im Palast-, Militär- und Staatsdienst, wobei sie einerseits dem Sultan als Sklaven und Freigelassene (Klienten) dienen, andererseits die herrschende Schicht des Staates bilden sollten." [302: 1])

bogatim diplomatskim iskustvom i njezinom bogatom književnom kulturom taj se je otpor mogao misaono i jezično koncentrirano i sustavno artikulirati. Ep *Osman* je stoga i analiza strukture moći Osmanlijskoga Carstva s prikazom njegova militarizma, ekspanzionizma i osvajačke strategije, ali i korijenja te širenja njegova raspada. Gundulić na taj način jača nadu u skoro oslobođenje potlačenih kršćana, a posebice Slavena, kao svojih etničkih rođaka i kao najugroženijih naroda. Nakana koja je stvorila ep *Osman* stoga je u tom smislu jednaka onomu što je Henryk Sienkiewicz (1846. – 1916.) napisao na kraju posljednjega sveska svoje romaneskne trilogije: "Na tym kończy się ten szereg książek pisanych ... dla pokrzepienia serc." ("Ovim završava ovaj niz knjiga pisanih ... za jačanje srdaca")²⁸

Ep *Osman* se može i općenito usporediti s tim Sienkiewiczovim trodijelnim djelom, i to s njegovim prvim dijelom, koji se sastoji od dvaju svezaka, dakle *Ogniem i mieczem* (Ognjem i mačem), kao i sa zadnjim dijelom koji se sastoji od jednoga sveska, naime romanom *Pan Wołodyjowski* (Gospodin Wołodyjowski). Sadržajno su oba dijela smještena u 17. st. i opisuju obrambene bitke Poljaka u Ukrajini protiv Osmanlijskoga Carstva, protiv Tatara kao njihovih saveznika, kao i protiv Kozaka zbog njihova ustanka 1648. god., pod vodstvom Bogdana Chmielnickoga. U djelu *Ogniem i mieczem* protivnici Poljske su Osmanlijsko Carstvo, Kozaci i Tatari, a u romanu *Pan Wołodyjowski* Osmanlijsko Carstvo i Tatari. Ali, fabula tih romana vremenski je smještena poslije zbivanja fabule epa Ivana Gundulića, i to u vrijeme od konca 1640-ih godina, posebice nakon 1648. god., odlučujuće godine kozačkoga ustanka, dakle deset godina nakon Gundulićeve smrti, pa do 1673. god., dakle oko deset godina prije oslobođenja Beča 1683. god. od osmanlijske opsade, pod vodstvom kralja Jana III. Sobieskoga. Poljski junak Gundulićeva epa, prijestolonasljednik (od 1632. god. kralj) Władysław, umro je upravo 1648. god. za vrijeme priprema za pohod protiv Kozaka te se stoga tek na rubu spominje u djelu *Ogniem i mieczem*, prvom dijelu trilogije Henryka Sienkiewicza. Bečki pobjednik, kralj Jan III. Sobieski je, međutim, u trećem dijelu trilogije, u romanu *Pan Wołodyjowski*, isto tako veliki pobjednik bitke protiv osmanlijskih trupa 1673. god., i to, kao u Gundulićevu epu, bitke kod Chotina i za Chotin. Taj je čin epilog romana *Pan Wołodyjowski* čiji je naslovni junak još prije poginuo u obrambenoj bitci za Kamieniec, utvrdu sjeveroistočno od Chotina, u kojoj je Poljska pretrpjela velike gubitke i koju je na kraju izgubila. Posljedica toga poraza bilo je i odstupanje bogatoga Podolja Osmanlijskomu Carstvu, na što je Poljska bila primorana pri sklapanju mira u Buczaczu 1672. god. Za Poljsku dobivena, a za Osmana II. izgubljena bitka kod Chotina 1621. god. spominje se u romanu *Pan Wołodyjowski* još i prije toga epiloga, naime od 50. poglavlja, i to u vezi s obrambenom bitkom kod Kamienieca, nedaleko od Chotina, čiji prikaz sadrži i detaljan opis osmanlijske opsadne vojske i

---

²⁸ Epiloška riječ romana *Pan Wołodyjowski*; ovdje i u sljedećim primjerima služili smo se izdanjem trilogije pod uredništvom Juliana Krzyżanowskoga (Warszawa, 1972.).

tijeka borbe, kakav se ne može naći u *Osmanu*. Kao što ep *Osman* završava ponovnim veličanjem Władysławove pobjede nad Turcima kod Chotina, tako trilogija Henryka Sienkiewicza nakon pohvale Gospodinu u višeglasnom *Te Deum laudamus...* završava s *Vivat* upućenim Janu Sobieskomu, tada još hetmanu (velikom maršalu), a godinu dana kasnije (1674.) već poljskomu kralju, kao pečat pobjedi kod Chotina 1673. god. Ta pohvala Gospodinu, koja zaključuje događaje na kraju romana *Pan Wołodyjowski*, ima svoj pandan u *Osmanu* u obliku osude Muhameda kao duhovne moći nakon Osmanlijskoga Carstva.

Trilogija Henryka Sienkiewicza pripada poljskoj nacionalnoj književnosti. Osim toga moglo bi ju se, s obzirom na fabulu iz doba junačkih borbi 17. st. protiv Osmanlijskoga Carstva, protiv Tatara i Kozaka, a u drugom dijelu trilogije, u dvosveščanom romanu *Potop*, protiv Šveđana, kao i s obzirom na jezično oblikovanje okarakterizirati poljskim nacionalnim epom u prozi. To značenje za Poljsku ta trilogija nije izgubila ni do današnjega dana, niti u jezičnom, niti u sadržajnom smislu. Razlog tomu posljednjemu jest taj što događaji fabule i njihova pjesnička interpretacija za povijesno iskustvo Poljaka imaju i u 20. st. pa sve do danas ključnu informacijsku vrijednost. Sienkiewicz je tu trilogiju napisao u doba kada je Poljska bila, sukladno zaključcima Bečkoga kongresa iz 1815. god., podijeljena na tri dijela, a ti su dijelovi bili podložni ruskoj, pruskoj i austrijskoj vlasti: *Ogniem i mieczem* (1883. – 1884.), *Potop* (1884. – 1886.) i *Pan Wołodyjowski* (1887. – 1888.). Takvo stanje podijeljene Poljske trajalo je sve do 1914. godine, znači do izbijanja 1. svjetskoga rata. Godine 1916., godine smrti Henryka Sienkiewicza, centralne sile ponovno proglašavaju kraljevinu Poljsku, kao posljedicu osvajanja poljskih područja pod ruskom vlašću. Iz 1. svjetskoga rata Poljska je, zahvaljujući političkoj i vojnoj strategiji Józefa Piłsudskoga, od 1893. god. profesionalnoga revolucionara i vođe nacionalno usmjerene Poljske socijalističke stranke (Polska Partia Socjalistyczna), izašla kao novoosnovana suverena nacionalna država. Obnovljenu aktualnost je Sienkiewiczova trilogija kao nacionalni ep u prozi dobila od 1939. do 1945. god. u doba 2. svjetskoga rata, kao i nakon toga u doba komunističke diktature pod hegemonijom Sovjetskoga Saveza, a time i Rusije. Oslobođenje je uspjelo tek nakon sredine 1980-ih godina i to zahvaljujući pokretu otpora sindikata *Solidarność*, pod vodstvom Lecha Wałęse kao i utjecaju Katoličke crkve s osobnim zalaganjem pape Ivana Pavla II., bivšega krakovskoga nadbiskupa Karola Wojtyły. U kolovozu 1989. god. uspostavile su se diplomatske veze između Vatikana i Poljske. Izborom Tadeusza Mazowieckoga 24. kolovoza 1989. god. za poljskoga premijera, prvoga nekomunističkoga, u Poljskoj konačno počinje nova politička epoha u kojoj se nacionalno bitne teme mogu postaviti na politički dnevni red bez ranijih uskraćenja.

Zbog tih povijesnih iskustava nacionalne ugroženosti Poljaka kroz dva stoljeća Sienkiewiczov veliki povijesni ep nudi, zajedno sa svojim jezikom, političko-povijesno i povijesno-metafizičko religijsko upućivanje kao i jačanje nacionalne volje za samoodržanjem, solidarnošću i slogom.

Poljaci, poljski narod, društvo i država u epu su ono što treba zaštititi, ali oni su kao protagonisti u drami također glavni junaci dramskoga događaja koji nakon teških borba na kraju pobjeđuju.

Nasuprot tomu, hrvatski ep *Osman* Ivana Gundulića može se tek djelomično okarakterizirati hrvatskim nacionalnim epom. S obzirom na fabulu *Osman* je zapravo ep svih južnoslavenskih naroda pod osmanlijskom vlašću. Međutim, svi su glavni i povijesno djelatni likovi fabule osim poljskoga prijestolonasljednika Władysława nositelji vlasti u Osmanlijskom Carstvu. Ali, za Poljsku je pobjednička bitka kod Chotina događaj iz apsolutne prošlosti čitave fabule, a put u Warszawu osmanlijske delegacije za sklapanje mira, zajedno s tamošnjim boravkom, zbivanje je relativne prošlosti prema glavnoj radnji pobune janjičara sa svrgavanjem i ubojstvom sultana Osmana II.. Poljski jedini pobjednički junak fabule Władysław stoga ne nastupa u sadašnjosti glavne radnje djela, već samo u njezinoj prošlosti kao i, s obzirom na završno sjećanje na bitku kod Chotina, u njezinoj budućnosti, naime u prorečenoj povijesnoj budućnosti Osmanlijskoga Carstva s njegovim raspadom i propašću. Južni Slaveni su u epu, zajedno sa svim ostalim kršćanima, a točnije uzevši i sa ženama pod osmanlijskom vlašću, patnici i pasivni likovi fabule. Kroz te južne Slavene, uključujući i one poturčene, kakvi se pojavljuju u epu, Ivan Gundulić se obraća svim svojim suvremenim južnim Slavenima pod osmanlijskom vlašću kako bi u njima pobudio očekivanje oslobođenja, a to zasniva na poljskoj pobjedi kod Chotina kao i na političkim previranjima koja su uslijedila u Osmanlijskom Carstvu. U tom ga je slijedio i Ivan Mažuranić koji je dopisao izgubljeno 14. i 15. pjevanje Gundulićeve epa.

U pozadini fabule odvija se djelovanje paklenih demona, oholih palih anđela s Luciferom na čelu koji su se pobunili protiv Boga, koji bjesne zbog Władysławove pobjede i nastoje spriječiti zaključivanje mira između Poljske i Osmanlijskoga Carstva kako bi proširili osmanlijsku vladavinu na druge dijelove kršćanstva.²⁹ Pobuna janjičara potaknuta je upravo tom paklenom družinom. U 13. pjevanju jasno se prikazuje njihova zavjera. Na toj nadzemaljskoj razini stoga osmanlijski glavni likovi zajedno sa svojim djelima postaju antagonisti Boga, dakle antagonisti neba, Božjega poretka, slobode i pravednosti, dok kršćani, pogotovu Poljaci, ali i južni Slaveni, time na toj razini fabule imaju status protagonista.

Gundulić se je u tome dokazao kao pjesnik i prorok, kao proročanski tumač povijesti koji Osmanlijsko Carstvo upozorava na propast. Potlačenim kršćanima, a posebice južnim Slavenima, on svojim vizionarskim prikazom povijesnih događaja i njihovim nadzemaljskim, religioznim

---

²⁹ Usp. u 13. pjevanju: "Što su oružja Poljakova / cara Osmana pridobili, / naša je šteta, ne njegova, / ne on, - mi smo izgubili!" (st.: 117. – 120.); "Strašna vojska bješe jaka, / iz pò svijeta ka se sklopi, / da dobude ne Poljaka, / nu krstjanstvo sve potopi." (st.: 129. – 132.); "Poletjesmo s našijem stijegom / mi u pomoć caru mladom / ... / ali vojstva zgar nebeska / zbučaše se i sastaše; / treskovim se sve rastjeska / i razagna jato naše." (st.: 137. – 144.); "Da li se od nas trpjete može, / ... / da vas svijet se križu skući / i Lucifer, zb'jen u ništa, / u kraljevstvu praznu zući?" (st.: 213. – 228.).

tumačenjem daje snažnu nadu u konačno oslobođenje od turskoga jarma.³⁰ U poljskoj povijesti književnosti 19. stoljeća taj tip pjesnika proroka ("poeta wieszcz") ispunjavao je središnju, vodeću duhovnu zadaću u očajnom nacionalnom stanju poljskoga naroda. Taj tip pjesnika proroka utjelovili su: Cyprian Norwid, Juliusz Słowacki, Adam Mickiewicz, ali i Henryk Sienkiewicz. Ep *Osman* je na taj način postao neka vrsta proročkoga objavljenja. Gundulić je pak postao nekom vrstom zastupnika kršćana, a posebice južnih Slavena pod osmanlijskom vlašću.

Gundulić ne piše poput novinara ili senzacijskoga izvjestitelja. Ne piše niti kao politolog ili historiograf. Gundulić piše, što se tiče jezičnoga oblikovanja, kao hrvatski pjesnik, a što se tiče sadržaja, kao prorok koji simbolički interpretira suvremeno povijesno stanje i događaje, povezano ih prikazuje u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti te ih dovodi u nadzemaljski suodnos s kršćanskom teologijom i vrijednosnim poretkom. Gundulić ovdje kao pjesnik ima spoznajni stav platoniskoga realizma. Stoga ga se može okarakterizirati kao "pjesnika i filozofa povijesti" koji svoju suvremenu povijest zna interpretirati također kao povijest spasenja i povijest propasti. Vrlo je važno primijetiti da je ta tradicija živa i u hrvatskom pjesništvu 20. st. u njegovu duhovnom hrvanju s povremeno upravo apokaliptičnim političko-povijesnim događajima u doba obiju Jugoslavija, u 2. svjetskom ratu, pri njegovu završetku te konačno pri ponovnomu osnivanju vlastite hrvatske države 1990-ih godina. Upravo glede ovih zadnjih događaja, suvremeno je hrvatsko pjesništvo stvorilo iz te tradicije znatna djela te je temeljno doprinijelo duhovnoj orijentaciji Hrvata u tim godinama zbrke, užasa, nevolje i bijede. U toj funkciji ono je bilo protuteža poplavi prikaza, u kojima nema razlike između bitnoga i nebitnoga, između počinitelja i žrtve nedjela, prikaza koji su često tek kao serijski proizvod teksta bili samo informacijska roba koju se je moglo prodati i koja je služila senzaciji. Međutim, takvu je vrstu tekstova gotovo isključivo proizvodila nehrvatska strana.

Razlog za trajnu vrijednost epa *Osman* jest, osim neznatnoga stupnja zastarjevanja njegova umjetničkoga, ali ipak narodu bliskog jezika, ponovno nastajanje totalitarnih država tipa Osmanlijskoga Carstva. Njihove važne sastavnice su, kako se u epu pojavljuju, vladavina nasilja i diktatura, centralizam i militarizam na unutarnjopolitičkom području, kao i agresivni ekspanzionizam na vanjskopolitičkom području. Ovim posljednjim država postaje tamnica naroda. Ali, takav tip države i općenito drži znatan dio pučanstva u stanju ropstva ili barem u stanju sličnu ropstvu. Državni autoritet treba objektivnu pravnu podlogu i moralnu ovlast koja udovoljava čovječjoj osobi kao Božjemu stvoru. Ako to nedostaje, a Gundulić to smatra očigledno danim u Osmanlijskom Carstvu, onda državni autoritet, ako i ukoliko želi postići poslušnost, postaje vladavina nasilja. S obzirom na namjeravano djelovanje na ćud i ponašanje podanika, režim takvih

---

³⁰ To na kraju 13. pjevanja dijelom dolazi i izravno do izražaja: "Diklo znana od Parnaza / i Elikone svete gore, / ka potanko meni kaza / strašne od pakla dogovore, / spovijedati slijedi meni / glase prave i istine, / što učini puk pakljeni, / kad iz crne pođe tmine. / Djela od tmaste mrkle noći / slabi moj vid ne dohita / bez razumne tve pomoći, / kojoj skrovna sva su očita." (st.: 309. – 320.).

država je režim straha, pri čemu se vladajući funkcionari odlikuju ohološću, a javna služba nakon postizanja i osiguravanja moći korupcijom i neloyalnošću. Vladajuće društvo biva okarakterizirano legalizacijom teških moralnih poroka, u slučaju Osmanlijskoga Carstva u Gundulićevu epu posebice seksualnih poroka i gramzivosti.

Tomu tipu društva i države Gundulić u svojem epu suprotstavlja kršćanski orijentiranu državu i kršćansko društvo, od čijih se važnih obilježja u epu spominju načela pravne države i pravda, sloboda s uvažavanjem ljudskoga dostojanstva, mir iznutra i izvana, javni red i život prema Božjim zapovijedima. Odlike su kršćanskoga društva i načina života ljudi obiteljsko i etničko zajedništvo, domoljublje, socijalna ljubav i solidarnost, vjernost i pobožnost s vjerom u Božju providnost, u Božju milost i sud, kao i sloboda od straha sa strahopoštovanjem te skromnost; rezultat toga svega je, međutim, i ekonomsko blagostanje. Kao konkretno povijesno ostvarenje takva tipa društva i države Gundulić je na umu imao također svoj rodni grad i republiku Dubrovnik.³¹

Na osnovi političke stvarnosti austrijsko-ugarskoga dualističnoga Habsburškoga Carstva u 19. st. i početkom 20. st. s konfliktnim odnosima hegemonijski orijentirane Ugarske prema podijeljenoj Hrvatskoj, kao i na osnovi tijeka i posljedica obaju svjetskih ratova u 20. st. i obiju uglavnom protuhrvatskih Jugoslavija, ep *Osman* je, s obzirom na svoj opći društveno-politički sadržaj ostao aktualan i prije i poslije 1. svjetskoga rata, odnosno u doba raspada i nakon propasti Osmanlijskoga Carstva pa sve do danas. To pokazuje i činjenica da u 1. polovici 19. st. postoje brojne dopune dvaju pjevanja, 14. i 15., koja nedostaju, kao i brojna izdanja i prijevodi toga epa nakon 19. st. te brojni filološki radovi o *Osmanu*. Među tim dopunama ona je Ivana Mažuranića jednake pjesničke vrijednosti kao Gundulićev original. Mažuranićev vlastiti ep *Smrt Smail-age Čengića*, koji je zapravo opsegom znatno manji, ali kvalitetom na istoj visokoj razini i koji je također napisan na temelju suvremenoga događaja zbog povezanosti Mažuranića s Gundulićevim epom, daje potonjemu epu Ivana Gundulića dodatnu aktualnost u Mažuranićevo doba. Naime, Mažuranićev ep može se smatrati daljnjim epizodičkim, sadržajno i jezično 300 godina mlađim dopunskim pjevanjem *Osmana*.³²

S obzirom na njegov još i danas do znatne mjere valjan jezik s tek malo smanjenom razumljivošću, kao i s obzirom na njegovu visoku književnu kvalitetu i jezičnopovijesnu važnost, ep *Osman* može se i za sadašnjosti ocijeniti kao hrvatski nacionalni ep. Nasuprot tomu, s obzirom

---

³¹ Upravo himnu Dubrovniku, koji se ne da niti podmititi zlatom niti ucijeniti, te tako zadržava mir i slobodu, pjeva Ivan Gundulić u 8. pjevanju (st. 541. – 592.). Pritom kontrastira mir i slobodu Dubrovnik te nesreću osmanlijske vladavine nad susjednim područjima, dakle izvan granica grada. Čak i sultan Murad II., koji je htio pokoriti Dubrovnik, čudeći se govori: "Cjeć tve vjere krepke toli / vik ćeš živjet, Dubrovniče!" (8. pjevanje, st. 563. – 564.).

Usp. i scenu i njezino objašnjenje u 11. pjevanju, u kojoj vezir Ali-paša kao vođa turske delegacije za mirovne pregovore u Warszawi kao ukopan gleda prikaz svetoga Blaža s raspelom u ruci, kao vođu poljske vojske: "Ne boji se, tko pravu ima / vjeru u Bogu višnjem gori." (st. 163. – 164.) i "Tim noseći križ u ruci / s kraljevićem na boj doje / i, gdi oružjem ini puci, / on molitvam vojevô je." (st. 181. – 184.).

³² Sukladno tomu je Zdenko Zlatar posvetio posebno poglavlje duhovnoj i književnoj povezanosti Ivana Mažuranića s Ivanom Gundulićem. [416: 389–431]

na fabulu, taj je ep tek implicitno hrvatski nacionalni ep. U tom pogledu on je prvenstveno kršćansko-južnoslavenski, protuosmanlijski ep. Pojedini južnoslavenski narodi tek se usputno spominju svojim etnonimima, uglavnom za opisivanje etničke ili regionalne pripadnosti likova u djelu; tako se mjestimice narodnim imenom spominju Hrvati, Srbi, Bosanci, Hercegovci, Crnogorci i Bugari.³³ Fabula *Osmana* je dakako tek implicitno i posredno fabula iz poljske nacionalne povijesti. S obzirom na religiozno-metafizički, povijesno-filozofski temelj i odgovarajuću pozadinu fabule, taj ep je istovremeno i univerzalnopovijesni ep čovječanstva. Tako je fabula toga epa s jedne strane mogla u 19. i početkom 20. st. pri političkomu preporodu hrvatske nacije pogodovati pokretu južnoslavenstva, a posebice pokretu savezništva Hrvata sa Srbima, ali s druge je strane mogla podržavati i izvjesni ljudskopovijesno univerzalni, "katolički" i izvanvremenski stav. Za nacionalistički ekstremizam taj ep ne daje plodno tlo. Takav je nacionalizam u hrvatskoj povijesti tek sporedna pojava, što naravno ne sprječava protuhrvatsku promidžbu da njim agitira. Ono što smo već gore rekli o *Osmanu* kao hrvatskom nacionalnom epu, može se uglavnom ustvrditi i za ep *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića. Južnoslavensko obilježje je ovdje doduše pojačano činjenicom da se u tom epu umjesto pobjedničkih Poljaka pojavljuju Crnogorci kao osloboditelji koji odnose pobjedu. Jezično gledano, Mažuranićev je ep djelo pisano već novim ijekavskim novoštokavskim svehrvatskim književnim jezikom.

Ostali južnoslavenski narodi nemaju ep koji bi bio na barem približno jednakoj jezičnoj i sadržajnoj vrijednosnoj razini kao što su to spomenuta djela Ivana Gundulića i Ivana Mažuranića; pogotovu u srpskoj književnosti nema ništa tomu slično. Stoga govore ta dva epa zbog svoje opće južnoslavenske fabule za sve južne Slavene koji su morali trpjeti osmanlijsku vlast.

Među hrvatskim pjesnicima sve do prve polovice 19. st. Gundulić se smatra najboljim poznavateljem hrvatskoga jezika. Hrvatski je najprije učio u roditeljskom domu jer se je u njegovoj obitelji govorilo tim jezikom, posebice zato što mu je majka i razumjela samo hrvatski. U svojem zanimanju za njegovanje i razvoj jezika, Gundulić je bio pod utjecajem Bartola Kašića čija mu je gramatika služila kao udžbenik, a kojega je vjerojatno i osobno poznao, pa je Kašić osobno imao priliku izvršiti utjecaj na Gundulićevo jezično obrazovanje, na njegov jezični osjećaj i razumijevanje jezika.³⁴ Dijalektološki gledano, jezik u epu *Osman* je ijekavska štokavština s

---

³³ Usp. npr.: 4. pjevanje, st. 115.: "Memija ih Hrvat vlada"; 3. pjevanje, st. 67.: "Alexandar Veliki kao Srbin: "od Lesandra Srbljanina"; 4. pjevanje, st. 142.: "Jusuf Bošnjak iz Maglaja"; 4. pjevanje, st. 169.: "Na konjijeh svi Bošnjaci"; 4. pjevanje, st. 177.: "Hercegovce ko je vidio"; 18. pjevanje, st. 249.: "Smioni Kurkut s Crnogorci"; 3. pjevanje, st. 58. – 62.: "Orfej kao "Bugarin". Opširnije su tu prikazani Srbi u 7. i 8. pjevanju u okviru Kosovske bitke i genealogije kao i političke povijesti srpskoga despota Đurđa Brankovića koji je sklopio mir sa sultanom Muradom II. 1427. god. te mu dao jednu od svojih kćeri za ženu. Još više takvih epiteta nalazi se u 18. pjevanju (st. 233. – 440.) pri opisu borbe na Dilaverovu dvoru.

³⁴ O djelovanju druge misije i obrazovne djelatnosti isusovaca pod vodstvom Bartola Kašića u Dubrovniku od prosinca 1609. god. vidi [416: 51–56, 64, 71]; posebno o utjecaju na Ivana Gundulca usp. [416: 54–56, 71]. Patricijska kuća obitelji Gondola pripadala je već u kasnom 16. st. odlučnim zagovarateljima trajne rezidencije isusovaca u Dubrovniku. [416: 64]

ponekim ikavizmom i nekoliko ekavizama koji se inače mogu naći i u drugih dalmatinskih pjesnika koji su pisali ikavski. Također su prisutni i određeni literarni čakavizmi, od kojih je najčešća kontrakcija pridjevskih zamjenica. Ti ikavizmi s jedne strane ukazuju na sinkronijski i dijakronijski kontakt duborovačkoga književnoga jezika s ikavskim štokavskim koji se je govorio u Dalmaciji, Bosni i Slavoniji, a s druge strane i na dijakronijsku povezanost s ikavskim čakavskim. U usporedbi s ranijim Gundulićevim djelima, u *Osmanu* je smanjen broj ikavizama što ukazuje na pojačanu vezu s ijekavskim štokavskim hrvatskim jezikom.

Metrički gledano, stih *Osmana* je akatalektički (s punom stopom na kraju stiha) osmerac i to trohejski tetrametar s dva puta po četiri trohejske stope tipa – ~, tj. rima je abab | abab s cezuroom obično nakon četvrtoga, a ponekad i nakon petoga sloga. Strofe se sastoje od četiriju stihova, pri čemu često dolazi do opkoračenja, tj. do prelaženja riječi iste sintaktičke cjeline iz jednoga stiha u sljedeći, što ne dopušta stanku. Za razliku od toga, za srpsko i općenito južnoslavensko narodno usmeno epsko pjesništvo uz njegov pretežni deseterac karakterističan je nerimovani peterostopni trohej s cezuroom iza četvrtoga sloga. Takav su deseterac u hrvatskom umjetničkom pjesništvu kasnije njegovali Filip Grabovac, Andrija Kačić Miošić i Matija Antun Reljković. Srpsko epsko pjesništvo nema niti veći narodni, niti umjetnički ep koji bi se donekle mogao usporediti s *Osmanom*. Ep *Osman* sastoji se od 10.432 stiha u 18 pjevanja, pri čemu brojevi pjevanja idu do 20., ali nedostaju 14. i 15. pjevanje. Metrička obilježja *Osmana* preuzeta su iz petrarkističkoga lirskoga pjesništva, za koje su ona i tipična. U oprjeci s time su za južnoslavensko epsko pjesništvo karakteristični i tradicionalni duži stihovi deseterca ili pak kompliciraniji stihovi bugarštice od 14 do 16 slogova. Pisanje epskoga djela u petrarkističkom lirskom metru je genijalno poetično i stvaralačko postignuće Ivana Gundulića.³⁵

Gundulić je bio vrlo dobro upoznat i sa starijim hrvatskim pjesništvom kao i usmenim narodnim pjesništvom, posebice narodnim epovima. Zato je posjedovao vrlo bogat hrvatski rječnik koji je stvaralački nastavio razvijati. Stoga su strane riječi vrlo rijetke u njegovu pjesništvu, osim ako imaju posebnu poetsku funkciju, primjerice turcizmi koji su uvjetovani fabulom i koji karakteriziraju neku osobu kao pripadnika Osmanlijskoga Carstva. Kao sintaktički talijanizam u *Osmanu* se redovito pojavljuje konstrukcija *za* + infinitiv na mjestu odgovarajuće hrvatske namjerne rečenice. Talijanskom metrikom potaknuta je tvorba stihova od devet do jedanaest slogova uz načelne osmerce u katrenama. Sukladno talijanskoj metrici u takvim se primjerima pri recitiranju epa

---

O većoj crkvenoj i političko-povijesnoj povezanosti protureformacije, cilja oslobođenja jugoistočne Europe od osmanlijske vlasti te vanjskopolitičkoga laviranja dubrovačkih patricija između Osmanlijskoga Carstva i Mletačke Republike u svrhu održanja vlastite ograničene neovisnosti usp. [415]. To laviranje dovelo je u doba Ivana Gundulića s "velikom pobunom" do raskola patricijata i to na branitelje *statusa quo* i na pokretače ofenzivne protuosmanlijske politike.

³⁵ Pitanje metra u *Osmanu*, njegov odnos prema usmenomu narodnomu pjesništvu kao i prema petrarkizmu u dubrovačkom pjesništvu opširno opisuje Zdenko Zlatar [416: 140–141, 195–217, 463–464].

sinkopom susjednih vokala ili palatalnim poluglasom /j/ rastavljenih vokala unutar riječi ili preko granice riječi ipak zadržava trohejski tetrametar osmerca uz gubljenje nenaglašenih slogova.

Pjesništvo Ivana Gundulića je, ukupno gledano, djelo umjetničkoga oblikovanja, izgradnje i razvoja živoga dubrovačkoga i dalmatinskoga hrvatskoga jezika svojega doba, iz kojega je Gundulić crpio svoj jezični materijal živeći potpuno u svojoj jezičnoj zajednici čiji je i postao jedan od izvrsnih predstavnika. Na taj način je obnovio hrvatski jezik metrički i metaforički, u semantičkom, emocionalnom i u tekstualno-dramskom smislu unaprijedio je hrvatsko pjesništvo i doveo ga na novu klasičnu visinu. Stoga ne čudi da je Ivan Gundulić već i među svojim suvremenicima smatran jednim od najboljih hrvatskih pjesnika i što njegovo pjesništvo i danas pripada samoj jezgri hrvatskoga pjesništva.

Ep *Osman* imao je svoju vlastitu povijest objavljivanja.³⁶ Kao i pastirska igra *Dubravka*, prouzvedena 1628. god., i ep *Osman* nije bio objavljen za Gundulićevo života. Razloge za to treba potražiti u političkom obziru Dubrovačke Republike prema vanjskopolitičkim ovisnostima o Osmanlijskom Carstvu. Ti su razlozi još više potkrijepljeni činjenicom da je Ivan Gundulić, od 1608. god., kada je postao član Velikoga vijeća Dubrovačke Republike, a tim činom i punopravni patricij, do kraja svojega života 1638. god. obnašao uvijek javne dužnosti, iako je do 1634. god., kada je po prvi put izabran za senatora, bio u nižim službama u Dubrovačkoj Republici. Čak se i nedostatak 14. i 15. pjevanja *Osmana* u svim prijepisima, od najstarijega prijepisa Nikole Ohmučevića iz vremena od 1651. do 1654. god., objašnjava dijelom i kao rezultat njihove konfiskacije koju je izvršila Dubrovačka Republika kako bi spriječila objavljivanje djela.³⁷ Nikola Ohmučević bio je dobar prijatelj Frana Gundulića (1630. – 1700.), najstarijega sina Ivana Gundulića kojega je i pratio na njegovim službenim putovanjima. On je bio u carskoj vojnoj službi gdje je došao do čina maršala (1685.). Frano Gundulić nosio je očev rukopis *Osmana* sa sobom, pa ga je Nikola Ohmučević postupno prepisivao u razdoblju od 1651. do 1654. god. na postajama u Španjolskoj, Beču i Pragu. Ali, izvorni rukopis epa nije sačuvan.

Ep je tiskan tek u 19. st. Nakon bezuspješna poziva Antuna Mihanovića na supskripciju 1818. god., u Dubrovniku su 1826. god., u Budimpešti 1827. god. (na ćirilici) i u Zagrebu 1844. god.

³⁶ O izdavačkoj i filološkoj povijesti kao i o turbulentnoj, dobrim dijelom i političko-ideološki obilježenoj povijesti književne kritike *Osmana* usp. [416: 389, 432–451], kao i bibliografske podatke u [416: 569–570, 584–586].

³⁷ O diplomatskom položaju Dubrovnika, koji je veoma ograničavao vanjskopolitičku slobodu djelovanja, s ovisnošću o Osmanlijskom Carstvu i o Mletačkoj Republici usp. [416: 18–19, 65] i pogotovu [415: 261–358]. Zdenko Zlatar doduše smatra manje-više isključenom konfiskaciju dvaju nedostajućih pjevanja (14. i 15.). On misli da je ep ostao nedovršen zbog drugih razloga: Gundulić je očekivao potpun slom Osmanlijskoga Carstva te nakon toga i osnivanje slavenskoga kraljevstva ili carstva pod vladavinom poljskoga kralja Władysława. Taj je događaj trebao, kao konačno i potpuno oslobođenje od turskoga jarma, biti i događaj koji bi bio završna kruna epa. Ali, kako za Gundulićevo života nije došlo do toga, ep je ostao nedovršen. [416: 370–371, 426] Ali, tim nije objašnjeno zašto nedostaju upravo ta dva pjevanja. Možda Zlatar ovdje podliježe tek sugestiji vlastite temeljne hipoteze, prema kojoj je središnja ideja epa zapravo interpretacija bitke kod Chotina kao početka opsežne vojne ofenzive protiv Osmanlijskoga Carstva [416: 456] te prema kojoj je Gundulić još za vlastita života kao konačnu viziju vidio veliko sveslavensko carstvo [416: 370–371, 460], kao prijenos carstva Aleksandra Velikoga preko Bizantskoga Carstva i carstva Stefana Dušana Nemanjića na poljskoga kraljevića odnosno od 1632. god. poljskoga kralja Władysława.

objavljena prva tri tiskana izdanja *Osmana* s dopunom 14. i 15. pjevanja koja su nedostajala. Zagrebačko izdanje, prva knjiga u ediciji *Diela Ivana Gundulića*, sadrži dopunu Ivana Mažuranića koji je zajedno sa svojim bratom pridodao tomu epu i rječnik. Predgovor tomu izdanju napisao je Vjekoslav Babukić. Zagrebačko izdanje ujedno je bilo i prva knjiga Matice ilirske, osnovane 1842. god., u njezinu programu izdanja starije hrvatske književnosti. Budimpeštansko izdanje (1827.) pisano je ćirilčkim pismom; nije poznato tko je dopisao 14. i 15. pjevanje. Za dubrovačko izdanje 1826. god. pribavljene su dvije dopune 14. i 15. pjevanja, i to dopuna Pijerka Sorkočevića (Petrus Sargo) i Marina Zlatarića, no objavljena je samo dopuna Pijerka Sorkočevića.

Nakon što je Matica ilirska izdala ep 1844. god., on je izvršio velik utjecaj na hrvatske pjesnike i pisce, pa su uslijedila brojna nova izdanja, među kojima i tri zagrebačka kritička izdanja Jugoslavenske akademije znanosti u umjetnosti (JAZU) i to kao 9. svezak u izdavačkom kolu *Stari pisci hrvatski* (1877. god. ur. Armin Pavić; 1919. god. ur. Đuro Körbler; 1938. god. ur. Đuro Körbler i Milan Rešetar). U komunističkoj Jugoslaviji taj je ep izdan s dopunama Ivana Mažuranića u Zagrebu 1955. god. (ur. Milan Ratković), zatim 1962. god. kao 13. svezak u *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (ur. Milan Ratković), te 1974. (ur. Franjo Švelec). Godina 1974. je ujedno i godina u kojoj se je nakon Hrvatskoga proljeća u jugoslavenskoj unutarnjoj i kulturnoj politici (1967. – 1971.) donošenjem novoga *Ustava* za SR Hrvatsku pokušalo prevladati fundamentalnu političku krizu Jugoslavije. I u Beogradu je to djelo u razdoblju od 1957. do 1967. god. više puta objavljeno. Ćirilčki pretisci objavljeni su, nakon onoga u Budimpešti 1827. god., u *Zemunu* 1889. god. (ur. Jovan Bošković) i u Beogradu 1928. god. (ur. Albert Haler), 1957. god. (ur. Dragoljub Pavlović), 1964. god. (ur. Miroslav Pantić) i 1967. god. (ur. Miroslav Pantić). U Bosni i Hercegovini objavljujane su tek skraćene komentirane verzije *Osmana* za potrebe škole, i to u Sarajevu 1959., 1960., 1961. i 1963. god. Zanimljivo je da je upravo u to doba novu aktualnost dobila mogućnost ustavnoga priznavanja bosanskohercegovačkih muslimana kao konstitutivnoga naroda SR Bosne i Hercegovine te da je priznavanje doživljavalo svojevrsnu pripremu.

Ep *Osman* širio se je i bez tiskanih izdanja, i to već od 17. st., tj. ubrzo nakon što je dovršen. Od 17. st. do kraja 19. st. izbrojeno je više od 200 rukopisa, od kojih je sačuvano 80-ak. Ali, njegovo primarno i utjecajnije širenje odvijalo se je usmenim prenošenjem i tradiranjem. Pritom se ep nije recipirao samo usmenim putem, već ga se je manjim ili većim dijelom znalo napamet, posebice su ga znale žene i rado su ga recitirale. Na taj je način ep postajao kulturno dobro i onih koji nisu znali čitati i pisati.

Već nakon svojih prvih tiskanih izdanja ep *Osman* bio je višestruko djelomice ili potpuno preveden. Najstariji prijevod je prijevod čitavoga epa na talijanski. Taj je prijevod bio posvećen poljskomu kralju Stanisławu Augustu Poniatowskomu, za čije su se vladavine (1764. – 1794.) dogodile dvije podjele Poljske. Treća podjela Poljske uslijedila je godinu dana nakon toga, naime

1795. god. Taj prijevod iz 2. polovine 18. st. nije tiskan. Mjesto rukopisa je nepoznato. Prvi tiskani potpuni prijevod na talijanski, ujedno prvi tiskani prijevod uopće, objavljen je već godinu dana nakon prvoga tiskanoga izdanja, naime 1827. god. u Dubrovniku. Franjo Marija (Francesco Maria) Appendini (1768. – 1837.), svećenik piarist rođen u Piemontu, koji je 1792. došao u Dubrovnik i djelovao tamo kao svećenik i gimnazijski učitelj, uz taj prijevod napisao je poduži biografsko-bibliografski uvod. Još puno prije te talijanske verzije, naime 1803.god., u Dubrovniku je, u jednom Appendinijevu djelu o povijesti Dubrovnika objavljen latinski prijevod nekoliko strofa 5. pjevanja.³⁸ Sljedeći potpuni prijevod na talijanski objavljen je u Dubrovniku 1838. god. Potpuni latinski prijevod, i to u heksametrima umjesto u trohejskim tetrametrima originala, objavljen je u Mlecima 1865. god. Prvi francuski, ali nepotpuni prijevod, objavljen je 1838. god.

Posebno je zanimljiva povijest poljskoga prijevoda. Već je 1826. god. u jednom poljskom časopisu najavljen poljski prijevod Tadeusza Łubieńskiego. Ali, to je ostalo samo na najavi. Prvi potpuni poljski prijevod jest djelo poljskoga emigranta Karola Brzozowskoga kojega je na to potakao njegov prijatelj Adam Mickiewicz koji je dijelom i sam sudjelovao u izradbi tog prijevoda. Taj je prijevod nažalost izgorio potkraj 2. svjetskoga rata prilikom britanskoga zračnoga napada na Dresden 1945. god. Prvi tiskani poljski prijevod s dopunom 14. i 15. pjevanja Ivana Mažuranića objavljen je 1934. god. u Warszawi. Objavio ga je Julije Benešić kao 4. svezak Biblioteke Jugosłowiańskiej. Ediciju Biblioteka Jugosłowiańska osnovao je Benešić, bio je njezin urednik i izdavač; u sklopu te biblioteke objavljeno je 13 svezaka (1931. – 1939.). Julije Benešić (1883. – 1957.) u ono je doba (1930. – 1938.) bio zastupnik jugoslavenskoga Ministarstva obrazovanja u Warszawi i posebice se je zalagao za prijevode na poljski, zbog čega je 1937. god. na poljskom jeziku objavio knjigu *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego* (Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika). Benešić je prevodio i djela poljskih pjesnika na hrvatski jezik, među kojima i djela Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackoga, Zygmunta Krasińskiego i Henryka Sienkiewicza. Prijevod *Osmana* na poljski 1934. god. ima predgovor o Ivanu Gunduliću koji je napisao Milan Rešetar. Sljedeći potpuni poljski prijevod toga epa objavljen je u Houstonu u Teksasu 1971. god. Ali, znatno je više djelomičnih prijevoda koji su često tiskani u razdoblju od 1841. do 1935. god. Ta povijest prevođenja pokazuje koliko je velik interes za taj ep s poljske strane, što se uostalom može smatrati i posve prirodnim.

Posebno velik interes za ep *Osman* postojao je u 19. st. i u Čeha. Tako su u vremenu od 1853. do 1884. god. nastali brojni prijevodi na češki koji su objavljivani u Pragu. Potpuni prijevodi objavljeni su 1919. i 1921. god. U djelomičnom ruskom prijevodu ep je izdan u St. Petersburgu, nakon što ga je prethodno potpuno preveo N. Gal'kovskij. Ali, taj je prijevod izgubljen pri njemačkoj blokadi

---

³⁸ Radi se o *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei* u dva sveska (Dubrovnik, 1802. – 1803.). Appendini je osim drugih radova s filološkim temama napisao i gramatiku *Grammatica della lingua Illyrica* (1808.). Od 1835. god. Appendini je radio u Zadru kao ravnatelj škole.

Lenjingrada u 2. svjetskom ratu. Ep je ponovno na ruski preveden 1969. god. i objavljen je u Minsku. Njemački potpuni prijevod *Die Osmanide. Türkisch-illyrisches Epos* izdan je 1918. god. u Berlinu. Ipak je nuždan novi prijevod na njemački koji bi odgovarao suvremenim filološkim zahtjevima. Na mađarski je *Osman*, usprkos višestoljetnoj uskoj povezanosti Ugarske s Hrvatskom, preveden tek 1962. god. djelomično, a 1969. god. potpuno.

Ivan Gundulić sa svojim pjesničkim djelom najprije pripada prvomu od osam razdoblja hrvatske jezične povijesti od 17. st., podijeljenih prema problemu serbokroatizma. S obzirom na ranije prikazanu povijest učinaka kao i objavljivanja Gundulićevih djela, ona, a posebice ep *Osman*, pripadaju i 2., pa čak i 3. razdoblju. A sasvim sigurno nije pogrešno reći da se jezična i duhovna prisutnost *Osmana* može pratiti i do današnjega dana u hrvatskoj jezičnoj zajednici. Aktualnost radnje toga epa nešto je jače opala nakon 4. razdoblja, odnosno nakon 1. svjetskoga rata, ali ep ni tada nije izgubio svoju obrazovnu funkciju za Hrvate kao narod i za njihovu jezičnu zajednicu. Sasvim je sigurno primjereno tomu epu također dati čvrsto mjesto u općeeuropskom obrazovnom kanonu i to s obzirom na raspad diktatorskoga komunističkoga režima, kao i s obzirom na neizvjesnosti razvoja europske integracije. "Gundulić je pogodio vrlo rezonantnu žicu: njegova tema nije bila samo od interesa panslavistima, već i od paneuropskoga značaja."³⁹ Taj sud zadržava svoju aktualnost i na početku 3. tisućljeća nakon Krista.

---

³⁹ "Gundulić struck a very vibrant cord: his theme was not just of Pan-Slav interest, it was of pan-European significance as well." [416: 464]

2.1.3. Leksikografija, gramatika i prevođenje kao počeci kroatistike u doba političkoga preporoda Hrvatske

U prvoj polovini 18. st. u južnim i jugoistočnim dijelovima hrvatskoga govornoga područja (srednja i južna Dalmacija, Dubrovnik, Bosna, područje Vojne krajine) dolazi do prevlasti ikavske odnosno ijekavske novoštokavštine. Na sjeveru i sjeveroistoku, sa središtem u Zagrebu, razvija se i dalje kajkavski književni jezik. Rođeni čakavci prelaze na književnojezičnu štokavštinu već od 16. stoljeća nadalje, npr. Aleksandar Komulović (1548. – 1608.), Bartol Kašić (1575. – 1650.), Jerolim Kavanjin (1641. – 1714.), Ivan Dražić (1655. – 1739.) Ivan Petar Markić (1663. – 1733.) i drugi. Pod dubrovačkim utjecajem u njihovu jeziku djelomice dominira štokavska ijekavština. Književna uporaba čakavskoga sve više opada tako da polovicom 18. st. u većine nekadašnjih čakavskih književnih središta, uključujući i Split, uobičajen postaje ikavski novoštokavski književni jezik. U drugoj polovici 18. st. i u prvoj trećini 19. st. hrvatski se novoštokavski književni jezici u cijelosti razvijaju u jedinstven tip općehrvatskoga književnoga jezika. Taj književnojezični razvoj ne temelji se u 1. razdoblju samo na pjesničkim djelima, crkvenoj i religioznoj literaturi te na prozi sa stvarnim sadržajem, već se stvaraju i temeljna filološka djela, posebice rječnici i jezični udžbenici, pisani latiničkim pismom.

Godine 1595. pojavljuje se prvi tiskani samostalni rječnik hrvatskoga jezika u Mletcima s oko 3.900 latinskih natuknica, primarno ikavsko-čakavski usmjerenih. To je *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae* s prilogom na četiri stranice *Vocabula Dalmatica, quae Ungari sibi usurparunt* autora Fausta Vrančića (Faustus Verantius) (1551. – 1617.), rođenoga u Šibeniku i nakon burna života pokopana na jednom otoku ispred Šibenika. Kao književnojezični rječnik, koji ima nadregionalne intencije i pisan i za Hrvate koji ne govore čakavski, taj leksikon sadrži djelomice i štokavsko jezično blago. Tako se "dalmatinski" ekvivalent za *Quid* prevodi kao *Csa, stò, Fugere* se prevodi kao *Bixati, Verbum* kao *Riics, Szlovo*. Sudeći prema Vrančićevu predgovoru "dobronamjernomu čitetelju" ("Author Benigno Lectori Salutem"), "dalmatinski", tj. "dalmatinski književni jezik" je predstavnik svih ostalih slavenskih jezika ("idiomata"); taj izbor Vrančić obrazlaže time "quod inter reliquos purissimum sit, ...". Dalmaciju on pritom ne vidi u političkim granicama onoga doba, "sed quibus olim terminabatur", tj. na jugu ograničenu Jadranom, na sjeveru Dravom i Dunavom, na zapadu Njemačkom i Italijom, na istoku Makedonijom i Trakijom. Tu "Dalmaciju" vidi podijeljenu "in Dalmatiam, Croatiam, Bosniam, Slavoniam, Serviam et Bulgariam". Iz "dalmatinskoga" izvode se i

poljski i češki.⁴⁰ Faust Vrančić bio je, uz ostalo, od 1594. god. biskup Csanada s jurisdikcijskim područjem u Banatu i Transilvaniji gdje je učio i mađarski; kasnije se je odrekao biskupske časti jer je htio postati redovnik. Njegov *Dictionarium* je već 1606. god. u Pragu objavljen u drugom izdanju, a 1834. god. u Požunu (Bratislava) u trećem. Nije služio kao uzor samo hrvatskoj, već i češkoj i poljskoj leksikografiji. Noviji pretisci tiskani su u Zagrebu 1971., 1990. i 1992. god.

U Loretu 1649. god. izlazi prvi dio, a 1651. god. u Jakinu drugi dio primarno ijekavskoga štokavskoga, naime dubrovačkohrvatski orijentiranoga hrvatsko-talijansko-latinskoga trojezičnoga rječnika *Blago jezika slovinskoga illi Slovník u komu izgovaraju se rječi slovinske Latinski i Diački* (*Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum in quo verba Illyrica Italice et Latine redduntur*). Autor je isusovac Jakov Mikalja (Jacobus Micalia, Giacomo Micaglia), rođen 1601. god. u Italiji, potomak Hrvata koji su pobjegli pred Turcima, koji je hrvatski, uz ostalo, učio kao misionar u Bosni te je od 1630. do 1633. god. bio učitelj gramatike u isusovačkoj gimnaziji u Dubrovniku; rektor te gimnazije u to je doba bio Bartol Kašić. *Thesaurus* započinje pravopisnim dijelom koji je već 1646. god. tiskan u Rimu, naime *Od ortographie jezika slovinskoga ili načina od pisanja*, u kojem se prvenstveno nastoji harmonizirati pisanje hrvatskoga i talijanskoga; nakon njega slijedi hrvatskim jezikom napisana gramatika talijanskoga jezika *Grammatika talianska ukratko ili kratak nauk za naucitti latinski jezik*, te konačno trojezični rječnik s 863 stranice s oko 25.000 štokavskih i čakavskih riječi i fraza kao natuknica. Filološki uzor Mikalji bio je Bartol Kašić.

Godine 1670. u Grazu izlazi primarno, ali ne isključivo kajkavski hrvatsko-latinski rječnik za školsku uporabu *Dictionar, ili Réchi Szlovenszke zvegega ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene: Trudom Jurja Habelicha, Masnika Tovarustva Jesusevoga, na pomoch napredka u Diachkom navuku Skolneh Mladenczeu Horvatszkoga, i Szlovenszkoga Naroda* Jurja Habelića (1609. – 1678.), ondašnjega rektora isusovačkoga kolegija u Zagrebu, a od 1669. god. sveučilišta.⁴¹ Taj rječnik ima kalendarski prilog i sadrži opsežan, isto tako dvojezičan popis brojčanih izraza. Pretisak toga rječnika objavljen je 1989. god. u Zagrebu kao 19. svezak u ediciji *Bibliografska izdanja: Niz Reprinti*. Habelić, najpoznatiji kajkavski autor 17. st, napisao je i kajkavska književna djela visoke kvalitete; njegova dva glavna djela su *Zerczalo Marianzko, to je to*

---

⁴⁰ O Faustu Vrančiću usp. kao pregled istraživanja prilog *Hrvatski jezik i Faust Vrančić, s obzirom na 'Život nekoliko izabranih divic'* Josipa Lisca u [258: 81–108] gdje se govori i o Vrančićevim grafijskim problemima.

⁴¹ Ovo "Horvatszkoga" u podnaslovu toga rječnika odnosi se na govornike čakavskoga hrvatskoga, a "Szlovenszkoga" (odnosno "Szlovenske" u naslovu) na govornike kajkavskoga; slovenski jezik u ono se doba nazivao *kranjski*. Ali, ovaj rječnik u obzir uzima i štokavski. Tako on kao natuknicu sadrži "Sto, Kay. *Quid.*", pri čemu se štokavskom daje čak i izvjesna prednost jer nedostaje natuknica "Kay...". U posveti rječnika pripadnicima grofovskoga roda Auersperga, Habelić jasno izražava svoj cilj, naime da želi pomoći prevladati "tantam dialectorum in hac nostra Sclavonia, Croatiaque varietatem, tantam dictionum sterilitatem, et significandi diversitatem". O Jurju Habeliću kao leksikografu iz isusovačkoga reda (uz Kašića, Mikalju, Della Bellu, Jambrešića i Sušnika) usp. [166]. O Habelićevoj otvorenosti za načelo tronarječnosti u svojim nastojanjima da za sjever Hrvatske stvori regionalni opći i standardni hrvatski jezik na kajkavskoj lektalnoj osnovi usp. [288: 100–103].

Poniznozt devicze Marie, ka je Boga rodila (Graz, 1662.) i *Pervi otca nassega Adama greh* (Graz, 1674.), oba namijenjena poduci o kršćanskom životu. Njegovo je nastojanje pritom bilo usmjereno postavljanju kajkavskoga za dijalekatsku osnovu književnoga jezika čitave sjeverne Hrvatske, a da se pritom ne odustane od osnovnoga načela tronarječnosti.

Godine 1728. u Mletcima se pojavljuje jednako tako primarno štokavski orijentiran talijansko-latinsko-hrvatski rječnik *Dizionario Italiano, Latino, Illyrico* talijanskoga autora Ardelia della Belle (1655. – 1737.), također pripadnika isusovačkoga reda koji je od 1681. god. djelovao u Dubrovniku na tamošnjem kolegiju kao profesor i rektor. Taj rječnik sadrži više od 30.000 natuknica. Della Bella nabraja i hrvatske autore koje je ekscerpirao za svoj rječnik te pored natuknica navodi mjesta u literaturi. Najzastupljeniji je Ivan Gundulić.

Godine 1740. u Zagrebu izlazi veliki dvodijelni latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski rječnik *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium...* koji su posthumno izdali Jerolim Orlović i Andrija Mužar, a čiji je autor pavlin Ivan Belostenec (Bélloszténecz, ? 1594. – 1675.).⁴² Hrvatski je u njem primarno kajkavskoga tipa, ali istovremeno se navode i čakavske i štokavske riječi kao dio svehrvatskoga rječničkoga blaga. Iz toga se može zaključiti da je od 16. do početka 19. st. postojalo nastojanje, isprva snažno, a potom slabije, da se tri hrvatska narječja, iako se različito vrjednuju, promatraju kao dio jedinstvenoga svehrvatskoga književnoga jezika. Milan Moguš u Belostencu vidi leksikografa književnoga jezika književnoga kruga iz Ozlja (jugozapadno od Zagreba, na Kupi), sjedišta obitelji Zrinski: "... zacijelo je najveći prilog trodijalekatnom jeziku ozaljskoga kruga dao leksikograf Ivan Belostenec svojim velikim, gotovo enciklopedijskim rječnikom..." [288: 84] Kao opat pavlinskoga samostana u Sveticama kod Ozlja, Belostenec je održavao vezu s ondašnjim banom i pjesnikom Petrom Zrinskim (1621. – 1671.). Belostenec je svoju ortografiju prilagodio načelu tronarječnosti tako što je za različit rezultat razvoja staroga jata (/i/, /i^é/, odnosno /je/, /e/) hrvatskih glavnih narječja rabio jedno slovo, naime *é*, tako da ga čitatelj može izgovoriti već prema svojim dijalektalnim pretpostavkama. To slovo posve odgovara slovu *ě* kojim su se služili ilirci i pripadnici zagrebačke filološke škole.

Godine 1742. u Zagrebu je Andrija Jambrešić (Andreas Jambressich, 1706. – 1758.) pod svojim imenom izdao veliki latinsko-hrvatsko-njemačko-mađarski rječnik koji je na 1068 stranica obuhvatio 27.000 natuknica; taj je rječnik već započeo Franjo Sušnik (1686. – 1739.) i to pod nazivom *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica, et Hungarica locuples*. Taj rječnik sadržava i trostupačni *Index Illyrico, sive Croatico-Latinus* s oko 7.000 natuknica. Uz to je Jambrešić rječniku dodao i prilog *Ortographia seu recte Croatiae (Generali vocabulo Illyrice, seu Szlavonice) scribendi ratio*. Oba ta autora bila su, kao i ostali hrvatski leksikografi 17. i 18. st.,

⁴² Pretisak u Zagrebu 1972. – 1973. god. Što se tiče hrvatsko-latinskoga dijela rječnika, Vladimir Mažuranić kaže da je taj dio lošiji od latinsko-hrvatskoga dijela "i vrlo površno prema prvome dielu obradjen, jamačno poslije smrti učenoga pisca, vrstnoga poznavaoca hrvatskoga jezika; ...". [279: I: IX]

pripadnici isusovačkoga reda.⁴³ Glotonim *illyricus* u rječniku se objašnjava s "Illirianski ali Szlovenski, Horvatzki etc. Illyrisch das ist Croatisch, Dalmatinisch etc. oder zum Croaten, Slavoniern etc. gehörig" tako da rječnik obuhvaća sve tri hrvatske velike regije. Sukladno tomu, rječnik osim štokavskoga sadrži sporedno i čakavski te za autore regionalno domaći kajkavski jezični materijal, koji se navodi i u obliku dubleta i trostrukih ekvivalenata. Rječnik sadržava i nizove sinonima. [288: 133–134]. Pravopisno reformno djelo *Manuductio ad Croaticam orthographiam* sa sustavnom uporabom dijakritičkih znakova Jambrešić je za kajkavski objavio još 1732. god. u Zagrebu. Taj pravopis je 1779. god. uveden u škole (*Kratki navuk za pravopisanje horvatsko za potrebnost narodnih škol*).

Prva tiskana hrvatska gramatika *Institutionum linguae Illyricae, libri duo* je objavljena 1604. god. u Rimu. Ona je djelo Bartola Kašića (Bartholomaeus Cassius, 1575. – 1650.), rođena u Pagu na otoku Pagu koji je bio pod mletačkom vlašću, također pripadnika isusovačkoga reda. Kašić je svoje djelo *Institutiones linguae Illyricae* prvenstveno napisao kao priručnik književnoga (ikavskoga) čakavskoga, svojega domaćega jezika, te gotovo usputno i (jednako tako ikavskoga) štokavskoga. Taj je priručnik u rukopisu sadržavao hrvatsko-talijanski rječnik, nastao od 1597. do 1599. god., gramatiku i mali, 1595. god. napisan hrvatsko-latinski popis izreka za konverzaciju. Taj rječnik Kašić je prvo napisao na ikavskom čakavskom, ali tada ga je preradio na štokavski. [166: 21] Važno je napomenuti da taj rječnik za hrvatski jezik sadrži oznake za naglaske i dužinu sloga. Zbog troškova tiskanja tiskana je samo gramatika. [166: 20] Rječnik i konverzacijski leksikon izdao je Vladimir Horvat 1990. god. kao *Editio princeps* s uvodom i glosarijem. [213] U vrijeme svoje dubrovačke misije od 1609. do 1612. god., Kašić je prema vlastitim navodima propovijedao na dalmatinskoj čakavštini, tj. "Dalmatico idiomate, aliquantum a Ragusinis discrepante, nihilominus tamen satisque intelligibili". [415: 229]

U svojim kasnijim djelima Kašić se je odlučno posvetio unapređivanju "bosanskoga", tj. ikavskoga štokavskoga kao najraširenijeg dijalektalnog tipa na jugoistočnom hrvatskom govornom području. To mu je preporučeno i za vrijeme njegovih dviju misija u južnih Slavena pod osmanlijskom vlašću, koje je provodio po nalogu pape Pavla V. od 1613. do 1620. god.; te su ga misije odvele u Hercegovinu, Bosnu, Slavoniju i Srbiju. Ikavska mu se je štokavština pritom pokazala kao "idiom" koji se razumije, kako je pisao u jednom od svojih izvješća Svetoj Stolici, "Dalmatis, Illyricis, Ragusinis, atque Croatis, Panoniisque", tj. osim u Dalmaciji i Dubrovniku, u čitavom misijskom području pod osmanlijskom vlašću. [416: 53, 479, bilj. 115] Ta Kašićeva ideja o ikavskoj štokavštini koja se razumije na velikom prostoru, kako ju je Kašić razradio u uvodu svojega "bosanskoga", tj. ikavsko-štokavskog prijevoda djela *Rituale Romanum (Ritual Rimski*

---

⁴³ O Franji Sušniku i Andriji Jambrešiću te o Jurju Habeliću kao i Bartolu Kašiću, Jakovu Mikalji i Ardeliu della Belli kao leksikografima i pripadnicima isusovačkoga reda usp. [166].

istomaccen slovinci, Rim, 1640.; pretisak 1993. god.), kao i njegova gramatika, davale su razvitku hrvatskoga općeg književnog jezika smjernice sve do 19. st.⁴⁴ *Ritual Rimski* i 1641. god. u Rimu objavljen prijevod lekcionara *Vanghielia i Pistule istomaccene is Missala novvoga Rimskoga v iesik Dubrovacki sa grada, i darxave Dubrovacke*, koji je bio dopušten za bogoslužnu uporabu u Dubrovačkoj nadbiskupiji, upotrebljavali su se u liturgijske svrhe na čakavskom i štokavskom jezičnom području, i u glagoljaški i u latinski usmjerenim crkvama. To je znatno doprinijelo razvoju novoga, štokavskoga, općehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika.

Bartol Kašić je također preveo latinsku *Bibliju*, poznatu kao *Vulgata*, na hrvatski jezik. Na tom je prijevodu radio od 1622. god.; sudeći po predgovoru njegovu hrvatskomu prijevodu *Rituale Romanum* (1640.), *Biblija* je bila prevedena već 1636. god. Hrvatski jezik na koji je Kašić preveo *Bibliju* odnosno koji je stvorio tim prijevodom, jest ijekavsko-štokavski s primjesama ikavskoga i ekavskoga. Pritom je za povijest jezika važno da je Kašić, vjerojatno kako bi postigao razumljivost svojega prijevoda na što većem području, za osnovu uzeo dubrovački narodni govor te je na toj osnovi književnomu hrvatskomu jeziku podario nov oblik, povoljan za daljnji razvoj. Tim je postavio i važne temelje današnjemu hrvatskomu književnomu i standardnomu jeziku. Ijekavski hrvatski rezultat razvoja staroga općeslavenskoga jata Kašić je pisao kao *ie* te pritom nije razlikovao dugi i kratki slog: "U početak bieše (danas: *bješe*) Rieč (danas: *Riječ*) i Rieč bieše pri Bogu, i Bog Bieše Rieč. Ova bieše u početak pri Bogu." (Iv. 1, 1).

Kašićev prijevod teksta *Staroga i Novoga zavjeta* latinske *Vulgate* na hrvatski je objavljen tek 1999. – 2000. u lijepom izdanju u dva sveska. Prvi je svezak tekst *Biblije*, a drugi svezak sadržava komentare i popise. [214] To je prvo objavljivanje jer "iniuria temporum", kao što je napisao kardinal Franjo Kuharić, ondašnji zagrebački nadbiskup, u svojem predgovoru tomu izdanju 2. siječnja 1996. god., Kašićev prijevod svojevremeno nije dobio dozvolu za tiskanje od Kongregacije svetoga oficija u Rimu. Dubrovački i barski nadbiskupi odobrili su prijevod.

Općenito se može pretpostaviti da su ondašnji zaključci Kurije o liturgijskom jeziku u južnih Slavena bili povod uskraćivanja dozvole za tiskanje. Jedan od posebnih razloga bio je taj što je

---

⁴⁴ Prijevod djela *Rituale Romanum* bio je dovršen već 1636. god. *Ritual Rimski* tiskan je 1824. u Senju, 1827. u Mletcima, 1859. i 1878. u Zagrebu, 1887. u Sarajevu i 1893. god. ponovo u Rimu. Vladimir Horvat ga je objavio 1993. god. u Zagrebu u kolu *Bibliografska izdanja* kao 26. svezak (*Ritual Rimski po Bartolomeu Kassichiu od Druxbae Yesusovae*).

Reinhold Olesch je u pretisku 1977. god. objavio *Institutiones linguae Illyricae* (Köln, Wien; Slavistische Forschungen, 21.); usp. još [294] i [300]; u Zagrebu su *Institutiones* (...) ponovo tiskane 1990. god. O Kašićevoj *Gramatici* usp. pogotovu [215].

Godine 1638. Kašić je u Rimu objavio hrvatski prikaz života Isusova (*Život gospodina našega Isukrsta*, ponovljeno izdanje: Mletci, 1700.).

Katolička je crkva u 17. stoljeću pridavala razvoju općega svehrvatskog ("ilirskog") književnog jezika za cijelu "Iliriju" (Dalmaciju, Bosnu, Hercegovinu, Slavoniju, uža Hrvatsku) i Dubrovnik prvorazrednu jezičnopolitičku važnost. [240a] O protureformacijskim i obrazovnim isusovačkim misijama u Dubrovniku, Dalmaciji te u južnoslavenskim područjima pod osmanlijskom vlašću u razdoblju od 1604. do 1633. god. usp. [416: 50–56] i [415: 225–235]; o jezičnopovijesnim i jezičnostvaralačkim učincima posttridentskoga obrazovnog nastojanja i reforme školstva u 16. i 17. st. općenito, te posebno i o Bartolu Kašiću i rusifikaciji glagoljskih crkvenih knjiga u 17. i 18. st. usp. [270].

Bartol Kašić upotrijebio latiničko pismo umjesto, zbog ekumenskih razloga favoriziranoga ćiriličkoga ili barem glagoljičkoga pisma. [123] Nakon unije između Katoličke crkve i dijela pravoslavne crkve u Ukrajini, potpisana na sinodi u Brestu 1596. god., *Congregatio de propaganda fide* je gledala na taj Kašićev prijevod kao na nepoželjnu konkurenciju službeno odobrenomu crkvenoslavenskomu prijevodu, kakav je bio u uporabi u unijatskoj Grko-katoličkoj crkvi u Ukrajini. Crkvenoslavenskomu jeziku, u slavenskom pravoslavlju općeprihvaćenomu i razumljivomu crkvenomu jeziku, pripisivana je ključna funkcija uspostavljanja jedinstva za katoličko-pravoslavna nastojanja oko crkvene unije. Ali, i latinica je bila čimbenik smetnje kao pismo koje se nije upotrebljavalo u slavenskom pravoslavlju. K tomu nije postojala niti jedinstvena latinička grafija i ortografija za južnoslavenske jezike. Pri načinima pisanja bez diakritičkih znakova, međusobno su konkurirali talijanski, mađarski, pa i njemački način pisanja, te je pojedini prevladavao ovisno o regiji.⁴⁵

U filološkoj povijesti kroatistike stoga Bartol Kašić svojim djelom simbolizira "početak znanstvenoga puta hrvatskoga književnog jezika". [395²: 634; uz to još 395¹: 62–64] Kašić nije samo u filološko-povijesnom smislu prvi gramatičar hrvatskoga jezika, "nego je bitno zacrtao i pristup njegovu opisu i osnovna načela njegovu normiranju" [215: 96] što je imalo pozitivnoga odraza na razvoj jezikoslovne kroatistike još i u 19. st. Vladimir Horvat [167] u Bartolu Kašiću vidi jednoga od osnivača općehrvatskoga štokavskoga književnoga jezika. Jednako tako se o Bartolu Kašiću misli i u prilogu zbornika *Život i djelo Bartola Kašića* u povodu Kašićeve 340. obljetnice smrti. [418] Stjepan Babić ga je jednom nazvao "ocem hrvatske gramatike" i skrenuo pozornost na značajan, pozitivan utjecaj *Rituala Rimskoga* na razvoj općehrvatskoga književnoga jezika. [36: 237] U pozdravnom govoru u zagrebačkoj crkvi sv. Katarine Stjepan Babić je u povodu predstavljanja pretiska *Rituala Rimskoga* 4. ožujka 1993. god. iznio još nekoliko važnih misli o toj temi, misli važnih za rješavanje problema serbokroatizma, te ih je svrstao u sedamnaest teza. Među njima se nalaze zaključci da ta knjiga dokazuje "da je (hrvatski književni jezik, L.A.) star bar kao i ona, dakle najmanje 353 godine; da (hrvatski književni jezik, L.A.) nije bio u upotrebi samo u pjesničkim djelima; da se nije upotrebljavao samo u uskom regionalnom krugu; da to nije sirov štokavski govor tek s Kašićem podignut na razinu književnoga, nego jezik koji je u istom smjeru izgrađivan i prije; da je to puni i pravi književni jezik koji je funkcionalno polivalentan; da se nije upotrebljavao samo na štokavskom području; da se upotrebljavao i na kajkavskom i na čakavskom

---

⁴⁵ Usp. i [415: 230–235] gdje se doduše upotrebljava posve neprimjerena terminologija serbokroatizma: "Na cijelom području od Slovenije do Bugarske govorio se je samo jedan jezik, današnji srpsko-hrvatski, ali u obliku triju dijalekata: čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga..."; te "Kašić ... je usvojio štokavski dijalekt srpsko-hrvatskoga kao osnovu svojega općega južnoslavenskoga književnoga jezika!" ("On the whole territory from Slovenia to Bulgaria only one language was spoken, the present-day Serbo-Croatian, though in three dialects: Čakavian, Kajkavian and Štokavian..."; te "Kašić ... adopted the Štokavian dialect of Serbo-Croatian for his common South Slavic literary language!" [415: 233]) To unazadno projiciranje serbokroatizma u početke 17. st. pokazuje razgranatost i dijakronijsku dubinu filološkoga serbokroatizma.

području: da se upotrebljavao kontinuirano tri i pol stoljeća; da se jezični temelji Kašićeva Rituala rimskog nalaze i u Rimskom obredniku iz 1929., a prema tome i u današnjem obredniku i u današnjem hrvatskome književnom jeziku." [36: 239–240]

Bio bi sužen vidik stvarnosti kada se pri opisivanju 1. razdoblja ne bi barem naznačilo najznačajnije događaje iz povijesti Hrvata i oslobodilačke borbe protiv osmanlijske vlasti u jugoistočnoj Europi toga doba. Takav bi sužen vidik znatno zakinuo razumijevanje hrvatske jezične povijesti koja nam je potrebna za naš središnji problem hrvatskoga kao zasebnoga jezika i problem serbokroatizma. Najznačajniji događaji su ovdje povrat hrvatskoga teritorija od osmanlijskih osvajača, integracija hrvatskih državnih područja kao i velike demografske promjene kao posljedica osmanlijskih osvajačkih ratova i nakon njih demografske politike osmanlijskih vlasti koje su Hrvatima ostavile jedino izbor između bijega i krajnjega etničkoga i religioznoga ugnjetavanja.

Nakon teškoga poraza Hrvata u borbi protiv osmanlijske osvajačke vojske 1493. god. na Krbavskom polju kod Udbine, oni nisu bili u stanju pružiti uspješan otpor osmanlijskoj agresiji sve do kraja 16. st. Tek veličanstvenom pobjedom Hrvata kod Siska 1593. god. na ušću Kupe u Savu, koja je zadivila cijelu kršćansku Europu, te sa sljedeće tri pobjede 1595. i 1596. god. kod Petrinje, nedaleko od Siska, južno od Kupe, Hrvati su uspjeli strategijski prijeći u ofenzivu, čime je počela dugoročno uspješna oslobodilačka borba Hrvata protiv osmanlijske vlasti, pogotovu pod vodstvom bana Nikole Zrinskoga (1620. -1662. god.; ban je bio od 1647. god.) i njegova brata Petra Zrinskoga (1621. – 1671), nakon 1665. god. također bana. Koncem 16. st. Dalmacija i Hrvatska se opet ujedinjuju sa Slavonijom u političko-administrativnu cjelinu, pa im službeni naziv glasi *Regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae* i to do 1918. god. Taj se naziv mijenja prvo osnivanjem *Države Slovenaca, Hrvata i Srba* u Zagrebu, a potom još jednom iste godine s prijelazom te države 1. prosinca 1918. god. u *Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca* pod vladavinom srpske dinastije Karađorđevića. Stoga prijelaz iz 16. u 17. st. znači preporod Hrvatske kao "*Croatiae redivivae*" od maloga ostatka, "*Reliquiae reliquiarum olim magni et incltyi regni Croatiae*" na sjeveru i sjeverozapadu, koji se je uspio očuvati od osmanlijske vladavine.⁴⁶ Jezičnopovijesna i književnopovijesna prijeko potrebna posljedica toga prijelaza bila je mogućnost obnove i izgradnje hrvatskoga obrazovnog sustava u 17. st., npr. osnivanjem isusovačkih gimnazija u Zagrebu, Rijeci, Dubrovniku i Požegi.

Sintagma *Croatia rediviva* potječe od istoimenoga djela *Croatia rediviva, regnante Leopoldo Magno Caesare* (Zagreb, 1700.) hrvatskoga historiografa, filologa i povremeno političara Pavla Rittera Vitezovića (1652. – 1713.). To djelo je bilo predviđeno kao pripremna studija opsežnijemu

---

⁴⁶ O drastičnim i čestim promjenama granica Hrvatske u periodu između sklapanja mira s Mletačkom Republikom 1358. god. u Zadru, preko stanja prije velikoga poraza Ugarske od Turaka kod Mohača 1526. god., pa sve do redukcije Hrvatske na "*reliquiae reliquiarum*" njezina područja sklapanjem mira njemačkoga cara i hrvatskoga kralja Rudolfa II. sa sultanom 1606. god. te o postupnom ponovnom osvajanju svojih područja koje je uslijedilo u 17. i 18. st. usp. povijesne karte u [4: 84–85, 92–93, 100–101, 108–109].

djelu; ono je objavljeno 1997. god. u Zagrebu s hrvatskim prijevodom i uvodom Josipa Bratulića pod naslovom *Oživjela Hrvatska - Croatia rediviva*. Vitezović je bio svjestan potrebe da se, osim geografskoga i političkoga ujedinjenja Hrvatske, postigne i kulturno, a pogotovu i jezično jedinstvo Hrvata. Tomu cilju posvećena su i sljedeća djela: *Stemmatographia sive Armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio* (Wien, 1701.); *Plorantis Croatiae saecula duo carmine descripta* (Zagreb, 1703.); *Bosna captiva sive Regnum et interitus Stephani, ultimi Bosnae regis* (Trnava, 1712.); hrvatskim jezikom pisano veličanje sigetskih junaka *Oddilyenje sigetsko*, najznačajnije hrvatsko Vitezovićevo djelo (Linz, 1684.); u Sigetu su 1566. god. pali svi hrvatski branitelji u obrambenoj bitci pod vodstvom Nikole Zrinskoga protiv goleme turske sile, u bitci u kojoj su Turci pretrpjeli više negoli deseterostruke gubitke. Ali, i Vitezovićev dvodijelni *Lexicon latino-illyricum - Lexicon illyrico-latinum*, od kojega je sačuvan samo čistopis prvoga dijela, imao je za cilj obnovu i ponovno ujedinjenje čitave Hrvatske. Vitezović je u tom leksikonu u obzir uzeo sva tri hrvatska narječja, pri čemu je počeo pisati čakavski, zatim je dodao kajkavski, da bi konačno prvenstveno rabio štokavski. Njegova rasprava o pravopisu *De orthographia* je izgubljena. Ali, bitno je iz tih dvaju posljednjih filoloških djela sačuvano u djelima drugih autora i tim putem preneseno na kasniji filološki naraštaj tako da je pogotovu Vitezovićev grafemski i ortografski sustav, koji smo već prije spomenuli, poslužio u 19. st. Ljudevitu Gaju i ostalim ilircima kao značajan pripremni rad.

Za pravoslavni dio jugoistočne Europe pod osmanlijskom vlašću iz političke povijesti 1. razdoblja treba izdvojiti ideju osnivanja "kraljevine Rumelije" koja se je trebala sastojati od Srbije s Crnom Gorom, Bosne, Hercegovine, Albanije i Bugarske. Ta ideja o ujedinjenju Balkana, koji je u osmanlijskom službenom nazivlju nazivan "Rumeli", u jedinstvenu državu s ciljem oslobođenja od osmanlijske vlasti, dijelom je začeta u Srbiji. Njezin najvažniji propagator bio je pečki patrijarh Jovan (1592. – 1614.). Pečki patrijarhat uspostavljen je tek 1557. god. Patrijarh Jovan se je 1598. god. priključio oslobodilačkoj inicijativi pape Klementa VIII., te je nastojao uspostaviti i kontakte sa španjolskim Dvorom i vojvodinom Savoy kao politički zainteresiranim silama. Patrijarh Jovan je poslije, točnije 1614. god., zatvoren u Istanbulu zbog svoje oslobodilačke politike te je tamo najvjerojatnije i ubijen.

Godine 1608. narodni su vođe iz Hercegovine i Crne Gore za "kralja Rumelije" izabrali vojvodu Karla Emanuela I. Velikoga od Savoya (1562. – 1630.). Tomu kraljevstvu nije trebao pripadati grčki dio Rumelije i Slavonija kao sastavni dio hrvatskoga trojednoga kraljevstva te Vojvodina kao dio Ugarske, koja u ono doba, davno prije doseljenja srpskih izbjeglica 1690. god., jedva da je imala srpskoga stanovništva. Glavni grad "kraljevine Rumelije" trebao je biti Peć, a srpski je trebao biti službeni jezik. Srpski patrijarh trebao je ujedno biti i patrijarh "kraljevine Rumelije". "Kralj kraljevine Rumelije" trebao je biti okrunjen srpskom kraljevskom krunom, i to od srpskog patrijarha. "Kraljevina Rumelija" trebala je postati neka vrsta pravoslavne "kraljevine Jugoslavije",

neka vrsta "balkanskoga kraljevstva" ili "kraljevine Velike Srbije" sa srpskom hegemonijom. Tako je srpski ideološki jugoslavizam 19. st. i njegovo ostvarenje u 20. st. imao značajnoga prethodnika u ideji o "kraljevini Rumeliji". Što se tiče odnosa prema Katoličkoj crkvi, a posebno prema Hrvatima, Zdenko Zlatar zaključuje da patrijarh Jovan nipošto nije želio državu "u kojoj bi bio velik udio rimokatoličke populacije što bi se dogodilo da su bile uključene Hrvatska i Dalmacija. Stoga, premda je njegova kraljevina Rumelija bila slavenska država, ona bi bila pravoslavna kraljevina i ne bi uključivala južnoslavenske katolike." ("... in which there would be a large Roman Catholic population, which would be the case if Croatia and Dalmatia were included... Thus, though his kingdom of Rumelia was a Slavic state, it was an Orthodox Slavic realm, and thus could not include the Catholic South Slavs." [415: 375]) To odgovara povijesno fatalnomu odbojnomu stavu s teškim posljedicama također Grčke pravoslavne crkve prema Katoličkoj crkvi, i to utoliko što je Grčka pravoslavna crkva bila spremnija prihvatiti osmanlijsku vlast nego dati prostora Katoličkoj crkvi na Balkanu.⁴⁷

2.2. Drugo razdoblje: Novoštokavski kao jedini tip općehrvatskoga književnoga jezika i početci serbokroatizma

2.2.1. "Ilirski", štokavski hrvatski, proširivanje "srpskoga" i početci serbokroatizma u južnoslavistici

Drugo razdoblje proteže se od sredine 18. st. do kraja 1840-ih godina. U tom razdoblju uslijedio je konačni prijelaz na novoštokavštinu kao podlogu općehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika koji je trebao vrijediti u Dalmaciji, uključujući i Dubrovnik, u hrvatskoj Bosni, Slavoniji, Banskoj Hrvatskoj i u Vojnoj krajini. Taj prijelaz već je bio pripremljen u 1. razdoblju. U njem su naime od kraja 16. st. kao posljedica, uz ostalo, posttridentskih napora u obrazovanju, stvorene osnove potonjega općehrvatskoga novoštokavskoga književnoga i standardnoga jezika što je bilo postignuto potiskivanjem i ukidanjem čakavskoga te ograničavanjem uporabe kajkavskoga.⁴⁸ Oba razdoblja zajedno tvore epohu snažnoga, teleonomski usustavljenoga razvoja prema novomu, korpusnolingvistički i funkcionalnolingvistički razvijenomu, svehrvatskomu općemu, književnomu i standardnomu jeziku.

---

⁴⁷ O stavu Pravoslavnih crkava prema Katoličkoj crkvi od šizme 1054. god. i njezinu trudu oko ujedinjenja, povezanom s nastojanjem oko oslobođenja od osmanlijske vlasti usp. [415: 1–2, 193–202, 225–228, 375–377, 386–387]; o "kraljevini Rumeliji" usp. [415: 269–280, 357–358, 383–423]; o njezinu odnosu prema "kraljevini" u djelu *Il regno de gli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni* Mavra Orbinija (Pesaro, 1601.), benediktinskoga opata samostana na otoku Šipanu kod Dubrovnika, usp. [415: 361–381]. To Orbinijevo djelo, nakon prikaza rane političke povijesti Slavena, govori i o političkoj povijesti sljedećih područja: "Dalmatia, Croatia, Bosnia, Servia, Rassia" i "Bulgaria", kao i o njihovim vladarima.

⁴⁸ Josip Matešić tvrdi da "hrvatski književni jezik" nakon 2. polovine 16. st. "svoj najvažniji korak i prvi napredak" ima zahvaliti protureformaciji ("kroatische Schriftsprache ... ihren wichtigsten Schritt und den ersten Fortschritt der Gegenreformation" [270: 88]).

Za razliku od 1. razdoblja, u kojem problem serbokroatizma nije bio relevantan, 2. razdoblje usprkos živomu pozitivnomu razvoju hrvatskoga jezika u to doba ipak već pripada aktualnoj povijesti serbokroatizma, zapravo pretežno samo njegovoj pretpovijesti. S porastom djelatnosti Vuka Karadžića (1787. – 1864.) i početne južnoslavistike Josefa Dobrovskoga (1753. – 1829.), Jerneja Kopitara (1780. – 1884.) i Josefa Pavla Šafaříka (1795. – 1861), koja je primjetno utjecala na Karadžića, ali i on na nju, 2. razdoblje, međutim, pripada i počecima prave i glavne povijesti toga programa, naime povijesti utjecaja serbokroatizma na razvoj hrvatskoga jezika, kojega je potom u 3. razdoblju ekspanzirajući serbokroatizam dobrim dijelom ometao.

U pretpovijest i u povijesne preduvjete kasnijega serbokroatizma iz 2. razdoblja ubrajaju se sljedeće činjenice:

1. funkcionalna promjena statusa crkvenoslavenskoga kao književnoga i standardnoga jezika u slavenskom pravoslavnom svijetu s konačnim gubljenjem svih izvancrkvenih funkcija od 18. st.;
2. nedostatno razvojno stanje srpskoga književnoga i standardnoga jezika za trajanja čitavoga 2. razdoblja;
3. općenito snažna dinamika razvoja i potpunoga oblikovanja nacionalnih književnih i standardnih jezika u slavenskom pravoslavnom svijetu;
4. nedostatna razvojna situacija južnoslavistike koja bi mogla pouzdano proučiti relevantne probleme srpskoga jezika i njegova odnosa prema hrvatskomu jeziku.

Funkcionalna promjena statusa crkvenoslavenskoga jezika krenula je iz Rusije. To je bila posljedica reformi uprave, Crkve i obrazovanja koje je započeo car Petar I. (1672. – 1725.). Mihail Vasil'evič Lomonosov je kao svoju životnu zadaću odredio sadržajno ostvarenje toga obrazovnoga programa. On se je posebno usredotočio na to da ruski jezik učini međunarodno konkurentnim književnim i standardnim jezikom, a time i svjetskim jezikom. U tu svrhu ruski je trebao postati donekle funkcionalno sveobuhvatan i svenazočan. Trebao je biti u stanju na područjima struke, znanosti, pjesništva i religije konkurirati latinskomu, grčkomu, njemačkomu, francuskomu, španjolskomu i talijanskomu jeziku. [9: 41–48] Put do toga ambicioznoga cilja vodio je, uz ostalo, i preko reforme školstva i visokoškolskih ustanova. U sljedećem razdoblju doista je i uslijedio znatan razvoj ruskoga jezika u tom smjeru. Latinski je jezik fungirao u tom razvoju kao jezični posrednik i uzor te je vrlo pozitivno utjecao u 18. st. na ruski jezik, što je bilo moguće od 17. st. zbog sve veće ruske orijentacije prema zapadnoeuropskim zemljama. Latinski je od druge polovine 17. st. sve više dobivao status prvorazrednoga jezika obrazovanja, znanosti i uprave. Na kijevskoj Mohylinoj akademiji, koju je kao visoku školu 1631. god. osnovao Petro Mohyla (1596. – 1647.), od 17. st. se je latinski posebno njegovao. Na toj je akademiji jednu godinu studirao i Lomonosov.

Srpskomu je jeziku nedostajao takav, latinskomu analogan, u diglosiji prema crkvenoslavenskomu i/ili srpskomu uporabljivan jezik obrazovanja. Ali, za Hrvate je latinski jezik

bio najnormalnija pojava kao jezik obrazovanja i uprave i to od samoga početka njihova književnojezičnoga razvoja, zahvaljujući njihovoj pripadnosti Katoličkoj crkvi, a tim i srednjoj te zapadnoj Europi. Latinski je uz hrvatski u Hrvata bio drugi jezik, a u epohi glagoljizma također uz hrvatsko-crkvenoslavenski. Na početku je razvoja makedonskoga književnog i standardnog jezika analognu ulogu igrao početkom 19. st. grčki jezik, pogotovu za područje jugozapadne Makedonije s Ohridom kao središtem.

Funkcionalnolingvistička povijest crkvenoslavenskoga u 18. st. ima još jedan poseban aspekt kada je riječ o problemu serbokroatizma: u 18. st. ruski crkvenoslavenski postaje u slavenskom pravoslavnom svijetu jedini važeći crkvenoslavenski jezik. Potisnuo je srpski crkvenoslavenski i u Srba i u Makedonaca. Srbima je uvođenjem toga korpusnolingvistički stranoga crkvenoslavenskoga jezika dodatno otežano rješavanje problema književnoga i standardnoga jezika. Opcija razvoja srpskoga književnoga jezika s orijentacijom na crkvenoslavenski tim je u 18. st. uvijek bila i opcija za rusizme, bez obzira na to jesu li dolazili putem ruskoga crkvenoslavenskoga ili putem ruske književne jezične norme uzvišenoga stila koja je u 18. st. još bila pod snažnim utjecajem crkvenoslavenskoga. Stoga ta opcija nikada i nije bila odabrana. Za Makedonce je prijelaz na ruski crkvenoslavenski bio tek prijelaz s jedne tuđe redakcije crkvenoslavenskoga na drugu, naime sa srpske na rusku.⁴⁹

Za razliku od razvoja ruskoga s njegovom stilskom rusko-crkvenoslavenskom diferencijacijom srpski se književni i standardni jezik razvijao bez analognoga srpsko-crkvenoslavenskog stilskog razlikovanja. Crkvenoslavenski se u izvanckvenoj srpskoj književnoj uporabi jednostavno napustio. Napose, to je bilo rješenje srpskih prosvjetitelja pod vodstvom Dositeja Obradovića (1742. – 1811.). Ali, ta činjenica je samo onemogućila razvoj jezika u kratkom vremenu i to zbog nedostatka književnosti pisane srpskim jezikom kao i nedostatka književnojezične kompetencije stanovništva, za čije stjecanje obrazovni sustav nije bio podoban. Hrvatski je jezik stajao pred sasvim drukčijom zadaćom. Trebalo je iz postojećih književnih i standardnih jezika s velikom, ali ipak regionalno ograničenom uporabom, dobiti zajednički hrvatski književni i standardni jezik. Taj razvoj u Hrvata stoga je mogao teći organski, dok je u Srba ta razvojna zaostalost dobila tehnokratski odgovor koji su već uskoro u 19. st. diktirali primarno velikosrpski i svesrpski etnopolitički i državopolitički ciljevi. Rješenje srpskoga književnojezičnoga i standardnojezičnoga problema stoga je poprimilo tomu odgovarajući karakter. Ono je dobrim dijelom zapravo opsežan

---

⁴⁹ Problem da je crkvenoslavenski do neke mjere sličan stranom jeziku, Teodosij Sinaitski u predgovoru djelu Утјешение грјешним (Solun, 1840.) Kirila Pejčinovića (oko 1771. – 1845.) spomenuo je u kompaktnoj, lijepoj i informativnoj slici: crkvenoslavenski je poput zlatna ključa, ali jezik toga djela, kombinacija crkvenoslavenskoga i makedonskoga, više je poput željeznoga ključa, no koji u stanju otvoriti srca ljudi iz naroda. Kuzman Šapkarev (1834. – 1909.), veliki skupljač makedonskoga narodnoga pjesništva, u jednom je novinskom članku 1870. god. crkvenoslavenski svojega vremena nazvao jezičnom zgradom koja se raspada. Njezini djelići trebali bi se upotrijebiti za razvoj novoga makedonskoga književnoga i standardnoga jezika na prvotnoj makedonsko-bugarskoj dijalektalnoj osnovi.

lingvistički transfer iz hrvatskoga jezika. Ali, taj je transfer, kako se je pokazalo najkasnije nakon 4. razdoblja, bio tek prva etapa. Dugoročni strategijski cilj serbokroatizma bio je nakon transfera hrvatski jezik općenito preusmjeriti na srpsku razvojnu putanju te ga na kraju konačno zamijeniti novim srpskim. Na taj bi način hrvatski kao zaseban jezik bio dokinut.

Četvrta točka, naime nedostatak južnoslavistike koja bi bila sposobna sačiniti kontrastivnu tipologiju, za filološku kritiku serbokroatizma ne će izgubiti svoju aktualnost sve do 8. razdoblja. U 2. razdoblju unaprijedili su serbokroatizam prije svega fantastične etimologije korijenskoga leksema "Serb", odnosno "Srb" kao i nedovoljno objašnjena i višeznačna uporaba oznake *ilirski, ilirički* (hrv.), *illirijski, illirički* (srp.), *illyrica, illirica* (lat.), *illirico* (tal.), *illyrisch* (njem.) kao etnonima i glotonima. Pri tome je hrvatska filologija imala jednu slabost jer usprkos svojoj velikoj tradiciji od 16. st. nije niti slutila moguće probleme u vezi sa svojom najvišom etničkom kategorijom "Hrvat", odnosno "hrvatski", te je dijelom primjenjivala ilirsku terminologiju, a dijelom se je terminološki zadovoljavala razinama ispod razine etnije kao cjeline i primjenjivala regionalne nazive (npr. *bosanski, slavonski, dubrovački*). U taj se je prividno prazni prostor terminološki ugurao serbokroatizam s etnonimom "Srb" te ga je pokušao postaviti na mjesto najviše etničke kategorije u Hrvata. Interes serbokroatizma bio je pritom političko-retorički, a ne filološko-logički, što je uostalom i odgovaralo općenitoj prednosti retorike pred logikom u bizantskom i pravoslavnom kulturnom krugu. Zapadnjačka tradicija, a tim i hrvatska filologija, postavila je prioritete upravo suprotno.

Iliristička je terminologija kao latinističko-humanistička bila na hrvatskoj filološkoj strani u stalnoj uporabi sve do 1830-ih godina.⁵⁰ Ona je bila uobičajena i u publikacijama dužnosnika Katoličke crkve. U Srba je ona znatno rjeđa; ali i tamo je vrijedila kao stručna. U hrvatskoj su se terminologiji nazivi "ilirski" i sl. kao etnonimi i glotonimi ovisno o kontekstu različito tumačili: oni su mogli označavati crkvenoslavenski (*sermo illyricus litteralis; lingua letterale illirica; il literale illirico*); mogli su označavati i jedan od hrvatskih općih ili književnih jezika (*lingua illyrica; illyrica sive Croatis et Sclavonibus vernacula; jezik slaveno-ilirički; ilirički aliti slovinski*); konačno, mogao je označavati i neki od hrvatskih dijalektalnih ili drugih lekata (*illyrica popularis lingua; idioma illyricum; sermo illyricus vulgaris; il volgare illirico*). Hrvatski su autori upotrebljavali tu ilirsku terminologiju u početku samo kada su pisali latinski ili talijanski. Nehrvatski humanistički književnici upotrebljavali su naziv *illyrica* i dr. pretežno za sve Južne Slavene, dijelom čak i za sve Slavene, dakle donekle u značenju "jugoslavenski" ili "sveslavenski". Prijevodima s latinskoga na hrvatski su kasnije u hrvatski jezik kao latinizmi u upotrebu ušli nazivi

---

⁵⁰ Opsežan i terminološko-povijesno dokumentiran prikaz te ilirističke terminologije 17. i 18. st. napisala je Micaela S. Iovine. [178] Ali, nedostaje detaljniji prikaz povezanosti s hrvatskim jezičnopovijesnim pitanjima. Ovdje navedeni primjeri preuzeti su iz [178]; u vezi s izvorima pogledati prije navedeno.

ilirski, ilirički, ali često pojašnjeni odgovarajućom parafrazom (*bosanski aliti ilirički; ilirički aliti slavonski*).

U srpskom je jeziku ilirsko nazivlje služilo za označavanje s jedne strane srpskoga narodnoga jezika (*Illiričeskij, to jest prostoe narečie, ili dialekt serbskij*), a s druge strane određenih književnojezičnih predodžbi (*Iliričesko-slaveno-Serbskij jazyk; racki ili ilirski; naš maternij Illiričeskii ezyk, obyknovenno Slavenno-Serbskim nazvatim*). Crkvenoslavenski se (*slavenskij, slavjanskij*) nije označavao nekim od tih naziva. Starocrkvenoslavenski je kao "slavenski polazni prajezik", jednako kao i ondašnji suvremeni ruski crkvenoslavenski jezik, imao status iznad pojedinih slavenskih jezika, poput ruskoga, bugarskoga pa i "ilirskoga" (srpskoga).

Razvoj serbokroatizma u Srba nije svoje začetke imao u svijetu predodžbi srpske ilirske terminologije i razmišljanja u njezinim okvirima. Taj razvoj je bio u osnovi suprotstavljen ilirskoj terminologiji s obzirom na odbijanje crkvenoslavenskoga kao podloge srpskoga književnoga jezika kao i s obzirom na njegovu više protuknjiževnu usmjerenost prema predodžbi o "narodnom jeziku", i to po mogućnosti prema "čistom narodnom jeziku" kao podlozi daljnjega razvoja srpskoga jezika.⁵¹

U Hrvata je ilirska terminologija poticala razvoj serbokroatizma u više aspekata. S jedne strane ta terminologija nije imala nikakav dinamičan razvojni potencijal za budući hrvatski opći, književni i standardni jezik, pa je tako bila podložna dinamici srpskoga serbokroatizma, njegovu svijetu predodžbi, načinu razmišljanja i argumentacijskomu djelovanju. Osim toga, ta je ilirska terminologija pružala i začetke u smislu "jugoslavizma" te je tim čak i pogodovala srpskomu, svesrpski orijentiranomu serbokroatizmu kakav ga je Vuk Karadžić razvio sa začetcima južnoslavistike, i to pod utjecajem Slovenca i bečkoga slavista Jerneja Kopitara. S druge pak strane, ona je pružila svojom izvjesnom nominalnom terminološkom jednakošću retoričko polazište za promidžbu hrvatskoga kao sastavnoga dijela srpskoga jezika. To je polazište još više potkrijepljeno činjenicom da se je vrlo malo upotrebljavao najviši, općehrvatski, etnolingvistički primarno glotonimski pojam, zasebnojezična kategorija "hrvatski" i njegov odgovarajući naziv. Ilirska terminologija i pojam "ilirski", kao učena, konvencionalna i umjetna tvorevina nisu mogli biti zamjena za pojam "hrvatski". U opreci s tim, za srpski se je jezik pojam "srpski" jako isticao i primjereno primjenjivao te potvrđivao. Na taj način srpskomu serbokroatizmu uspjelo je na pojmovnoj i terminološkoj razini utjecati već na same početke južnoslavenske jezične tipologije i jezične klasifikacije. To treba uzeti u obzir i pri odgovaranju na pitanje zašto je serbokroatizam u slavistici imao tako razmjerno jak i znanstveno neutemeljen odjek.

---

⁵¹ Usp. Karadžićev predgovor njegovu djelu *Mala prstonarodnja slaveno-serbska pjesnarica* iz 1814. god. [212: 1: 40]: "Сад да мене тко-год запита: дакле у ком се пределу Серблѣи сада находе, кои су највише свога Национализмуса до данас задржали? и гди најчистије Сербски говоре?" Odgovor glasi: "Єзгра Сербскога рода, и најчистиєга єзика..." nalazi se danas na području između Drine i Morave.

U te veze je tek nedavno svjetla unio Mario Grčević [136] – [139b] svojim temeljitim istraživanjima. Ona su pokazala da se je dogodio i na koji se je način dogodio transfer iz hrvatskoga jezika pri kompilaciji građe za novi srpski književni i standardni jezik od strane Vuka Karadžića, kao i pri njegovim prevodilačkim radovima. Već je Ivan Kukuljević Sakcinski (1816. – 1889.) u vezi s tim ustvrdio da nije "nitko toliko hrvatskih stvari poserbio, koliko on, pa se tako Srbi ponose onim, što nije u strogom smislu njihovo, nego bratje im hrvatske." [396: 50]⁵² To vrijedi nakon rezultata Grčevićevih istraživanja i za Karadžićev prijevod *Novi zavjet Gospoda našega Isusa Krista* koji je objavljen 1847. god. u Beču (*Sabrana dela*, 10., Beograd, 1974.). [136] Kada se razmatraju Karadžićeve izjave o vlastitom radu, potrebno je uvijek imati na umu njegovo snažno oslanjanje na hrvatski književni jezik. To vrijedi i za poklik kojim on otvara predgovor *Novoga zavjeta*: "Evo i na srpskome jeziku Novoga zavjeta!" [212: 10: 13]

U nehrvatskoj južnoslavistici i u inozemnoj kroatistici od samih njihovih početaka u Josefa Dobrovskoga nikada nije bila riječ o hrvatskoj podlozi koncepta novoga srpskoga književnoga jezika. O tom i nije niti mogla biti riječ jer je takva tema već terminološki bila unaprijed isključena. Sudjelovanje Josefa Dobrovskoga, Jerneja Kopitara, Josefa Pavla Šafařika i Vuka Karadžića u pojmovnom i terminološkom utemeljenju južnoslavističke tipologije i klasifikacije već je u samim počecima usmjerila tipologiju južnoslavenskih jezika u korist serbokroatizma te ju je sve do današnjih dana gurala na njegov kolosijek. Osnovni postulat te južnoslavistike, baziran na serbokroatizmu, po kojem su svi štokavski Hrvati zapravo Srbi, a njihov štokavski zapravo srpski, vrlo je rano formuliran. Dva prethodnika toga postulata, naime da su svi Slaveni podrijetlom bili Srbi te, nakon odustajanja od te tvrdnje, da su barem svi Južni Slaveni zapravo Srbi, nisu se mogla održati zbog proturječnosti. Mario Grčević [137], [138], [139] detaljno je analizirao i tu odbačenu terminologiju zajedno s njoj pripadajućim fantastičnim etimologijama i ciljanim definicijama te ju je prikazao u njezinim znanstveno-povijesnim okolnostima.⁵³ Teorije J. Dobrovskoga preuzeo je i

---

⁵² Tako je i jezična građa srpsko-njemačko-latinskoga *Srpskoga rječnika* Vuka Karadžića (1818., 21852.) najvećim dijelom preuzeta iz hrvatskih rječnika koje mu je nabavio Jernej Kopitar, naime iz rječnika: Ardelia della Belle (1655. – 1737.), Ivana Belostenca (? 1594. – 1675.), Jurja Habelića (1609. – 1678.) za latinske prijevodne ekvivalente, Franje Sušnika (1686. – 1739.) i Andrije Jambrešića (1706. – 1758.), Jakova Mikalje alias Jacobusa Micalie, odn. Micaglie (1601. – 1654.), Josipa Voltića (1750. – 1825.) alias Jose Voltiggia, kao i iz najopsežnijega rječnika 18. i 19. st., naime rječnika Joakima Stulića alias Stullia (1729. – 1817.); usp. [137: 67–74, 78–80], [165], [396: 112–121]. Prema [137: 67–74] postoji u najmanju ruku jednako zastupljeno suautorstvo Jerneja Kopitara u *Srpskom rječniku*, iako je on objavljen samo pod imenom Vuka Karadžića kao autora. Za 2. izdanje svojega rječnika Karadžić je čak i sam priznao velik udio hrvatskoga književnojezičnoga dobra te je smatrao primjerenim u povodu jednoga iskaza 18. studenoga 1851. god. naziv *Srpski (rječnik)* opravdati vlastitom osobom kao "Srbinom vjerozakona istočnoga". [212: 11: 1176]

⁵³ Dobrovský je u svojoj *Geschichte der Bömischen Sprache und älteren Literatur* 1818. god., ali već i u brojnim starijim radovima zbog etnonima Lužičkih "Srba" i južnoslavenskih "Srba" u fantastičnoj etimologizaciji pogriješno uzeo naziv "Srbin" kao "stari općeniti naziv za Slavene", te je tako Hrvate, Slovence, Poljake, Čehe, Slovake i dr. proglasio nekadašnjim "Srbima" koji su čak još i danas "Srbi", "iako je ovo zadnje ime palo u zaborav zbog pojedinačnih imena." [138: 3–5] Srbi su, prema tomu, i u prošlosti i u sadašnjosti bili Slaveni "svi i svuda".

Kopitar je to izjednačavanje naziva *Srbin* i *Slaven* s izmjenom drugoga prvim odbacio u svojim radovima od 1808. do 1814. god. te je ostao pri nazivu *Slaven*. Ali, štokavski je, pa čak i čakavski hrvatski (iako ga nije poznavao), Kopitar "utopio" u "srpskom" te je želio da naziv "ilirski" bude zamijenjen nazivom "srpski". Kajkavski hrvatski pripisao je

kanalizirao Jernej Kopitar za potrebe jezične politike bečkoga dvora. On je s pomoću reforme srpskoga književnoga jezika na temeljima hrvatske pismene baštine i u skladu s hrvatskim književnojezičnim smjernicama pokušao ponajprije prekinuti srpsko-ruske kulturne veze i ujedno potaknuti nastanak novoga srpskoga naroda u koji bi bili uključeni i katolički štokavski Hrvati, a kroz koje bi "Srbi" postali trajno orijentirani prema Zapadu, Beču i Vatikanu. Književnojezično ujedinjenje Srba i hrvatskih štokavaca i čakavaca na hrvatskim književnojezičnim zasadama, a u Karadžićevoj (i Kopitarovoj) kodifikaciji, igralo je u Kopitarovim planovima ključnu ulogu.⁵⁴

Taj početni razvoj nehrvatske južnoslavistike i inozemne kroatistike zaključen je spisom Vuka Karadžića *Srbi svi i svuda* 1849. god. [212: 17] Već godinu dana kasnije, dakle 1850., potpisan je Bečki književni dogovor koji simbolizira početak 3. razdoblja, razdoblja proširivanja serbokroatizma u Hrvata. Nehrvatska južnoslavistika je otad sebe uvijek smatrala virtualnim supotpisnikom toga doduše neslužbenoga i za Hrvate nereprezentativnoga dogovora kojim se je serbokroatizam agitatorski djelotvorno služio. Spis *Srbi svi i svuda* politički je programski članak sa svesrpski i velikosrpski postavljenim ciljem. On je sastavni dio, i to prvi članak (str. 1–27) prvoga sveska u Beču objavljenoga *Kovčežića za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, časopisa koji je započeo Vuk Karadžić uz suradnju s Đurom Daničićem, ali koji se nakon toga prvoga sveska više nije pojavio. Formulacija "Srbi sva tri zakona" u naslovu toga planiranoga periodikona već je sama po sebi svesrpski i velikosrpski program. Objavljivanje prvoga i posljednjega sveska *Kovčežića* 1849. god., dakle godinu dana prije Bečkoga književnoga dogovora, stoga se je s dobrim razlogom dovodilo u vezu s njim: "Potpisima Hrvata se ... 'potvrdilo' ... da Hrvati 'priznaju' teze iz članka 'Srbi svi i svuda.'" [137: 78, bilj. 178] To je vjerojatno bila barem Karadžićeva špekulacija. Možda je s tim u svezi i činjenica da je Karadžić u predgovoru tomu članku naveo 1836. god. kao godinu njegova sastavljanja što nakon detaljnoga istraživanja Marija Grčevića [139] nikako ne može biti točno. Taj falsificirani navod vjerojatno je bio adresiran na Karadžićeve srpske pravoslavne kritičare, pretpostavlja Mario Grčević [139: 54], i to kao dokaz svesrpske i velikosrpske orijentiranosti već u vrijeme hrvatskoga ilirizma, s kojim Karadžić možda, na nezadovoljstvo tih kritičara, nije dovoljno polemizirao. Ali, taj je netočni navod možda adresiran i na Hrvate, i to u svezi s Bečkim književnim dogovorom; naime s nakanom da se s pomoću projiciranja svesrpskoga i

---

slovenskomu jeziku. Čakavski hrvatski je kao hrvatski dijalekt opisao i razgraničio tek Antun Mažuranić u 3. svesku *Kola* 1843. god. u povodu svojega izdanja *Vinodolskoga zakonika*, najstarijega hrvatskoga zakonika, napisanoga glagoljičkim pismom prema predlošku iz 1288. god. [138: 6–7, 12, 15–16, 26–28]

Južnoslavenske, a posebice serbokroatizmu podređene stavove Kopitara, kao i Šafaříkov pansrbizam s etiketiranjem štokavskih Hrvata kao "katoličkih Srba" (u svojoj *Geschichte der Slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, 1826.) preuzeo je Karadžić koji je pak u svojoj djelatnosti kao skupljač, kompilator, prevoditelj i politizirajući publicist bio potpuno ovisan o Dobrovskom, Kopitaru i Šafaříku, pri čemu najviše o Kopitaru, s kojim je i osobno bio blizak.

⁵⁴ O tome Grčević opširno piše u radu koji je 2002. prihvaćen za tisak u *Zborniku u čast Daliboru Brozoviću*, no Zbornik do danas (rujan 2009.) još nije tiskan. Ipak, taj je Grčevićev članak poznat dijelu zainteresiranih stručnjaka, a dostupan je i na mrežnim stranicama Hrvatske znanstvene bibliografije.

velikosrpskoga programa u razdoblje hrvatskoga ilirizma unaprijedi prihvatljivost Karadžićeva programa u Hrvata. Uostalom, isti je učinak mogla imati i već relativno velika vremenska udaljenost, gotovo mitološkoga karaktera, između 1849., odnosno 1850. i 1836. god. To bi se slagalo i s Grčevićevom pretpostavkom [137: 78, bilj. 178] da je motivacija za potpisivanje Bečkoga književnog dogovora za Hrvate bilo nastojanje ostvarenja ilirsko-svejužnoslavenske ideje. Bečki književni dogovor vjerojatno je inicirao F. Miklošič, a glavni su mu adresati vjerojatno bili Srbi koje je trebalo potaknuti na prihvaćanje književnojezičnoga i pravopisnoga modela oko kojega je Karadžić postignuo navodni dogovor s Hrvatima. [139b].

Karadžićev je spis *Srbi svi i svuda* višestruko kritiziran na sadržajnoj razini i prije navedenih radova Marija Grčevića, i to s jedne strane zbog svoje demografske nestvarnosti, i s druge strane zbog svojega etnopolitičkoga i jezičnopolitičkoga programatskoga obilježja.⁵⁵ Podrobno se je tim člankom pozabavio Wolf Dietrich Behschnitt [61: 65–67, 72–82] koji je jezgrovito sažeo političku bit toga spisa "provocirajućega i krivo shvatljivoga naslova" [61: 66]. Bit stavova u tom Karadžićevu članku jest ta da područje rasprostranjenosti Srba prilično točno odgovara području druge, komunističke Jugoslavije bez Slovenije i bez nekih (čakavskih) jadranskih otoka, kao i s nekim nejasnim protezanjem prema Makedoniji, Bugarskoj i Albaniji. To područje je prostor jednoga jedinoga naroda, naime srpskoga koji kao takav ima jedini etnički opravdan zaseban jezik, naime srpski. Kao ukupan broj tih "Srba" Karadžić navodi 5 milijuna, od čega su po njemu oko 3 milijuna pravoslavni Srbi, a od preostala 2 milijuna dvije trećine su muslimanski "Srbi", a jedna trećina su katolički Hrvati kao "srpsko pleme". Karadžić ovdje jednostavno preuzima Šafaříkovu statistiku stanovništva. [61: 72, 284, bilj. 99] Pri tome se je pokazalo da su "oznake za naciju i nacionalni jezik – točnije da su srpsko ime i srpski jezik – konstitutivni čimbenici Karadžićeva nacionalizma."⁵⁶ I tako Karadžić Hrvatima koje je pretvorio u Srbe ne priznaje niti primarni etnonim hrvatskoga naroda, naime "Hrvat", već tvrdi da se Hrvati nazivaju pojedinačno prema mjestu stanovanja ili lokalnoga područja s kojega potječu (*Slavonci, Bosanci, Bošnjaci, Dalmatinci, Dubrovčani, Bunjevci*), da imaju podrugljive nazive (*Šokci*), književno se nazivaju *Iliri, Ilirci, Latini*, ili se u prisnijoj komunikaciji nazivaju tipično hrvatskom riječju *kršćani* (za razliku od

---

⁵⁵ Tako je i svesrpski ekspanzionizam, koji je obuhvaćen u tom članku, opsežno dokumentiran i analiziran u [186: 16, 23–27] gdje se nalazi i sam tekst. [186: 81–98] Ovdje se posebno govori i o tipičnoj praksi serbokroatizma koja se je mogla promatrati već i u Karadžića, naime praksi otimanja i prisvajanja kulturnih postignuća hrvatske povijesti jezika i književnosti i to manipulacijom naziva, prešućivanjem izvora pri posrbljujućim prenošenjima i preradama, leksikografijom kao i ostalim dezinformacijama. O politički svesrpski i velikosrpski nastrojenom Vuku Karadžiću pisali su Nataša Bašić [56] te Elisabeth Erdmann-Pandžić. [120] [121] Tekst članka *Srbi svi i svuda* tiskan je i u časopisu *Die slawischen Sprachen* (1993., god. 33., str. 5–65) zajedno s njemačkim prijevodom. O pansrbizmu u tom spisu u odnosu na Bosnu i Hercegovinu usp. [114: 192–195]. Srećko M. Džaja ovdje, uz ostalo, utvrđuje da su u Karadžićevu pansrbizmu Bosna i Hercegovina imale prvorazrednu vrijednost ("Bosnien und Herzegowina einen erstangigen Stellenwert") jer je Karadžić zahtijevao Hercegovinu kao područje najčišćega srpskoga narodnoga jezika ("der reinsten serbischen Volkssprache" [114: 193])

⁵⁶ "Bezeichnung für die Nation und die nationale Sprache – genauer: der serbische Name und die serbische Sprache - ... als die konstitutiven Faktoren des Nationalismus Karadžićs." [61: 74].

srpskoga *hrišćani* za srpske pravoslavne kršćane). Karadžić se pritom čudi što se Hrvati i sami ne nazivaju "Srbi" i što se ne žele tako nazivati; međutim, to je ili dokaz filologu nedostojnoga nerazumijevanja ili je to, što je najvjerojatnije, samo pretvaranje. Ali, to pokazuje i vrlo površno razumijevanje religije i vjere što se vidi iz stereotipnosti formulacija "Srbi rimskoga zakona", "Srbi grčkoga, hrišćanskoga zakona" i "Srbi turskoga zakona" kao pseudoetnonimskih naziva za Hrvate, Srbe, odnosno hrvatske ili srpske muslimane.⁵⁷

Pravi svesrpski i velikosrpski politički program zapravo nije bio formuliran u podosta novinarsko-multiplikatorskom članku *Srbi svi i svuda*, već u jednom prepoznatljivo politički orijentiranom programatskom članku, naime u nekoliko godina starijem tajnom spisu *Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844 godine*, koji je odmah nakon prvoga objavljivanja 1906. god. zbog svojega velikosrpskoga akcijskoga programa postao općepoznat pod nazivom *Načertanije*. Taj je spis napisao Ilija Garašanin (1812. – 1874.), srpski ministar unutarnjih poslova, te ga je 1844. god. predao srpskomu knezu Aleksandru Karađorđeviću. [186: 41–77] Politika širenja toga velikosrbizma i pansrbizma potakla je od 1878. god., tj. od austrougarskoga preuzimanja vlasti u Bosni i Hercegovini, "zahtjev za posrbljivanjem tamošnjih katoličkih Hrvata, a još više bosanskih muslimana, te je Bosna i Hercegovina proglašena 'središnjim područjem srpskoga naroda' (Jovan Cvijić)."⁵⁸ Toj strategiji pripadala je i svjesno stvorena dvoznačnost središnje oznake "Srbi", naime s jedne strane strogo etnonimska uporaba za onaj dio stanovništva koji je etnički uistinu bio srpski, pri čemu je doduše dominiralo biologističko-rasističko razumijevanje etničke zbilje. S druge pak strane taj naziv je označavao i državnu pripadnost, i to za ostatak stanovništva ili na osnovi njegove stvarne pripadnosti državi Srbiji ili na osnovi pukoga zahtjeva srpske države za njegovu pripadnost Srbiji.

---

⁵⁷ Usp. spis *Srbi svi i svuda*. [212: 17: 31–32] S obzirom na Karadžićevu napomenu da se Nijemcima nazivaju i katolici i luterani i kalvinisti, može se pretpostaviti da je Karadžić od Srba želio stvoriti naciju poput Nijemaca. [212: 17: 32] Ali, ta je "srpska nacija" ipak bila tek fikcija, odnosno svesrpski i velikosrpski hegemonijsko-imperijalistički program te je kao takav bio oprečan stvarnosti. Taj pogled uostalom nije odgovarao ni njemačkoj stvarnosti jer je ona bila podijeljena na manje narodne skupine i pojedine, dosta razvijene dijalekte. Analogija s cijelim njemačkim narodom mogla bi se prije uspostaviti za cijeli hrvatski narod.

⁵⁸ "... den Anspruch auf die Serbisierung der einheimischen katholischen Kroaten und noch mehr der bosnischen Muslime erklärte das Doppelland Bosnien-Herzegowina zur 'Kernlandschaft des serbischen Volkes' (Jovan Cvijić)." [114: 238].

2.2.2. Nastavak kodificiranja hrvatskoga jezika

Opisana pretpovijest i početci serbokroatizma već u 2. razdoblju moraju se uzeti u obzir kada se želi uspostaviti i razumjeti odnos između 3. razdoblja, u kojem je dominirao serbokroatizam, i 2. razdoblja, koje je uglavnom razdoblje uređenoga razvoja prema novomu, izgrađenomu, općemu hrvatskomu književnomu i standardnomu jeziku. i. Razvoj hrvatskoga jezika u smjeru novoga općega književnoga i standardnoga jezika uslijedio je u 2. razdoblju posebice nastavkom već u 1. razdoblju započetoga kodificiranja prije svega na području leksikografije, rječnikom Fausta Vrančića (1595.) i gramatikom Bartola Kašića (1604.). Tu se je štokavskomu sve više davala prednost; čakavski, odnosno kajkavski ekvivalenti su se stoga navodili tek sporedno.

Godine 1761. u Magdeburgu se pojavljuje hrvatsko-njemački jezični priručnik *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik* Blaža Tadijanovića koji se je u doba prusko-njemačkoga sedmogodišnjega rata nalazio kao zarobljenik u Magdeburgu te je to djelo napisao za Hrvate koje je snašla slična sudbina. Drugo izdanje toga djela objavljeno je 1766. god. Nedugo potom, naime 1767. god. u Zagrebu je objavljena hrvatsko-njemačka gramatika Matije Antuna Reljkovića (1732. – 1798.), profesionalnoga časnika iz slavonskoga vojnoga pograničnoga područja koji je isto tako za vrijeme sedmogodišnjega rata dospio u prusko zarobljeništvo te je bio interniran u Frankfurtu na Odri. Njegova *Nova Slavonska, i Nimacska grammatika: Neue Slavonisch- und Deutsche Grammatik* doživjela je ukupno tri izdanja. Prvi dio toga djela je *Slavonische Orthographie, nebst kurzer Einleitung zu der Deutschen Rechtschreibung*; drugi dio je etimološko-leksikološki; treći dio je sintaksa, a sadrži i jedan rječnički dio *Slavonisch, und Deutsch, nebst einem Auszug der gemeinsten, und im Reden vorkommenden Gesprächen* (usp. faksimil naslovne stranice u [288: 118]). I taj jezični priručnik napisan je na ikavskoj hrvatskoj štokavštini, kakva se je govorila u Slavoniji, ali u izboru riječi uzimaju se u obzir i čakavski i kajkavski hrvatski. Didaktički cilj toga djela bio je, uz ostalo, i obrana od turcizama kao i ostaloga stranoga jezičnoga blaga u hrvatskom jeziku "slavonske mladeži". Reljković se je pritom oslonio, uz ostalo, i na *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* Fausta Vrančića iz godine 1595. kao za njega normativan rječnik "dalmatinskoga" ("ričnik dalmatinski"; usp. [288: 117]). Reljković spominje i jedan "ričnik horvatski", tj. rječnik s kajkavskoga hrvatskoga jezičnoga područja. Na koji je rječnik pritom konkretno mislio, ne može se ustanoviti. [288: 117]

Neue Einleitung zur slavonischen Sprache objavio je na njemačkom jeziku 1778. god. u Osijeku franjevac Marijan Lanosović (1742. – 1814.). Kao dopunu tomu djelu, tj. na kraju gramatičkoga dijela, Lanosović je napisao njemačko-hrvatski *Slavonisches Wörterbuch* na 80 stranica. Tamo predstavljen hrvatski je kao u Reljkovića slavonski ikavski štokavski uz povremeno pojavljivanje i

ostalih hrvatskih osnovnih lektalnih tipova. Filološka tradicija na koju se Lanosović nastavlja, tradicija je Bartola Kašića i Ardelia della Belle. Djelo *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache* doživjelo je drugo izdanje 1789. god. u Osijeku i treće 1795. god. u Budimu. S njime je Lanosović postao najpoznatiji slavonski gramatičar potkraj 18. st. [289: 119] On je bio, kao i Joakim Stulli (Stulić), član Komisije za ujedinjenje sustava pisanja u trojednom Kraljevstvu Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koja je osnovana za vrijeme cara Josipa II. [406]

Sve do *Rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika* (1880. – 1976.), tzv. Akademijina rječnika (23 knjige), najveći i najopsežniji rječnik hrvatskoga jezika djelo je franjevca Joachima Stullija (Joakim Stulić, 1729. – 1817.), rođena i umrla u Dubrovniku. To je hrvatsko-talijansko-latinski trojezični rječnik *Rjecsoslòxje slovinsko-italiansko-latinsko* koji je izdan uz carevu pomoć. Njegova tri dijela (svaki u dva sveska) objavljena su 1801. god. u Budimpešti (*Lexicon latino-italico-illyricum*) i 1810. god. u Dubrovniku (*Vocabulario italiano-illirico-latino*). On s obzirom na svojih više od 150 književnih i leksikografskih izvora u obzir uzima čitavo hrvatsko govorno područje, pri čemu mu je težište na dubrovačkoj književnosti. Tomu odgovara i činjenica da se je od leksikografskih djela najviše služio rječnicima Ardelia della Belle i Jakova Mikalje. Prema tomu, jezgru i središte rječnika čini ijekavski štokavski hrvatski jezik. Pod naslovom *De praestantia et vetustate linguae Illyricae ejusque necessitate ad plurimarum gentium populorumque origines et antiquitates investigandas dissertatio* Franjo Marija (Francesco Maria) Appendini je napisao uvod za *Rjecsoslòxje slovinsko-italiansko-latinsko* (1806.). Stullijev rječnik služio je i hrvatskim leksikografima 19. st., naime Bogoslavu Šuleku, Ivanu Brozu i Franji Ivekoviću, kao i Srbinu Vuku Karadžiću kao važan izvor za vlastitu kompilaciju rječnika. U tom je rječniku već primijenjena jedinstvena hrvatska ortografija koju je predložilo carsko povjerenstvo za trojednu kraljevinu (Hrvatska, Dalmacija i Slavonija), u čijoj je izradi sudjelovao i sam Stulli kao član povjerenstva. Ta je ortografija uglavnom odgovarala dotadašnjemu načinu pisanja koji su prakticirali slavonski pisci; sukladno tomu, ona nije nastavljala posebnosti dubrovačkoga načina pisanja.

Za tu jedinstvenu ortografiju zalagao se je i Šime Starčević (Shime Starcsevich, 1784. – 1859.), svećenik najprije u Novom, potom u Karlobagu (1814. – 1859.). Po nalogu francuske okupacijske vlasti pod zapovjedništvom maršala Marmonta, koji je od 1809. god. bio dubrovački vojvoda, objavio je dvije školske gramatike, obje 1812. god. u Trstu; gramatika bliska narodnomu jeziku bila je njegova *Nova ricsoslovica iliricska vojnicskoj mladosti krajicsnoj poklonjena* koja je po pitanju pravopisa nudila dobro vlastito rješenje, ali je bila protiv uporabe dijakritičkih znakova za palatalne foneme, kao i prijevod *Französische Sprachlehre* Dominiquea Josepha Mozina s njemačkoga i to pod naslovom *Nova ricsoslovica iliricsko-francezka*. Jezična namjera toga prijevoda bila je unapređenje ikavskoga novoštokavskoga svehrvatskoga jezika za hrvatsko-slovensku uporabu u

napoleonskoj provinciji Iliriji.⁵⁹ [376] U prvoj gramatici, znanstvenom djelu, Starčević opisuje četiri vrste naglasaka ikavskoga novoštokavskoga jezika. On među inim ustanovljuje da se Dubrovnik, Dalmacija, Bosna, Slavonija i Hrvatska s obzirom na književni jezik ("slovenski ili ilirski jezik"), ako se izuzmu različiti grafijski sustavi, bitno ne razlikuju. Starčević je stoga bio mišljenja da bi posebno Dubrovčani trebali prihvatiti novi zajednički grafijski sustav trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ujedno grafijski sustav štokavske većine, naime posebice Slavonaca. Kao dijalektalnu osnovu za svehrvatski književni jezik on preporučuje ličke ikavske novoštokavske dijalekte.

Prije hrvatsko-talijansko-latinskoga dijela Stullijeva rječnika već je 1803. god. u Beču objavljen hrvatsko-talijansko-njemački rječnik *Ricoslovník illiriskoga, italianskoga i nimacskoga jezika s' jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom* Istranina Josipa Voltića (Joso Voltiggi). Taj je rječnik primarno rječnik ikavskoga štokavskoga hrvatskoga jezika, ali sadrži i ijekavske dublete kao i ekavske natuknice s upućivanjem na ikavske ekvivalente. Osim toga sadrži i čakavizme i kajkavizme. Važna zbirka "slabo poznatih" hrvatskih riječi objavljena je anonimno u Gajevu književnom prilogu *Danica* u 50. svesku 1835. god. pod naslovom *Sbirka nekojih rečih, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanje poznane*. Za leksikološki prijenos iz njemačkoga jezika važan je postao kao uzor i podloga njemačko-hrvatski rječnik *Deutsch-ilirisches Wörterbuch: Njemačko-ilirski slovar* (Zagreb, 1842.) Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića. On je poslužio i Bogoslavu Šuleku kao izvor za njegov vlastiti rječnik, a to posebno vrijedi za terminološki dio. Nedugo prije toga rječnika objavljen je, kao prvi njemačko-hrvatski rječnik uopće, leksikon *Illyrisch-deutsches und deutsch-illyrisches Handwörterbuch: Ilirsko-nemački i nemačko-ilirski rukoslovník*, sv. 1. – 2., (Beč, 1839. – 1840.) autora A. F. Richtera i A. J. Ballmanna, te za 2. svezak i R. A. Fröhlicha (Veselića).

Gramatiku ijekavsko-štokavskoga dubrovačkog hrvatskog književnog jezika, kao i ikavsko-štokavskog dalmatinskog i bosanskog hrvatskog književnog jezika objavio je 1808. god. u Dubrovniku Franjo Marija Appendini (Francesco Maria Appendini, 1768. – 1837.), u Piemontu rođen svećenik pijarist koji je 1792. god. došao u Dubrovnik gdje je radio kao svećenik i gimnazijski učitelj retorike. Njegova gramatika ima naslov *Grammatica della lingua Illirica*. Izvori za jezičnu građu (raniji rječnici i gramatike, dubrovačka i dalmatinska literatura) bili su mu, prema njegovim navodima, vrlo opsežni tako da je njegova gramatika mogla biti nadregionalno reprezentativna za štokavski hrvatski jezik. [288: 123–125] Appendini je uostalom bio i predsjednik povjerenstva za "ilirski" pravopis, odnosno za ujedinjenje dubrovačkoga i dalmatinskoga latiničnoga načina pisanja, koje je 1820. god. u Zadru održalo zasjedanje. To je ujedinjenje uspješno provedeno te je postalo

---

⁵⁹ Za usporedbu navodimo da je ortografska i gramatička jezična početnica *Pismenica serbskoga jezika po govoru prostoga naroda*, pisana "Vukom Stefanovićem Serbijancem", dakle autora Vuka Karadžića, objavljena tek 1814. god.

obvezno za javnu uporabu pri čemu su se osim *ch* za *ć* hrvatski fonemi pisali prema načelu jednostavnih grafema, dijelom i s dijakritičkim znakovima.

Donekle je blizak serbokroatizmu bio Ignjat Alojzije Brlić (1795. – 1855.), trgovac iz Broda na Savi. On je 1833. god. u Beču objavio slavonsku hrvatsku *Grammatik der illyrischen Sprache wie solche in Bosnien, Dalmatien, Slavonien, Serbien, Ragusa etc. dann von den Illyriern in Banat und Ungarn gesprochen wird*. Ta je gramatika objavljena u dva daljnja izdanja u Zagrebu, i to 1842. i 1850. god. Pisana je za ikavski štokavski hrvatski u Slavoniji. Brlić je do određenoga stupnja bio ilirac, a neko vrijeme je čak bio i suradnik Ljudevita Gaja u književnim priložima za njegov časopis *Ilirske narodne novine*, naime u prilogu *Danica ilirska*. Ali, nije prihvaćao Gajeve pravopisne i književnojezične predodžbe. Tako on nikada nije, kao zastupnik ikavske štokavštine, pisao jat poput Gaja tako da ga se fonološki može trostruko interpretirati, dakle kao *ě*, već ga je pisao kao *y* za /i/. Što se tiče pitanja sustava pisanja za svehrvatski, nije isključio ćirilicu kao zajednički sustav pisanja za Hrvate i Srbe. U okviru hrvatske štokavštine želio je, u skladu sa svojim slavonskim podrijetlom, ikavštinu podići na razinu svehrvatske književnojezične norme. Vuk Karadžić ga je cijenio, jednako kao i Antu Kuzmanića, i to zbog njegova naglašavanja potrebe "narodnojezičnosti" i "monodijalektalnosti" lektalnih podloga književnoga jezika te je korespondirao s njim o tim pitanjima, isto kao i s Antom Kuzmanićem te Šimom Starčevićem. Brlić je bio i član Srpskoga učenoga društva.

Prva novoštokavska gramatika, koja je napisana u duhu ilirskoga pokreta, književnojezično svehrvatski i pomalo sveslavenski orijentiranoga, potječe od Vjekoslava Babukića (1812. – 1875.). Ona je objavljivana pod naslovom *Osnova slovnice slavjanske narječja Ilirskoga* od 1836. god. u nastavcima u svescima 10. – 15. književnoga priloga *Danica ilirska* Gajeva časopisa *Ilirske narodne novine* čiji je glavni urednik od 1838. do 1840. god. bio upravo Babukić. Vjekoslav Babukić, Slavonac, zajedno je s Antunom Mažuranićem bio zastupnik profesionalne lingvističko-filološke kroatistike u vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda, tj. u ilirski orijentiranim 1830-im i 1840-im godinama. Babukić je kao takav, zajedno s čitavom zagrebačkom filološkom školom s Ljudevitom Gajem, Antunom i Ivanom Mažuranićem, Bogoslavom Šulekom i Adolfom Veberom Tkalčevićem, ali i s filolozima iz Rijeke okupljenima oko Frana Kurelca, bio protivnik jezičnoga programa serbokroatizma koji je propagirao Vuk Karadžić. U pravopisu je Babukić, za razliku od Karadžića, zastupao načelo prema kojemu pisanje mora biti primjereno vidnoj percepciji kao izgovor slušnoj. On je za nekadašnji jat rabio grafem *ě* koji se je mogao fonološki trostruko interpretirati ali istovremeno je odredio izgovor toga grafema kao monosilabički /i^ě/, odnosno u kratkim slogovima kao /je/ za isključivo književnojezičnu ortoepsku normu. Vjekoslav Babukić je od 1846. god. bio prvi profesor "jezika i književnosti hrvatsko-slavonske" na zagrebačkoj Kraljevskoj akademiji znanosti (Regia Scientiarum Academia). On je u Zagrebu 1854. god. objavio

školsku gramatiku pod naslovom *Ilirska slovnica*, ali ta gramatika naravno nije bila odobrena za uporabu u školama. Ta gramatika iz 1854. god. je za nas posebno zanimljiva jer se u njoj na jednom mjestu, što se tiče promidžbe serbokroatizma, jasno vidi slaba točka u mišljenju iliraca, naime propagiranje svejužnoslavenskoga jezičnog programa na riječima uz stvarno kroatističko postavljanje zadaće. Babukić u toj gramatici iscrpno klasificira slavenske jezike na "ruski", "poljski", "češko-slovački" i "ilirski", pri čemu ovaj posljednji obuhvaća sva "narječja" Južnih Slavena. Milan Moguš [288: 146–147] s pravom upućuje na to da je npr. u važnoj reformi i ujednačavanju grafije i pravopisa iliraca bila riječ samo o hrvatskom jeziku i njegovoj latinici, a ništa se od toga nije odnosilo npr. na srpsku i bugarsku ćirilicu.

Tu grafematsku diskusiju u dvama posljednjim desetljećima 2. razdoblja, tj. 1830-ih i 1840-ih godina, uglavnom je odredilo djelovanje Ljudevita Gaja. U svojem pravopisnom nacrtu *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaña, poleg mudroľubneh, narodneh i prigospodarneh temelľ ov i zrokov: Kurzer Entwurf einer kroatisch-slavischen Orthographie nach philosophischen, nationälen und ökonomischen Grundsätzen* (Budim, 1830.) Gaj poseže za tradicionalnim grafemskim prijedlozima Pavla Rittera Vitezovića iz njegove rasprave *De orthographia* koja nije sačuvana, a koja datira iz prvoga desetljeća 18. st. [288: 142–144] Uz ostalo, tu je bilo i osnovno abecedno načelo po mogućnosti isključivo obostrano jednoznačnoga dodjeljivanja grafema fonemima, i to jednostavnih grafema. Što se tiče pisanja palatalnih fonema, Gaj se zalaže za dijakritičko rješenje te izrađuje i odgovarajući potpuni grafijski sustav. Ali, ta ideja nije naišla na odziv, pa je tim bila i isključena mogućnost njegova proširenja kao grafijski sustav za novi svehrvatski književni jezik. Milan Moguš [288: 142] ukazuje na zanimljiv nedostatak toga grafematskoga nacrta: za fonem /ć/, koji se rabi u štokavskom, nedostaje grafem. Gaj je svoju abecedu bazirao na svojem domaćem kajkavskom fonemskom sustavu, pa je stoga trebao grafem samo za /ć/ koji je označavao kao ċ, kao što je i inače pisao tildu na mjestu kasnije kvačice ˇ kao dijakritičkoga znaka za palatalne konsonantske foneme (ċ, đ, ģ, ĵ, ñ, š, ž umjesto današnjih slova č, đ, dž, lj, nj, š, ž).

Zbog toga razloga Gaj je 1835. god. u svojem članku *Pravopisz* iznio "ilirski", dakle svehrvatski, ali i pomalo južnoslavenski intendiran kompromisni prijedlog.⁶⁰ Taj prijedlog nije predviđao samo dijakritičke znakove, i to umjesto tilde ˇ uobičajeniju kvačicu ˘, već i dvoslove (digrafe) za označavanje palatalnih fonema. Zbog uporabe dvoslova taj je način pisanja bio nešto bliži dalmatinsko-slavonskomu sustavu pisanja kao i pisanju kajkavskoga. Ali, sam članak bio je napisan bez ijednoga dijakritičkoga znaka. Tu modificiranu abecedu Gaj namjerno nije napisao kao abecedu samo za kajkavski hrvatski, dakle ne samo za kajkavskoga čitaoca, "chtavczem Horvatom", već za

⁶⁰ Objavljeno u: *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, tečaj 1., sv. 10., 14. ožujka 1835., str. 38–40; sv. 11., 21. ožujka 1835., str. 41–43; sv. 12., 28. ožujka 1835., str. 46–48

željeni ijekavski štokavski svehrvatski "ilirski" književni jezik, dakle za ukupnost "bratje ilirske". [288: 147] Tako u toj abecedi možemo naći i grafem *ć* za fonem /ć/ koji je Gaj preuzeo iz poljske abecede. Posebna slova, fonološki potrebna za svehrvatski književni jezik pisan latinicom, sad su izgledala ovako: *c* (umjesto kajkavskoga i mađarskoga *cz*), *č, ć, ġf* (danas: *dž, đf* (danas: *đ*), *ě* (danas: *ije*, odnosno *je*), *i* (umjesto prijašnjega *y*), *lj* (danas: *lj*), *nj* (danas: *nj*), *s* (umjesto kajkavskoga i mađarskoga *sz*), *š, ž*. Slogotvorno *r* pisano je kao *er*. Tom je abecedom Ljudevit Gaj u 10. svesku *Danicze Horvatzke, Slavonzke y Dalmatinzke* 14. ožujka 1835. god., u kojem je objavljen prvi dio njegova *Pravopisa*, dao tiskati na prvoj stranici pjesmu *Horvatska domovina* Antuna Mihanovića (1796. – 1861.) koja je kasnije postala hrvatska nacionalna himna:

Horvatska domovina

Lěpa naša domovino,
Oj junačka zemljo mila
Stare slave dēdovino,
Da bi vazda čestna bila!

(...)

Vedro nebo, vedro čelo,
Blaga persa, blage noći,
Toplo lěto, toplo dēlo,
Bistre vode, bistre oči:

(...)

Veseli se, tužna mati,
Padoše ti verli sini,
Ko junaci, ko Horvati,
Ljaše kervcu domovini!

(...)

2.2.3. Nova štokavska književna djela

Osim nastavljanja i kodificiranja hrvatskoga jezika, za uspješan razvoj svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika potrebno je bilo i stvaranje izvornih književnih djela. Ovdje treba još na samom početku 2. razdoblja najprije spomenuti franjevca Filipa Grabovca (1697 ili 1698. – 1749.), vojnoga svećenika za Hrvate u mletačkoj vojnoj službi koji je djelovao u Dalmaciji i Italiji. On je 1747. god. u Mletcima objavio svoje vrlo popularno, ikavskom štokavštinom napisano djelo *Czuijt Razgouora, Naroda, i Jezika Jilliričkoga, alliti Aruackoga, bj Sabrano, i sastauno ù dua dila. Parui od različiti Stuarij duhouni. Drughi od iz Kazagna, Uladagna, Kragla, i Kraglestua, i različita Zabilixegna Suiita Viikoua, Jezika, i Narodah.* [133] To je kronološko-povijesno i religijski odgojno djelo, hrvatski usmjereno, zabavno i poučno, pisano u prozi i stihovima. Iako je uz crkvenu dozvolu za tiskanje dobilo i mletačku državnu dozvolu, Grabovca je 1747. god. mletačka vlada zbog toga djela optužila za nacionalizam, te ga je zatvorila. Nakon desetotjedne tamnice premješten je u franjevački samostan blizu Mletaka gdje je umro 1749. izmučen tamnicom

i bolešću. Ali, Grabovac je u Andriji Kačiću Miošiću (1704. – 1760.), također franjevcu, našao oponašatelja i sljedbenika koji je mogao ostvariti njegovu želju i ideju. Kačić Miošić potjecao je iz Brista blizu Makarske te je u Zaostrogu pohađao franjevačku samostansku školu; 1720. god. pristupio je kao novak franjevačkomu redu u franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj te je godinu dana kasnije položio zavjete. Od 1730. do 1745. god. boravio je u Šibeniku i Zaostrogu, a potom opet od 1750. do 1760. god. u Šibeniku kao lektor. Za svoja predavanja na latinskom napisao je udžbenike iz logike, fizike i metafizike. Ali, pisao je i ikavska novoštokavska hrvatska djela, pri čemu je za razvoj hrvatskoga jezika od velike i trajne važnosti bilo djelo *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (Mletci, ¹1756., ²1759.). Ta knjiga je prva općehrvatska narodna knjiga koja je doživjela brojna nova izdanja sve do danas. Ona nije bila popularna samo u Dalmaciji, već i u Slavoniji, Istri i u drugim krajevima. Ona je kronika bliska narodu, pisana u epskom stilu u prozi i stihovima, a počinje u doba Aleksandra Velikoga koji je opisan kao "slavenski" kralj, a završava u autorovo doba. Glavna tema knjige su višestoljetne borbe protiv osmanlijske vlasti. Što se tiče povijesnoznanstvene vrijednosti interpretacije izvora, ta se kronika dakako ne smije ocjenjivati stručno znanstveno jer to ne bi odgovaralo niti namjeri niti kompetenciji Kačićevoj, iako se je također trudio udovoljiti povijesnoj istini. Prvo izdanje iz 1756. god. imalo je samo 41 pjevanje; drugo izdanje iz 1759. god. Kačić je proširio više nego trostruko, naime ono je sadržavalo 137 pjevanja. Potom je 1760. god. Kačić u Mlećima objavio još jednu kroniku pod naslovom *Korabljica Pisma svetoga i svih vikova događaji poglavutih* čiji prvi dio donosi zbivanja od stvaranja svijeta pa do Isusa Krista po prikazivanju *Staroga zavjeta*, a drugi dio je bila sumarna kronika povijesti Južnih Slavena.

Najčitaniji teološki i religiozni pisac 18. st. u Slavoniji bio je isusovac Antun Kanižlić (1699. – 1777.) koji je rođen i umro u Požegi. Njegov jezik je bio ikavski štokavski književni hrvatski, kakav se je govorio u Slavoniji. Ali, kao pjesnik on se je orijentirao i na dalmatinsku i dubrovačku književnost kao i na rječničko blago i leksik Jakova Mikalje i Ardelia della Belle. Najpoznatija Kanižličeva djela su posthumno 1780. god. u Beču objavljen ep, pisan u dvanaestercima, koji govori o duhovnom životnom putu svete Rožalije, naime *Sveta Roxalia panormitanska divica nakichena, i izpivana po Antunu Kanislichu poxexaninu* kao i veliki crkvenopovijesni ep *Kamen pravi smutnje velike* koji obrađuje odcjepljenje Bizantske patrijaršije od jurisdikcije pape i koje je isto tako objavljeno posthumno 1780. god. u Osijeku. To je djelo i u terminološkom pogledu vrijedan doprinos razvoju hrvatskoga jezika, pa se, po Mogušu, razvoj književnojezičnoga hrvatskoga u Slavoniji na kraju 18. st. može rezimirati na sljedeći način: "Stoga se može reći da su se u 18. stoljeću mogli 'ilirskom' ikavicom sasvim tečno pisati pjesnički i znanstveni tekstovi ... u Slavoniji i od Slavonije preko Bosne i Hercegovine do mora." [288: 121] Taj rezultat Milana Moguša potvrđuje se i književnim djelom Marijana Lanosovića (1742. – 1814.), naime njegovim slavonsko-hrvatskim molitvenikom, objavljenim 1782. god. u Budimu, pod naslovom *Boggomolna*

Knjizica iz Pismah Davidovih i Cerkvenih Knjigah pomnjivo sloxena koji sadrži i sedam pokorničkih psalama u prijevodu, kao i njegovim hrvatskim evanđelistarom, objavljenim 1794. god. pod naslovom *Evanđelistar ilirički*. S obzirom na svoje predloške odnosno izvore ta djela, kojima se je pisac služio, potvrđuju ponovo jezičnu i književnu povezanost Slavonije i Dalmacije, ali i Slavonije i Banske Hrvatske.⁶¹

Prvi tiskani, potpuni prijevod *Biblije* na hrvatski jezik djelo je franjevca Matije Petra Katančića (1750. – 1825.).⁶² Objavljen je 1831. god. u Budimu u šest svezaka pod nazivom *Sveto Pismo Starog' i Novog' Zakona'*. Katančić je živio u Budimpešti od 1795. pa sve do svoje smrti 1825. god. u tamošnjem franjevačkom samostanu, nakon što je devet godina poučavao u Osijeku i nekoliko godina u Zagrebu; do 1800. god. radio je na sveučilištu kao profesor. Antun Barac je rekao da je on "najobrazovaniji i najevropskiji slavonski književnik 18. vijeka". [54: 73] Prijevod je bio dovršen već 1815. god., dakle puno prije posthumnoga objavljivanja. Katančić je *Bibliju* preveo s latinskoga "u Jezik Slavno-Illyricski Izgovora Bosanskog", kao što piše na naslovnoj stranici [288: 120], dakle na književni ikavski štokavski hrvatski kakav se je govorio u Slavoniji. Kao glavni razlog za prijevod *Biblije* Katančić navodi činjenicu da "nashe Slavno-Illyricsko pokolenje ... knjige svete u svoj plemeniti i staroslavni jezik privedene do danas vidilo nie". [288: 121] Važni književni izvori Katančiću pri njegovu prijevodu bila su djela Antuna Kanižlića, Andrije Kačića Miošića i Matije Antuna Reljkovića što još jedanput, nedugo prije nastupa Ljudevita Gaja, pokazuje već postojeće zajedništvo uz istovremeno visok stupanj razvijenosti ikavskoga štokavskoga hrvatskoga književnoga jezika na njegovu čitavom jezičnom području od Slavonije preko Bosne i Hercegovine do Dalmacije. Katančić je napisao i kratku raspravu o hrvatskoj metrici *De poesi illyrica* te je pritom kao novost za hrvatsku poetiku uzeo kvantitetu slogova kao mjeru stiha. Ta rasprava je sadržana u zbirci latinskih i hrvatskih pjesničkih djela *Fructus auctumnales* koju je Katančić objavio 1791. god., a potom ponovo 1794. god. u Zagrebu. [235: 379]

2.2.4. Ivan Mažuranić i njegovo epsko djelo

Među piscima i pjesnicima ilirskoga pokreta Ivan Mažuranić (1814. – 1890.) zauzima posebno istaknuto mjesto, usprkos malomu opsegu svojega pjesničkoga djela.⁶³ Ivan Mažuranić po struci je bio pravnik, ali se je bavio i književnom i leksikografskom djelatnošću te je od 1858. do 1872. god.

⁶¹ O Antunu Kanižliću vidi [275: 13–41], [130: 109, 112–113], o Lanosoviću vidi i zbornik radova [406], posebno u vezi s književnim dodirima usp. [380].

⁶² O Matiji Petru Katančiću vidi [275: 59–90], [235: 374–382], [216] i [288: 120–122].

⁶³ Glede biografije Ivana Mažuranića i njegova književnoga djela usp. [52], [53: 212–223], posebno epa *Smrt Smail-age Čengića* [53: 218–221], [127], [130: 812...], kao i tamo navedenu literaturu. Opsežnu bibliografiju sadrži i izdanje sabranih djela u četiri dijela pod nazivom *Sabrana djela Ivana Mažuranića* (Zagreb, 1979.), u kojem je ep tiskan kao 1. svezak. U kolu *Pet stoljeća hrvatske književnosti* nalazi se ep zajedno s pjesmama Ivana Mažuranića te putopisom *Pogled u Bosnu* Matije Mažuranića i to kao 32. svezak (Zagreb, 1965.). Epom Ivana Mažuranića kao i suvremenom aktualnom dopunom epa *Osmana* Ivana Gundulića pozabavio se je i Zdenko Zlatar [416: 401–431]; ovdje se nalaze i vrijedni političko-povijesni te filološki i književno-povijesni podatci.

bio predsjednik Matice ilirske. Kao političar i državnik postao je prvi hrvatski kancelar te je od 1873. do 1880. god. bio ban.

Jedno od njegovih dvaju književnih djela, koja su ga brzo učinila slavnim i bila su s oduševljenjem prihvaćena, opisuje događaje vezane uz napad na Smail-agu Čengića koji je izvelo skupina crnogorskih boraca za slobodu, dok je on utjerivao porez. Riječ je o epu *Smrt Smail-age Čengića* koji je do danas objavljen u više od 150 izdanja, među kojima brojna na ćirilici, dakle srpska, i koji je preveden na brojne strane jezike. Po prvi put taj je ep objavljen 1846. god. u Zagrebu, u almanahu *Iskra*, pod naslovom *Smèrt Čèngić-age*. Dakle, objavljen je samo dvije godine nakon što je Matica ilirska objavila ep *Osman* Ivana Gundulića s Mažuranićevom dopunom 14. i 15. pjevanja. Ta dopuna je napisana po zahtjevu Matice ilirske. Mažuranić je tu zadaću obavio majstorski i u stilu Ivana Gundulića. Ep *Smrt Smail-age Čengića* brzo je nakon objavljivanja tiskan i na ćirilici (1853.). Drugo izdanje na latinici objavljeno je 1857. god. u Zagrebu (pretisak: Beograd, 1979.); za njega se je pobrinuo Imbro (Emmerich) Tkalac Ignjatijević (1824. – 1912.) koji je u Zagrebu 1859. god. objavio drugo ćirilčno izdanje toga epa. Gustim slijedom potom su objavljivana nova izdanja epa, sve do komentiranoga divot-izdanja pjesničkoga djela Ivana Mažuranića (*Pjesme Ivana Mažuranića*; Zagreb, 1895.) koje je prikupio Vladimir Mažuranić, Ivanov sin. Ep je 1911. god. u Beogradu na ćirilici izdao Dragutin Prohaska; drugo njegovo izdanje pojavilo se je 1914. god. I nakon toga je nastavljeno objavljivanje u gustom slijedu, a među tim izdanjima našlo se je i drugo divot-izdanje djela *Pjesme Ivana Mažuranića* Vladimira Mažuranića iz 1895. god. (Sušak, 1924.) tako da je do 1953. god. objavljeno već oko 70 izdanja. Ovdje korišteno samostalno izdanje Ive Frangeša (Zagreb, 1965.) sadrži opširan uvod, rječnik i napomene o povijesti izdavanja, te bibliografske podatke o sekundarnoj literaturi. Ukupno gledajući, taj ep pripada u najobjavljivanija djela hrvatskoga pjesništva. Uskoro nakon prvoga izdanja preveden je na njemački (1864., 1874.), talijanski (1869., 1877.), francuski (1878.) i kasnije na engleski (1925.). Noviji njemački prijevod objavljen je 1978. god. u Berlinu pod nazivom *Čengić-Aga's Tod*.

Za taj se je ep zanimao i Vuk Karadžić. On ga je 1847. god. prepisao i pritom transliterirao na svoju vlastitu ortografiju. Upravo taj je Karadžićev prijepis Tkalac Ignjatović prvotno htio tiskati. Ali, Ivan Mažuranić to nije dopustio jer je on pisanje *ije* prihvaćao samo u onim slučajevima kad je metrika zahtijevala dvosložnost. Za jednosložni dvoglasni i za kratki ostvaraj općeslavenskoga jata, tj. za /i^ć/ i za /je/, Mažuranić je sukladno pisanju iliraca zahtijevao pisanje *ie*.⁶⁴ Prvo izdanje epa za koje je zaslužan Tkalac Ignjatović (1857.), a koje je ujedno bilo drugo izdanje na latinici, tiskano je

---

⁶⁴ Sukladno tomu Tkalac se tuži na Mažuranića u jednom pismu Karadžiću od 30. travnja (prema gregorijanskomu kalendaru: 12. svibnja) 1858. god.; usp. u napomenama Ive Frangeša o Mažuraniću. [127: 119] Imbro Tkalac Ignjatijević, Hrvat iz Karlovca, poznavao je Karadžića od 1843. god. te je održavao s njim intenzivne prijateljske veze. On je kao publicist i novinar bio jedan od prvih oduševljenih pristaša jezičnoga programa serbokroatizma Vuka Karadžića. On je posebno pisao o srpskim temama, pri čemu je u smislu "slavofilije" Srpskoj pravoslavnoj crkvi, slično kao i Ruskoj, pripisivao posebno poslanje u Europi. Na Tkalca je utjecao i Šafařík. Ali, on nije bio ilirac; politički se je zalagao za federalistički austroslavizam te je podupirao Jelačićevu politiku.

prema predlošku koje se neposredno oslanja na Ivana Mažuranića. U velikoj suprotnosti prema njemu nalazi se Tkalčevo ćirilčno izdanje iz 1859. god. koje pokazuje na preuzimanja iz Karadžićeva pravopisa, a sadrži i druga, posebno leksikološka posrbljivanja. Ali, u predgovoru je Tkalac, u suprotnosti s takvim posrbljivanjem, izjavio da je to izdanje napravljeno prema hrvatskomu izvorniku ("iz podlinika hrvatskog") te da on, Tkalac, fungira jedino u ulozi izdavača i da nije ovlašten za prijevode brojnih, Srbima nepoznatih jezičnih oblika iz dubrovačkoga hrvatskoga i crnogorskoga jezika.

Jezik epa je lapidaran, i to kako u pojedinim stihovima i strofama, tako i u svih pet pjevanja i u epu kao cjelini. Ta kratkoća i jezgrovitost se, uz ostalo, postiže i aposiopesama kao posebnom vrstom retoričke figure elipse. Ali, jezik epa sadrži, sukladno poetskomu idealu latinskoga klasicizma i klasičnoga talijanskoga pjesništva, i mnoštvo paralelizama i ponavljanja, antiteza i kontrasta, simetričnih formulacija te pazi na prirodnu, mogućnostima hrvatske strukture glasova prilagođenu euritmiju. Za ritmiku su mu kao uzor poslužila djela Ivana Gundulića i Andrije Kačića Miošića, a za harmoniju zvuka i talijanska. Ritam se pritom višestruko ostvaruje kao poetsko izražajno sredstvo za unutarnja raspoloženja i vanjsku pokretnost događanja. Izvori za vokabular bili su starije hrvatsko pjesništvo kao i suvremeni književni jezik te narodno pjesništvo. Prema tomu, ep sadrži i neologizme i arhaizme.

Za svoj pjesnički rad Mažuranić je temeljito proučio dubrovačko pjesništvo, posebice djela Ivana Gundulića, kao i štokavske narodne epove, uključujući i djelo Andrije Kačića Miošića koji je bio njegova omiljena lektira. Njegova je želja bila pridonijeti razvoju novoga hrvatskoga književnoga jezika kao jezika pjesništva. U tom mu je smislu kao putokaz u jezičnom i poetskom smislu prvenstveno poslužilo pjesništvo Ivana Gundulića. Što se tiče gramatičkih, a posebno morfoloških norma, pretežno se je oslanjao na gramatiku Vjekoslava Babukića (*Osnova slovnice slavjanske narječja Ilirskoga*, 1836.) kao i na onu svojega brata Antuna Mažuranića (*Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike*, Zagreb, 1839.; ponovo 1842.). [288: 164] Ta intenzivna jezična priprema za svoj pjesnički pothvat i osjećaj za pjesničke vrijednosti omogućili su Mažuraniću da pronađe svoj vlastiti pjesnički jezik koji je predstavljao prvi vrhunac u novom hrvatskom književnom jeziku.⁶⁵ U lektalnom smislu ep *Smrt Smail-age Čengića* je ijekavsko-štokavski i to, za razliku od *Osmana* Ivana Gundulića, bez štokavskih ikavizama. Ali, u njem se mogu pronaći čakavizmi i kajkavizmi. Iako su ti čakavizmi i kajkavizmi možda namjerno uvršteni u djelo, ipak treba uzeti u obzir da je s jedne strane domaći Mažuranićev dijalekt bio hrvatski primorski čakavski, a s druge pak strane Mažuranić je živio u Zagrebu kamo se je odselio 1833. god. kao student, dakle na kajkavskom jezičnom području. Opsežnije prikazan i na primjerima objašnjene osobitosti

---

⁶⁵ Glede nastojanja Ivana Mažuranića da jezik narodnih epova i rane hrvatske književnosti poveže sa zahtjevima suvremenoga jezika, te glede njegova razvoja prema svehrvatskomu književnomu jeziku, Antun Barac kaže: "Izražajna obilježja 'Smrti Smail-age Čengića' nastala su kao plod dugogodišnje borbe, u kojoj su iskorišćene sve tekovine hrvatske književne prošlosti i vlastitog vremena." [53: 108]

poetskoga jezika Ivana Mažuranića nalaze se u uvodu i glosariju Ive Frangeša u njegovu izdanju toga epa. [127], [128]

Ep *Smrt Smail-age Čengića* treba razmotriti i u odnosu na dva pjevanja koja je Ivan Mažuranić nadopunio u epu *Osman* Ivana Gundulića. Mažuranićev ep može se smatrati daljnjim epizodičkim, sadržajno i jezično 300 godina mlađim i stoga glede suvremene povijesti aktualnijim dopunskim pjevanjem *Osmana*.⁶⁶ Tim je epom Ivan Mažuranić novi svehrvatski književni jezik doveo do njegova prvoga pjesničkoga vrhunca. Za obnovu hrvatskoga jezika i za razvoj novoga svehrvatskoga književnoga jezika u 2. razdoblju ta su dva epska djela Ivana Mažuranića zajedno s prvim tiskanim izdanjem čitavoga Gundulićeva epa bila značajna i vrlo djelotvorna pobuda koja je istovremeno jezičnopovijesno i književnopovijesno ispreplela prvo s drugim razdobljem. Takva je inicijativa nedvojbeno shvaćena kao nacionalnokulturna i posebno nacionalnojezična zadaća prvoga reda. U fazi, u kojoj novi svehrvatski književni jezik još ni izdaleka nije bio dovoljno obiklovan i puno razvijen, već je zapravo bio tek na svojem početku, Ivan Mažuranić je svojim književnim djelom pružio jezični uzor, u kojem je višestruko sinkronijski i dijakronijski povezao uglavnom usmeni narodni jezik i umjetnički književni jezik. Unapređenju književnoga jezika poslužio je uostalom i glosarij uz ep *Osman* s njemačkim, latinskim i talijanskim prijevodima uz hrvatske natuknice koji su Antun i Ivan Mažuranić sastavili prilikom pisanja 14. i 15. pjevanja.

Jednako kao i veliki ep *Osman*, i opsegom znatno manji ep *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića za Hrvate je zbog sadržaja svoje fabule i njegova pjesničkoga oblikovanja predstavljao važno nacionalnopovijesno usmjerivanje u borbi protiv osmanlijske vlasti. Mažuranićeva dopuna dva nedostajuća pjevanja, naime 14. i 15. pjevanja, sasvim je sigurno još uvećala taj značaj i to zbog istoga autorstva tih dvaju pjevanja i epa *Smrt Smail-age Čengića*. To vrijedi tim više što Mažuranić u svojem 15. pjevanju *Osmana* u stihovima 461. – 492. piše izravno o teškoj sudbini slavenske raje u Osmanlijskom Carstvu: "O slovinska zemljo lijepa, / što sagriješi nebu gori / da te taki udes cijepa / i jadom te vječnijem mori?" (15. pjevanje: st. 461. – 464.). Odgovor na to glasi: "I ropstvo će tvoje iz tmina / na gospodski dan iziti, / kad paklenijeh dno dubinâ / bratinska se mrzos hiti." (15. pjevanje: st. 489. – 492.). Pozitivno sročeni, Mažuranić tim općenitim savjetom Slavenima preporučuje da se svi međusobno trebaju zvati braćom i da jedni drugima trebaju pomagati u nevolji. I to vrijedi po Mažuraniću neovisno o vjeri: "Ah, da je proklet, tko cijec vire / na svojega reži brata, / ..." (15. pjevanje: st. 469. – 470.). Kako pokazuje prethodna scena s Vlatkom i Sunčanicom, to znači: neovisno o tome je li tko kršćanin ili poturica odnosno musliman slavenskoga podrijetla. U toj sceni srpski poturčeni "hadum", tj. eunuh Vlatko, kojega su kao dijete oteli Turci, oslobađa svoju rođenu sestru, odvedenu u sultanov harem, te ju vraća u rodno selo. Ali, tamo se ne usuđuje javiti jer se kao poturica boji odbijanja Srba (15. pjevanje: st. 409. – 460.). On se osjeća kao "napola Turčin", a "napola kršćanin": "Ture i kršten čijem je ujedno: / napoli ga svako

⁶⁶ To je i učinio Zdenko Zlatar u okviru svoje studije o epu *Osman*. [416: 401–431]

luči, / a ne hita sasma nijedno." (15. pjevanje: st. 454. – 456.); ono što mora činiti kao Turčin, kao kršćanin ne smije i obrnuto (usp. 15. pjevanje: st. 457. – 460.). Mažuranić političku pozadinu te situacije objašnjava surovim riječima sultana Osmana II.: "A prem dobro svaki znade, / da se s turstvom krst ne slaže: / jedan Bog je; tijem valjade, / da ga i vjera jedna kaže." (15. pjevanje: st. 65. – 68.). Osmanlijska je vladavina ovdje okarakterizirana kao ideološki totalitarna, pseudoreligijski zasnovana centralistička i unitaristička vladavina određene skupine s turstvom kao središnjim ideološkim sastojkom.

Ivan Gundulić je oslobođenje istočne i Jugoistočne Europe od osmanlijske vlasti shvatio kao zadaću koja je zadana iz religijskih, etičkih, političkih i etničkih razloga. Redoslijed tih razloga je pritom takav po važnosti ciljeva odnosno uzroka: pravo i pravda, unutarnjopolitički i vanjskopolitički mir, osobna i zajednička sloboda, etnička solidarnost i zajedništvo potlačenih slavenskih naroda, sva su ta prava temeljna ljudska prava koja su prvenstveno utemeljena na Bogu, ona pripadaju biti evanđelja Isusa Krista, i stoga se neotklonjivo zahtijevaju kršćanskom vjerom. Sloboda je kršćanske vjere stoga bila isto tako prvorazredan cilj, kao ljudska sloboda, kako ona proizlazi iz nje, najviše je dobro za ljude. Ljudska sloboda u Božjem mirovnom redu, taj dar Božji, predstavlja središnju temu u Gundulićevoj pastirskoj igri *Dubravka*. U epu *Osman* ljudska sloboda služi kao središnji pokretač radnje čitave drame. Nju se želi iz dubine duše jer je izgubljena i oteta, krvavo branjena i teško ponovo osvojiva; a gubi se i proigrava među inim pobunjivanjem i oholom samovoljom: "Ah, da bi uvijek jakno sade / živio miran i slobodan, / Dubrovniče bijeli grade, / slavan svijetu, nebu ugodan!" (8. pjevanje: st. 569. – 572.). Time je izrečena čežnja Ivana Gundulića ne samo za njegov rodni grad Dubrovnik, već i za sve one pod osmanlijskom vlašću, a i za čitavo čovječanstvo, uključujući i osmanlijski vladajući sloj. U tom se razumijevanju povijesne zadaće koja se je nametnula osmanlijskom vladavinom pokazuje duhovna širina Ivana Gundulića, koja govori o doseg i dubini cijele kršćanske vjere u njezinoj katoličkoj univerzalnosti.

Za razliku od toga ep *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića ima dominantno aktualističku i akcijsku pozadinu. Drama radnje toga epa odvija se u neposrednoj, aktualnoj sadašnjosti fabule, u kojoj se vremenski linearno odvija. Strogo prema cilju usmjerena akcijska dinamika pritom ima šest bitnih sastavnica, od kojih je pet već navedeno samom podjelom epa na pet pjevanja: *Agovanje*, *Noćnik*, *Četa*, *Harač* i *Kob*. Drama počinje "agovanjem" Smail-age Čengića koje je okarakterizirano njegovim okrutnim pogubljenjem zarobljenih Crnogoraca, ali također Novičina oca koji mu je savjetovao da se Crnogorci oslobode. Nakon "agovanja" slijedi prebjeg Novice, okarakteriziran kao "Čengića kavazu; / Bijesan Turčin, krvnik Gore Crne, / ..." (st. 136. – 137.) koji se nalazi na putu prema Cetinju, crnogorskomu glavnomu gradu. Njega tjera želja za osvetom pogubljena oca koja ga gura naprijed poput više sile što je izraženo u obliku formule ponavljanim stihom: "A jest nešto što ga naprijed kreće." (st. 151.). Treću sastavnicu u akcijskoj dinamici drame čini okupljanje čete, crnogorskih komandosa kao prepadnoga odreda, i njezin dugački marš do logora Smail-age

Čengića. I taj je marš prikazan plastično i dojmljivo ponovljenim riječima: "ide četa", "stupa četa", "četa dalje grede" (usp. st. 194. – 195., 234., 238., 246., 252., 263., 477., 852.). Zajedničko djelovanje druge i treće sastavnice izrazito se vidi u stihovima 863. – 872. jer Novica, zajedno sa zapovjednikom čete Mirkom Damjanovićem (1788. – 1890.), "knezom" (glava crnogorske rodovske zajednice) koji je povijesno zaista sudjelovao u napadu na Smail-agu Čengića, odvodi četvu do bojišta: "Družba noćna sve se bliže kući, / ..." (st. 864.) – "A prvodič vjeran ..., / ..." (st. 868.) – "Mniš da naprijed sve ga nešto vuče." (st. 872.). Četvrtu sastavnicu čini ubiranje poreza i daća, haračenje, koje provodi Smail-aga Čengić uz poklike koji izazivaju užas: "Harač, rajo, harač!" (st. 620.) i "Harač, harač, rajo, treba!" (st. 660.). Peta sastavnica akcijske dinamike radnje javlja se i razvija u istom činu kao i četvrta. Ona se ostvaruje u napadu Crnogoraca na logor Smail-age Čengića te u njihovoj pobjedi i smrti Smail-age (st. 1037. – 1100.). Šestu sastavnicu, koja zaključuje dramu radnje, predstavlja zadnji čin *Kob* ('proročanski, sudbinski znak', 'sudbina'). Ta scena prikazuje eremitsku ćeliju na Lovćenu, u kojoj stoji lutka slična mumiji, a prikazuje Smail-agu Čengića i služi kao osveta Crnogoraca: "U toj izbi čudno čudo kažu: / Bijesno Ture gdje se krstu klanja." (st. 1105. – 1106.). U toj šestoj sastavnici cilj je postignut, kazna je provedena, zapovijed izvršena i drama se je umirila prikazivanjem svojega pozitivnoga rezultata. Nalog i sud su Božje prirode: "Ne mi, ne mi, no gromovnik, / Kom valjade svi da dvore!" (st. 244. – 245., usp. još i st. 248. – 251.); "Ne kô krvav nož, kijem rana / Zadaje se smrtna i teška: / Već kô pero sveto i zlatno, / Kojijem nebo za unučad poznu / Djela otaca bilježi viteška." (st. 470. – 475.).

Dominantno aktualistička i akcionistička duhovna pozadina događaja u epu Ivana Mažuranića ima osnovu u drugom hijerarhijskom poretku razloga za opravdanost borbe protiv osmanlijske vlasti. Dok je u epu Ivana Gundulića hijerarhijski poredak sljedeći: 1) religiozni, 2) etički, 3) politički i 4) etnički razlozi, u epu Ivana Mažuranića poredak je ovakav: 1) etnički, 2) politički, 3) etički i 4) religiozni razlozi. Etnički razlozi pritom su bili i sveslavensko-etnički, kao i posebno južnoslavensko-etnički. Politički razlozi bili su usmjereni na politički suverenitet i više ili manje državnu samostalnost slavenskih naroda, u Mažuranića posebno Hrvata. Etički razlozi odgovarali su obrazovanju i osobnom uvjerenju Ivana Mažuranića te su dijelom pripadali i općenito kršćanskoj ili antičkoj filozofskoj etici, a dijelom su to bili i etnički razlozi, naime odnosili su se na običaje i navike slavenskih naroda. U epu *Smrt Smail-age Čengića* to se tiče crnogorskoga naroda.

Vjerski su razlozi proizašli iz rudimentarne kršćanske vjere i predodžbe Božje. Ona je uglavnom bila deistička, ali ljudske je odluke i djelovanja mogla protumačiti kao čin Božje volje, kao neizbježnu nužnost s apsolutno neprijepornim opravdanjem. U epu *Smrt Smail-age Čengića* se na osnovi crnogorske pravoslavne kršćanske vjere radi o posebnom vjerskom kompleksu s sastavnicama plemenske i vojne vjere, te vjere u prirodne sile. Crnogorska pravoslavna kršćanska osnova dolazi jasno do izražaja s karakterističnim pravoslavnim "Hristov" umjesto katoličkoga "Kristov" npr. u "... al mrijeti / Za Hristovu vjeru svetu / Teško nije, tko se za nju bije." (st. 31. –

33.). Taj u osnovi deistički stav sa snažnim sastavnicama plemenske i vojne religije objašnjava i prije navedeni poredak prioriteta s vjerskim razlozima kao sporednima i na zadnjem mjestu te s etničko-nacionalnim i političkim razlozima kao primarnim koji zauzimaju dva prva mjesta. Paradoks, prema kojemu se akteri u epu Ivana Mažuranića, naime borci prepadnoga odreda pa i cijela četa, usprkos svojemu u osnovi deističkom stavu, ipak predstavljaju jednostavno kao puki izvršitelji Božje volje, može se razriješiti činjenicom da se ovdje radi o drugorazrednoj transcendentalizaciji borbene nakane za dopunsko nadnaravno osiguranje i vjersko "naoružanje" komandosa' za taj pothvat i borbu. Zato je i moralni razlog, naime djelovati u ime pravde i slobode, odnosno oslobođenja, u epu pretpostavljen vjerskomu koji je u biti instrumentaliziran za podršku prvih triju razloga.

Stoga i ne čudi što se religijski problemi, koji su kršćanima pravili islam i muhamedanstvo kao državna religija Osmanlijskoga Carstva, osim teške situacije progona i ugnjetavanja kao takve, sasvim ne obrađuju. Smail-aga Čengić i njegova pratnja, utjerivači poreza ("haračlije"), pripadnici su vladajućega sloja totalitarne diktatorske države, u kojih se povezanost s islamom uvodi samo radi objašnjavanja prijateljsko-neprijateljskih odnosa i državno-pravnoga statusa pojedinih osoba. Naslovni junak nije okarakteriziran kao više ili manje religiozno obrazovan sljedbenik islama, već kao nasilan čovjek i hedonist, kao moćnik i čovjek na položaju vlasti čiji se izljevi bijesa opisuju psihološki, i to metaforički kao opsjednutost antičkim furijama i srdžbama ("srde": st. 992.). Ali, ne upravljaju i ne vladaju ti pakleni demoni zapravo njim, već ima on, nasilnik i vojno-politički zapovjednik, metaforički rečeno, te paklene sile u svojim rukama: "Raskivajte sve paklene vlasti! / Ja sam junak, to će pjesma rijeti; / K tom će cilju svi kô žrtva, pasti! ..." (st. 1034. – 1036.). Ti izrazi iz religijskoga rječnika ovdje se dakle rabe samo sekularizirano metaforički, pa onda time i nereligijski. Nasuprot tomu, u epu *Osman* Ivana Gundulića paklene sile nisu samo pomagale osmanlijskim trupama u bitci kod Hoćima onako kako su, s druge strane, nebeska jata pomagala poljskoj kršćanskoj vojsci, već su stvarno one podigle janjičarski ustanak, pa tim i ostvarile zbacivanje sultana Osmana II. s vlasti (usp. pogotovu 13. pjevanje). U epu *Smrt Smail-age Čengića* se kršćansko-religiozno i vjersko-povijesno tumačenje osmanlijskoga osvajanja istočne i Jugoistočne Europe zajedno sa širenjem islama, kao i višestoljetne osmanlijske vladavine s konačnim raspadom u 19. st. ne poduzima, i što više ta se problematika čak ni ne spominje.

Islam kao religija zanima junake epa, Crnogorce, samo kao stvarnost koja se mora odstraniti iz njihova životnoga prostora primarno protjerivanjem ili uništenjem nositelja islama, eventualno i njihovim obraćenjem odnosno njihovom rekonverzijom. Takvim svojim stavom, taj se ep slaže i s 15. pjevanjem *Osmana* Ivana Gundulića koje je dopisao Ivan Mažuranić, jer se tamo priziva zajednica svih Slavena na borbu protiv Osmanlijskoga Carstva. što bi u tamošnjem slučaju islamiziranoga i poturčenoga srpskoga eunuha Vlatka imalo za posljedicu ponovno posrbljivanje toga poturice (usp. 15. pjevanje: st. 445. – 492.). Sintagmama kao "krst i prorok" i "krst i Turčin"

(st. 1073. i 1068.) u epu *Smrt Smail-age Čengića* označava se samo neprijatelj, pri čemu je zamjenjivost "proroka" i "Turčina" ujedno i pokazatelj toga da ovdje nije posrijedi islam kao religija i kao religijski problem. Uz to su obje skupine u oružanom okršaju opisane kao ispunjene mržnjom: "Često put se krst i Turčin nađu / Na dohvat u noža ljuta, / Gdje mnijahu puškomet je puta, / Ter se grle rukam gvozdijenjem, / ter se ljube kljunom gvozdijenjem / Krst i prorok, dok jednoga teče: / Tolika ima mržnja srca peče!" (st. 1068. – 1074.). Turci, koji se u epu pojavljuju bez ikakve religioznosti, riječ "krst" rabe kao kolektivno prezirni naziv za kršćanske Slavene koji se još može pojačati atributom "lipov" što znači "slab i krhak poput lipova drveta": "Krvav plamen najprije mu buknu / Gnjevnu u srcu suproč raji crnoj, / Suproč vlahom, psetom, krstu / Lipovome, štono vrijedan nije, / Uz Turčina da ga sunce grije." (st. 996. – 1000., usp. i st. 50.). Osim uporabe riječi "krst" kao kolektivnoga naziva, rabe se i množinski oblici "krsti" i "krstovi". Suprotno tom preziru stalni ukrasni epitet kršćanskih Slavena uz "krst" jest "časni": "Za krst časni kijem se krsti, / Za krst časni i slobodu zlatnu." (st. 205. – 206.); "Al nada sve što krš ovu kiti, / Krst je časni što se nad njom visi. / On je što ve u nevolji jači; / On milostiv što ve nebom štiti. / Ah, da vide svijeta puci ostali / Iz nizina, otkud vida neima, / Krst ov' slavni, ne pobijeden igda, / Vrh Lovćena što se k nebu diže; / Pak da znadu kako neman turska / Grdnijem ždrijelom progutat ga radeć / O te krši zub svoj zaman krši: "(st. 365. – 374.); "Za krst časni spravni ste mrijeti." (st. 379.). I kada u zadnjem činu "Kob" piše: "U toj izbi čudno čudo kažu: / Bijesno Ture gdje se krstu klanja. " (st. 1105. – 1106.), onda se tu "krst" može protumačiti na dva načina, naime kao kolektivni naziv za kršćanske Slavene, ovdje posebno Crnogorce, i u značenju glavnoga kršćanskog vjerskog simbola koji je ovdje ujedno i etničko-nacionalni simbol.

Religija i religioznost su u epu *Smrt Smail-age Čengića* u trećem činu "Četa" središnji aspekti događaja. One su važne za pripremanje na borbu crnogorskoga prepadnog odreda: najprije već pri okupljanju čete (st. 194. – 230.) s geslom "Za krst časni i slobodu zlatnu." (st. 206., usp. i st. 379. – 380.); potom na maršu sa smislom suda vječne Božje pravde nad "teškim grešnikom" Smail-agom Čengićem koju će četa izvršiti (st. 231. – 306., usp. i st. 379. – 381.); i konačno u velikoj sceni sakralnih činova za vrijeme odmora na maršu s jednim starim crnogorskim popom i borcem kao dušobrižnikom četnika (st. 307. – 477.). On pozdravlja četnike kao "vrijedan sluga još vrednijeg gospodara", naime ondašnjega "gospodara" ('svjetovni politički vladar') i 'vladike' Crne Gore Petra II. Petrovića Njegoša (1813. – 1851.) koji se, međutim, u čitavom epu ne spominje imenom: "Vrijedan sluga vrednijeg gospodara, / Božju joj je pomoć nazivao." (st. 327. – 329.).⁶⁷ Kao

⁶⁷ I u sceni kada Novica stiže pred Cetinje, crnogorski glavni grad, i kada ga zaustavlja stražar, govori se samo o "gospodaru" do kojega Novica želi doći (st. 185...). Ivo Frangeš tu činjenicu u svojem glosariju uz ep komentira na način da Mažuranić zbog vanjskopolitičkih obzira nije htio spominjati Njegoševo ime [128: 110]: natuknica "gospodar"). Zapadna Europa, posebno Velika Britanija se je, osim interesa za dobrim diplomatskim odnosima s Osmanlijskim Carstvom, također srdila zbog okrutnosti povezane s borbom Južnih Slavena protiv Osmanlijskoga Carstva, te je prosvjedovala protiv običaja krvne osvete. Riječi, koje Ivan Mažuranić stavlja u usta popu u njegovoj propovijedi nakon pozdrava četi, mogu se shvatiti kao odgovor poslan na tu političku adresu: "Ne bi tromer prekrstili ruke, / Dok vi za krst podnosite muke, / Nit bi zato barbarim ve zvali / Što vi mroste dok su oni spali!" (st. 375. – 378.).

"pastijer" svojega stada, čete, i kao provjereni "starac dobri" on četnike ("Srdžbe božje hrabri osvetnici; / ...") (st. 381.) psihički priprema na borbu i smrt, i to tako što ih ispovjeda i dijeli im svetu pričest pod obama likovima. Obilježja religijske prirode njegov lik dobiva neposrednim predikatnim izricanjem pjesničkih usporedbi: "Crkva mu je divno podnebesje, / Oltar časni brdo i dolina, / Tamjan miris što se k nebu diže / Iz cvijeta i iz bijela svijeta / I iz krvi za krst prolivene." (st. 321. – 325.). S tim se slaže i činjenica da se pri krštenju turskoga prebjega Novice i crnogorska brda, osim njihovih "sinova", četnika, nazivaju svjedocima toga krštenja: "A jer krstu ne podoba junak / Nego kršten, žudim, krstite me, / Jer nê radit hitro nuka vrijeme." (st. 441. – 443.). Pritom je glavni Novičin motiv krvna osveta: "Turskom krvi sad omastit ruke." (st. 436.). Tim on utoliko odgovara četnicima u njihovu stavu ukoliko ih pop oslovljava sa "Srdžbe božje hrabri osvetnici; ..." (st. 381.). Odgovarajući tome, čin se krštenja Novice iscrpljuje u jednostavnom izvršenju vanjskoga obreda.

Učinak sakralnih činova sastoji se u tom da su četnici sebe doživjeli ispunjenima snagom sličnom Božjoj moći ("Da im snaga Bogu slična bude." (st. 467.), "Stoji četa višnjeg Boga puna." (st. 470.)) te se smatraju oruđem nebeskim koje se uspoređuje u iznenađujućoj jezičnoj slici, koja se može čitatelju najprije pričiniti eufemistična, sa zlatnim perom u nebeskoj ruci, pri čemu se naglašeno odbija eventualna usporedba toga "zlatnoga pera" s krvavim nožem: "Ne kô krvav nož, kijem rana / Zadaje se smrtna i teška: / Već kô pero sveto i zlatno, / Kojijem nebo za unučad poznu / Djela otaca bilježi viteška." (st. 471. – 475.). To je zapravo kršćansko ublažavanje i suzdržavanje koje je postignuto prethodnim sakralnim činovima popa, "dobra pastijera" i "starca blaga": "Stoji mnoštvo razboljeno / Blagom riječi starca blaga; / Jaganjci su regbi tihi / Što bijahu gorski lavi; / Taka čuda božja riječ pravi." (st. 414. – 418.). Istovremeno se četnici tim stavljaju u oštru suprotnost Novici i njegovoj, u prije citiranom stihu 463., navedenoj želji za krvnom osvetom. Stih "Taka čuda Božja riječ pravi." (st. 418.) može uz ostalo u sjećanje prizvati i orfejska tradicija, kao što je u epu *Osman* Ivana Gundulića u 3. pjevanju u stihovima 39. – 64. opširnije prikazano. Međutim, ta spoznaja o duhovno-duševnoj i socijalnoj djelotvornosti jezika s nužnošću njegova njegovanja općenito pripada slavenskoj jezičnoj kulturi.⁶⁸

Lik popa u epu Ivana Mažuranića u izvjesnom smislu ima pandan u liku svetoga i čudotvornoga Blaža u epu *Osman* Ivana Gundulića. U 11. pjevanju *Osmana* (st. 129. – 184.) sveti Blaž se pojavljuje u poljskoj slici. On kao eremit koji je obilježen osamljениčkim načinom života, s raspelom u ruci vodi poljsku vojsku u bitku kod Hoćima: "Tim noseći križ u ruci / s kraljevićom na boj doje / i, gdi oružjem ini puci, / on molitvam vojevô je." (st. 181. – 184.). Ta slika sa svetim

⁶⁸ Tako pop među dobrima, koja crnogorski narod i njegova domovina nude Crnogorcima i koja se moraju braniti, navodi i junačke pjesme o oslobodilačkim borbama: "Dar ti djelom plemenita pjesma; / ..." (st. 361.). U stihovima 801. – 813. čak se pjeva i mali hvalospjev guslama kao glazbalu slavenskih vila ("Slovinkinje vile": st. 810.), pri čemu se, međutim, i govori da bez "šestopera", odnosno bez odgovarajućih djela ne može niti nastati junačka pjesma ("pjesan slovinska": st. 813.). Čitava posebna scena s tom temom razvija se u stihovima 937. – 1015.: Na zapovijed Smail-age nastupa Turčin Bauk kao guslač i pjevač što ima značajno djelovanje na Smail-agu.

Blažem, koji je kao lik u epu možda potaknut svetim Vlahom, zaštitnim svecem Dubrovnika, istovremeno može služiti kao primjer za to kako su u epu *Osman* kršćanska vjera i pobožnost prvotni poticajni razlog za borbu protiv Osmanlijskoga Carstva. Uostalom, o stvarnom postojanju te slike sa svetim Blažem ništa nije znano. Za razliku od toga, u epu *Smrt Smail-age Čengića* vjera i pobožnost su instrumentalizirane u svrhu borbene spremnosti čete i pripreme za smrt boraca.

Tomu odgovara i obraćanje popa četnicima (st. 333. – 402.) prije njihove ispovijedi. To je domoljubni, patriotski govor koji poziva na obranu naroda i domovine u znaku slavnoga, nepobijeđenoga križa, koji se na Lovćenu uzdiže k nebu (usp. st. 370. – 371.).⁶⁹ Središnja dobra koja treba obraniti s jedne su strane prirodni životni prostor brdskoga krajolika Crne Gore i s druge strane crnogorski narod kao životni savez koji seže daleko u prošlost i koji treba živjeti i u budućnosti. Za sadašnjost je to najprije zadaća naraštaja kojem pripadaju i četnici. U tom smislu treba najprije obraniti način i oblik života Crnogoraca s njihovim običajima i navadama, s njihovom plemenskom etikom i religijom. Četnici se pri ispovijedi moraju prisjetiti svojih povrjeda te etike. Pritom moraju ispitati savjest jesu li zgriješili protiv zapovijedi vjernosti u smislu vjernosti prema vjeri, vjernosti između muškarca i žene, kao i održavanja danoga obećanja; jesu li se ogriješili o brata kakvom štetom ili uvrjedom; jesu li prekršili petu od Deset zapovijedi Božjih, naime "Ne ubij!"; jesu li se ogriješili o milosrđe, jesu li uskratili gostoprimstvo nekomu putniku, jelo gladnomu, jesu li uskratili poviti ranu ranjenomu (st. 358. – 392.). Osnovne vrline su pritom bez sumnje sveobuhvatna vjernost i solidarnost, kao i junačka ljubav prema slobodi i časti. Krvna osveta se ne spominje niti u pozitivnom niti u negativnom smislu. U smislu plemenske etike solidarnost se osobito iskazuje bratu ("Ili vas tkogod uvrijedio brata; / ...": st. 386.) i pobratimu ("Pobratima pobratim te pazi; / ...": st. 359.). Što se tiče gostoprimstva putniku, nema etničkoga ograničenja: "Ili putnu zatvorio vrata; / ..." (st. 389.). Postavljene pojmom "protivnik" granice Pete zapovijedi nisu jasno odredive: "Ili nejaku dragi protivniku / Život dignuv ogriješio dušu, / ..." (st. 387. – 388.). Ali, vojnička borba protiv Osmanlijskoga Carstva ne smatra se kršenjem te zapovijedi. Izraz "protivnik" ili njemu značenjem slični izrazi ne odnose se na Smail-aga Čengića i njegove haračlije niti na osmanlijskoga neprijatelja općenito. Oni se obično spominju deminutivno ili pejorativno u jednini kao "Ture" uz pokoji zbirni oblik "Turad" te neutralno kao "Turčin" s množinskim oblikom "Turci". U epu *Osman* Ivana Gundulića mogu se pronaći jedino nazivi "Turčin" i "Turci". Uočljivo je da se s turske strane u epu Ivana Mažuranića upotrebljava puno pogrđnih naziva za kršćanske Slavene kao takve, a nema nijednoga takvoga izraza s kršćansko-slavenske strane. I popova propovijed nije propovijed protiv nekoga ili nečega, već je propovijed

---

⁶⁹ Vjerojatno se ovdje misli na drugi po veličini vrh planine Lovćen nad Kotorskim zaljevom, naime istočno smješten Jezerski vrh (1660 m), zvan i "Crkvine", zato što je tamo ranije stajala crkva. Na Jezerskom vrhu je ondašnji "gospodar" i "vladika" Crne Gore Petar II. Petrović Njegoš dao sebi izgraditi grobnicu-kapelicu, u kojoj se od 1855. god. nalazi njegov grob. Ta je kapelica 1916. god. uništena te opet sagrađena 1925. god. U razdoblje 1952.–1974. god. ta je rekonstrukcija zamijenjena mauzolejom po nacrtu hrvatskoga kipara Ivana Meštrovića.

za nekoga i za nešto: ona ne sadržava izravan napad na osmanlijsku stranu, već je zapravo poziv na opravdanu obranu i na borbu za crnogorski narod i njegovu domovinu kojima "neman turska" prijeti da će ih također progutati.

Dok u epu *Smrt Smail-age Čengića* crnogorski narod treba borbu voditi, u 15. pjevanju *Osmana*, koje je dopisao Ivan Mažuranić, čitava je slavenska raja pozvana da se riješi ropstva i ugnjetavanja da bi Slaveni ponovo bili slobodni i gospodari: "Robovi su tvi junaci, / tvoji sebri, tva gospoda; / robovi su tvi vještaci / i svi, tvoga ki su roda. / I ropstvo će tvoje iz tmina / na gospodski dan iziti, / kad paklenijeh dno dubinâ / bratinska se mrzos hiti." (15. pjevanje: st. 485. – 492.). Sukladno sadržaju *Osmana*, kao najbliži put tomu cilju se doduše ne savjetuje borba, već stvaranje osnovnoga preduvjeta za to, naime bratskoga jedinstva i sloge (usp. u prethodnom navodu stihove 491. – 492.). U Crnogoraca u epu *Smrt Smail-age Čengića* taj preduvjet već postoji. Ali, on se obnavlja i jača popovom propovijedi i sakralnim činovima. U obama primjerima se pokazuje da su u Ivana Mažuranića osnovni razlozi borbe protiv Osmanlijskoga Carstva etničkoga i političkoga karaktera, a pogotovu ponovno stjecanje odgovarajuće političke moći. Univerzalni su etički i kršćanski vjerski razlozi, naprotiv, na drugom mjestu i manje su važni.

Petnaesto pjevanje Ivana Mažuranića u epu *Osman* sadržava s obzirom na mjesta, poput prije navedenih, začetak programa koji se može razviti u program panslavizma, južnoslavizma, ali i serbokroatizma kao i pansrbizma. Povijesna, aktualna stvarnost, i to za Hrvate ugrožavajuća stvarnost, postali su serbokroatizam i pansrbizam, čak do neke vrste državne ideologije obiju jugoslavenskih država. Problem poturčenih i islamiziranih Slavena, posebice domaćih muslimana, ovdje se na umjetan, zapravo usiljen način pojednostavnjuje i to pozivanjem na slavensko zajedništvo i očekivanjem spremnosti na obraćenje, odnosno ponovno obraćenje na kršćanstvo uz zanemarivanje bitnih posebnosti te skupine. Ali, tim se nisu uzimale u obzir povijesno nastale činjenice. Stoga, potencijal i sposobnost za rješavanje tih konfliktnih problema nisu dovoljni kad je motivacija primarno samo etnička i politička, što se je itekako pokazalo u političkoj povijesti južnoslavenskoga prostora koja je uslijedila u 19. i 20. st. To vrijedi i kada je riječ o serbokroatizmu i pansrbizmu. Dovoljan potencijal za rješavanje takvih sukoba pruža samo pretežno kršćansko vjersko i etičko razumijevanje povijesnih događaja i stvaralačko djelovanje na čijem je temelju primjerice Ivan Gundulić napisao svoj ep *Osman*. Ep *Smrt Smail-age Čengića* za razliku od epa *Osman* usredotočen je samo na jedan jedini slavenski narod, naime na Crnogorce, i izravno ne progovara ni o problemima panslavizma, južnoslavizma ili pansrbizma, ni o problemima reslaveniziranja i repokrštavanja poturčenih i islamiziranih Slavena. Obraćenje je tema u fabuli epa *Smrt Smail-age Čengića* samo u slučaju Novice, turskoga prebjega, naime obraćenje od islamskoga Turčina na pravoslavno crnogorstvo.

2.2.5. Sadržajna usporedba Mažuranićeva epa *Smrt Smail-age Čengića* s epom *Gorski vijenac Petra II. Petrovića Njegoša*

Obraćanje, otpadništvo, ponovno obraćenje i etničko-religiozno motivirano "istrjebljenje Turaka" kao "etničko čišćenje" predstavljaju središnju temu *Gorskoga vijenca* Petra II. Petrovića Njegoša (1813. – 1851.), i to kao problem pojedinačnoga čovjeka, ali i kao problem etničke zajednice s njezinim religijskim i kulturnim institucijama te s njezinim društvenim ustrojem koji određuje javni život.⁷⁰ Slučaj turskoga, prema crnogorsko-pravoslavnomu obredu krštenoga obraćenika, kakav se pojavljuje u liku Novice u epu Ivana Mažuranića, ovdje nije zamisliv. Njegoš je od 1830. do svoje smrti 1851. god. bio "gospodar" i "vladika", tj. svjetovni vladar crnogorskih plemena i rodova, i cetinjski biskup, iz kojih je dijelom i nasilnim putem pokušao stvoriti integriran crnogorski narod i državnu naciju. Godine 1831. Njegoša je srpski patrijarh bio imenovao za "vladiku", pri čemu je Njegoš svoje krsno ime *Rade* zamijenio redovničkim imenom *Petar*, a to je učinio želeći iskazati počast svojem prethodniku. Ocjenjivanje stanja, stav prema događajima, politički ciljevi i odgovarajuće djelovanje glede gore navedenoga problema u *Gorskom vijencu* posve drugačiji su od onih u obaju hrvatskih epova, naime u *Osmanu* i *Smrti Smail-age Čengića* gdje taj problem nije niti neposredna tema, dakle nije od bitne važnosti.

Fabula *Gorskoga vijenca* počiva najvjerojatnije na stvarnom povijesnom događaju "istrjebljivanja Turaka", tj. na iskorjenjivanju ili nasilnom ponovnom pretvaranju u Crnogorce islamiziranih i poturčenih Crnogoraca. To se je "etničko čišćenje" dogodilo po zapovijedi crnogorskoga vladike Danila Petrovića Njegoša (? 1670. – 1735.), prvoga vladike iz roda Petrovića. Prema *Gorskomu vijencu* taj se događaj može datirati na konac 17. st., ali prema većini povjesničara u prvo desetljeće 18. st., vjerojatno u godinu 1707. Petar II. Petrović Njegoš je četvrti Danilov nasljednik na položaju crnogorskoga vladike. Dok bi se ep Ivana Mažuranića, kao što smo već prije rekli, sadržajno mogao uklopiti kao epizoda iz 19. st. u veliki ep *Osman* Ivana Gundulića, takvo uklapanje dva i pol puta većega djela Petra II. Petrovića Njegoša (2819 stihova) ne bi bilo moguće, i to već zbog prije navedene etnopolitičke teme "istrjebljenja Turaka", ali i općenito s obzirom na Njegoševu dualističku antropologiju i ontologiju koje se nalaze u temeljima toga djela.

Između epa *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića i *Gorskoga vijenca* Petra II. Petrovića Njegoša postoji nekoliko važnih književnopovijesnih veza koje je važno poznavati za razumijevanje epa, ali i za analizu serbokroatizma. Kao prvo, događaji se fabule u epu *Smrt Smail-age Čengića* odnose na povijesne događaje, jedan od čijih glavnih djelatnika je upravo Njegoš. Godine 1836. počele su neprestane borbe između Crnogoraca i Turaka za vlast u mjestu Grahovo na jugozapadu Crne Gore. Tu se posebno ističe Smail-aga Čengić, zapovjednik područja Gacko, sjeverno od Grahova, s rezidencijom u hercegovačkom Lipniku. U tim borbama poginulo je puno Crnogoraca

---

⁷⁰ *Gorski vijenac* je najprije objavljen 1847. god. u Beču, godinu dana nakon epa Ivana Mažuranića, te je nakon toga doživio brojna izdanja, posebice u Beogradu, a jedno od zadnjih bilo je 1994. godine.

među kojima i pripadnici vladajuće obitelji Petrović Njegoš. Njegoš je stvorio plan da Smail-agu Čengića, razvikana kao mučitelja kršćanskoga stanovništva, namami u Mljetičak gdje je ovaj još morao prikupiti porez, te ga tamo napasti i ubiti, što se je doista i dogodilo 1840. god. U tom je napadu sudjelovao i crnogorski knez (poglavar jedne rodovske zajednice) Mirko Damjanović (1788. – 1890.) koji je u Mažuranićevu epu prikazan kao zapovjednik čete. Nadalje, određena povezanost između tih dvaju djela postoji i na osnovi toga što su oba nastala vremenski blizu i objavljena su jedno za drugim: ep Ivana Mažuranića po prvi put je tiskan 1846. god., a Njegoševo djelo godinu kasnije, naime 1847. u Beču. Njegoševo djelo pisano je tijekom 1846. god. Neka vrsta književne reminiscencije, naravno bez izričitoga upućivanja na Mažuranićev ep, čija je radnja smještena u kasnije vrijeme, može se vidjeti u završnoj sceni *Gorskoga vijenca* (st. 2737. – 2819.), u kojoj se Crnogorac mračna pogleda (Vuk Mandušić) vraća iz borbe s turskim utjerivačima poreza te ukratko izvještava o tijeku borbe. Zajedno s promidžbom kulta Njegoša među Crnogorcima i Srbima, navedene su veze možda djelovale tako da su fanatični obožavatelji Njegoševa pjesništva željeli tomu autoru pripisati i Mažuranićev ep, oko čega su se vodile dugogodišnje polemike. Ćirilički transliterirana i srbizirana inačica Mažuranićeva epa koju je objavio Imbro Tkalac Ignjatijević, a koja je tiskana 1859. god., još je više pogodovala takvu mišljenju o autorstvu.⁷¹

Potrebno je obratiti pozornost i na činjenicu da je Njegoš u doba od 1836. do 1841. god. za svoj cilj suverene crnogorske države bilježio važne diplomatske uspjehe. Tako je Rusija od 1836. do 1841. god. znatno povećala svoju financijsku podršku Njegošu; 1838. god. potpisan je ugovor s vezirom od Hercegovine, Ali-pašom Rizvanbegovićem Stočevićem, prema kojemu se je Crna Gora tretirala kao samostalna država; godine 1841. konačno je došlo do dogovora s Habsburškim Carstvom oko razgraničenja Crne Gore i Austrije bez učešća Osmanlijskoga Carstva što je faktički značilo i austrijsko priznanje suvereniteta Crne Gore. U godini revolucije, 1848., Njegoš je ponudio hrvatskomu banu Josipu Jelačiću vojnu pomoć za Dalmaciju. Ali, taj ne samo da nije prihvatio tu pomoć, već je zamolio Njegoša da se u vojnom pogledu drži podalje od dalmatinskih pograničnih područja. Sljedeće godine, dakle 1849., kada je tuberkuloza u Njegoša već postala očita, Njegoš je tražio suradnju sa Srbijom kako bi pripremio vojno oslobođenje Bosne i Hercegovine. U tom je smislu naročito pregovarao s Ilijom Garašanihom, srpskim ministrom unutarnjih poslova, autorom tajnoga memoranduma *Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine* koji je nakon svoje objave 1906. god. zbog u njem sadržanoga velikosrpskoga programa postao poznat široj javnosti, i to pod imenom *Načertanije*. Garašanin je uostalom pripadao političkoj grupaciji u Srbiji koja je pomogla dinastiji Karađorđevića da se opet popne na srpsko prijestolje što s obzirom

---

⁷¹ U tom je smislu važno napomenuti da se u njemačkom prijevodu *Gorskoga vijenca*, koji je napisao Alois Schmaus [346] i koji sadrži bibliografski uvod i komentar, ne spominju niti povijesni događaji vezani uz Smail-agu Čengića u Grahovu 1836. i Mljetičaku 1840. god., niti Ivan Mažuranić i njegov ep *Smrt Smail-age Čengića*, niti veliki ep *Osman Ivana Gundulića*, koji je prvi put tiskan 1826. god. u Dubrovniku, a zatim 1844. god. kao izdanje Matice ilirske u Zagrebu, ne spominje ni u književnopovijesnom ni u komparatističkom smislu.

na hiperboličko-patetičnu Njegoševu himnu Đorđu Petroviću Karađorđu (1752. – 1817.), osnivaču te dinastije, u posveti *Gorskoga vijenca* ima svoju vlastitu relevantnost.

Ivan Mažuranić i Njegoš bili su i pjesnici i političari. Ali, bili su toliko različitih životopisa, obrazovanja i političkih stavova: Mažuranić kao pravnik i političar na području kulturne politike s dužnostima parlamentarnoga zastupnika, predsjednika Matice ilirske, dvorskoga kancelara, predsjednika Hrvatskoga sabora, i konačno, hrvatskoga bana; Njegoš kao političar unutarnjopolitičke moći i vanjskopolitičkoga suverentiteta na samonametnutoj dvojnoj vrhovnoj dužnosti, naime dužnosti svjetovnoga vladara ("gospodar") i biskupa ("vladika"). Jednako tako različita je i duhovna i duševna pozadina Mažuranićeva epa s jedne strane i *Gorskoga vijenca* s druge strane. To se drastično vidi na različitim oblikovanjima odnosa Crnogoraca prema Turcima i "poturicama", poturčenima i islamiziranima. U Njegoša se njih proganja nepomirljivom, gotovo zakonskom "mržnjom prema Turcima" te je njihovo potpuno istrjebljenje cilj iznad oslobodilačke borbe, kao što se vidi iz stihova "Srb i Turčin ne slaže se nigda, / no će priđe more oslaćati" (*Gorski vijenac*, st. 1830–1831). Intenzitet neprijateljstva prema poturicama kao otpadnicima i izdajcima, ako se ne preobrate, ovdje je još veći od intenziteta neprijateljstva prema pravim Turcima, kao što se vidi po izreci koja vjerojatno počiva na praktičnom životnom iskustvu: "Poturica gori od Turčina". Nasuprot tome, u epu Ivana Mažuranića oslobodilačka borba protiv osmanlijske vladavine i odgovarajuće akcije kažnjavanja i zaštite, kao npr. napad na Smail-agu Čengića i njegove haračlije, unatoč prvorazrednim etničkim i političkim ciljevima, jesu prirodno-pravno-etički disciplinirane i kršćansko-vjerski motivirane. Problem poturčenih otpadnika kao takav nije posebno istaknut. Nema niti pozitivnoga vrjednovanja niti zapovijedi na krvnu osvetu za ubijene pripadnike, kao što je to u *Gorskom vijencu* u skladu s uobičajenom krilaticom u Crnogoraca i Srba koja glasi "Osvetiti se - posvetiti se" (usp. npr. st. 1044. – 1073., 2000. – 2018.). U srpskom je jeziku ta krilatica leksikološki još više ojačana jer u srpskom *osvetiti se* uz 'osvetiti' upravo znači i 'posvetiti'; tako se primjerice 'posvetiti crkvu' na srpskom jeziku kaže *osvetiti crkvu*; u hrvatskom jeziku glagol *osvetiti* nema značenje posvećivanja.

Još jedna važna razlika između Mažuranićeva i Njegoševa epa tiče se izravno problema serbokroatizma. U *Smrti Smail-age Čengića* protiv Turaka kao etnije nastupaju samo Crnogorci. Oni se etnički označavaju pretežno kao *brđani*. Na tri se mjesta nalaze vlastiti crnogorski etnonimi, naime *Crnogorci* (st. 432. i 904.) i *Crnogorčad* (st. 37.). Ovaj zadnji naziv je zbirna imenica za označavanje mladih Crnogoraca što se u stihu 37. i izrijekom izražava pridjevom "mlada": "Al ne pisnu Crnogorčad mlada, / ..." Crnogorci se dakle prema svojim vlastitim nazivima označavaju kao stanovnici "Crne Gore" (st. 151.), odnosno "Gore Crne" (st. 116.). U *Gorskom vijencu* protiv Turaka nastupaju osim Crnogoraca, kao glavnih aktera, i Srbi. U jednoj epizodi se (st. 1400. – 1692.) uzgred spominju i "Dalmatinci, hrabri Hrvati" (st. 1439. – 1455.) koji podsjećaju na Mletke, drugoga protivnika. Crnogorci su prikazani kao potomci Srba koji su ostali vjerni srpstvu i srpskomu knezu

Lazaru u bitci na Kosovskom polju 1389. god. i koji su nakon tamošnjega katastrofalnoga poraza od osmanlijske vojske pod vodstvom sultana Murada I. pobjegli u brda (st. 249. – 278.). Iskorjenjivanje poturčenih i islamiziranih stanovnika Crne Gore, središnji događaj u *Gorskom vijencu*, tumači se kao borba protiv srpskih izdajica i osveta nad njima, s određenom izdajničkom tradicijom koja se može pratiti sve do 1389. god.

Alois Schmaus [345: 17–19] u svojem uvodu *Gorskomu vijencu* tu "neobičnu povezanost crnogorstva i srpstva" u Njegoševu svijetu predodžbi pripisuje utjecaju bosanskoga Srbina Sime Milutinovića Sarajlije (1791. – 1847.) koji je od 1827. god. boravio u Cetinju, crnogorskom glavnom gradu, gdje je nekoliko godina radio kao Njegošev tajnik, ali i kao njegov učitelj. Milutinović je i sam pisao epove, drame i prozna djela sa srpskim i crnogorskim nacionalno-povijesnim sadržajima. Pod Karađorđevim vodstvom sudjelovao je u prvom srpskom ustanku (1804. – 1813.) te je za njegove vladavine obnašao različite dužnosti. Sudjelovao je također u drugom srpskom ustanku (1815.) Taj je ustanak organizirao Miloš Obrenović, Karađorđev suparnik u borbi za srpsko kneževsko prijestolje. Dvije godine kasnije (1817.) Karađorđe je na Obrenovićevu zapovijed ubijen. Njegošev mit o Kosovu i njegov kult Karađorđa kao i njegov serbomontenegrizam plod su najvećim dijelom Milutinovićeve učenja. Wolf Dietrich Behschnitt analizira etno-politički i državno-politički problem toga serbomontenegriza u 19. i 20. st. u vezi s "iredentističkim i hegemonijalnim velikosrpstvom" [61: 62] *Načertanija* Ilije Garašanina iz 1844. god. Behschnitt dolazi do zaključka da je "u doba snažnoga utjecaja pravoslavlja vladar i vladika Petar II. Petrović Njegoš, Garašaninov suvremenik i njegov najvažniji politički partner u pregovorima u Crnoj Gori, zacijelo priznavao "slavenosrpske" etničke zajedničke veze te je istovremeno govorio o narodima, odnosno nacijama Srba i Crnogoraca." [61: 274, bilj. 55]

Njegošev serbomontenegrizam je s jedne strane etničko zajedništvo Crnogoraca sa Srbima vidio u pratipičnom etničkom srpstvu koje je, međutim, velik dio necrnogorskih Srba izdao u vojnim zbivanjima na Kosovskom polju te i u epohi osmanlijske vladavine, koja je uslijedila, a s druge strane u zajedničkoj pripadnosti slavenskomu pravoslavlju pod vodstvom Ruske pravoslavne crkve, a pod jurisdikcijom srpskoga patrijarhata. Kao zaštitnici toga pratipičnoga srpstva, Crnogorci su se kroz svoju posebnu povijest razvili u zaseban narod kojemu se je Negoš trudio stvoriti i vlastitu nacionalnu državu. Ali, predodžba o nastavljanju i daljnjem razvoju pratipičnoga srpstva nakon 1389. god. kao začetak etnogeneze ne odgovara povijesnim činjenicama tako da kao najvažniji čimbenik ostaje posrbljivanje putem Srpske pravoslavne crkve.

Za razliku od takva serbomontenegriza, ideologija serbokroatizma, kakvu je izmislio Vuk Karadžić, nije se mogla koristiti promidžbom takve etnogeneze Hrvata kao ni religijskim hrvatsko-srpskim zajedništvom. Za takvo što je znanje Hrvata o svojoj narodnoj zasebnosti i svojoj vlastitoj povijesti bila preveliko i previše rasprostranjeno, što se može zahvaliti i kontinuitetu povijesne, a posebno kronološke hrvatske književnosti. Ali, prije svega, kroz čitavu povijest hrvatskoga naroda

postojala je stalna i čvrsta pripadnost toga naroda Katoličkoj crkvi, nakon početne faze pokrštavanja kada je papa Ivan IV. 641. god. uspostavio diplomatske veze s vođama Hrvata koji su se u međuvremenu nastanili na sjeverozapadu Jugoistočne Europe. Serbokroatizam je stoga u svojoj promidžbi, za razliku od serbomontenegrizma, morao odustati od ideje pratipičnoga srpskoga zajedništva i pripadnosti slavenskomu pravoslavlju s posebno uskom povezanosti sa Srpskom pravoslavnom crkvom te se služiti rasističkim i jezičnim obrazlaganjem koje s jedne strane tvrdi da bi svi Hrvati bili "po krvi Srbi" i imali "srpsku krv", a s druge strane pak tvrdi da bi štokavski hrvatski jezik bio zapravo srpski, zbog čega bi pripadala, uostalom, i odgovarajuća štokavska književnost, posebice pjesništvo, književnosti srpskoga jezika: "Krv i jezik" bi bili takoreći bitni etnički supstrat Hrvata koji ih čini "Srbima", dok su vjera i ime, naime pripadnost Katoličkoj crkvi i etnonim odnosno glotonim *hrvatski*, nebitni i zamjenjivi. Ta je promidžba uspijevala naići na odjek u Hrvata dok su Hrvati u serbokroatizmu vidjeli put do ostvarenja svojega u prvom redu vanjskopolitički motiviranoga ilirizma, odnosno jugoslavizma koji je s jedne strane bio usmjeren protiv mađarske hegemonije i prema federalnomu, naime trijalističkomu ustavnomu uređenju Habsburškoga Carstva, ili potpunoj nezavisnosti Hrvatske te s druge strane protiv vladavine Osmanlijskoga Carstva u Jugoistočnoj Europi, a posebno na hrvatskim područjima. Zbog političke stvarnosti prve Jugoslavije te su se iluzije sve brže rasplinjavale nakon 1918. god. Nasuprot tomu, serbomontenegrizam se je mogao do dana današnjega održavati kao dominantan politički program, koji je bio na crnogorskoj strani etničko-unutarnjopolitički motiviran, a na srpskoj strani vanjskopolitički.

Dok je Karadžićeva ideologija serbokroatizma religiju proglašavala nebitnom za etničko razlikovanje Hrvata i Srba, u Njegoševu serbomontenegrizmu religija kao narodna vjera i donekle religija prirode čini nužnu duhovnu podlogu serbomontenegrizma. Da ne ulazimo u detalje, spomenut ćemo samo da je glavni sastojak te podloge ontološki, kozmološki i političko-socijalno primijenjeni gnostički dualizam između tijela i duše. Takav dualizam se ujedno nalazi u isključujućoj suprotnosti s katoličkim vjerovanjem Hrvata. Njegoš je taj dualizam predstavio u svojem religijsko-metafizičkom epskom djelu *Luča mikrokozma* (1845.) koje je sa svojih 2.210 stihova nešto manjega opsega od dvije godine kasnije tiskanoga *Gorskoga vijenca* koji se sastoji od 2.819 stihova. Antropološki gledano dualizam tvrdi da se besmrtni čovjekov organ, njegova duša, zamišlja prognanom i zatvorenom: Tijelo se smatra tamnicom duše. Duša se ovdje metafizički doživljava kao iskra i zraka svjetlosti iz besmrtne nebeske vatre te se sukladno tomu i metaforično označava. Ustaljeni motiv pritom je slika iskre, zatvorene u kremen koja se izbija kresivom (usp. npr. u *Gorskom vijencu* st. 2322. – 2323.). I obredno spaljivanje badnjaka na kućnom ognjištu na Badnjak uoči Božića te zamišljeno promatranje njegova sagorijevanja i bacanja iskri pripadaju krugu toga motiva. Zatvaranje duše uslijedilo je, kao i ukupno stvaranje materije te s njom i života na Zemlji, kao kazna za sudjelovanje Adama u Luciferovoj pobuni protiv Boga. Oslobođenje iz te

tamnice može se dogoditi jedino zemaljskom smrću. Za razliku od Johna Milтона, čije je djelo *Izgubljeni raj* znatno utjecalo na Njegoša, zauzima Njegoš negativan stav prema Luciferu te staje na stranu Boga kao sile koja održava red, što odgovara i njegovoj predodžbi o samom sebi kao "gospodaru" i "vladiki", ali i njegovoj viziji crnogorstva kao ostvarenja pratipičnoga srpstva. Vrag kao prasila anarhije i pobune je uostalom bitan čimbenik događanja već u epu *Osman* Ivana Gundulića, s tim da Gundulić pritom ne zapada u dualizam.

Antropološki i političko-socijalno gledano taj dualizam ima za posljedicu da se svijet u prvom redu doživljava kao tamna spilja, tamna rupa, socijalno kao tvorevina dijaboličkoga razdora, neprijateljstva i izdaje, opterećena prokletstvom "Homo homini lupus". Metafora "vuka" ("lupus") u epu Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* stalna je oznaka za osmanlijske neprijatelje, valjda također kao primjena jedne od bitnih prisposoba Evanđelja Isusa Krista za situaciju Kristovih sljedbenika u sučeljivanju s Kristovim protivnicima. Nasuprot tomu Crnogorci se označavaju kao "ovce" ili čak "janjad". U Njegoša u *Gorskom vijencu* ta usporedba dolazi samo jednom i to iz usta jednoga Turčina (st. 1794. – 1795.). To možda ima veze s činjenicom da je u Srba i Crnogoraca uobičajeno omiljeno ime *Vuk* (i predodžba o samom sebi kao "vuku"), prema kojemu onda ne može postojati vrijednosno pozitivna antonimna metafora kakva bi bila metafora "ovca" ili "janje". Ta predodžba o samom sebi već ima obilježja totemizma. Tako se osmanlijski neprijatelj u *Gorskom vijencu* označava pojedinačnim nazivima ostalih zvijeri ili jednostavno skupnim nazivom "zvijeri", od kojih treba štiti stada ovaca (usp. npr. st. 1153. – 1166.). Politički i socijalno gledano, taj dualizam, kako ga je zacrtao Njegoš, za posljedicu ima činjenicu da se živi u oštro isključivim odnosima prijatelj – neprijatelj. Skupine "svijeta plamena i svjetla" u unutarnjem su odnosu okarakterizirane posebno vjernošću, čašću i posmrtnom slavom, kao i zakonom osvete, dok su "ovisnici o materiji", pripadnici "svijeta tame", okarakterizirani po sudu prve skupine svojim neprijateljstvom prema njoj, i njenom izdajom, na što odgovaraju skupine svijetloga svijeta prezirom i zaboravom. Izvršenje krvne osvete u okviru crnogorske narodne religije nije bilo samo sankcionirano glede obvezanoga osvetnika, tako da se je neizvršenje osvete kažnjavalo izbacivanjem iz zajednice, već je bilo nužno i za posmrtni mir žrtve koju treba osvetiti. Crnogorski narod u primjeni te vrste religijsko-metafizičkoga dualizma predstavlja skupinu "svijeta plamena i svjetla" čije vjerno očuvanje zamišljenoga pratipičnoga srpstva otvara put prema religijsko-metafizičkomu otkupljenju i oslobođenju iz zemaljsko-materijalne tamnice, a ujedno i put u "nebesku Srbiju" srpske mitologije. Povijesno u sadašnjosti postojeći protusvijet je u prvom redu Osmanlijsko Carstvo, sa svima koji njemu služe, te u njem imaju i puno građansko pravo, dakle s Turcima i poturčenim stanovništvom. Međutim, onako kako tama mora bježati pred svjetlom kada ono "plamenom", "bakljom", "zrakom" prodire u nju, tako će i borba Crnogoraca donijeti pobjedu. U tom smislu Njegoš u posveti *Gorskoga vijenca* veliča Karađorđa kao "plamen koji svijetli Srbima i čudesan plamen baklje koji im daje život" (usp. st. 29. – 34.).

Ep *Smrt Smail-age Čengića* uglavnom zaključuje pjesničko stvaralaštvo Ivana Mažuranića. Njegov posljednji opsežniji članak je već politički članak: poziv na mirno reguliranje odnosa Ugarske i Hrvatske. To je zapravo u umjetničkoj prozi pisan apel *Hèrvati Madjarom: Odgovor na proglašene njihove od ožujka mieseca i travnja 1848.* (Karlovac, 1848.; pretisak: Karlovac, 1994.) iz godine revolucije koja je politički donijela brojne posljedice; taj apel je iste godine tiskan u Zagrebu na mađarskom jeziku (*A Horvatok à Magyaroknak*). Književno gledano, to je djelo također uzoran obrazac koji utire razvojni put novomu svehrvatskomu književnomu jeziku. Sadržajno on uvjerljivo predstavlja mirni suživot u slobodi i pravdi za sve narode, u danom slučaju posebno za Hrvatsku i Hrvate u odnosu prema Ugarskoj i Mađarima. Jezik je, kao i u epu *Smrt Smail-age Čengića*, lapidaran, jezgrovit i sentencijski sažet. Ali u svoje vrijeme, taj apel nije postigao povijesni učinak kakav je trebao postići.

Međutim, s 1848. godinom također počinje ona politička karijera Ivana Mažuranića koja je znatno utjecala na daljnju povijest Hrvatske, naime putanja najprije pravnika i saborskoga zastupnika, zatim od 1861. do 1865. god. dvorskoga kancelara, od 1871. do 1873. god. predsjednika Hrvatskoga sabora te konačno od 1873. do 1880. god. hrvatskoga bana. Mažuranić je kao kancelar 1862. god. proglasio obveznom za škole slovo- i pravopis koje je predložio Ljudevit Gaj 1835. god. [205: 189–190], [288: 167–168] To se je dogodilo usprkos preporukama Bečkoga književnoga dogovora iz 1850. god. koji je i Mažuranić onda potpisao. Kulturnopolitičko djelovanje Mažuranića bilo je tim djelotvornije što je on od 1858. do 1872. god. bio predsjednik Matice ilirske koja je potom preimenovana u Maticu hrvatsku. Općenito je dvorska kancelarija, s Ivanom Mažuranićem kao kancelarom, služila nacionalnoj obnovi kulturnih i političkih institucija u Hrvatskoj, u okviru čega je hrvatski jezik pravno proglašen službenim. Mažuranić je kao ban reformirao hrvatski obrazovni i školski sustav te je u Zagrebu 1874. god. otvoreno prvo sveučilište, i to ne prvo samo u Hrvatskoj, već prvo u Južnih Slavena. Svoje banovanje Mažuranić je prekinuo 1880. god. Povod tomu bila je nemogućnost postizanja ujedinjenja cjelovite Hrvatske, dakle ujedinjenja pogotovu trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije sa sjevernim hrvatskim primorskim područjima i vojnim pograničnim područjima pod zajedničkom vladom. Svoj zadnji politički govor Mažuranić je održao kao pripadnik oporbe u Hrvatskom saboru 1886. god. Taj je govor bio usmjeren protiv zagovornika i pristaša mađarske hegemonije, dakle protiv mađarona.⁷²

Mažuranićev prijelaz s pjesničkoga i općeknjiževnoga djelovanja na političko djelovanje koncem 1840-ih dogodio se je istovremeno s prijelazom iz 2. u 3. razdoblje u povijesti hrvatskoga kao zasebnoga jezika i serbokroatizma. Stoga Ivan Mažuranić pripada obama razdobljima. Tim je

---

⁷² O Mažuranićevoj politici ujedinjenja Hrvatske u gotovo 40 godina od 1848. do 1886. god. usp. [53: 222–223]; u svojem govoru 1886. god. Mažuranić je ukorio i Armina Pavića, svojega bivšega pristašu, a tada pristašu bana Khuena Hédervárya, koji ga je napao zbog njegove hrvatske integracijske politike. Srpska strana još je 100 godina nakon početaka serbokroatizma u jednom članku preko svake mjere napadala Ivana Mažuranića zbog te politike. [388: 357–362]

ujedno određen osnovni karakter obaju razdoblja: 2. razdoblje karakterizira dominacija jezičnoga stvaralaštva i oduševljenja pri razvoju svehrvatskoga književnoga jezika; 3. razdoblje karakterizira dominacija lingvističko-filološkoga razrađivanja, kao i standardizacije te jezičnopolitičkoga raspravljanja o danoj jezičnoj situaciji u Habsburškom Carstvu, ali i sa sve većim pritiskom serbokroatizma. S obzirom na izdavačku povijest *Osmana* Ivana Gundulića (Dubrovnik, 1826.; Budimpešta, 1827.; Zagreb, 1844.) s Mažuranićevom dopunom 14. i 15. pjevanja, u osobi i djelovanju Ivana Mažuranića čak je povezano i prvo s drugim razdobljem. Ivan Mažuranić tako ujedno predstavlja personifikaciju povijesno dalekosežne povezanosti hrvatske književnojezičnosti.

2.2.6. Funkcionalni i jezičnopolitički problemi hrvatskoga jezika u javnoj uporabi

Razvoj novoga svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika u 2. razdoblju nije određen samo preuzimanjem vodstva štokavskoga narječja, koje je postalo prvorazredna lektalna norma, kao i popratnom konkurencijom između ijekavskoga i ikavskoga novoštokavskoga, već i preuređenjem postojećih međujezičnih odnosa funkcionalne dominacije u Jugoistočnoj Europi, a posebice u višejezičnom Habsburškom Carstvu. Upravo je to preuređenje međujezičnih odnosa bio jedan od glavnih jezičnopolitičkih ciljeva ilirskoga pokreta. Suparnički isključivo dominantni ili sudominantni jezici izvan Osmanlijskoga Carstva bili su, povijesno se izmjenjujući prema državnopolitičkomu teritoriju i funkcionalnim područjima: mađarski, talijanski, njemački i latinski. Latinski je i u 2. razdoblju na hrvatskom jezičnom području bio prvorazredni jezik višega obrazovanja, filozofije i znanosti, dijelom i lijepe književnosti i pjesništva, kao u znatnoj mjeri i uprave, sudstva te politike. Kao svefunkcionalni jezik univerzalne Katoličke crkve latinski je imao odgovarajuću višestoljetnu sveeuropsku tradiciju, koja se je također njegovala i razvijala na hrvatskom jezičnom području.

Univerzalni latinski je k tomu u triglosijskom suodnosu s hrvatskim i dotičnim drugim jezičnopolitički dominantnim jezikom donekle zaštitio hrvatski jezik od jezične mađarizacije, talijanizacije i germanizacije. Nakon što je ograničavanjem na liturgijske i usko definirane crkvene funkcije hrvatski crkvenoslavenski jezik izgubio svoju upotrebljivost kao polivalentan i višefunkcionalan književni jezik te nakon nestanka glagoljizma, ta je privremena zaštita, koju je pružao latinski jezik, postala sve važnijom za razvoj novoga svehrvatskoga općega književnoga i standardnoga jezika, razmjerno represivnu pritisku koji su vršili dotični drugi dominantni jezici u 2. razdoblju.

Tako Ugarska 1790. god. nije uspjela uvesti mađarski jezik kao službeni u Hrvatsku i Slavoniju na zajedničkom saboru u Budimpešti jer su se hrvatski zastupnici dogovorno suprotstavili tomu pokušaju te su inzistirali na latinskom koji je bio u uporabi kao službeni jezik. Hrvatski su

zastupnici inzistirali na latinskom kao obveznom školskom predmetu i 1805. god. na zajedničkom saboru u Požunu (Bratislava) te su odbili mađarski zahtjev za obveznom nastavom mađarskoga jezika. Mađarski je jezik obveznim predmetom u školama postao tek 1827. god. odlukom Hrvatskoga sabora. Ugarska je ponovo u razdoblju između 1832. i 1839. god. pokušavala uvesti mađarski kao službeni jezik u Hrvatsku i Slavoniju. Ali, ti pokušaji također nisu uspjeli, među inim, zbog otpora hrvatskoga kralja Ferdinanda V. Kao smjernicu hrvatskim zastupnicima na zajedničkom saboru 1832. i 1836. god. u Požunu grof Janko Drašković (1770. – 1856.) objavio je u Karlovcu 1832. god. svoju knjižicu *Disertacija iliti Razgovor: Darovan Gospodi Poklisárom Zakonskim y buduchjem Zakonotvorzem Kraljevinah nas(h)ih: Za buduchu Dietu Ungarsku odaslanem derxan po jednom Starom Domorodzu Kraljevinah ovih*, u kojoj se zahtijeva hrvatski kao službeni jezik u državno-politički ujedinjenoj Hrvatskoj.⁷³ Taj službeni hrvatski trebao je biti (novo)štokavski. Ivan Kukuljević Sakcinski u Hrvatskom je saboru 2. svibnja 1843. god. održao govor na hrvatskom jeziku, u kojem je zahtijevao zamjenu latinskoga hrvatskim jezikom kao službenim jezikom državnih službi i školstva u Hrvatskoj i Slavoniji. Ali, taj je prijedlog Hrvatski sabor odbacio kao preuranjen te ga je prihvatio tek 23. listopada 1847. god. u sklopu ondašnje jezične politike. U odnosu prema Ugarskoj taj se je prijedlog mogao politički u potpunosti ostvariti tek 1868. god. na osnovi Hrvatsko-ugarske nagodbe. Zaključak Hrvatskoga sabora od 23. listopada 1847. god. je godinu dana kasnije potvrdio Sabor Kraljevine Dalmaticije, Hrvatske i Slavonije.⁷⁴

Na zajedničkom saboru od 1843. do 1844. god. u Požunu zagovornici i pristaše mađarske politike ponovo su pokušali mađarski jezik uvesti u Hrvatsku kao jezik javne službe i školstva. Ali, početkom 1845. god. kralj je opet dopustio javnu uporabu ilirskoga nazivlja te je posebno odobrio osnivanje katedre "za ilirski jezik i književnost" na Zagrebačkoj akademiji (Kraljevska akademija znanosti, Regia Scientiarum Academia). Osim toga je početkom 1845., točnije 5. siječnja 1845. god., određeno da cenzori moraju biti rođeni Hrvati ili pak oni koji dobro znaju hrvatski književni jezik, kao i da ukupna hrvatska cenzura bude podložna isključivo hrvatskomu banu. Hrvatski sabor je tako 23. listopada 1847. god., sukladno zahtjevu banova zamjenika, biskupa Jurja Haulika, odredio da hrvatski ima biti uveden u sve škole kao nastavni jezik te da ima postati službeni jezik čitave trojedne kraljevine (Regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae). Hrvatski izaslanici su za zajednički sabor od 1847. do 1848. god. u Požunu dobili odgovarajuće upute. Ali, Ugarska je zahtijevala uvođenje mađarskoga jezika kao službenoga u Hrvatskoj i Slavoniji što je hrvatski kralj

---

⁷³ U okviru Habsburškoga Carstva ujedinjene bi trebale biti: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojna krajina, Rijeka, takozvana Turska Hrvatska na sjeverozapadu Bosne, kao i Slovenija i Koruška, ukoliko u Koruškoj živi slavensko stanovništvo. Ta državno-politička cjelina je kao hrvatska regija u Habsburškom Carstvu trebala biti potpuno ravnopravna u državnompravnim smislu s Ugarskom.

⁷⁴ Prvi hrvatski govor u Hrvatskom saboru 1832. god. održao je hrvatski general u austrijskoj službi Juraj (Đuro) Rukavina (1777. – 1849.); Kukuljevićev govor, koji se obično smatra prvim hrvatskim govorom u Saboru, prema tomu je zapravo drugi, ali povijesno djelotvorniji. [304]

Ferdinand V. odbio. Njegov nasljednik na prijestolju hrvatskoga kralja, car Franjo Josip I. doduše je 1850. god. službeno potvrdio da u Hrvatskoj i Slavoniji službeni jezik treba biti hrvatski, a ne mađarski, ali u okviru političkih događaja za vrijeme austrijskoga ministra unutarnjih poslova Alexandra Antona Rittera von Bacha došlo je do toga da je 1854. god. kao službeni jezik uveden njemački. Završetkom apsolutističkoga i centralističkoga Bachova režima u Habsburškom Carstvu 1859. god. mogla se je od 1860. god. uvesti nova jezična politika u svrhu ozakonjenja statusa hrvatskoga kao službenoga jezika u trojednoj kraljevini. U okviru Hrvatsko-ugarske nagodbe ta je jezična politika 1868. god. dovela do državne zajednice između Hrvatske i Slavonije s jedne strane i Ugarske s druge, što je bilo od znatne koristi za čitavu trojednu kraljevinu. Ugarska je za politička područja na kojim je Hrvatska imala suverenitet, kao i za tijela zajedničke uprave, priznala hrvatski kao službeni jezik. Tako je zaštitni krov latinskoga jezika kao službenoga jezika hrvatskomu jeziku uspješno ostavio otvorenom opciju službenoga jezika.⁷⁵

Na panonsko-kontinentalnom hrvatskom jezičnom području, protivnik statusu hrvatskoga kao službenoga jezika bio je mađarski jezik. Na dalmatinsko-jadranskom hrvatskom jezičnom području, koje je uključivalo i Istru, suparnički je jezik bio italomanski čiji je nosilac najprije bila Mletačka Republika, a potom Italija, dakle mletački, odnosno talijanski. Dok mađarski nije imao nikakav relevantan etnički temelj na hrvatskom jezičnom području, na dalmatinsko-jadranskom prostoru od davnina je postojao značajan, dobro asimiliran romanski udio stanovništva koji je živio, usprkos imperijalnoj politici Mletaka, sa slavenskim stanovništvom u plodnim jezičnim dodirima. Ta je talijansko-hrvatska (kao kasnije i talijansko-slovenska) jezična konstelacija postala uzrok ozbiljnih političkih sukoba tek od početka 19. st. i to u Istri te na najsjevernijim dijelovima jadranske obale, završno s Rijekom, kao i na kvarnerskim otocima. U Dalmaciji su već u vrijeme od 1806. do 1810. god., nakon što je Napoleon I. osvojio Mletke, Istru i čitavu Dalmaciju sve do Kotorskoga zaljeva, uključujući i jadranske otoke, francuske okupatorske snage za službeni jezik postavile talijanski. Čak i nakon što je Austrija ponovo osvojila Istru 1813. god., ondje je zadržan privilegiran i dominantan status talijanskoga jezika. Nakon stvaranja austrijske jadranske regije s glavnim upravnim gradom Trstom, kojoj su pripali Istra i kvarnerski otoci, ukinuto je glagoljaško bilježništvo u korist talijanskoga. Ali, kao jezik sudstva i službeni jezik većine viših ustanova postavljen je njemački, a ne talijanski. Ta austrijska jadranska regija postojala je kao upravno-politička jedinica do 1861. god.

Najmanje sukoba donijela je jezična konstelacija hrvatskoga s njemačkim. Istovremeno je taj jezični dodir bio vrlo plodonosan, a to je imalo odjeka te je bilo djelotvorno za razvitak novoga

---

⁷⁵ O proklamiranju hrvatskoga jezika kao službenoga i o ostvarivanju istoga putem odgovarajućih zaključaka Hrvatskoga sabora 1861. god. kao i za vladavine bana Josipa Šokčevića (1861. – 1867.) vidi [104]; hrvatski je jezik tako od 1861. god. postao jedini službeni i javni jezik na pravnoj osnovi u čitavoj trojednoj kraljevini (i to na svim razinama, dakle u državnoj službi, obrazovanju, crkvi i javnim ustanovama).

svehrvatskoga književnoga jezika i u 3. razdoblju. Ta djelotvornost je bila prvenstveno leksikološke i terminološke naravi na osnovi prevedenica i posuđenica. Još za vladavine carice Marije Terezije kao hrvatske kraljice (1740. – 1780.) u Varaždinu je 1769. god. osnovana prva javna škola za politiku i računovodstvo, a nastavni je jezik bio njemački. Za vladavine njezina sina Josipa II. kao hrvatskoga kralja (1780. – 1790.) na čitavom području njegove vlasti zbog centralističke uprave te egalizacijske kulturne politike došlo je do jezičnopolitičke germanizacije koja je izazvala odgovarajuće snažno protudjelovanje. Njemački je 1784. god. proglašen jedinim službenim jezikom za čitavo to upravno područje. U skladu s tim su poslodavci zahtijevali i odgovarajuće znanje njemačkoga jezika za određena zanimanja. Njemački jezik u Zagrebu je bio posebno snažno prisutan u javnim funkcijama (uprava, znanost, obrazovanje, kazalište, novine, korespondencija, natpisi...), pa se je ponekad govorilo i o "njemačkom Zagrebu", kao na primjer u naslovu knjige Velimira Deželića *Iz njemačkoga Zagreba* (Zagreb, 1902.).

U doba napoleonsko-francuske okupacije i uprave dijelova trojedne kraljevine (1805. – 1813.) u dijelu Hrvatske pod francuskom vlašću (u prekosavskoj Hrvatskoj), naime u dijelu Hrvatske smještenom južno od Save, službeni je jezik bio francuski, iako je u praksi pretežno upotrebljavan njemački ili hrvatski. U Dalmaciji je službeni jezik nadalje bio talijanski. Svi dijelovi trojedne kraljevine pod francuskom okupacijom 1809. god. su upravno-organizacijski udruženi u provinciju Iliriju. Tek nakon što su ti dijelovi Hrvatske opet dospjeli pod austrijsku vlast 1813. god., službeni jezik opet je postao njemački i to nakon 1815. god. u okruzima i gradovima. Nakon preuređenja bivše francuske provincije Ilirije 1816. god. u Kraljevinu Iliriju na osnovi patenta austrijskoga cara Franje I., nekadašnja francuska okupacijska zona, prekosavska Hrvatska, kao carski i kraljevski "okružni kapetanat", dopala je pod upravu Primorskoga gubernijata u Trstu. U Kraljevini Iliriji njemački je bio službeni jezik za sve javne poslove.

Sve u svemu se 2. razdoblje, unatoč velikoj isprepletenosti događaja, povijesno može okarakterizirati kao razdoblje daljnjega intenziviranja hrvatske etničke, jezične, kulturne i političke obnove. Taj razvoj je dosegao svoje vrhunce u zadnjim dvama desetljećima toga razdoblja, naime u razdoblju od 1830. do 1850. god. Nastojanje da se od hrvatskoga naroda, po mogućnosti u cjelini, stvori državno-politički snažno integrirana i suverena nacija, u 2. razdoblju je postalo javna želja koja je općenito bila podupirana. U to je ubrajano i korpusnolingvističko oblikovanje novoga svehrvatskoga općega književnoga i standardnoga jezika, kao i njegova funkcionalnolingvistička izgradnja zajedno s dobivanjem statusa službenoga i nastavnoga jezika te stvaranje odgovarajućih kulturnih i jezično-obrazovnih ustanova kao i ujedinjenje u cjelovitu Hrvatsku po mogućnosti svih povijesnih hrvatskih zemalja, naime Dalmacije, civilne Hrvatske, Slavonije, Istre, Vojne krajine u užoj Hrvatskoj i u Slavoniji, kao i tzv. Turske Hrvatske, naime sjeverozapadne Bosne s područjem između Une i Vrbasa, sa Zagrebom kao glavnim gradom te Hrvatskim saborom i banom kao

najvišim političkim upravnim organima. Ova zadnja nastojanja posebno su postala aktualna za Dalmaciju nakon propasti Mletačke Republike 1797. god. te Istru, kvarnerske otoke, područje Rijeke kao i za novoodvojeno hrvatsko područje južno od Save (prekosavska Hrvatska) nakon što je austrijski car Franjo I. stvorio Kraljevinu Iliriju 1816. god. Prekosavska Hrvatska je 1822. god. opet vraćena Hrvatskoj. Za Dalmaciju i slavonsku Vojnu krajinu politički odlučujuća institucija za ostvarenje tih nastojanja bio je od 1825. god. zajednički sabor Hrvatske i Slavonije s Ugarskom, koja je bila, međutim, odlučan protivnik takva ujedinjenja.

Jedan od najodlučnijih iliraca, pristaša i suradnika Ljudevita Gaja, pa tim i najodlučniji borac za to ujedinjenje, bio je Ivan Kukuljević Sakcinski (1816. – 1889.).⁷⁶ Njegov etnički stav bio je svehrvatski i ograničeno južnoslavenski, geopolitički velikohrvatski, a državno-politički austroslavenski. Ta Kukuljevićeva odlučna usmjerenost ujedinjenju bila je uzrokovana činjenicom da je on pri svojem ekstenzivnom studiranju povijesti Hrvata te dijelom i Južnih Slavena bio upozoren na jaku neslogu i zavađenost u povijesnom djelovanju tih naroda. Stoga se je i zalagao za ujedinjenje svih hrvatskih područja u trojednoj kraljevini, uključujući i Istru, Rijeku i Tursku Hrvatsku. Njegov jugoslavizam imao je za cilj Slovence u Kranjskoj, Koruškoj i Štajerskoj kao etnički bliske "rođake" ujediniti s Hrvatima; njima su se još trebali pridružiti i preostali Južni Slaveni u Habsburškom Carstvu, naime Srbi koji su živjeli u Ugarskoj. Tako je od toga svega trebao nastati "jugoslavenski narod"; istovremeno se je na tom putu trebao ponovo uspostaviti dobar odnos između Nijemaca i Slavena u Habsburškom Carstvu. Dakako da je to postavljanje ciljeva bilo puko očitovanje namjera i izražavanje želja, i nije bilo empirijsko-teoretski ni praktično-politički razrađeno. Kukuljević je, što se jezične politike tiče, od 1843. god. radio na zamjeni latinskoga štokavskim hrvatskim kao službenim jezikom u trojednoj kraljevini. U Hrvatskom saboru on je 2. svibnja 1843. god. održao djelotvoran govor na hrvatskom štokavskom; istovremeno je u njem pozivao na uvođenje hrvatskoga jezika u javne službe. To je bio drugi govor u Saboru uopće na

---

⁷⁶ O hrvatskom govoru Ivana Kukuljevića Sakcinskoga kao zastupnika u Hrvatskom saboru, održanom 2. svibnja 1843. god., te o relevantnosti javne i posebice službene uporabe hrvatskoga jezika za njegov daljnji razvoj usp. i [36: 237–239].

Ivan Kukuljević Sakcinski sa svojim djelovanjem kao političar, politički publicist, izdavač, skupljač arhivskih materijala i pjesnik, pripada i 2. i 3. razdoblju. Ali, težište njegova rada relevantno za našu tematiku jest ipak u 2. razdoblju, pri čemu je vrhunac njegovih političkih aktivnosti u 1848. god. Te je godine postao članom Vlade, naime članom Banskoga vijeća, objavio je niz političkih članaka te je sudjelovao na Slavenskom kongresu, na kojem je u manifestu upućenom europskim narodima zahtijevao da se Habsburško Carstvo preobrazi u federaciju ravnopravnih naroda. Iste godine Kukuljević je uspostavio kontakt sa srpskim knezom Aleksandrom Karađorđevićem, sinom Karađorđa Petrovića i to u svrhu saveza s Josipom Jelačićem koji je od 23. ožujka 1848. god. bio ban Hrvatske i Slavonije te komandirajući general Hrvatske i Vojne krajine. Konačno se je Kukuljević 1848. god. povodom okupljanja vojvodanskih Srba u Srijemskim Karlovcima zauzeo i za povezivanje tih Srba s trojednom kraljevinom. Glede toga stupio je u kontakt sa srpskim patrijarhom Josifom Rajačićem, s kojim je kasnije, točnije 1861. god., dospio u oštar sukob oko etničke pripadnosti stanovnika Vojne krajine. Patrijarh je te stanovnike proglasio Srbima jer samo su mu kajkavski Hrvati bili Hrvati, a Kukuljević je ta područja etnički ocijenio hrvatskima; usp. [61: 166–168, 341, bilj. 195]. U 3. razdoblje spada njegova djelatnost kao izdavača *Arkiva za povjesnicu jugoslavensku* (1851. – 1875. god.: 12 svezaka), kao potpredsjednika Matice ilirske (1851. – 1858.), odnosno nakon njezine reorganizacije i preimenovanja 1874. god. kao prvoga predsjednika Matice hrvatske (1874. – 1889.).

hrvatskom jeziku; prvi je, kao što smo već spomenuli, održao Juraj (Đuro) Rukavina 1832. god. Hrvatski sabor je 23. listopada 1847. god. odlučio da će cilj njegove jezične politike biti uvođenje (štokavskoga) hrvatskoga kao službenoga jezika ("diplomatičkoga jezika"). Bečki književni dogovor iz 1850. god. Kukuljević je supotpisao. Cilj koji je Kukuljević posebno energično nastojao ostvariti u praktičnoj politici, bio je novi poredak državno-političkih odnosa između Hrvatske i Ugarske u smislu austroslavizma. Naime, Ugarska je i nakon revolucije 1848. god. nastavljala nacionalističko-liberalnu hegemonističku politiku Državnoga sabora (Ustavotvorne skupštine) od 1847. do 1848. god. koja je bila i politika Lajosa Kossutha. Prema njoj, trebala bi postojati samo jedna državna nacija, naime mađarska, te se je stremilo pripajanju trojedne kraljevine Ugarskoj, a uz ukidanje Hrvatske.

U godini revolucije (1848.) Ivan Kukuljević Sakcinski i Ljudevit Gaj artikulirali su *Želje hrvatskog naroda* za državno-političkim ujedinjenjem Hrvatske, Slavonije, Dalmacije s Rijekom i Vojne krajine. Te *Želje hrvatskog naroda* su razrađene u program od 30 točaka u *Zahtijevanjima naroda (Zahtievanja naroda)* koja su usvojena na narodnoj skupštini 25. ožujka 1848. god. Već dan kasnije, 26. ožujka, krenulo je iz Zagreba u Beč hrvatsko poslanstvo od oko 400 osoba. U okviru toga poslanstva Bogoslav je Šulek, autor važnih hrvatskih rječnika, 31. ožujka 1848. god. podastro "Zahtievanja naroda" hrvatskomu kralju u Beču, caru Ferdinandu V. Osim zahtjeva za ponovnim teritorijalnim ujedinjenjem, u 6. zahtjevu posebno je traženo uvođenje hrvatskoga jezika kao službenoga jezika čitave uprave i kao nastavnoga jezika svih školskih i obrazovnih ustanova, a u 30. zahtjevu tražena je uporaba hrvatskoga kao službenoga jezika Katoličke crkve u trojednoj kraljevini. [61: 152]⁷⁷ Te *Želje hrvatskog naroda* i *Zahtijevanja naroda* doveli su doduše 1849. god. na osnovi novoga oktroiranoga ustava cara Franje Josipa I., nasljednika Ferdinanda V. na prijestolju hrvatskoga kralja (1848. – 1916.), do državno-pravne nezavisnosti Hrvatske i Slavonije kao i hrvatskoga sjevernoga primorskoga područja zajedno s Rijekom, ali nisu doveli do ponovnoga državnoga ujedinjenja s Dalmacijom. S druge pak strane Josip Jelačić (1801. – 1859.) kao ban Hrvatske i Slavonije i kao ujedno jedini guverner Dalmacije i Rijeke uspio je 1848. god. ujediniti sva hrvatska područja unutar granica Habsburške Monarhije pod jednu jedinu Vladu u Zagrebu. Ali, potpuno državno ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom dogodilo se je tek 1918. god. u okviru novoosnovane Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Na Slavenskom kongresu 1848. god. u Pragu, koji je služio za promidžbu političkih ciljeva austroslavizma i panslavizma, ilirci su doduše zastupali Hrvate, ali su brojčano među Južnim Slavenima prevladavali Srbi, pri čemu je Vuk

---

⁷⁷ Začudo, 30. zahtjev sadrži i zahtjev za ukidanjem celibata u Katoličkoj crkvi, ali adresat toga zahtjeva može biti samo univerzalna Katolička crkva i njegovo obrazloženje ne može uslijediti u okviru etničkih i nacionalnih granica obrazloženja ostalih zahtjeva. U tom zahtjevu do izražaja dolaze začetci ekstremnoga nacionalizma i totalitarne državne težnje za moći jer on implicira začetke državne i nacionalne "Crkve" s tendencijom institucijskoga cezaropapizma.

O političkom programu hrvatske suverene državnosti s konfederalizacijom Habsburške Monarhije, posebice u godinama 1848. i 1849. vidi [237] i [238].

Karadžić imao vodeću ulogu; predsjednik južnoslavenske skupine bio je Pavle Stamatović (1805. – 1863.) iz Novoga Sada, srpski pravoslavni svećenik, panslavenski publicist i propagandist kao i povjerenik srpskoga patrijarha Josifa Rajačića u pregovorima s Josipom Jelačićem. On je zajedno s ilircem Stankom Vrazom, koji se je, međutim, prijavio kao Slovenac, bio potpredsjednik toga kongresa.

Ta državno-politička nastojanja oko ponovnoga ujedinjenja i suvereniteta bez sumnje su bila potrebna i za zadovoljavajući razvoj obnovljenoga svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika. Bez ostvarenja tih nastojanja ne bi se mogle ostvariti ni važne mogućnosti funkcionalne izgradnje, te ne bi bilo moguće ni njihovo svehrvatsko širenje i inkorporiranje u hrvatsku jezičnu zajednicu kao cjelinu. Cilj izgradnje bilo je učinkovito funkcioniranje u svim važnim područjima hrvatske jezične zajednice kao lingvističkoga živućega sustava, pri čemu su osim vlastite hrvatske književnojezične tradicije kao mjerilo u obzir uzimani i drugi europski književni jezici, kao što su latinski, njemački i francuski. Tako je u suodnosu s političko-povijesnim razvojem u 2. razdoblju došlo i do važnih sociolingvističkih razvoja i postignuća. To su primjerice razvoj tiskarstva zajedno s problemima dodjele dozvole za tiskanje; institucionaliziranje nastave jezika, jezičnoga obrazovanja, sveučilišne filologije, općenitoga njegovanja jezika kao i osnivanje institucija umjetničke jezične kulture; postavljanje hrvatskoga za primarni jezik nastave i neograničeno nacionalni službeni jezik, kao i deklariranje hrvatskoga jezika hrvatskim nacionalnim simbolom.

Širenje hrvatske književnosti znatno je poticala biskupska tiskara i knjižara u Zagrebu koju je 1794. god. osnovao biskup Maksimilijan Vrhovac (1752. – 1827.), a koja se je održala do 1824. god. Nakon desetogodišnje germanizacijske politike (1780. – 1790.) cara Josipa II., hrvatskoga kralja, takvo je djelovanje bilo tim važnije. Uz to je Vrhovac 1813. god. pozvao hrvatske duhovnike da skupljaju djela hrvatske književnosti i hrvatsko jezično blago; Hrvatskomu Saboru Vrhovac je 1815. god. preporučio da uvede "ilirski jezik" kao jezik Sabora. Tu preporuku je kasnije (1847.) u Saboru s još jačom naglašenosti iznio Vrhovčev nasljednik na Zagrebačkom biskupskome duhovnom stolu, naime Juraj de Varalya Haulik (biskup 1837. – 1869.; nadbiskup od 1852. god.), i to kao zahtjev da u javnim i službenim jezičnim funkcijama hrvatski jezik stupi na mjesto latinskoga; taj je zahtjev bio usmjeren protiv mađarske jezične politike. [70: 35–36] Ljudevit Gaj je 1837. god. dobio dopuštenje da u Zagrebu otvori tiskaru. S neobveznim predavanjima o hrvatskom jeziku kao "materinskom jeziku" Hrvata, Matija Smodek je 6. studenoga 1832. god. na Kraljevskoj akademiji znanosti u Zagrebu započeo poučavanje hrvatskoga jezika na visokoškolskoj razini. Međutim, u tom je odmah vidljiv i teški položaj hrvatskoga jezika. Naime, početkom 19. st. nije postojala nijedna hrvatska srednja škola. Ni na jednoj hrvatskoj gimnaziji nije postojala nastava hrvatskoga jezika. Na upravo spomenutoj Zagrebačkoj akademiji od 1830-ih pa sve do 1840-ih nije

bilo nijednoga profesora Hrvata. I dok su se na njoj održavala predavanja o mađarskom jeziku i književnosti, mađarska strana se je pobunila protiv predavanja Smodeka o hrvatskom jeziku koje za studente nije bilo obvezno. [53: 39]⁷⁸ Hrvatski sabor je 1840. god. u Zagrebu odlučio zamoliti hrvatskoga kralja da na Zagrebačkoj akademiji i u svim gimnazijama uvede katedre, odnosno nastavu novoštokavskoga hrvatskoga jer taj kao važan etnički element hrvatskoga naroda pripada nacionalnoj kulturi. Takav kulturni i jezičnopolitički razvoj pratili su, a dijelom i potaknuli, još prije gore navedenih *Želja hrvatskog naroda* i *Zahtijevanja naroda* pozivi i programski članci kao što je onaj pjesnika i diplomata Antuna Mihanovića (1796. – 1861.) pod nazivom *Rech domovini o hasznovitozti pisanja vu domorodnom jeziku* (Beč, 1815.); Mihanović je uostalom 1817. god. u Mlecima otkrio rukopis Gundulićeva *Osmana* što je 1826. god. dovelo do prvoga izdanja toga epa, a to je bilo vrlo poticajno za hrvatski duhovni, jezični i književni preporod. Nadalje treba tu spomenuti poziv Ivana Derkosa (1808. – 1834.) *Genius patriae super dormientibus suis filiis, seu Folium patrioticum, pro incolis regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae in excitandum excolendae linguae patriae studium* (Zagreb, 1832.). Jedan od takvih programskih članaka je i štokavskim narječjem pisana *Disertacija iliti Razgovor: Darovan Gospodi Poklisárom Zakonskim y buduchjem Zakonotvorzem Kraljevinah nas(h)ih: Za buduchu Dietu Ungarsku odaslanem derxan po jednom Starom Domorodzu Kraljevinah ovih* (Karlovac, 1832.) autora grofa Janka Draškovića (1770. – 1856.) koja je već dvije godine kasnije objavljena i na njemačkom jeziku u Leipzigu.⁷⁹ Povjesničar i katolički svećenik Ivan Švear (1775. – 1839.) objavljivao je u razdoblju od 1839. do 1842. god. u Zagrebu prvi hrvatski povijesni prikaz na novoštokavskom hrvatskom pod apelirajućim naslovom *Ogledalo Iliriuma* (sv. 1. – 3.: povijest Južnih Slavena "Od potopa" do god. 1114.; sv. 4.: "Od god. Isukersta 1114. do god. 1790."). To *Ogledalo Iliriuma* čitalo se je u svim hrvatskim zemljama.

Vodeće publicističko glasilo za stvaranje javnoga nacionalnoga i jezičnopolitičkoga mišljenja bile su Gajeve *Novine Horvatzke* s književnim prilogom *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*. Počele su izlaziti u Zagrebu 1835. god., i to najprije na kajkavštini, a od 1836. god. na književnoj štokavštini. Te im je godine u skladu s ilirskim, odnosno svehrvatskim programom izmijenjen prvotni regionalni naslov u *Ilirske narodne novine* s prilogom *Danica ilirska*. Tu promjenu naslova u *Ilirske narodne novine* i *Danica ilirska* Gaj je proveo bez potrebnoga Vladina odobrenja. Agitacija takozvanih mađarona, pristaša mađarske hegemonije, dovela je na osnovi nedostatka odobrenja ilirskoga nazivlja do zabrane javne uporabe bilo kakvih ilirskih oznaka i simbola, uključujući i grb ilirizma (uzdužno prepolovljen štit sa šestokrakom zvijezdom iznad polumjeseca

⁷⁸ O uvođenju hrvatskoga jezika kao predmeta na visokoškolskoj razini vidi prilog Milana Moguša *O uvođenju hrvatskoga jezika na visoko učilište u Hrvatskoj i u Hrvatski sabor* u [304].

⁷⁹ Izvorni naslov *Disertacije* napisan je gotičkim latiničkim pismom. U tom se pismu za /s/ rabi posebno malo slovo, odnosno posebno veliko slovo, koja su oba transliterirana kao *s*, odnosno *S*. Kako bi se naznačila uporaba slova *s* u izvorniku za fonem /š/, gore je napisano *s(h)*: *nas(h)ih*.

na lijevom polju i crveno-bijelom šahovnicom, hrvatskim grbom, na desnom polju); tu odredbu izdao je 11. siječnja 1843. god. hrvatski kralj Ferdinand V. Novine su stoga morale 1843. god. promijeniti ime u *Narodne novine*, a prilog *Danica ilirska* opet je dobio svoje prvobitno ime iz 1835. god. *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*. Ime *Narodne novine* ostalo je do 1868. god., dakle godine u kojoj je potpisana za Hrvate nacionalno pogodna Hrvatsko-ugarska nagodba. Suzbijanje ilirizma istovremeno je bilo i suzbijanje svehrvatskoga programa kao i raznih južnoslavenskih političkih ideja. Ilirizam koji se je očitovao u *Danici*, međutim, ostao je vjeran jezičnomu, književnomu i općenito kulturnomu hrvatstvu u njegovim etnički iskonskim područjima: u Banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Slavoniji kao i u hrvatskim dijelovima Bosne i Hercegovine.

Gajeve novine stoga su predstavljale sabirno mjesto za svehrvatski nastrojene priloge koji su stizali od brojnih autora. I dva književno produktivna bosanska franjevca, Ivan Franjo Jukić (1818. – 1857.), koji je od 1850. do 1861. god. i sam izdavao ilirski usmjerene novine imena *Bosanski prijatelj*, i Martin Nedić (1810. – 1895.), privremeni provincijal bosanske franjevačke provincije Bosna Srebrena, objavljivali su kao gorljivi ilirci u Gajevim novinama.⁸⁰ Antun Mihanović je u njima objavio pjesmu *Horvatska domovina* koja je postala hrvatska nacionalna himna, a počinje poznatim stihom "Lijepa naša domovino". Već 1840. god. himnu je uglazbio Josip Runjanin (1821. – 1878.); kao hrvatska nacionalna himna po prvi put je otpjevana u Zagrebu 1891. god. Ta je pjesma napisana na novoštokavskom hrvatskom, iako je rođeni Zagrepčanin Mihanović bio kajkavac, a i jezik *Danice* je još bio prije svega kajkavski; pjesma je osim toga pisana Gajevom novom ortografijom s diakritičkim znakovima.⁸¹ Svesrpski i serbokroatizmu usmjereni filološki stavovi Josefa Dobrovškoga, Jerneja Kopitara, Josefa Pavla Šafařika i Vuka Karadžića nisu našli odjeka u *Danici*. [138: 23–24]⁸²

Čitaonica ilirska otvorila je 1838. god. u tijeku ostvarivanja Gajevih ilirskih ideja čitaonice u Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu i Križevcima kao mjesta razmjene političkih stavova i njegovanja

---

⁸⁰ Jukić je umro 1857. god. u Beču i bio pokopan u nepoznati grob. Živeći u progonstvu zadnjih pet godina svoga života, pripremio je i treći broj *Bosanskog prijatelja*, koji je tiskan tek 1861. godine. Iako je drugi svezak *Bosanskog prijatelja* posvetio Omer-paši Latasu, taj ga je protjerao i poslao u zatočeništvo.

⁸¹ Mihanović je nakon toga u jednoj pjesmi (*Glas oli ćut*) izrazio uvjetnu ravnodušnost kada je riječ o dijalektalnoj osnovi novoga svehrvatskoga književnoga jezika, odnosno zastupio višedijalektalni književnojezični nazor što je Gaja navelo da tu pjesmu, iako je ona bila namijenjena *Danici*, ne objavi u njoj. [53: 187] Ta je pjesma objavljena 1837. i 1842. god. na drugom mjestu, a inkriminirani stih glasi:

"Il' onako, il' ovako,
Samo da iz punih prsa,
Samo da iz cijelih srca
Istinito, iskrenito
Jezik javlja duše glas."

⁸² Pretisak prvih petnaest godišta *Danice* (1835. – 1849.) objavljen je u pet svezaka 1970. god. u Zagrebu; taj pretisak je redigirao Ivo Frangeš.

hrvatskoga jezika. Čitaonicu ilirsku je 1838. god. osnovao grof Janko Drašković; on je 1842. god. osnovao i kulturno društvo Maticu ilirsku koje je 1847. god. dobilo ime *Matica hrvatska*, zadržano do današnjega dana. Prvi tajnik obiju ustanova bio je Vjekoslav Babukić. Prvo književnopovijesno važno izdanje Matice ilirske bilo je 1844. god. izdanje *Osmana* Ivana Gundulića s Mažuranićevom dopunom. Od 1847. god. Matica ilirska izdavala je filološko-književna djela u nizu pod naslovom *Kolo*, koji je osnovao Stanko Vraz. U ostvarivanje Gajevih kulturno-političkih ideja pripada i to da je da je Hrvatski sabor 1840. god. preuzeo obvezu da se brine za održavanje Hrvatskoga narodnoga kazališta u Zagrebu.

2.2.7. Načelo višesarječnosti i razgranavanje kroatistike u filološke smjerove

Razvoj svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika prema novoštokavskomu kao (jedinomu) lektalnomu normativnomu tipu toga svehrvatskoga jezika, koji je dakako dijelom tek trebalo izgraditi, odvijao se je u 2. razdoblju uz nastavak razvojnih začetaka iz 1. razdoblja i na osnovi golemih, pod političkom prisilom nastalih migracija. Pritom je, međutim, osnovno hrvatsko načelo višesarječnosti, tj. štokavske, čakavske i kajkavske tronarječnosti cjelovitoga hrvatskoga jezika, ostalo na snazi. Ono je kao književnojezično, intralektalno načelo analogno zadržano unutar svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika, kojemu se je težilo i do kojega se je konačno došlo. Ali, to je zapravo samo nastavak višedijalektalne tradicije ranijih čakavskih, štokavskih i kajkavskih kao i hrvatsko-crkvenoslavenskih regionalnih književnih jezika. Odluka protiv čakavskoga kao lektalne osnove za svehrvatski i odluka u korist pridobivanja čakavskoga jezičnoga područja za štokavski svehrvatski dogodila se je najkasnije na početku 1. razdoblja. Odgovarajuća odluka protiv kajkavskoga dogodila se je sigurno najkasnije u doba uništenja političke i ekonomske moći roda Zrinskih (i Frankopana) od 1671. god., dakle godine u kojoj su Petru Zrinskomu i Franji Krsti Frankopanu odsječene glave u Bečkom Novom Mjestu (Wiener Neustadt). Tim je bila uništena i jezičnopovijesna djelotvornost ozaljskoga književnoga kruga, odnosno kruga književnika i filologa iz Ozlja, sjedišta Zrinskih na sjeverozapadu Hrvatske koji je imao snažnu kajkavsku sastavnicu. [288: 80–88] S druge strane je upitno je li uopće ikada postojala povijesna opcija za kajkavski kao osnovni lektalni tip svehrvatskoga jezika. Pridobivanje kajkavskoga jezičnoga područja, uključujući Hrvatsko zagorje sa Zagrebom kao središtem, za štokavski svehrvatski, bilo je zapravo postignuće Ljudevita Gaja i iliraca, odnosno zagrebačke filološke škole, što znači da se je ono dogodilo tek kasno u 2. razdoblju, naime u drugoj polovici 1830-ih, započevši 1836. godine prijelazom s kajkavskoga na štokavski u Gajevim *Ilirskim narodnim novinama*. Budući da je u gramatičko-morfološkom pogledu jezična koncepcija iliraca sačuvala važne zajedničke crte s kajkavskim književnim jezikom te kako je bila u slovopisno-

pravopisnom pogledu za sve Hrvate manje-više jednako nastala nova situacija, obrana i promidžba daljnje razvoja kajkavskoga književnoga jezika više nisu nailazile na dovoljan odjek da bi se zaustavilo prihvaćanje štokavskoga svehrvatskoga književnoga jezika i na kajkavskom jezičnom području. Protivljenje Ignaca Kristijanovića (1796. – 1884.) i njegovih pristaša stoga je ostalo tek jedna epizoda.⁸³

Osim čakavske, kajkavske i štokavske tronarječnosti, za hrvatski je jezik karakteristična i njegova ikavska, ijekavska i ekavska podijeljenost: čakavski je i ikavski i ekavski, štokavski i ikavski i ijekavski; kajkavski je samo ekavski. Odluka za štokavski tip kao osnovno svehrvatski stoga je najprije uključila tim samim odluku protiv ekavskoga, dok odnos između ikavskoga i ijekavskoga tim još nije bio riješen. Ali, i tu je do izražaja došla izvjesna djelotvornost hrvatskoga osnovnoga organskoga načela lektalne višedimenzionalnosti i to utoliko što su u prvoj kratkoj fazi uzimani u obzir svi hrvatski refleksi općeslavenskoga jata kao moguće fonološke varijante, potom je, dijelom sve do 1870-ih godina ijekavska varijanta bila jedina ortoepski preferirana varijanta, a preostala dva načina izgovora su na zagrebačkoj kroatistici bila dopuštena kao varijante s rubnom valjanošću. To je do izražaja došlo prije svega grafematski, naime uporabom neke vrste varijable s trima fonološkim interpretacijama: najprije uporabom slova *ě* koje je uveo Ljudevit Gaj, a koje su Vjekoslav Babukić i Adolfo Veber Tkalčević, kao filolozi po struci, upotrebljavali kao standardni grafem; zatim uporabom dvoslova *ie* koji je uzet iz dubrovačke abecede i koji su, zbog dalmatinskoga i slavonskoga, ali i kajkavskoga te izvan hrvatskoga jezika i slovenskoga otpora slovu *ě* od kraja 1840-ih posebice upotrebljavali Ivan Mažuranić i Bogoslav Šulek, kao i Matica ilirska kao zamjenu za *ě*. Pritom je dvoslov *ie* transkripcijski više odgovarao želji ikavskih i ekavskih govornika nego slovo *ě*, pa je stoga i mogao potisnuti slovo *ě*. Dakako da je i dvoslov *ie* naišao na otpor u Ante Kuzmanića i njegovih pristaša jer su se bojali da će se on lakše prihvatiti u Dalmaciji, pa su osjećali da je ugroženo ostvarivanje njihova programa uvođenja ikavskoga, a ne ijekavskoga štokavskoga kao osnovnoga tipa svehrvatskoga književnoga jezika: Uvođenje bi digrafa *ie* moglo lako uvesti ijekavski u Dalmaciju. Niti na Karadžićevo pisanje nastavljeno razlikovanje između *ie* za duge slogove s nasljednikom jata i *je* za kratke slogove ne bi bilo prekinulo tu uređenu triepiju. Tek je prihvaćanje i trigrafa *ije* za /i^e/ i odustajanje od dvoslova *ie* zapravo grafemski presjeklo veze s ikavskim i ekavskim izgovorom. To je prihvaćanje uslijedilo tek u 3. razdoblju kao jedan od prvih uspjeha serbokroatizma. Od početka 20. st., međutim, svehrvatski se jezik našao pred problemom sučeljavanja s novom, neorganskom vrstom "višejezičnosti" odnosno višenarječnosti, naime sa serbokroatistički izmišljenim jezičnim sklopom koji se sastojao

---

⁸³ Ignac Kristijanović, Zagrepčanin, bio je nećak kajkavskoga pjesnika Tomaša Mikloušića (1767. – 1833.). Kao katolički duhovnik koji je u Zagrebu 1851. god. bio imenovan kanonikom, Kristijanović je pisao duhovna, posebice hagiografska djela, ali preveo je i Ezopove basne (*Ezopusheve baszne pohorvatčene*, Zagreb, 1843.). Za našu je tematiku bitna njegova gramatika, objavljena 1837. god. u Zagrebu pod naslovom *Grammatik der kroatischen Mundart*, kao i 1840. god. objavljen prilog *Anhang zur Grammatik der kroatischen Mundart* koji sadrži izričaje i rječnik.

od hrvatskoga ijekavskoga, srpskoga ijekavskoga, i srpskoga ekavskoga. U toj je konstelaciji ubrzo srpski ekavski štokavski počeo potiskivati hrvatski štokavski, ali i srpski ijekavski štokavski. Za razliku od ranijega hrvatskoga štokavskoga u njegovu odnosu prema čakavskomu i kajkavskomu, "srpskohrvatski" je bio određen rigoroznim, isključivo jednonarječnim načelom jezičnoga planiranja.

Takav razvoj su poticali i njim upravljali u 2. i u 3. razdoblju filolozi, književnici, publicisti, pa i političari s odgovarajućim različitim stavovima i ciljevima. Kroatistika se je stoga, s obzirom na te probleme, počevši s ilirizmom, granala u više filoloških pravaca, pri čemu su rasprave filologa i njihovo djelovanje povremeno sličili "borbi filoloških škola". [288: 157]

U 1. razdoblju ostalo je neriješeno kao problem na lektalnoj razini pitanje varijantnolingvističkoga rang-odnosa ikavskoga i ijekavskoga štokavskoga. Ta dvojnost je ostala kao zadaća koju su trebala riješiti sljedeća dva razdoblja, a koja su potom i odlučila protiv ikavskoga. U 1. razdoblju su se ikavski odnosno ijekavski novoštokavski, koji je bio regionalno znatno više ograničen, konačno izborili kao općevažeci lektalni tipovi za književni jezik u Slavoniji i u Bosni i Hercegovini, odnosno u južnoj i jugoistočnoj Hrvatskoj, tj. u jadranskoj Hrvatskoj. Ta ikavsko-ijekavska dvojnost postupno se je preustrojila tijekom 2. razdoblja. Svehrvatski status je početkom 3. razdoblja, naime 1860-ih, dobio ijekavski, dok je ikavski ostao regionalan.

Dakako, taj razvoj nije tekao bez sukoba. Ilirci su, pod vodstvom Ljudevita Gaja (1809. – 1872.) bili odlučni zagovornici prednosti ijekavskoga.⁸⁴ Oni su tražili i podršku u ijekavskih Srba, posebice onih u Hrvatskoj, kao i u Vuka Karadžića. Gramatika pod naslovom *Osnova slovnice slavjanske narčja Ilirskoga* Vjekoslava Babukića, koja je izlazila od 1836. god. u Gajevu književnom prilogu *Danici ilirskoj*, kao narječnu tipološku osnovu za željeni svehrvatski književni jezik uzela je hrvatsku ijekavsku novoštokavštinu. U skladu s tim Babukić je preporučio da se slovo *ě*, koje je upotrebljavao već i Gaj u svojem pravopisnom nacrtu iz 1830. god., prema različitim refleksima općeslavenskoga jata fonološki različito tumači. Kao normu je preporučio, slovo *ě* izgovarati samo ijekavski, tj. kao /je/, odnosno kao jednosložno, diftonško /i^ě/, te je njegov izgovor kao /i/, /e/ ili dvosložno /i-e/ okarakterizirao neobrazovanim, ortoepski neprimjerenim izgovorom. Tu preporuku je kasnije Antun Mažuranić (1805. – 1888.), najstariji brat Ivana Mažuranića, preuzeo za svoje školske knjige *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike* (Zagreb, 1839.) i *Slovnica hèrvatska* (Zagreb, 1859.). Antun Mažuranić, koji je od 1836. god. predavao hrvatski na Zagrebačkoj gimnaziji, bio je uostalom i odlučan protivnik 1850-ih godina iznimno jake jezičnopolitičke germanizacije ondašnjega austrijskoga ministra Alexandra Rittera von Bacha.

---

⁸⁴ O filološkom priznavanju "ilirskoga" djelovanja Ljudevita Gaja i o njegovu prilogu hrvatskomu preporodu vidi [210] i [288: 138–156].

Za ikavski kao osnovu željenoga svehrvatskoga novoštokavskoga književnoga jezika i protiv dotičnoga programa iliraca bili su Ante Kuzmanić (1807. – 1879.) iz Zadra i krug dalmatinskih književnika i filologa okupljenih oko časopisa *Zora dalmatinska* koji je pokrenuo Kuzmanić. *Zora dalmatinska* izlazila je od 1844. god. u Zadru kao književno-odgojno-zabavni nedjeljni list i to izričito na dalmatinskom hrvatskom, dakle na ikavskoj štokavštini. Taj časopis bio je namijenjen širokomu sloju naroda, a posebno seoskomu stanovništvu, siromašnima i radnicima jer obrazovani sloj i intelektualci većim dijelom nisu govorili i čitali hrvatski, već talijanski. Taj časopis stoga nije bio intelektualistički književni časopis. Njegov prvi urednik bio je Ante Kuzmanić; doduše kao stvarni urednik neko vrijeme je djelovao Petar Preradović koji je i sam objavljivao radove u tom listu. Suradnici su bili znatnom dijelom dalmatinski katolički duhovnici. Kuzmanić je 1845. god. privremeno napustio uredništvo *Zore dalmatinske*, ali vratio se je 1846. god. te je ostao urednik od 40. sveska do njezina gašenja 1848. god.⁸⁵

U tijeku 1830-ih i 1840-ih god. iz toga su suparništva proizašle brojne dijelom i snažne publicističke polemike koje je 1844. god. otvorio Šime Starčević svojim stavom protiv uporabe dijakritika u sustavu grafema Ljudevita Gaja i njegovih pristaša. Zbog izvjesne Kuzmanićeve fiksiranosti na diskusije oko grafije, u to se je vrijeme u *Zori dalmatinskoj* pojavljivalo razmjerno puno članaka o manje-više važnim pojedinim pravopisnim pitanjima. Ustrajanje na starom dalmatinskom pravopisu bez dijakritika za palatalne foneme u *Zori dalmatinskoj* nije odgovaralo samo Kuzmanićevu stavu, već su ga poticale i dalmatinske vlasti kako bi tim spriječili zbližavanje Hrvata. Kuzmanić je s jedne strane smatrao nerealističnim sveslavenski cilj ilirizma, a s druge strane smatrao je ikavštinu boljom osnovom za željeni svehrvatski književni jezik jer je ikavštinom književnopovijesno gledano u usporedbi s ijekavštinom govorila većina Hrvata, a njezin je dalmatinsko-slavonski grafijski sustav bio najrašireniji među Hrvatima.⁸⁶ Ovaj zadnji argument Gaj je pobio taktikom stvaranja nove ortografije koja je bila prilagođena dalmatinsko-slavonskomu sustavu grafije, uz ostalo i uvođenjem digrafa za označavanje palatalnih fonema. Tu je ortografiju Ljudevit Gaj (Lyudevit Gay) objavio 1835. god. u svojem članku *Pravopisz* u nastavcima u *Danici* i

---

⁸⁵ Petar Preradović (1818. – 1872.) je najprije pod utjecajem njemačkih romantičara (Herdera, Lenaua) pisao pjesme na njemačkom jeziku, ali potom je pod utjecajem Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, s kojim se je sprijateljiio, prešao na hrvatski kao jezik svojega pjesništva. Svoje prve pjesme na hrvatskom jeziku objavio je u Zadru 1844. god. na molbu Ante Kuzmanića, u časopisu *Zora dalmatinska*. U pitanjima pravopisa branio je ortografiju Ljudevita Gaja. Preradović je bio časnik Habsburške Monarhije, pa je kao takav već početkom svojega stupanja u Vojnu akademiju u Bečkom Novom Mjestu 1832. god. prešao s pravoslavne vjere na katoličku. Ban Jelačić ga je 1851. god. imenovao svojim pobočnikom; 1866. god. Preradović je dobio čin generala. Njegovo književno djelovanje je do početka 1850-ih bilo isključivo lirsko pjesništvo koje je dijelom nastalo i pod utjecajem Adama Mickiewicza, a koje se ubraja među najbolja hrvatska lirska pjesnička ostvarenja. Kasnije su njegove pjesme postale religiozno-metafizičko-refleksivne. Ukupno gledajući njegovo je djelo služilo i sljedećim naraštajima kao jezični uzor.

⁸⁶ Potrebno je napomenuti da Stjepan Babić ilirski mogući izbor ikavskoga umjesto ijekavskoga iz perspektive 8. razdoblja smatra boljim izborom: "Da su to ilirci učinili, bilo bi dobro da bolje ne bi moglo biti. Ali eto nisu ... ali ... sada ... valja samo reći da im ne smijemo zbog izbora ijekavice prigovarati. Učinili su najviše što su mogli. Povukli su hrvatski narod s ruba ponora, ujedinili ga jezično i kulturno, dovezli ga na europsku pozornicu... i pri tome su samo pogriješili što nisu uzeli ikavicu, ali to je sitnica prema dobru koje su učinili i zaslugama koje su stekli." [36: 230]

to u 10., 11. i 12. svesku, te je od 1836. god. tim pravopisom tiskao i svoje novine *Ilirske narodne novine*. Tim je pridobio brojne Slavonce i Dalmatince, uz ijekavske Dubrovčane, za svehrvatski književnojezični dio ilirskoga programa. Ali, protivnicima toga sustava i pristašama ikavštine u Gajevoj grafiji posebno je smetalo nerazlikovanje triju različitih refleksa općeslavenskoga jata na hrvatskom jezičnom prostoru, naime uporaba slova *ě* i od konca 1840-ih osim toga i dubrovačkoga dvoslova *ie* za ikavski refleks jata /i/ (uz uporabu za /i^ě/). Promidžbu isključive normativne prednosti izgovora /i^ě/ kao svehrvatskoga "književnojezičnoga" izgovora, koja se je obrazlagala među inim baš dvoslovnim grafemom *ie* po paroli "Govori kako pišes!", ti su protivnici ionako odbijali. Godine 1844. u Splitu je objavljena prva knjiga pisana Gajevom grafijom, a iste je godine u Zadru izašao prvi svezak *Zore dalmatinske*. Tim činom otvorena grafematska konkurencija završila je pet godina kasnije i to tako da je u *Zori dalmatinskoj* prihvaćen Gajeva "ilirski" grafija.

Ali, taj kompromis prihvaćanja grafije Ljudevita Gaja uz zadržavanje vlastite ikavske književnojezične tradicije nije mogao zadržati daljnje učvršćivanje prihvaćanja ijekavskoga tipa kao jedine osnovne norme novoga svehrvatskoga književnoga jezika. Nužna i perspektivna funkcionalna izgradnja i odgovarajuće korpusnolingvističko oblikovanje odvijali su se, uz poštovanje načela određene intralektalne tronarječnosti, u ijekavskom novoštokavskom književnom jeziku, a ne u ikavskom. Za ilirce je dubrovačka književnost, koja je već bila ijekavska, iako je mjestimice pokazivala elemente ikavskih dodira, bila važna jezgra svehrvatske književnosti i književnoga jezika koje se jezično nije smjelo negirati. Glavni pokretači toga razvoja bila su gradska obrazovna središta, na prvom mjestu Zagreb, koji su imala i publiku, potrebnu za takav razvoj. Nasuprot tomu, budući da je njihov književni jezik bio okrenut jednostavnijim slojevima stanovništva, Kuzmanić i ostali okupljeni oko *Zore dalmatinske* nisu mogli dobiti naobraženu publiku za svoj ikavski književni jezik, dakle publiku koja bi mogla biti primjerena protuteža ilircima.

Osim zadarsko-dalmatinske filološke skupine oko Ante Kuzmanića postojala je još jedna skupina koja je u određenim točkama odbijala prihvatiti književnojezični program zagrebačke filološke škole, okupljene oko Ljudevita Gaja. To je skupina okupljena oko Frana Kurelca (1811. – 1874.) u Rijeci. Kurelac je nakon burna života bio od 1849. god. učitelj hrvatskoga jezika u riječkoj gimnaziji; 1854. god. je zbog političkih razloga otpušten iz službe. U razdoblju od 1861. do 1864. god. predavao je crkvenoslavenski na biskupskom liceju u Đakovu, dakle za vrijeme biskupovanja Josipa Jurja Strossmayera. Od početka je bio član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU) koju je 1866. god. osnovao Josip Juraj Strossmayer, a koja je otvorena 1867. god. Književnojezični program Frana Kurelca stremio je umjetno sintetiziranomu književnomu jeziku koji bi brzo zaživio, a koji bi kombinirao dijakronijski i sinkronijski tipična hrvatska obilježja, pri čemu treba posebno spomenuti isticanje čakavskoga kao i leksičkih arhaizama; osim toga taj je

jezik trebao u izvjesnom sveslavenskom nastojanju sadržavati i karakteristike drugih slavenskih jezika. U pitanjima ortografije propagirao je strogo etimološku ortografiju čije osnovno načelo nije ni sam dosljedno slijedio, odnosno nije mogao slijediti zbog nemogućnosti objašnjenja brojnih problematičnih slučajeva. Funkcionalno i jezičnopovijesno gledajući, njegov je književnojezični program bio, sve u svemu, neprimjeren za organski razvoj učinkovitoga svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika. Stoga je književnojezični program Frana Kurelca i njegove filološke skupine u odnosu prema programu zagrebačke filološke škole kao i u odnosu prema programu serbokroatizma ostao tek manje važna epizoda.

Za 2. razdoblje ostao je i nedovoljno objašnjen odnos štokavskoga prema kajkavskom s obzirom na svehrvatski opći, književni i standardni jezik. I u tom pogledu je u 2. razdoblju došlo do odluke. Postojeći kajkavski književni jezik, koji je kao kajkavski još i ekavski, bio je kao regionalni književni jezik dva zadnja desetljeća 2. razdoblja podređen budućemu svehrvatskomu ijekavskomu novoštokavskomu općemu, književnomu i standardnomu jeziku, pa se stoga i nije nastavio razvijati kao dotad. Na sjeveru i sjeverozapadu hrvatskoga jezičnoga područja, dakle na kajkavskom lektalnom prostoru, standardizacija kajkavskoga je u 18. st. i početkom 19. st. zabilježila značajan napredak. Ali, već u to doba zagrebački kanonik Marko Mahanović u svojem rukopisu *Observationes circa croaticam orthographiam* (1814.) zahtijevao je da i kajkavski književni jezik prihvati novu svehrvatsku ortografiju trojedne kraljevine. Potkraj 2. razdoblja došlo je do odlučujućega događaja, naime jezične povezanosti toga jezičnoga područja sa štokavskim područjima, i to prihvaćanjem novoštokavskoga tipa za svehrvatski književni i standardni jezik. Tim je omogućeno "presvođenje" kajkavskoga štokavskim svehrvatskim jezikom. Slično kao što se je u 17. st. Bartol Kašić odrekao čakavskoga te se je okrenuo (ikavskomu) novoštokavskomu, Ljudevit Gaj se je od 1836. god. odvratio od rodnoga regionalnoga kajkavskoga kao osnove svojih nastojanja oko književnoga jezika, te je umjesto toga prihvatio (ijekavski) novoštokavski kao osnovu svehrvatskoga književnoga jezika. To prihvaćanje štokavskoga kao osnove svehrvatskoga književnoga jezika u kajkavskoj Hrvatskoj omogućilo je da Zagreb, kao filološko i književno središte, postane i središte razvoja svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika. Zagreb je tom odlukom postao i glavni grad hrvatskoga ilirskoga pokreta čiji je predvodnik od 1835. god. bio Ljudevit Gaj. Tim je tamo i serbokroatizmu, koji je od 1830-ih godina poprimao vidljiv oblik, pripremljeno plodno tlo.

Jedan od najaktivnijih ilirskih književnika 2. razdoblja bio je Štajerac Stanko Vraz (Jakob Frass) (1810. – 1851.). Iako je Štajerska u svojem slavenskom dijelu geografski, etnički, jezično i kulturno bila bliža Hrvatskoj nego Sloveniji, pa je stoga tamo i hrvatska kajkavska jezična obilježenost bila snažna, Vraz je svoje književno stvaranje započeo na slovenskom jeziku. Tako je Vraz čitavoga života skupljao narodne pjesme i narodne epove, i to prvenstveno slovenske. Vraz se je k tomu

smatrao Karadžićevim učenikom kojemu je "u znak harnosti" posvetio i zbirku *Narodne pjesni ilirske* (Zagreb, 1839.). Hrvatskoj književnosti i književnomu jeziku Vraz se je posvetio tek od 1839. god. i to pod utjecajem Ljudevita Gaja koji mu je 1841. god. povjerio uredništvo *Danice ilirske*, književnoga priloga *Ilirskih narodnih novina*. Kolebanje između slovenskoga i hrvatskoga, koje se je i kasnije vidjelo u Vraza, posve se je uklapalo, s obzirom na kajkavski hrvatski, u ilirski program koji je podržavao hrvatsko-slovenske kontakte.⁸⁷ Književno nastojanje Stanka Vraza bilo je usmjereno izjednačavanju hrvatskoga pjesništva s razinom srednjoeuropskoga i zapadnoeuropskoga pjesništva. Osim svojega vlastitoga, pretežno lirskoga stvaranja, prevodio je djela Puškina, Byrona i Dantea.

Zajedno s ilirskim književnikom i političarom Ljudevitom Vukotinovićem (1813. – 1839.) i s Dragutinom Rakovcem (1813. – 1854.), glavnim ideologom ilirizma, Vraz je 1842. god. osnovao književni niz *Kolo, članci za literaturu, umjetnost i narodni život*, s trodijelnom podjelom na filološko-informativno *Ogledalo*, kritički *Pregled* i feljtonsko-anegdotski *Pazar*. Prva tri sveska objavljena su 1842. (sv. 1. – 2.) i 1843. god. (sv. 3.); tiskani su u tiskari Ljudevita Gaja. Nakon toga je objavljivanje zapelo. Gaj je *Kolo* shvatio kao konkurenciju svojoj *Danici*, pa je tako ugasla i njegova naklonost prema *Kolu*. Vraz je, u skladu sa svojim uzorom Karadžićem, u *Kolu* želio posebno mjesto dati narodnoj književnosti i hrvatskim dijalektima što je donekle bilo u suprotnosti s književnojezičnim programom Ljudevita Gaja i zagrebačke filološke škole. Izdavanje *Kola* nastavljeno je tek 1847. god.; izdavač je bila Matica ilirska čiji je prvi tajnik, a tim i urednik *Kola* 1846. god. postao Stanko Vraz. Svezak 4., prvi svezak novoga niza, Vraz je za tisak dovršio već 1844. god.; objavljen je 1847. god. Do 1851. god. Vraz je redigirao još tri sveska (2. svezak novoga niza: 1847.; 3. svezak novoga niza: 1848.; 4. svezak novoga niza objavljen je posthumno 1851.; 5. i 6. svezak objavljeni su 1852., odnosno 1853. god.).

Južnoslavistički, jezičnotipološki i etnološki Vraz je slijedio svesrpske tipologije Jerneja Kopitara i Josefa Pavla Šafařika: prema njima bi bili jedino čakavski Hrvati "pravi Hrvati", a ne kajkavski ni štokavski; kajkavski bi Hrvati jezično bili Slovenci, a štokavce je ubrojio "k Sàrbljem", dakle među Srbe. [138: 27]⁸⁸ Njegov je ilirizam dakle u jezičnom pogledu bio već neka vrsta serbokroatizma, kakav su u 3. razdoblju u Hrvata uz pomoć "vukovaca" uveli srpski filolozi Vuk Karadžić i Đuro Daničić.

Ljudevit Vukotinović, jedan od Vrazovih ideoloških istomišljenika iz reda iliraca, bio je kao i Ivan Kukuljević Sakcinski i Bogoslav Šulek (1816. – 1895.) zagovornik austroslavizma kao državno-političkoga rješenja položaja trojedne kraljevine u Habsburškoj Monarhiji. Narodi Habsburške Monarhije trebali su prema tomu sačinjavati saveznu državu. Dragutin Rakovac, jedan

⁸⁷ Tako je Vraz na Slavenskom kongresu u Pragu 1848. god. sudjelovao kao Slovenac, a ne kao Hrvat. Tamo je bio jedan od potpredsjednika toga kongresa.

⁸⁸ Izražen je gore navedeni Vrazov serbokroatistički stav u trećem svesku *Kola* za 1843. god. (str. 31.).

od glavnih ideologa ilirizma, bio je i jedan od najmarljivijih suradnika Gajeva književnoga priloga *Danica*. Svoj kulturnopolitički ilirizam iznio je 1842. god. u obliku izmišljene diskusije sa zagovornicima ugarske politike u knjizi koja je doživjela veliku nakladu, pod naslovom *Mali katekizam za velike ljude*.

Ako na kraju 2. razdoblja promotrimo razvoj hrvatskoga jezika u prvim dvama razdobljima kao cjelini, taj se razvoj usprkos svim komplikacijama i obratima za hrvatski kao zaseban jezik s obzirom na nužnost novoga svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika može ocijeniti kao razvoj nabolje i napredak, kao korpusnolingvistička i funkcionalnolingvistička obnova s nužnom izgradnjom jezika i snažnom, teleonomski dovoljno uređenom vitalnošću i životnom snagom. Ali, taj se je razvoj počelo ometati u 3. razdoblju. Tu sudbonosnu promjenu smjera iz 2. u 3. razdoblje Radoslav Katičić je okarakterizirao bitno različitom ulogom koju je Karadžić imao za vrijeme tih dvaju razdoblja u razvoju hrvatskoga književnoga jezika. Ilircima je taj tip književnoga jezika, koji je Karadžić želio uvesti u srpsku književnost kao novost, bio već dobro poznat i već su ga dugo vremena upotrebljavali. Karadžićevo djelovanje shvaćali su kao "dojmljivu aktualizaciju duge tradicije ilirskoga književnog jezika, ..., kao odlučno približavanje srpskoga književnog jezika njihovim vlastitim književnim strujanjima". [218: 329] Ali, u sljedećem, 3. razdoblju, u kojem je već 1880-ih godina serbokroatizam potisnuo kroatistiku, Karadžićevo djelo imalo je "odlučnu ulogu pri završnoj fazi standardizacije hrvatskoga književnog jezika. Tada je on za hrvatske filologe postao najviši autoritet." [218: 338–339] Važan čimbenik pritom bilo je prilagođavanje hrvatskoga pravopisa srpskim načelima i prijedlozima. Odustalo se je od hrvatske metode osnovnoga morfološkoga pravopisa za jezične jedinice počevši od razine sloga, a u korist puke (mor)fonološke ortografije, kakvu je propagirao Karadžić i koju su Srbi prihvatili.

2.3. Treće razdoblje: Početci etnopolitičkoga serbokroatizma i potiskivanje kroatistike

2.3.1. Početci etnopolitičkoga serbokroatizma

Pozitivan razvoj hrvatskoga jezika u prvim dvama razdobljima nije tekao glatko u 3. razdoblju, te je čak i zaustavljen. Razlog tomu bio je serbokroatizam koji je u 3. razdoblju zbog snažnoga odjeka u hrvatskih filologa i lingvista, pisaca i novinara, jezičnih pedagoga i jezičnih političara dobio mjesto kulturno-politički dominantne ideologije. Za karakter 3. razdoblja simbolično je da na njegovu početku stoji Bečki književni dogovor iz 1850. god. o budućem zajedničkom književnom jeziku Hrvata i Srba koji je potpisalo pet Hrvata: Dimitrija Demeter, čiji su roditelji došli u Hrvatsku kao grčki emigranti, Ivan Kukuljević Sakcinski, Ivan Mažuranić, Vinko Pacel i Stjepan Pejaković; dva Srbina: Vuk Karadžić i Đuro Daničić (izvornim imenom Đorđe Popović) i Slovenac Franc Miklošič. Taj Bečki književni dogovor je, prema Demetrovu prikazu, postignut usputno u

ožujku 1850. god. u Beču na sastanku državne komisije za izradbu zajedničke njemačko-hrvatsko-srpsko-slovenske pravno-političke terminologije. Spomenuta komisija osnovana je u kolovozu 1849. god., a njezini članovi bili su za hrvatski jezik Stjepan Car i Ivan Mažuranić, za srpski Vuk Karadžić i Teodor (Božidar) Petranović, za slovenski Matej Cigale, Matija Dolenc i Franc Miklošič. Ivana Mažuranića već je u rujnu 1849. god. zamijenio Dimitrija Demeter. Protiv Bečkoga književnoga dogovora bili su ilirci Ljudevit Gaj, Vjekoslav Babukić, Antun Mažuranić, Bogoslav Šulek kao i kasniji predvodnik zagrebačke filološke škole Adolfo Veber Tkalčević. Gaj je doduše tiskao tekst toga dogovora u 7. svesku *Narodnih novina*, ali ga je proročki komentirao: "Vrieme će naskoro pokazati jeda li je ovaj priedlog praktičan i vodi li u današnjem našem položaju k ožudjenoj slozi i jednakosti, ili pako naprotiv još k većemu ciepanju i književnom razdoru." [208: 86–87]

Bečki književni dogovor je u Hrvata od 1860-ih godina punom snagom djelovao u korist serbokroatizma.⁸⁹ Njegova se učinkovitost razaznaje iz slabo poznatog događaja imenovanja Karadžića počasnim građaninom Zagreba 1861. god., i to diplomom pisanom na ćirilici, a počasni je građanin ostao do današnjega dana. Te iste godine Hrvatski je sabor većinski odlučio o uvođenju naziva *jugoslavenski jezik*; ostali prijedlozi bili su: *hrvatskoslavonski* (Ivan Kukuljević), *hrvatsko-slavonsko-srpski*, *hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko-primorski*, *hrvatsko-srpski*, *hrvatski ili srpski* (Franjo Rački), *narodni jezik u trojedinoj kraljevini*; ovaj zadnji naziv dobio je najmanji broj glasova zastupnika, a *hrvatski ili srpski* nešto veći broj glasova. [37: 168], [271: 30], [410]⁹⁰ Ivan Mažuranić, koji se je početkom 1860-ih, u smislu Ljudevita Gaja, okrenuo protiv Bečkoga književnoga dogovora, imao je problema kada je kao dvorski kancelar (1862. – 1865.) morao 1862. god. poništiti taj naziv za kulturno-autonomnu Hrvatsku i Slavoniju te uvesti naziv *hrvatski jezik*. Učinio je to kao dvorski kancelar 1862. god. zamjenom naziva *jugoslavenski* u predlošku za cara nazivom *hrvatski*; a naziv je *jugoslavenski* samo godinu dana prije usvojio Hrvatski sabor.

Treće razdoblje je, ukupno gledajući, razdoblje rasta odjeka serbokroatizma u Hrvata koji je svoj vrhunac dosegao osnivanjem prve, srpskomonarhističke Jugoslavije 1918. god., dakle godine u kojoj su Srbi na pobjedničkoj strani sila Antante dočekali kraj 1. svjetskoga rata. Taj je odjek serbokroatizma u Hrvata ubrzo našao poticaj u kulturnopolitičkoj i jezičnopolitičkoj situaciji na području Hrvatske pod austro-ugarskim utjecajem. U Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji i u austrijskoj krunovini Dalmaciji doduše na osnovi Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. god., Mađari

---

⁸⁹ O tom dogovoru i njegovoj povezanosti sa serbokroatizmom vidi [137: 55–62] (opsežno). Tu se posebno prikazuje neutemeljenost u njem sadržane tvrdnje da su Hrvati preuzeli srpski književni jezik; baš nasuprot – Karadžić je za svoje filološke i prevoditeljske radove posezao u velikoj mjeri za hrvatskim književnim jezikom i hrvatskim jezičnim materijalom. O tom vidi i izjavu Ivana Kukuljevića o Karadžiću: "... nitko toliko hrvatskih stvari poserbio, koliko on, pa se tako Srbi ponose onim, što nije u strogom smislu njihovo, nego bratje im hrvatske." [396: 50] Sažet pregled o Bečkom književnom dogovoru, njegovu tijeku i događajima koji su mu prethodili kao i o osobama koje su sudjelovale u njem donosi [208: 85–87].

⁹⁰ Godine 1861. Hrvatski sabor je potvrdio i državno-pravnu nezavisnost Hrvatske od Ugarske koja je proizašla iz revolucionarnih događaja 1848. god. što podsjeća na činjenicu da su serbokroatizam i jugoslavizam kao sredstva savezničke politike u 3. razdoblju za Hrvatsku imali donekle i vanjskopolitičku funkciju unutar Habsburškoga Carstva.

su priznali hrvatski jezik kao službeni, te je već 1860. god. dopušten kao jezik nastave na zagrebačkoj Kraljevskoj akademiji znanosti (Regia Scientiarum Academia), ali austrijska je uprava u Dalmaciji, te Bosni i Hercegovini, posebice u doba službovanja austro-ugarskoga ministra financija Benjamina Kállaya (1882. – 1903.), preferirala naziv *srpskohrvatski*.⁹¹ U Dalmaciji je hrvatski jezik postao službeni za unutrašnju uporabu 1909. god. U Bosni i Hercegovini je u doba austrijske uprave (1878. – 1918.) stanje bilo složenije utoliko što je tamo jezičnopolitički serbokroatizam bio sastavnicom austrijske političke ideologije zasebnoga "bošnjaštva" koja je prvenstveno služila u svrhu pojednostavnjenja uprave. U Hrvatskoj i Slavoniji vladajuća je stranka zajedno s banom grofom Dragutinom Khuen-Héderváryem vodila mađaronsku serbokroatističko-unitarističku kulturnu i jezičnu politiku. [219: 47–49], [271: 30] Te činjenice potvrđuje i rezultat analize hrvatskih povijesnih i zemljopisnih udžbenika iz doba prije 1914. god. [195] Hrvatski se je, kao službeni jezik Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, pretežno označavao kao *hrvatski ili srpski*. U skladu s tom politikom su na kroatistička odnosno slavistička mjesta bili namješteni prije svega "vukovci", tj. pristaše Vuka Karadžića.⁹² Promidžba mita o Karadžiću kao navodnom utemeljitelju hrvatskoga književnoga jezika postala je službeni politički interes, pa stoga i obvezatan sadržaj školske nastave.

Nositelj jezičnoga serbokroatizma bila je i uspješna promidžba za etnopolitičku, odnosno državopolitičku ideologiju "jugoslavenstva". Tu su ideologiju već 1830-ih izmislili ilirci pod vodstvom Ljudevita Gaja. Pozivanjem na upotrebu etnonima '*Ilirci*' za Južne Slavene, koja je navodno postojala već u 15. st., sve su Južne Slavene proglasili jednim narodom koji je autohton na svojem sadašnjem prostoru, te su na toj tvrdnji gradili odgovarajući unitaristički etnički, jezični, kulturni i politički program. Od 1860-ih godina sličan su jugoslavizam nastavili Josip Juraj Strossmayer i Franjo Rački u okviru političkoga programa austroslavizma. Važno je spomenuti da su takav jugoslavizam, koji su propagirali Hrvati, odbili Srbi, ali i Slovenci; srpski su ciljevi bili s obzirom na srpstvo strogo isključivi odnosno velikosrpski.⁹³ Tim je ciljevima, po srpskoj volji,

---

⁹¹ Zagrebačka akademija nastala je iz Kolegija za filozofiju koji su 1662. god. u Zagrebu osnovali isusovci te je već 1669. god. dobila prava sveučilišta. [290: 122, 128]

⁹² Prvi profesor hrvatskoga jezika na zagrebačkom Sveučilištu, koje je 19. listopada 1874. god. svečano otvorio ban Ivan Mažuranić, bio je Armin Pavić (od 1877. god. izvanredni, a od 1880. god. redoviti profesor). Pavić je najprije bio pristaša Ivana Mažuranića, ali 1880-ih godina postao je njegov protivnik zbog političkih razloga: bio je član mađaronske vladine stranke, a ujedno povremeno i resorni šef za obrazovanje naroda u autonomnoj vladi Kraljevine Dalmacije, Hrvatske, Slavonije. Svoju sveučilišnu karijeru Pavić je započeo negativnom kritikom Gundulića. U trima studijama pokušao je u razdoblju između 1875. i 1881. god. zanjekati vrijednost kompozicije i estetike Gundulićeva epa koji su iznimno cijenili ilirci i pripadnici zagrebačke filološke škole. Posebice je nastojao pokazati da *Osman* ne čini nikakvu cjelinu, već da je u svojem danom obliku zapravo hibridna tvorevina koja se sastoji od dvaju međusobno nespojivih dijelova, naime "Vladislavijade" i "Osmanijade". Franjo Marković (1845. – 1914.), koji je kao i Pavić bio član JAZU te je od 1881. do 1890. god. bio oporbeni zastupnik u Hrvatskom saboru, u četirima studijama je dokazao neutemeljenost te teze, pri kojoj je Pavić pošao od pogrešnih pretpostavaka. [416: 434–440] Vladinoj stranci pripadao je i Tomo Maretić koji je 1899. god. u Zagrebu objavio gramatiku pod naslovom *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I leksikograf Franjo Iveković bio je blizak toj stranci. [219: 48, bilj. 18]

⁹³ O hrvatskom jugoslavizmu usp. [61: 133–172]. Unutarnjopolitički događaj u Hrvatskoj sa središnjim problemima političkoga ujedinjenja Hrvatske, političkoga ustava Hrvata, hrvatsko-srpskoga zajedništva i suparništva, kao i

trebao služiti serbokroatizam. I u tom su smislu Srbi za buduće odnose između Hrvata i Srba propagirali i interpretirali središnje parole "jedan narod s dva imena" i "jedan jezik s dva naziva".⁹⁴ S pomoću ideologije serbokroatizma i jugoslavizma činilo se je da će biti moguće držati pod ideološkom kontrolom odnosno potisnuti očekivane hrvatsko-srpske sukobe koji su bili programirani u tijek događaja, i to najkasnije velikosrpskim vanjskopolitičkim programom srpskoga ministra unutarnjih poslova Ilije Garašanina iz 1844. god. (*Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844 godine*, poznat kao *Načertanije*) kao i člankom *Srbi svi i svuda* Vuka Karadžića iz 1849. god. Svakako je povijesni rezultat toga ideološki određenog razvoja na početku bio na štetu Hrvata i hrvatskoga jezika.

Parole "narod s dva imena" i "jezik s dva naziva" hrvatske politike druge polovine 19. st. i na početku 20. st. do prve Jugoslavije povijesno su se za Hrvate pokazale sudbonosnima i zavodljivima. Provođenje agresivnoga srpskoga hegemonističkoga zahtjeva moglo je rezultirati samo potiskivanjem hrvatskoga.⁹⁵ Ispunjavanju te parole serbokroatizma pripadalo je i etabliranje naziva *hrvatski ili srpski jezik* kao službenoga u trojednoj kraljevini u okviru reforma obrazovanja 1874. god., dakle godine u kojoj je otvoreno zagrebačko Sveučilište. 1881. god. hrvatsko-slavonska Vojna krajina ujedinjena je s civilnom Hrvatskom i civilnom Slavonijom za vladavine hrvatskoga bana Ivana Mažuranića. [195: 200] U Bosni i Hercegovini su u doba austrijske bosanske politike pod vodstvom Benjamina Kállaya naređeni nazivi *srpskohrvatski*, *bosanski*, ili kao izlika naziv *zemaljski jezik* kao zajednički nazivi za materinje jezike tamošnjih Hrvata, Srba odnosno

---

jugoslavenske ideologije, za vrijeme od 1850. do 1918. god. opisuje Jure Krišto [241] i to opsežnije negoli se to može zaključiti iz naslova. Za Bosnu i Hercegovinu odgovarajuće događaje u razdoblju od 1878. do 1918. god. opisuje Srećko M. Džaja. [114]

O radu Mihovila Pavlinovića (1831. – 1887.), katoličkoga dalmatinskoga duhovnika i zastupnika u Hrvatskom saboru, koji se je zalagao za hrvatska etnička i nacionalna nastojanja, vidi [411]. Četvrto izdanje *Hrvatskih razgovora* (Zadar, 1877.) Mihovila Pavlinovića objavljeno je kao pretisak 1994. god. Taj svezak sadrži priloge iz razdoblja od 1863. do 1876. god. Pavlinović je od 1860. god. do svoje smrti radio na sustavnom hrvatskom nacionalnom programu s razjašnjenjem međusobnih odnosa etničkih, jezičnih, religijskih i političkih aspekata. I ovdje je središnji problem hrvatsko-srpsko supostojanje, njihov suživot i suparništvo. Jure Krišto [241: 65, 94] kritički upozorava da je Pavlinović doduše naglasio stvarnu različitost hrvatstva i srpstva, ali tu je različitost pretpostavio samo kao povijesnu, državnu, obrazovnu i kulturnu, društvenu i religijsku, a ne i kao jezičnu različitost. Po Pavlinoviću su Srbi i Hrvati po krvi, tj. po rasi zapravo jedno. [305: 370]

⁹⁴ Na hrvatskoj su strani te parole u 1860-im i 1870-im godinama, ali u okviru njihova posebnoga jugoslavizma, propagirali na prvom mjestu Josip Juraj Strossmayer i Franjo Rački. [61: 164–166] U vezi s tim jugoslavizmom osnovan je 1864. god. i kvartalni časopis *Književnik: Časopis za jezik i poviest hrvatsku i srpsku, i prirodne znanosti* čiji su urednici i izdavači bili Franjo Rački, Vatroslav Jagić i Josip Torbar uz podršku Matice ilirske (od 1874. god. Matice hrvatske). Objavljena su tri godišta (1864. – 1866.). U 3. svesku (1866.) Vatroslav Jagić (1838. – 1923.) je objavio svoj *Kratak pregled hrvatsko-srpske književnosti*.

Nasljednik toga časopisa za književni dio bio je *Vienac* (1869. –) koji je izdavala Matica ilirska; filološko-znanstveni dio rasplinio se je u radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU), osnovane 1866., a otvorene 1867. god.

Koncem 19. i početkom 20. st. su liberali, Ujedinjena omladina hrvatska i srpska, kao i Hrvatsko-srpska koalicija, parolu "naš narod hrvatskoga i srpskoga imena" uzeli za osnovu svojega političkoga djelovanja. [241: 225], [61: 202–230]

⁹⁵ Usp. monografiju Jure Krište [241], str. 120. i 136.: stav hrvatskih liberala; str. 218–225: dotična politika HPSS-a (Hrvatske pučke seljačke stranke) i braće Radića, kao i hrvatsko-srpska koalicija iz 1905. god.; str. 312–330: politika katoličkih grupacija i "politika nacionalnoga jedinstva" nakon Balkanskih ratova 1913. god.; str. 358–364: državopolitički integralizam i unitarizam u godini raspada Habsburškoga Carstva 1918. god.

Muslimana. [114: 67–84] Uglavnom za pogodovanje razvoja serbokroatizma od strane hrvatske politike od druge polovice 19. st. do 1918. god. vrijedi zaključak Srećka Džaje: "... previše pojednostavnjeno i nepovijesno poistovjećivanje Srba i Hrvata kao jedinstvenoga naroda (što se je uz ostalo izražavalo i polutanskim pojmom 'narod s dva imena'), kao što su to činili jugoslavisti, samo je ohrabrialo srpsku inteligenciju, kako u Monarhiji tako i u Kneževini, da bude uporna u svojem unitarističkom jezičnom nacionalizmu."⁹⁶ Još jedan čimbenik hrvatske politike, koji je pogodovao takvu srpskomu stavu, bilo je "radikalno poricanje Srba kao političkoga subjekta na velikohrvatskom povijesnom prostoru koje je provodio Starčević i desničarske stranke koje su se pak pozivale na njega". [114: 30] Za srpsku uporabu tih parola odlučujuća je bila formulacija "Srbi tri zakona" koju je upotrijebio Vuk Karadžić u naslovu svojega *Kovčezića za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (1849.). Ali, temelje tomu pansrbizmu još je prije Karadžića postavio Dositej Obradović (oko 1742. – 1811.) kada je u svoju "slavenosrpsku naciju" ubrojio stanovništvo Srbije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te kada je religiju i konfesiju izričito proglasio irelevantnom: po njegovu mišljenju, čovjek može promijeniti vjeru, ali nikada "rod i jezik". [114: 193] Obradović je od 1757. do 1760. god. živio kao zavjetovani kaluđer u samostanu Hopovo u Srijemu, ali potom je napustio kaluđerstvo da bi kao publicist širio ideje racionalizma i prosvjetiteljstva, pri čemu se je posebno oduševljavao jozefinizmom koji je vladao u Austriji. U vrijeme knezovanja Đorđa Petrovića Karadžića Dositej Obradović je 1808. god. postao prvi srpski ministar prosvjete. Simbolično je za zajedništvo Obradovića i Karadžića i to što im je u Beogradu zajedno posvećen muzej, naime Muzej Vuka i Dositeja.

Takav stav, da se može promijeniti vjeru, ali nikada "rod i jezik", karakterističan je za Obradovića i osobno, naime s obzirom na njegovu zamjenu kaluđerske mantije svjetovnim odijelom. Sigurno, taj ideologem također lapidarno formulira trajno povijesno iskustvo i praksu prisilnoga priključivanja vjerskim zajednicama u Srbiji, Bosni i Hercegovini kao i općenito osmanlijskoga islamiziranja. Ako se pozornije promotri, takav ideologem postaje i korijen srpskoga rasizma jer se u njem ignorira duhovno-religiozna, a tim i etička osnovna osobnost čovjeka kao takvoga.

Nadalje, srpsko-hrvatski konfliktan potencijal srpska strana od 1880-ih potpirivala je znatno s pomoću Srpske samostalne stranke te s pomoću časopisa *Srbobran* koji je od 1884. do 1914. god. izlazio u Zagrebu, a koji je tih posljednjih godina bio stranački list Srpske samostalne stranke. Velikosrpskoj ideološkoj agitaciji Srpske samostalne stranke pripadalo je i radikalno protivljenje političkomu ujedinjenju Banske Hrvatske s Dalmacijom, kao i izrazito antikatolička i u osnovi antizapadna promidžba za osnivanje srpske pravoslavne "narodne crkve" u Hrvatskoj te u Bosni i

---

⁹⁶ " ... die allzu einfache und unhistorische Identifizierung der Serben und Kroaten als eines Volkes (was unter anderem im Zwitterbegriff 'zweinamiges Volk' zum Ausdruck gebracht wurde) seitens der Jugoslawisten, konnte die serbische Intelligentsia sowohl in der Monarchie wie auch im Fürstentum nur ermuntern, an ihrem unitaristischen Sprachnationalismus weiter festzuhalten." [114: 30]

Hercegovini. Apsolutno najnižu točku ta je agitacija dosegla 1902. god. objavljivanjem najprije u Beogradu članka *Srbi i Hrvati*, zatim u Zagrebu istoga članka u časopisu *Srbobran* pod naslovom *Do istrage vaše ili naše* autora Nikole Stojanovića. U tom se članku neposredno propagira borba Srba protiv Hrvata do istrjebljenja, pri čemu se Hrvatima odriče svaka etnička i jezična samostalnost.⁹⁷

Iste godine, dakle 1902., došla je afera do završetka koja jednako tako pokazuje da hrvatski ilirizam, jugoslavizam i serbokroatizam u koaliciji sa svesrpskim i velikosrpskim idejama nisu ni mogli biti ništa drugo nego autodestruktivne iluzije. Pri toj se je aferi radilo o zbivanjima u vezi s ponovnim osnivanjem zavoda "Collegium Hieronymianum Illyricorum" koji je postojao još u 15. st. [306] Papa Lav XIII. svojim je Apostolskim pismom *Slavorum gentem* od 1. kolovoza 1901. god. tu hodočasničku kuću i svećenički institut za Hrvate, koji je osnovan već u 15. st. u Rimu, zajedno s pripadajućom kaptolskom crkvom pretvorio u "Collegium Hieronymianum pro croatica gente", današnji "Hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu". Za korištenje te ustanove ovlaštena je bila, uz hrvatske biskupije, i Barska nadbiskupija, čije je osnivanje bilo rezultat zaključivanja konkordata između Svete Stolice i Crne Gore 1886. god. Sam Bar je bio na Berlinskom kongresu 1878. god. dodijeljen kneževini Crnoj Gori koja je pritom bila međunarodno priznata kao suverena država. Ali, reakcija vladajućega crnogorskoga kneza i autokrata Nikole (1861. – 1918.) na papinu bulu bila je negativna i određena svesrpskom i velikosrpskom politikom moći, koja je, međutim, bila usmjerena i protiv vladajuće srpske dinastije Obrenovića. Vanjskopolitičku podršku Nikola je dobio od Rusije i Francuske. Taj crnogorski autokrat ultimativno je zahtijevao od Svete Stolice da se naslov novoga zavoda dopuni formulacijom "et pro Serbica catholica gente primatialis Sedis Serbiae" te da Barska nadbiskupija ima stalnoga zastupnika u ravnateljstvu toga zavoda. Ako se to ne dogodi, konkordat će se poništiti. Sveta Stolica je Barskomu nadbiskupu priznala stari naslov "primas Serbiae". Ali, Sveta Stolica nije pristala na željenu promjenu naslova toga zavoda i službeno etnonimsko posrbljivanje Hrvata u Barskoj nadbiskupiji koje je tim putem Crna Gora namjeravala provesti. U konačnici je zavod ponovo dobio svoje staro ime *Collegium Hieronymianum Illyricorum* što je uostalom i odgovaralo predodžbama austro-ugarske vlade.

---

⁹⁷ O Srpskoj samostalnoj stranci vidi [241: 96–97, 121]. Nikola Stojanović je bio bosanski Srbin, odvjetnik po zanimanju, 1910. god. zastupnik u Bosansko-hercegovačkom saboru, za vrijeme 1. svjetskoga rata pripadnik Jugoslavenskoga odbora u egzilu za osnivanje jugoslavenske države i konačno od 1918. do 1919. god. kao stručnjak za Bosnu i Hercegovinu bio je čak sudionik mirovne konferencije u Parizu. O tom članku *Do istrage vaše ili naše* vidi [114: 195–196] i [388: 363–364]; tekst toga članka sadrže i [186: 99–100] i [124: 54–61].

O programu *Srbobrana* i postupku demografskoga i kulturno-povijesnoga posrbljivanja nesrpskih predmeta vidi [391: 330]. Pansrbizam i velikosrbizam bili su i sadržaj i obvezno gradivo u srpskoj školskoj nastavi, pa su stoga i udžbenici bili sastavljeni u skladu s tim. Pritom se je dalmatinska literatura svojatala kao srpska, "srpske zemlje" bile su velikosrpski određene, a u pitanjima jezika bio je isključivo dopušten samo srpski. [195: 200–201] Protiv polemičke etnopolitičke teze serbokroatizma, naime da su svi dalmatinski Hrvati zapravo Srbi, što je posebice propagirao i Jovan Subotić, Ivan Kukuljević Sakcinski napisao je (neobjavljenu) *Poviest dalmatinsko-hèrvatske književnosti*, a to je, prema vlastitoj izjavi, učinio zbog Srba koji bi najradije "da je sva Dalmacija serbska, premda tamo do jučer ime ovo skoro ni poznato ne bijaše." [288: 159] O svesrpskom i velikosrpskom nacionalizmu u Bosni i Hercegovini te o taktici političkoga posrbljivanja tamošnjih muslimana vidi [114: 220–223].

I Josip Juraj Strossmayer (1815. – 1905.) kao biskup đakovački i srijemski (1849. – 1905.; do 1881. god. i naslovni biskup bosanski) i Josip Stadler (1843. – 1918.) kao nadbiskup sarajevski odlučno su odbili tu serbizirajuću promjenu naslova. Strossmayerov otpor tomu političkomu potezu crnogorskoga autokrata utoliko je zanimljiviji što je do konkordata s Crnom Gorom došlo upravo zahvaljujući ekumenskomu stavu đakovačkoga biskupa i njegovim posredovanjem. Uz to je Strossmayer 1860-ih i 1870-ih godina bio zastupnik programa jugoslavizma u okviru austroslavizma. U svojim izjavama o tom sukobu oko naslova zavoda je naglašeno ukazivao na činjenicu da su taj zavod osnovali Hrvati i to za Hrvate. A osim toga "u duši Srba vlada nesnošljivost prema katoličkim Hrvatima. Stoga se naš zavod ilirski ili hrvatski u Gradu ne smije nikako nazivati srpskim. Taj se pojam apsolutno ne smije upotrijebiti."⁹⁸

"U stvari Strossmayerov *apsolutno ne* tomu trebalo bi shvatiti kao njegov politički testament, koji na žalost nije bio u to vrijeme uočen i na pravi način vrednovan u hrvatskim političkim krugovima." [306: 222] Strossmayerovu je politiku prema Jugoistočnoj Europi opsežno prikazao [307], a o njoj se može pročitati i u disertaciji Williama Brooksa Tomljanoviča. [386] Aksiomi toga političkoga programa bili su: očuvanje nacionalne individualnosti i političke samostalnosti Hrvata u politički organiziranoj južnoslavenskoj zajednici u Habsburškom Carstvu, a u okviru federalnoga političkoga sustava. Dva za Srbe uspješna balkanska rata (1912. – 1913.; 1913.) bila su novo ulje na vatru koja je zagrijala Hrvate za Srbe u okviru etničko-jezičnoga serbokroatizma i državopolitičkoga jugoslavizma. Prvi svjetski rat, koji je uslijedio, a na čijem kraju su Hrvati stajali na strani njemačkih gubitnika, a Srbi na strani savezničkih pobjednika, Hrvatima je u svojim političkim posljedicama pokazao da je ta "vatra" na srpskoj strani bila, takoreći vatra bez snage i da je tek tu i tamo zaiskrila, ne dajući nikakvu toplinu.

---

⁹⁸ Iz Strossmayerova pisma državnomu tajniku kardinalu Rampolli od 8. siječnja 1902. god. [306: 222]

2.3.2. Potiskivanje kroatistike u korist serbokroatizma

Kroatistika zagrebačke filološke škole bila je snažna i na početku 3. razdoblja. Vjekoslav (Věkoslav) Babukić, koji je od 1846. god. na Zagrebačkoj akademiji držao prvu katedru za hrvatski ("horvatsko-slavonski") jezik, objavio je 1854. god. u Zagrebu *Ilirsku slovnicu* kao gramatiku (i)jekavskoga štokavskoga svehrvatskoga književnoga jezika. Na osnovi dijalektoloških i jezičnopovijesnih razmišljanja, Babukić u njoj ponovo obrazlaže izbor (i)jekavske štokavštine za osnovu svehrvatskoga književnoga jezika. U skladu s tim se i u *Ilirskoj slovnici* nalazi slovo *ě* s ortoepskom preporukom da ga se pri čitanju kao književni izgovor izrazi u dugim slogovima kao /i^ě/, a u kratkim kao /je/. Istovremeno se dopuštaju ikavski i ekavski izgovori, ali samo kao razgovorni i jednostavno usmeni, ali ne i kao književnojezični način izgovaranja. Svehrvatski s jedne strane mora biti (i)jekavsko-štokavske osnove, ali, s druge strane, mora uzeti u obzir i načelo tronarječnosti. Tu se strogo razlikuje književnojezični hrvatski i neknjiževnojezični razgovorni hrvatski što je uostalom i osnovna crta hrvatskoga jezika kroz čitavu njegovu povijest. Osim fonologije, to se tiče prije svega leksikologije i rječnika. Jezičnopovijesna međuovisnost i povezanost s prijašnjim hrvatskim književnim jezicima uvijek je uzimana u obzir te su novi filološki radovi pisani uvijek kao nastavci onih ranijih.

Takvo lingvističko viđenje razvoja hrvatskoga jezika nalazi se i u školskoj gramatici za gimnazije i realke *Slovnici Hèrvatskoj* (Zagreb, 1859.) Antuna Mažuranića koja je njegov drugi udžbenik za učenje jezika nakon djela *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike* (Zagreb, 1839.). Budući da je Antun Mažuranić neko vrijeme u Zagrebu kao srednjoškolski profesor predavao "ilirski", odnosno "hèrvatski jezik" na tamošnjoj gimnaziji, ta su djela imala odgovarajuću publiku i učinak. Nakon gramatike Antuna Mažuranića uslijedila je 1862. god. u Beču objavljena *Skladnja Ilirskoga jezika za niže gimnazije* autora Adolfa Vebera (Webera) Tkalčevića. To je zapravo sintaksa za niže razrede gimnazije. Isti je autor 1873. god. u Zagrebu objavio gramatiku pod naslovom *Slovnica hèrvatska za srednja učilišta*. Ta Veberova djela, dakle djela predvodnika zagrebačke filološke škole, koji je od 1860. do 1867. god. vodio zagrebačku gimnaziju i koji je od 1861. do 1867. god. bio zastupnik u Hrvatskom saboru, na izvjestan način predstavljaju i prestanak djelovanja zagrebačke filološke škole u 3. razdoblju. Treba spomenuti da Veber Tkalčević u svojoj *Slovnici* iz 1873. god. za slovo *ě* navodi samo ijekavski izgovor.⁹⁹

---

⁹⁹ O gramatičkim posebnostima jezične standardizacije zagrebačke filološke škole i njihovu potiskivanju iz hrvatskoga književnoga jezika normama Maretićeve serbokroatističke škole vidi [158]: zadržavanje različitih nastavaka za dativ, instrumental i lokativ u množini; uporaba prijedloga *prema* isključivo s dativom; *-oga*, *-omu*, *-im*, *-om* kao nastavci za jedninu zamjениčko-pridjevske deklinacije u genitivu, dativu, instrumentalu odnosno lokativu; neograničena uporaba enklitičkoga akuzativnoga oblika *ju* prema *ona*; deklinabilnost i atributivna uporaba participia i dr.

Vodeći leksikograf zagrebačke filološke škole bio je Bogoslav Šulek (1816. – 1895.), podrijetlom Slovak, sa svojim trima velikima rječnicima: *Deutsch-kroatisches Wörterbuch: Němačko-hrvatski rěčnik* [373], *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja* [374] i terminološkim rječnikom *Jugoslavenski imenik bilja* (Zagreb, 1879.) koji u skladu s izmijenjenim duhom vremena u svojem naslovu nema više glotonim "ilirski" ili "hèrvatski", već serbokroatističko-jugoslavistički naziv "jugoslavenski". [132] Šulek je kao leksikograf i terminolog sam stvarao riječi, ali je i ponovo oživio slabo korišteno ili zaboravljeno rječničko blago. Važna promjena je i postupna grafijsko-ortografska provedba ortoepskoga štokavskoga (i)jekavskoga svehrvatskoga /i^ě/ odnosno /je/ kao jedinoga dopuštenoga nasljednika jata kako je to Veber izričito formulirao u svojoj *Slovnici* iz 1873. god. Sukladno tomu Šulek u kasnijim djelima umjesto *ě* piše jedino *ie* odnosno *je* na mjestu staroga jata u dugim odnosno kratkim slogovima. Dvoslov *ie* pritom je već duže bio uobičajen u zagrebačkoj pravopisnoj uporabi jer se je taj dvoslov rabio za fonološku transkripciju diftonškoga /i^ě/ u dugim slogovima.

Glavni problemi u razvoju jezika i jezičnoj standardizaciji, koji su najviše zauzimali kroatistiku i u to doba, bili su, nakon osnovne odluke za (i)jekavski štokavski svehrvatski, abecedno-grafematski problemi, odnosno pravopisni, te morfološki i leksikološki. Pri rješavanju svih tih problema vodstvo među filozima preuzeli su serbokroatistički usmjereni "vukovci" koji su od 1870-ih godina bili sve dominantniji, pa su u drugoj polovici 1870-ih uspjeli istisnuti kroatistiku zagrebačke filološke škole iz njezina javnoga djelovanja.¹⁰⁰

To je bilo najočiglednije na abecedno-grafematskom i pravopisnom području. Tako ne samo da je Bogoslav Šulek grafem *ě* kao nasljednika jata, koji je uveo Ljudevit Gaj, a preuzeli ga Vjekoslav Babukić i Adolfo Veber Tkalčević, u dugim slogovima pretvorio u *ie* i u kratkim slogovima u *je*, što je i bio logičan razvoj u okviru zagrebačke kroatistike i što je Vatroslav Jagić podržavao iz filoloških razloga, već je tada i dvoslov *ie* zamijenjen trigrafom *ije*. Taj je trigraf upotrebljavao Karadžić u svojem *Srpskom rječniku* 1818. god. i nakon toga, pa i u drugom izdanju rječnika iz 1852. god. Nadalje, slogotvorno *r* od 70-ih pisalo se je jednostavno kao *r*, a ne kao što je bilo do tada uobičajeno u zagrebačkoj kroatistici kao dvoslov *èr*. Filološko opravdanje za to dao je Vatroslav Jagić koji je i uveo tu praksu na hrvatskoj strani i pomogao da zaživi. Nuspojava toga bilo je daljnje ujednačavanje s Karadžićevim načinom pisanja: *hèrvatski* vs. *hrvatski*; usp. *Srpski rječnik: rvatski* (1818.), odnosno *hrvatski* (1852.). Vidljivo je novo filološko vodstvo i u pisanju konsonantnih palatalnih fonema. Obostrano jednoznačno rješenje Ljudevita Gaja, koji je 1830. god.

---

¹⁰⁰ O razvoju jezikoslovne kroatistike u Hrvatskoj od 1870-ih do 1918. god., dakle u doba dominacije "vukovaca" u kroatistici, vidi [343]. U toj se knjizi obrađuju i prikazuju najvažnija lingvistička djela Tome Maretića, Franje Ivekovića, Ivana Broza, Antuna Radića, Vatroslava Rožića, Nikole Andrića, Milana Rešetara i Dragutina Boranića. Izuzev Antuna Radića (1868. – 1919.), brata Stjepana Radića i oštra kritičara gramatičkih i stilističkih norma Tome Maretića, ovdje se spominju manje-više serbokroatizmu naklonjeni filolozi. Vatroslav Rožić u leksikološkom pogledu nije bio bezuvjetno naklonjen serbokroatizmu, već je uglavnom bio hrvatski purist.

uveo tildu kao dijakritički znak (npr. *ñ* za /nj/ nasuprot *nj* za /n-j/) te 1835. god. znak ' umjesto točke u *j* kao dodatni dijakritički znak (npr. *nj* za /nj/, nasuprot *nj* za /n-j/), nije uspjelo postati grafematskom normom. Slično rješenje predlagali su Jagić i njegovi pristaše (samo što je umjesto *j'* pisalo *j* bez točke). Umjesto toga Gajeva rješenja zaživio je Daničićev prijedlog iz 1878. god., naime da se na mjestu dotadašnjega *dj* piše *đ* što je dokinulo fonološku dvoznačnost toga *dj* (/đ/ nasuprot /d-j/). Dakako da je pisanje grafema *đ* hrvatska strana najprije odbila, iako ga je zagovarao Ivan Broz u svojem *Hrvatskom pravopisu* [72], a umjesto njega pisalo se je *gj*. Tek je nasljedniku Ivana Broza kao mjerodavnomu filologu, naime Dragutinu Boraniću, uspjelo izboriti prihvaćanje toga grafema. Ali, dok je to rješenje bilo izomorfno s Karadžićevom srpskom ćiriličnom abecedom, jer su se tamo razlikovala slova *ђ* za /đ/ nasuprot *џ* za /d-j/, u hrvatskoj abecedi nije bila uklonjena fonološka dvoznačnost dvoslova *dž*, *lj* i *nj*, za razliku od Karadžićeve azbuke. Samo je u radu JAZU, posebice pri radu na Akademijinu rječniku [335], koji je započeo 1878. god., Daničić razlikovao i ta dva slova, i to uporabom *gj* za /dž/ nasuprot *dž* za /d-ž/, *lj* za /lj/ nasuprot *lj* za /l-j/, i *ñ* za /nj/ nasuprot *nj* za /n-j/. Niz grafema *gj*, *lj*, *ñ*, *dž*, *lj*, *nj* stoga je obostrano jednoznačno odgovarao srpskomu ćiriličnomu nizu *μ*, *λ*, *њ*, *џ*, *лј*, *нј*. Međutim, normalna, ne-Akademijina hrvatska abeceda ostala je opterećena fonološkom dvoznačnošću dvoslova *dž*, *lj*, *nj* (uz to i troslova *ije*) što je posebno neprikladno s obzirom na znatnu učestalost pojave /l-j/ i /n-j/ u tvorbenim morfemima, primjerice u tvorbenom sufiksu *-je* kao u *veselje*, *kamenje*, *njegovanje*; ovo posljednje bi se u spomenutom Akademijinu načinu pisanja bilježilo kao *ñegovanje* odnosno s uporabom *ě*, kao u starijoj hrvatskoj grafiji, kao *něgovanje*.¹⁰¹

Velika promjena u grafematskom i, u širem značenju, u ortografskom području uslijedila je potiskivanjem 19. st. dugo godina uobičajenoga sustava označavanja naglasaka koji je izradio Bartol Kašić za svoj *Hrvatsko-talijanski rječnik*, pisan u razdoblju od 1597. do 1599. god. Kašić je za dugouzlazni naglasak upotrebljavao znak ^ kao i za prednaglasni dugi slog; znak ' upotrebljavan je za dugosilazni naglasak; znak ` upotrebljavan je za kratkosilazni naglasak. [213] Zahvaljujući tim prozodijskim oznakama mogle su se jednoznačno pisati inače dvoznačne riječi sa svojim fleksijskim oblicima. [288: 76–77] Tim se je naglasnim znakovljem služio još i Antun Mažuranić. Ali, u njegovo je vrijeme sve jači serbokroatizam postigao da se bilježenje prozodijskih obilježja prilagodi znakovlju Karadžića i Daničića. Zamijenjene su oznake za dugosilazni i dugouzlazni naglasak tako da su oznake od tada bile jednake onima koje je Karadžić upotrijebio, uz ostalo, u

¹⁰¹ Šulek [373: 2: 1015: *Pflege*] piše *njegovanje*, ali hrvatska polazna riječ *njega* jezičnopovijesno proizlazi iz ruskoga crkvenoslavenskoga *něga* 'ευφοροσυνη', tj. 'radost' tako da je i Šulek 1860. god. trebao pisati *něgovanje*. U Karadžićevu *Srpskom rječniku* piše *неговање*, pri čemu u 1. izdanju (1818.) stoji "nježni odgoj, delicata educatio", u 2. izdanju (1852.) značenje je "njegovanje, cultus". Vladimir Brodnjak [71] navodi "negovanje" (sic!) kao srbizam i kao hrvatsku inačicu navodi "njega", u značenju "njega bolesnika". U srpskoj ćiriličnoj ortografiji se uostalom sufiks {-je} ne može više raspoznati zbog pisanja *ь*, odnosno *њ* (*veseље*, *kameње*). Ako je riječ o stopljenom izgovoru, kao /lj/, odnosno /nj/ umjesto /l-j/, odnosno /n-j/, to je jedan primjer za amorfološki način pisanja koji je uvjetovan srpskom rigorozno fonetskom ortografijom.

svojem *Srpskom rječniku* (1818. i 1852.). Uporaba znaka ^ za označavanje prednaglasnih ili zanaglasnih dugih slogova ostala je nepromijenjena; ona je bila u obama načinima bilježenja već unaprijed istovjetna.

Bez sumnje bi te grafematske prilagodbe hrvatske abecede i sustava bilježenja prozodijskih jedinica serbokroatističkim rješenjima znatno olakšale planirani prijenos Karadžićeva *Srpskoga rječnika* u hrvatski jezik. Takav bi prijenos zapravo bio s obzirom na izvor rječničkoga materijala vraćanje hrvatskoga rječnika, a s druge strane bi, s obzirom na selekcijske kriterije *Srpskoga rječnika*, predstavljao i istiskivanje hrvatskoga ukupnoga rječnika i njegovu posrbljujuću zamjenu. Ali, najprije su takve prilagodbe serbokroatističkim smjernicama olakšale "vukovcima" njihov leksikografski rad prije svega na Akademijinu *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* [335], a potom i na priručnom rječniku hrvatskoga jezika autora Ivana Broza i Franje Ivekovića. [181] Dugoročni cilj tih tendencija serbokroatizma bio je zapravo posrbljeni, isključivo štokavski "hrvatski" književni jezik, tj. "srpskohrvatski" književni jezik, u skladu s programom Karadžića i Daničića, u kojem bi se pogotovo ukinulo osnovno načelo određene tronarječnosti uz ijekavsko-štokavsku osnovu svehrvatskoga književnoga jezika. Gramatičke i stilističke norme za taj program izradio je Tomo Maretić u svojoj knjizi *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. [266] Važne morfološke prilagodbe hrvatskoga jezika srpskomu dogodile su se dakako već prije, kada pripadnici zagrebačke filološke škole nisu uspjeli zadržati deklinaciju imenica u množini s nastavkom *-ah* za genitiv i s posebnim nastavcima za dativ, instrumental i lokativ, kao ni sasvim posebnu deklinaciju dvojine. Umjesto toga se je za genitiv uvriježio jednostavan nastavak *-ā*, a nastavci za dativ, instrumental i lokativ su izjednačeni, a dvojina je, kao zasebna deklinacija, ukinuta. Vatroslav Jagić je takvo rješenje podržao. Uskoro, 1879. god. to je novo morfološko normiranje zastupao Mirko Divković (1843. – 1924.), pristaša i Josipa Jurja Strossmayera i Vatroslava Jagića, u svojoj morfologiji *Hrvatska gramatika, I. dio, Oblici*. (Zagreb, 1879.), pisanoj "za srednje i nalik im škole". To je djelo doživjelo do 1917. god. ukupno 20 izdanja; osim toga je Divković na osnovi svoje djelatnosti kao gimnazijski nastavnik i od 1884. god. kao ravnatelj zagrebačke gimnazije imao određeni utjecaj. Nakon objavljivanja te morfologije u *Narodnim novinama* došlo je do oštih polemika i raspra s Adolfom Veberom Tkalčevićem zbog takve morfološke razgradnje.

Milan Moguš na kraju svojega poglavlja o drugoj polovici 19. st. rezimirajući zaključuje: "Sve je to bilo u dubokoj suprotnosti s koncepcijom zagrebačke filološke škole koja je zagovarala posebnost književnoga jezika, a u hrvatskom slučaju posebnost izgrađivanu na tronarječnim vrelima." [288: 175]

Na osnovi svojega, po namjeri posrbljujućega sveobuhvatnoga štokavizma koji je najprije bio usmjeren isključivo prema ijekavštini a kasnije i srpskoj ekavštini i koji se nije zanimao za

kajkavštinu i čakavštinu, serbokroatizam je, nasuprot proteklim dvama razdobljima, za razvoj hrvatskoga jezika odredio nove ciljeve, nespojive s prijašnjima. On je u dotadašnji razvoj hrvatskoga kao zasebnoga jezika i u razvoj svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika ubacio ometajuće, sprječavajuće i razgrađujuće razvojne sastavnice. Ukupno gledajući time su uzaludno potraćena dragocjena desetljeća koja su mogla služiti plodnomu drukčijemu razvoju hrvatskoga jezika. Dalibor Brozović došao je do zaključka da je serbokroatistička filološka škola u Hrvatskoj 19. st. "umnogome naškodila hrvatskoj jezičnoj kulturi". [77: 26]¹⁰²

Filološki i jezikoslovno gledano, u 3. razdoblju na hrvatskoj su strani nositelji serbokroatizma bili tzv. "vukovci", pristaše Vuka Karadžića, s Tomom Maretićem i Ivanom Brozom na čelu.¹⁰³ Ali, odlučujući utjecaj ovdje je zbog svojega snažnoga položaja u Zagrebu, poduprtoga Bečkom vladom, imao Srbin Đuro Daničić (1825. – 1882.), koji je posebno utjecao na mlađega Ivana Broza (1852. – 1893.), i to posebice svojim publikacijama i predavanjima u smislu ideologije serbokroatizma, naime ideologema "jednoga naroda s dva imena" i "jednoga jezika s dva naziva".¹⁰⁴ Daničića su 1866. god. Strossmayer i Rački kao predodređenoga prvoga tajnika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU), osnovane 1866. god., a otvorene 1867. god. u Zagrebu, pozvali iz Beograda u Zagreb. On je sve do svoje smrti 1882. god. vodio redakciju velikoga Akademijina

---

¹⁰² O ukupnoj problematici jezičnoga razvoja u 19. st. i početkom 20. st. vidi posebice [394], [395] i [358]. Vidi i [317: 138–139] gdje se upućuje na brojne značajne radove Ljudevita Jonkea o razvoju hrvatskoga književnoga jezika u 19. st. i početkom 20. st., među kojima i radove o kroatistici zagrebačke filološke škole (Adolfo Veber Tkalčević i Bogoslav Šulek). O političko-povijesnim uvjetima jezične obnove hrvatskoga jezika vidi [176].

¹⁰³ Tomo Maretić bio je također politički djelatnik i to u dva navrata kao zastupnik u Hrvatskom saboru (1892. –1897. i 1900. – 1906.). Njegova je stranka bila stranka bana Dragutina Khuena-Hédervárya, tj. (politički preusmjerena) Narodna stranka, koja je nastojala da se Hrvatska utopi i raspline u Ugarskoj, čemu je pomagao i serbokroatizam s obzirom na svoje protuhrvatske ciljeve. Vukovci su stoga kao "mađaroni", to znači kao pristaše politike koja je određena ugarskim interesima, općenito imali veliku podršku Vlade pod vodstvom bana Khuena-Hédervárya (1883. – 1903.).

¹⁰⁴ O Ivanu Brozu i Đuri Daničiću vidi [396: 50–54]. Daničić je bio rodom iz Novoga Sada koji je, uz Beograd, bio drugi srpski književni centar. Njegov otac Jovan Popović bio je srpski pravoslavni pop. Godine 1847. Daničić je ipak odbacio svoje krsno ime Đorđe i obiteljsko prezime Popović i prozvao se je od toga trenutka svojim pseudonimom Đura Daničić koji je upotrijebio za svoj članak *Rat za srpski jezik i pravopis*, objavljen 1847. god. Daničić, alias Popović, i inače je puno toga objavio pod šiframa i pseudonimima. Hrvatski oblik njegovih imena, naime *Đuro*, odnosno *Gjuro* može se naći u publikacijama namijenjenim hrvatskoj publici. U drugoj polovini 1840-ih i početkom 1850-ih Daničić je bio na studiju u Beču gdje je postao Karadžićev najuži suradnik i realizator njegovih programa serbokroatizma. Nakon toga je do 1866. god. djelovao kao serbist u Beogradu. Godine 1857. ondje je objavio članak *Razlike između jezika srpskog i hrvatskog*, u kojem ponavlja stav iz Karadžićeva *Kovčežića* (1849.), naime da su svi štokavci Srbi, kajkavci su Slovenci, a samo čakavci Hrvati. On je i sam sudjelovao u pisanju *Kovčežića za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*.

Prelaskom u Zagreb 1866. god. Daničić je revidirao taj stav zajedno sa službenom formulacijom utoliko što je tada sva tri narječja proglasio i hrvatskima i srpskima te je od toga trena uz *srpskohrvatski* upotrebljavao i drugi standardni naziv serbokroatizma, naime *hrvatski ili srpski*. Za ideologem "da su Srbi i Hrvati jedan narod, samo imaju dva imena" i da Srbi i Hrvati "govore istijem jezikom" (kako je rekao Daničić 1874. god. na jednom predavanju u Beogradu), taj je novi stav bio apsolutni superlativ. To predavanje 1874. god. Daničić je održao u doba kada je u Beogradu radio kao profesor srpskoga jezika (1873. – 1877.). Tomu predavanju pribivao je i Ivan Broz te ga se je ono duboko dojmilo (o toj promjeni mišljenja i Daničićevu predavanju vidi [396: 50–53]).

rječnika pod naslovom *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*.¹⁰⁵ Na taj je način imao priliku primijeniti iz serbokroatističkoga programa Karadžićeva fonološko-fonetička pravopisna načela.

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU), osnovana 1866. god., na poticaj je Vatroslava Jagića od 1869. god. izdavala niz *Stari pisci hrvatski*, u kojoj su kao prvi svezak objavljeni epovi *Judita* i *Suzana* kao i ostala djela Marka Marulića (1450. – 1524.). U predgovoru je prvomu svesku Vatroslav Jagić (1838. – 1923.) predstavio izdavački program toga niza. Od posebne se je važnosti za problem serbokroatizma pokazalo tekstološko načelo koje je formulirano u 6. paragrafu Jagićevih izdavačkih smjernica, naime: "Osobito se ima gledati, da bude tekst svakoga pisca kritički izdan, da bude vjerno izradjen polag najboljih rukopisa ili gdje njih ne bi bilo, polag najstarijih štampanih edicija. ... Odstupati se od teksta izvornoga može tek u pravopisu, razumievajući i tu rieč u njezinom najstrožem značenju, koje isključuje sve promjene osobina fonetskih ili gramatičkih." [187: 2] Serbokroatizam je naime od 3. razdoblja nadalje doveo do toga da je to načelo tek ograničeno primjenjivano na stariju hrvatsku književnost, dok je mlađa prozna književnost od 1830-ih, a pogotovo ona od polovine 19. st. (dakle od Bečkoga književnoga dogovora (1850.)), objavljujvana prerađena prema tendencijama serbokroatizma. Jedino se u slučaju metričkoga pjesništva serbokroatizam nije usuđivao na taj način izobličiti djela, i to jedino zbog praktične nemogućnosti mijenjanja pjesničkoga jezika. Ta praksa trajala je sve do 8. razdoblja. Serbokroatizam je od takve izdavačke prakse kao za sebe povoljan jezičnopovijesni učinak mogao očekivati da će starija hrvatska književnost čitateljima biti sve nerazumljivija, a mlađa hrvatska književnost ne će se pružiti u izvornom jeziku, već kao književnost u prilagođenoj jezičnoj odori serbokroatizma. [398], [40]¹⁰⁶

Rezultat toga razdoblja bilo je jačanje srpskoga u odnosu na hrvatski jezik. Dakako da je to jačanje dobrim dijelom bilo samo rezultat činjenice da su brojna djela, jezično i književno izvorno hrvatska, od srpske strane bez hrvatskoga učinkovitoga prigovora deklarirana "srpskima" ili "također srpskima". To vrijedi i za razvoj rječničkoga blaga kao i njemu pripadajuću leksikografiju pod utjecajem redakcije Akademijina rječnika, zatim i za pravopis, a najkasnije od objavljivanja gramatike Tome Maretića pod naslovom *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* [266] i za gramatiku. Tako Đuro Daničić uopće nije u obzir uzimao rječnički materijal iz rječnika Bogoslava Šuleka [373], [374], njegov nasljednik na mjestu urednika (do 1907.) Petar Budmani, također Karadžićev pristaša, gotovo uopće ne, a Tomo Maretić, kao Budmanijev nasljednik (1907. – 1938.: od *maslo* u 6. svesku, 1904. – 1910., do *pršutina* u tek 1952. god. objavljenom 53. broju 12. sveska), tek vrlo selektivno. Sumnjali su iz serbokroatističko-ideoloških

¹⁰⁵ Arhivski dokumenti o pozivanju Daničića u Zagreb još uvijek nisu dovoljno istraženi. Pa ipak se čini da je program serbokroatizma u jugoistočnoeuropskoj politici Austrije smatran pozitivnim čimbenikom; vidi [308: 98–100].

¹⁰⁶ Takav redakcijski program serbokroatizma po Vončini [398] je posebno prepoznatljiv u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (PSHK). Stoga se ona, nakon prevladavanja serbokroatizma, zamjenjuje novom edicijom pod naslovom *Stoljeća hrvatske književnosti*.

razloga s jedne strane u mlađe književnojezično i terminološko hrvatsko rječničko blago, a s druge strane jednako tako u jezik starije hrvatske književnosti. Ni jedno ni drugo nisu mogli integrirati u jezični program serbokroatizma. [325: 17]¹⁰⁷ Šulek je utoliko bio Karadžićev protivnik što je Hrvate štokavce nazvao i njihovim etnonimom "Hrvatima". O toj temi napisao je 1856. god. članak pod naslovom *Srbi i Hrvati*, kao odgovor 1849. god. objavljenomu Karadžićevu članku *Srbi svi i svuda*, na što je Karadžić replicirao 1861. god. člankom *Srbi i Hrvati*. [61: 79–80]¹⁰⁸ Zajedno s Adolfom Veberom Tkalčevićem (1825. – 1889.) Bogoslav Šulek kao leksikograf bio je i vodeći filolog zagrebačke filološke škole koja je u leksikologiji, gramatici i pravopisu na osnovi svojega programa "tronarječnosti", tj. osnovnoga hrvatskoga načela uređene tronarječnosti i unutar štokavskoga svehrvatskoga jezika, pa tim i unutar njegova književnoga jezika, kao i na osnovi svojega morfološko-etimološkoga načela u pravopisu imala kroatistički filološki stav koji je bio čisto kroatistički a ne serbokroatistički.

Rječnik hrvatskoga jezika koji je započeo Ivan Broz, a dovršio i objavio njegov ujak Franjo Iveković [181], posve je kompiliran i izrađen po idejama Karadžića i Daničića, na čijim se radovima taj rječnik, prema Ivekovićevu predgovoru, više-manje isključivo temelji: na njihovim vlastitim radovima, na radovima koje su izdali, pogotovo onima iz narodnoga pjesništva, kao i na drugom izdanju Karadžićeva *Srpskoga rječnika* iz 1852. god. Broz-Ivekovićev rječnik pisan je po nalogu Matice hrvatske kao praktičan rječnik jer je veliki Akademijin rječnik, čijih je prvih pet svezaka objavljeno između 1880. i 1903. god., već po svojoj naravi dugo pisan, a i nije bio namijenjen praktičnoj uporabi. Važno je napomenuti da je kao jednostavnija alternativa bila predložena i puka latinična transliteracija drugoga izdanja Karadžićeva *Srpskoga rječnika* (Beč, 1852.). Ali, Broz je za svoj rječnik želio ekscerpirati sve leksikografski relevantne radove Karadžića i Daničića. Odgovarajući pretpostavkama Karadžićeva i Daničićeva serbokroatizma, kompilirani rječnički materijal umnogome nije bio zadovoljavajući i reprezentativan za hrvatski jezik, a pogotovo ne za hrvatski književni jezik, tako da taj rječnik već u ono doba nije ispunjavao svoju

---

¹⁰⁷ Taj Rammelmeyerov uradak pokazuje uz ostalo, bez obzira na njegovu leksikografsko-leksikološku vrijednost, kako je unitaristički serbokroatizam potpuno prozeo razmišljanje i terminologiju njemačke slavistike. U njoj je čak bila prihvaćena fikcija "izvornoga govornika ('native speaker') srpskohrvatskoga" kao stvarna. [325: 38]

¹⁰⁸ Bogoslav Šulek je svoj rječnik iz 1860. god posvetio Josipu Jurju Strossmayeru kojega "ne samo Hrvati nego i ostali austrijanski Slavjani svake vjere i svakoga plemena štiju ... kao uzvišenoga, dà jednoga zaštitnika svojih prirodjenih pravah, svoje narodnosti ..." [373: V] Ta posveta započinje tmurnim, ali nakon kraja Bachova apsolutizma 1859. god. zajedno s njegovom jezičnom politikom, usmjerenom jedino prema dominaciji njemačkoga jezika, ne više aktualnim opisom statusa hrvatskoga jezika: "Kad sam bio počeo raditi o ovom djelu, sunce narodnoga jezika bijaše na zapadu, a na skorom nadodje i mrka noć, pa se je činilo, da se trudim u zalud, da moga rječnika neće više trebati ni uredniku, ni učeniku. / Al mi evo Bog i sreća dade, te narodnosti hrvatskoj opet ogranu žarko sunce, i to upravo kad sam knjigu dovršio." [373: V] Ako u obzir uzmemo te riječi i jezikoslovna nastojanja Bogoslava Šuleka, onda nam postaje jasno da su Karadžić i Daničić sa svojim velikosrpskim serbokroatizmom u Šuleku imali ne samo suparnika, već i protivnika. Dugo vremena željeni glavni jezično-politički cilj, za koji se je posebice zalagao Ivan Mažuranić, naime uporaba hrvatskoga jezika u javnom i službenom životu, sve se je više ostvarivao od 1860. god.

zadaću rječnika živoga hrvatskoga suvremenoga jezika.¹⁰⁹ Franjo Iveković je u svojem predgovoru izričito primijetio da se taj rječnik, s obzirom na svoje izvore, može nazvati i *Rječnik srpskoga jezika*; ali kako su ga napisali i objavili Hrvati, nazvan je *Rječnik hrvatskoga jezika*. S obzirom na hrvatske izvore tih izvora, tu bi opasku svakako trebalo kritički razmotriti i razjasniti.

Analogno vrijedi i za, po svojoj namjeri, normativnu *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Tome Maretića [266] koji je kao kodifikacijsku građu rabio jedino korpus sastavljen od djela Karadžića i Daničića, što znači da je također ignorirao hrvatsku književnost 19. st., pa i onu druge polovice 19. st. koja se nimalo nije orijentirala prema predodžbama serbokroatizma. Ali, niti starija hrvatska književnost, kao primjerice djela Marina Držića, Ivana Gundulića, Filipa Grabovca, Andrije Kačića Miošića, Matije Petra Katančića i Tita Brezovačkoga, nisu uzimana u obzir. Od starijih hrvatskih leksikografskih djela služili su se jedino rječnicima Fausta Vrančića (1551. – 1617.) i Jakova Mikalje (1601. – 1654.). [289: 183] Jedino je taj svoj jezični korpus Maretić okarakterizirao prikladnim za zajednički književni jezik Hrvata i Srba. Po njegovu mišljenju, Karadžić je pisao najboljim, jezično najispravnijim književnim jezikom, pa je po tome njegov izbor u izdanjima narodnoga pjesništva bio jezično najbolji. Daničić bi mu u tom bio skoro ravan.

Ti stavovi, koje je Maretić napisao u predgovoru svoje gramatike, već su u ono vrijeme naišli na kritiku. Ona nije dolazila samo od strane sljedbenika zagrebačke filološke škole, već i od strane Vatroslava Jagića koji je bio nešto više usmjeren prema serbokroatizmu i jugoslavizmu. Njega je zasmetao nevjerojatan nesklad između gramatike i njezina korpusa s jedne strane te hrvatskih jezičnopovijesnih činjenica s druge strane. Dalmatinski su pisci čak najavili povratak ikavsko-štokavskom hrvatskomu književnomu jeziku. [288: 173] Dakako, kritičare je moralo smetati i to što je Maretić ignorirao svu gramatičku literaturu prije vremena iliraca kao i rezultate hrvatskoga abecedno-grafematskoga i pravopisnoga razvoja. Što se tiče ovih posljednjih, to je Maretića zanimala samo općenita primjena fonetsko-fonološkoga načela u njima, koja mu je poslužila kao pseudoopravdanje za njegovo prihvaćanje Karadžićeva pravopisnoga fonetsko-fonološkoga načela. To nepovijesno ignoriranje stvarnoga polaznoga položaja bio je stalan čimbenik u argumentaciji serbokroatizma kako bi "srpskohrvatska jezična povijest", a tim i hrvatska jezična povijest, počela s Vukom Karadžićem. Normativna snaga Maretićeve gramatike leži u njezinoj promišljenoj sustavnosti koja je, međutim, istovremeno podigla za serbokroatizam karakterističnu isključivu štokavsku monolektalnost za standard. Milan Moguš to zorno oprimjeruje: "Štokavska je intransigentnost znala ići čak tako daleko da je poštokavljivala izvorna kajkavska i čakavska imena naselja (mijenjajući npr. naziv *Delnice* u *Dionice*, *Čakovec* u *Čakovac*, *Split* u *Spljet*)." [288: 175]

---

¹⁰⁹ O tom rječniku vidi [396: 112–121]; o barem ravnopravnom suautorstvu Jerneja Kopitara u *Srpskom rječniku* Vuka Karadžića te o značajnom preuzimanju riječi iz hrvatskih rječnika za *Srpski rječnik* vidi [137: 67–74].

Serbokroatistički je pravopis po predodžbama Karadžića i Daničića kodificirao Ivan Broz u svojem *Hrvatskom pravopisu*, objavljenom u Zagrebu 1892. god. Taj je pravopis dugo vremena ostao mjerodavno pravopisno djelo. Već godinu dana kasnije, naime 1893., pojavilo se je drugo, poboljšano izdanje (3. izd. 1904., 4. izd. 1906., 5. izd. 1911., 6. izd. 1915.). Broz je taj pravopis napisao na zahtjev Kraljevske zemaljske vlade, tj. Odjela za bogoštovlje i nastavu. Da njegova serbokroatizmu prilagođena ortografija nije bila zadovoljavajuće rješenje, pokazalo se je u doba koje je uslijedilo, što se potvrđuje u sve do danas uvijek iznova ponavljanim, odnosno diskutiranim ortografskim reformama.¹¹⁰

Pomicanje težišta u korist srpskoga jezika, koje je zapravo serbokroatizam sa srpske strane zamijenilo čistim srpstvom, vidi se od konca 19. st. u prihvaćanju ekavskoga srpskoga jezika književnih središta Beograda i Novoga Sada s njihovim jezičnim regijama u Šumadiji, odnosno Vojvodini kao prvorazredno normativnoga jezika i tipološke osnove svesrpskoga književnoga i standardnoga jezika. To je bilo odlučan odmak od Karadžića i činjenično jasno razgraničenje od novoga svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika. Međutim, to je odgovaralo srpskim književnojezičnim činjenicama i njihovu razvojnomu smjeru.¹¹¹ Svoju najintenzivniju fazu srpska kampanja ekaviziranja imala je u 3. razdoblju u godinama 1913. i 1914. kada je beogradski povjesničar književnosti i kritičar Jovan Skerlić (1877. – 1914.) javnim nastupima i anketiranjem namjeravao hrvatske pisce, filologe, ali i političare pridobiti da prihvate ekavsko (tzv. "istočno narječje") kao mjerodavni tip srpsko-hrvatskoga zajedničkoga književnoga jezika.¹¹² S obzirom na serbokroatizam ovdje je važno primijetiti Skerličevu argumentaciju koju možda treba shvatiti kao neku vrstu prijetnje, naime da je srpska ekavština demografski i kulturno jača, da će stoga ekspanzirati i da je u stanju istisnuti hrvatsku ijekavsku štokavštinu. Hrvatski filolozi, čak i "vukovci", prema takvu su se stavu držali rezervirano te su ga čak i izravno odbijali; među njima

---

¹¹⁰ O sukobu oko tipa pravopisa vidi [77: 20–21, 26–27] i [51: 214–223, 228–229]; osobito o životu i djelu Ivana Broza vidi [396]. Kratak pregled povijesti hrvatskih pravopisa od *Hrvatskoga pravopisa* Ivana Broza [72] do pravopisnoga priručnika Vladimira Anića i Josipa Silića [3] donosi Ivo Pranjković u svojoj recenziji potonjega priručnika [317: 106–112] i 1992. god. objavljenoga novoga izdanja tzv. etimološkoga pravopisnoga priručnika Franje Cipre i Adolfa Bratoljuba Klaića iz 1944. god. [97] [317: 172–178] Kada je riječ o ocjenjivanju morfološko-etimološkoga tipa pravopisa, treba spomenuti da i vrlo razvijeni slavenski jezici, poput ruskoga i poljskoga, imaju pravopis s puno više morfološko-etimoloških karakteristika nego što ih ima hrvatski pravopis. Općenito o problematici različitih tipova pravopisa vidi [16: 221–228].

O bosanskoj hrvatskoj ćirilici vidi [412]; o povijesti hrvatske trigrafijske s glagoljičkim, latiničnim i hrvatskim ćirilničnim pismom vidi [161]. Papinska Congregatio de propaganda fide je 1878. god., nakon ponovnoga pohrvaćivanja odstranjivanjem rusizama, koji su u jezik ušli u 17. st., ponovo je na glagoljici izdala *Missale Romanum Slavonico idiomate* iz 1631. god.; 1905. god. pojavilo se je i drugo izdanje. Nakon sljedećega izdanja (1927.) *Misal* je objavljivao još samo na latinici (*Rimski Misal slovënskijem jeziku*).

¹¹¹ Karadžić je pogotovo u fonološkom pogledu želio za osnovu imati južne novoštokavske dijalekte istočne Hercegovine koji su dijasistemske bili znatno bliži hrvatskim ijekavskim novoštokavskim dijalektima nego što su to bili srpski šumadijski i vojvođanski dijalekti. Ali, rječnički materijal za svoj *Srpski rječnik* (1818.) preuzeo je pretežno iz hrvatskih rječnika koje mu je nabavio Jernej Kopitar. [137: 67–74]

Srpski jezičnopolitički pritisak s ciljem obezvrjeđivanja ijekavskoga štokavskoga i njegova istiskivanja iz javne uporabe i školstva pogodio je u ratnim 1990-im godinama uz srpski također ijekavski crnogorski, koji je deklariran srpskim.

¹¹² O anketi Jovana Skerlića vidi [208: 87–90].

bili su i Tomo Maretić, Milan Rešetar i Petar Skok. Ali, beogradski serbist Aleksandar Belić očekivao je da će se Hrvati manje-više prisiljeno jezično i etnički, pa čak i crkveno posrbiti. [206: 225–227] Izbijanje 1. svjetskoga rata 1914. god., u godini u kojoj je i umro Jovan Skerlić, sačuvalo je Hrvate od političkoga ostvarivanja toga pokušaja posrbliivanja. Među hrvatskim piscima, političkim publicistima i političarima u 3. razdoblju, za razliku od 4. razdoblja, bilo je, međutim, brojnih koji su bili odani tomu načinu posrbliivanja. [206: 227] S druge strane, tomu se je izričito protivio Ivan Vojnović (1857. – 1929.), dramatičar i dramaturg, koji je živio u dubrovačkoj jezičnoj i književnoj tradiciji. [206: 226] U ijekavskom književnom jeziku vidio je sadržan veći književni oblik, veću ljepotu, harmoniju i preciznost. Nikola Andrić (1867. – 1942.) napisao je poseban jezični savjetnik pod naslovom *Branič jezika hrvatskoga* da bi se sačuvalo i razvijao osjećaj za čistoću hrvatskoga jezika u vrijeme serbokroatističkoga normiranja i prodiranja međunarodnica, tzv. barbarizama.. To je djelo objavljeno u prvom i odmah također u drugom izdanju 1911. god. u Zagrebu, a pisano je u uvjerenju da se na hrvatskom jeziku može izraziti sve što pokreće ljudski duh, zbog čega bi svi Hrvati i trebali njegovati svoj materinji jezik.¹¹³

---

¹¹³ Nikola Andrić bio je podrijetlom iz Slavonije; pretežno je radio kao dramaturg (Hrvatsko zemaljsko kazalište) i intendant (Hrvatsko narodno kazalište) u Zagrebu, ali se je intenzivno bavio i pisanjem. Za Maticu hrvatsku, koje je neko vrijeme bio predsjednik, izdao je šest svezaka hrvatskoga narodnoga pjesništva. U razdoblju od 1925. do 1926. god. Andrić je bio pomoćnik Stjepana Radića, vođe Hrvatske republikanske seljačke stranke i ondašnjega jugoslavenskoga ministra prosvjete u Beogradu. Stjepan Ivšić je kao ondašnji pristaša "vukovca" Tome Maretića i njegove serbokroatistički koncipirane *Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* pisao protiv *Braniča jezika hrvatskoga*. [258: 146–147, 157–158]

2.4. Četvrto razdoblje: Serbokroatizam i jugoslavizam: otrježnjenje i otpor Hrvata

Hrvati su gorke plodove serbokroatizma, koji su toliki podupirali i prihvaćali u 3. razdoblju, morali pobrati u 4. razdoblju, i to kao posljedicu izgubljenoga 1. svjetskoga rata, pa tim i kao posljedicu Pariške mirovne konferencije (1919. – 1920.). Četvrto se razdoblje proteže kroz period trajanja prve Jugoslavije od 1918. do 1941. god. To je vrijeme sve većega otrježnjenja što se tiče serbokroatizma i to na osnovi političkih stvarnosti jugoslavenske države. Te su političke stvarnosti bile određene ponajprije jugoslavensko-unitarističkim parlamentarnim centralizmom s ideologemom o "troimenom narodu" ("jednom narodu triju plemena") i "jednom jeziku s dva imena", uz posljedicu etničkoga integralizma (1918. – 1928.) koji je kontrolirala srpska strana, a potom i centralističkim, srpski unitarističkim političkim sustavom koji se je održavao na diktatorski način (1929. – 1934.) i koji je završio povijesnim Sporazumom (1939.) o stvaranju Banovine Hrvatske (1939. – 1941.).¹¹⁴

Nakon završetka 1. svjetskoga rata najprije je u razdoblju od 5. do 8. listopada 1918. god. u Zagrebu osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba čiji je predsjednik bio Slovenac Anton Korošec. To Narodno vijeće zaključilo je odcjepljenje od Habsburške Monarhije te je 29. listopada 1918. god. osnovalo Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Ali, Narodno vijeće Države SHS zatim je 24. studenoga 1918. god. usprkos upornomu odgovaranju Stjepana Radića, vođe Hrvatske seljačke stranke, i zaobilazeći Hrvatski sabor, odlučilo o pripajanju Srbiji, kojoj se je već 19. studenoga 1918. god. pridružila Crna Gora. Donesena je i odluka o osnivanju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca pod vladavinom srpske dinastije Karađorđevića. Ta nova Država SHS proklamirana je 1. prosinca 1918. Stjepan Radić, koji se je zalagao za vlastitu hrvatsku državu, postao je 1928. god., zajedno s drugim zastupnicima Hrvatske seljačke stranke, žrtva atentata Puniše Račića, srpskoga zastupnika u beogradskoj Skupštini. Radićev svečani pogreb 1928. god. u Zagrebu izazvao je velike demonstracije Hrvata. Koliko je hrvatski serbokroatizam, ako ne i državopolitički jugoslavizam, bio duboko ukorijenjen i u Radića, vidi se iz njegova povijesnoga govora 24. studenoga 1918. god.,

---

¹¹⁴ O Hrvatskoj u monarhističkoj, a potom i diktatorskoj prvoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) piše Franjo Tuđman u svojem djelu u dva sveska, za tisak dovršenom već 1974. god. [389] To je doba ponajprije parlamentarnoga centralizma i ideologema o "troimenom narodu od triju plemena" s posljedicom srpski kontroliranoga integralizma (1918. – 1928.); nadalje, to je doba centralističkoga, srbojugoslavenskoga unitarističkoga političkoga sustava koji se je održavao pomoću diktature (1929. – 1934.) i koji je konačno u povijesnom Sporazumu završio osnivanjem Banovine Hrvatske (1939.). Kao konačni povijesni rezultat je stvarno postojeća prva Jugoslavija hrvatsku romantičarsku ideju jugoslavizma i serbokroatizma na hrvatskoj strani obezvrijedila kao nezbiljsku. Prva Jugoslavija je dobrim dijelom nastala kao posljedica 1. svjetskoga rata, pri čemu je pobjednička strana sila Antante, dakle Velike Britanije, Francuske, pa i SAD-a, imala odlučujuću riječ. Međutim, njihova je vanjska politika bila pripremana već od početka 1. svjetskoga rata. Američki predsjednik Woodrow Wilson zastupao je pravo naroda Austrougarske Monarhije na samoodređenje što će biti ujedno i stav glede možebitne druge Jugoslavije koji je za 2. svjetskoga rata zauzeo Franklin D. Roosevelt kao predsjednik SAD-a. U oba slučaja se taj američki stav nije uspjelo provesti u djelo zbog protivljenja Velike Britanije; o američkoj vanjskoj politici vidi [103].

usmjerena protiv centralističke, srpski hegemonističke zajedničke države, u kojem je i sam pošao od Hrvata, Srba i Slovenaca kao jedinstvenoga naroda sa zajedničkim jezikom. Na kraju te prve jugoslavenske državne tvorevine nastao je 26. kolovoza 1939. god. povijesni Sporazum, sklopljen između Dragiše Cvetkovića kao predsjednika Vlade ondašnje Jugoslavije i Vladka Mačeka, vođe Hrvatske seljačke stranke čija je lista na parlamentarnim izborima 1938. god. dobila čak 44,9 % glasova. Rezultat toga Sporazuma bilo je stvaranje državno samostalnije Banovine Hrvatske. Pad Cvetković-Mačekove vlade 27. ožujka 1941. god. zbog srpskoga vojnoga puča označava politički događaj kojim završava 4. razdoblje.¹¹⁵ Kao posljedica toga puča, koji je podupirala Velika Britanija, pod zaštitom Njemačke i Italije objavljeno je osnivanje Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Italija, međutim, u kojoj je vladala fašistička vlada, od 1920-ih godina je u hrvatskim i slovenskim krajevima pod svojom okupacijom provodila nasilnu politiku talijanizacije: u Istri do Rijeke, na kvarnerskim otocima, u doba 2. svjetskoga rata i u srednjoj Dalmaciji sa središtima u Zadru, Šibeniku i Splitu. Hrvati su tada na tim prostorima, slično kao prije u Ugarskoj, bili pritisnuti prije svega Talijanima, a ne velikosrpskim pansrbizmom.

U prvom je jugoslavenskoj državi srpska hegemonistička kulturna i jezična politika mogla nad Hrvatima i njihovim jezikom jednostavno likovati. Na srpskoj filološkoj strani serbokroatizam je najviše zastupao beogradski serbist Aleksandar Belić koji je i diktirao glotonimsku terminologiju. Belić je u objema Jugoslavijama, kao visokoškolski slavist, imao podršku države, pa se je i mogao smatrati osobom koja je djelovala po nalogu države. [219: 61, 67] Jednako kao 6. i 7. razdoblje i 4. razdoblje je okarakterizirala potreba za obranom od posrbljivanja i obranom hrvatskoga jezika u javnoj uporabi. Pod političkim pritiskom, usmjerenim protiv hrvatskoga jezika, od 1918. god. se je polako utvrđivala spoznaja o jezičnoj samostalnosti i potrebnom priznavanju hrvatskoga kao zasebnoga jezika, posebice kada je bila riječ o književnom jeziku. Stoga je bilo neizbježno da se je većina kompetentnih hrvatskih pristaša etničko-jezičnoga serbokroatizma polako budila iz svojega svijeta iluzija i da je nastojala opet potaknuti razvoj hrvatskoga jezika tamo gdje je zaustavljen u 2. razdoblju. Upozorenje na iluzije serbokroatizma i jugoslavizma odaslao je netom prije početka 4. razdoblja Ivo Pilar u faktografski i argumentacijski iscrpljivom prikazu problema u svojoj knjizi o južnoslavenskom pitanju: "srpskohrvatski narod ... nikada nije postojao i nikada ne će postojati...".¹¹⁶

---

¹¹⁵ O odrazima toga puča u suvremenom američkom tisku, a u vezi s anglo-američkom balkanskom diplomacijom vidi [379].

¹¹⁶ "... serbokroatisches Volk ... hat nie bestanden, und wird nie bestehen ...". [366: 584] L. v. Südland je pseudonim Ive Pilara, bosanskoga Hrvata, po zanimanju odvjetnika. Pilarov najveći interes bio je usmjeren prema posljedicama koje je 1. svjetski rat imao za budućnost Bosne i Hercegovine. Prvo se izdanje iz 1918. god. objavilo broširano i tvrdo uvezano. Naklada je iznosila po autorovu navodu 1500 primjeraka. [255a: 111–112] Hrvatski prijevod objavljen je tek nakon raspada prve Jugoslavije u Zagrebu 1943. god. pod naslovom *Južnoslavensko pitanje: Prikaz cjelokupnog pitanja* (pretisak: Varaždin, 1990.); u Zagrebu je 1944. god. objavljeno drugo izdanje njemačkoga izvornika. Skraćeno i

Političko provođenje serbokroatizma u "jugoslavenskoj" državi učinilo je za obranu statusa hrvatskoga kao zasebnoga jezika nužnim, da se vrše vlastita hrvatsko-srpska kontrastivna istraživanja, a posebice da se sastavljaju kontrastivni rječnici.¹¹⁷ Preporuku za taj metodički postupak kroatisti su mogli naći u samih serbokroatista, jer su oni u vezi sa svojim nastojanjem oko stvaranja i promicanja unitarističkoga jezika u svojem "srpskohrvatskom" leksiku uočili brojne hrvatsko-srpske istoznačnice i bliskoznačnice. To primjerice vrijedi i za Hrvata Tomu Maretića kao i za Srbina Aleksandra Belića. [71: X], [341: 12] Za Maretića je povod bila pojava *Rečnika srpskohrvatskog i nemačkog jezika* Svetomira Ristića i Jovana Kangrge [332] što ga je vrlo nesretno uplelo u serbokroatističku igru pojmovnoga zbunjivanja. On je naime ocijenio taj rječnik sa svojega stajališta o kompleksnom "srpskohrvatskom" toliko lošim da bi bilo bolje da se nikada ne bi bio objavio. [267] Ristić je pak mirno i uspješno odbacio tu kritiku izjavom da Maretić očitito ne poznaje srpski jezik: "uvaženi gospodin akademik jednostavno ne zna srpski". [331] Takva izjava je za Maretića bila utoliko neugodnija što se je on u svojem *Hrvatskom ili srpskom jezičnom savjetniku*, objavljenom u Zagrebu 1924. god., izričito zalagao za leksičke srbizme, a bio je protiv hrvatskih riječi koje "ne odgovaraju duhu našega jezika" i "ne pripadaju našem narodnom jeziku". Tim su sudom posebno bili pogođeni kajkavizmi jer njih Srbi nikako nisu htjeli prihvatiti. Maretić odbacuje riječi poput: *časnik, glazba, knjižnica, povijest, proračun, stožer, tvornica, tvrtka* i zalaže se za odgovarajuće srbizme, često istovremeno i međunarodnice: *oficir, muzika, biblioteka, (h)istorija, budget, pol, fabrika, firma*. A kako bi dokazao da mu je srpski ("istočni govor") jednako tako dragocjen kao i hrvatski ("južni govor"), odnosno da mu zapravo nije ni stalo do razlike između njih, Maretić je uvod u svoj *Savjetnik* napisao u "istočnom govoru", dakle ekavski. Ali, glavni tekst je ipak pisan na "južnom govoru", tj. ijekavski.

Naziv *srpskohrvatski* u naslovu rječnika je Ristića i Kangrgu nije obvezao na ništa više nego na srpski rječnik s povremenim uvrštavanjem tipično hrvatskih leksema.¹¹⁸ U srpskom predgovoru [332: V] autori umjesto naziva "srpskohrvatski" pretežno rabe izraze "naš jezik", "naš narodni jezik", "naš narod"; u njemačkom pak predgovoru nalaze se samo izrazi "Serbokroatisch" (srpskohrvatski), "serbokroatische Sprache" (srpskohrvatski jezik), "serbokroatisches Volk" (srpskohrvatski narod: kao partner "njemačkoga naroda"). U njemačkom predgovoru (i samo u njem) do izražaja jasno dolazi leksikografsko-povijesno stajalište autora: "U kakvom je odnosu

---

komentirano novo izdanje objavio je 1995. god., nakon raspada druge Jugoslavije, Rudolf Grulich, a preradio ga je Michael Ackermann. [313]

Tijekom svih tih prijedora oko ideologema "troimenoga naroda od triju plemena" u državi SHS jedna se etnija nije uzimala u obzir u pozitivnom smislu – to su bili muslimani kao narod i religijska zajednica koji su osim toga u Bosni znatnim dijelom bili potomci islamiziranih i poturčenih Hrvata.

¹¹⁷ O povijesti leksikografije tih rječnika vidi [71: V-XII; 63–64]; [317: 158–171] i [51: 243–244].

¹¹⁸ Kroatizmi tu nisu označeni kao takvi. Mogu se primjerice pronaći unosi poput *glazba v. muzika, kolodvor v. železnička stanica, kruh v. hleb, univerzitet v. sveučilište* pri čemu hrvatsko *sveučilište* kao zasebna natuknica nedostaje; uz srpski naziv *jugoslavenski* u čitavom rječniku nema hrvatskoga *jugoslavenski*.

prema svojim prethodnicima, neka procijene drugi ... Usprkos mogućim zabunama ovaj rječnik nije samo opsežniji i pouzdaniji od svojih prethodnika, već je on ujedno i rječnik koji sadrži najveće rječničko i značenjsko blago srpskohrvatskoga narodnog i književnog jezika."¹¹⁹ Tim autori ne samo da svoj rječnik smatraju mjerodavnijim od dosadašnjih rječnika novijega srpskoga jezika, već ujedno i implicitno razgraničavaju svoj srpski ("srpskohrvatski") književni jezik i hrvatski književni jezik.

Svoje unitarističko stajalište o "istovjetnosti srpskoga i hrvatskoga jezika" ("Identität der serbischen und kroatischen Sprache" [332: IX]) autori izravno izražavaju u njemačkim objašnjenjima što nakon svega prije rečenoga ujedno implicitno predstavlja program posrbljivanja. "Srpskohrvatski" se ovdje dijeli na tri narječja: na istočno, ekavsko, dakle srpsko narječje, na kojem je i pisan taj rječnik; na južno, jekavsko narječje, koje se izjednačava s hrvatskim jezikom; na zapadno, ikavsko, o kojem se dalje ništa više ne govori. Potom autori zaključuju: "Današnji književni jezik poznaje samo prva dva navedena narječja." [332: IX], što opet zbog istoga razloga, koji smo već naveli, implicira program posrbljivanja. Ali, taj zaključak nije naveden u srpskoj verziji objašnjenja [332: VII-VIII], pa je stoga možda namijenjen isključivo korisnicima s njemačkoga jezičnoga područja. U objema verzijama objašnjenja unaprijed se nastoji spriječiti bilo kakva kritika ideologema istovjetnosti: "Tko bi posumnjao u tu istovjetnost ili bi dokazao suprotno, morao bi se najprije potruditi definirati pojam "istovjetnosti" i "neistovjetnosti", a to bi mu teško pošlo za rukom".¹²⁰ Ali, teret dokaza je pak na samim autorima toga rječnika. U Beogradu je 1936. god. objavljen "njemačko-srpskohrvatski" dopunski svezak njihovu rječniku iz 1928. god., a on ne sadrži nikakvih objašnjenja koja bi se ticala problema serbokroatizma. Kroatizmi se tek mjestimice označavaju kao takvi, iako rabljena ćirilčna kratica za "hrvatski" nije sadržana u popisu, pa stoga korisniku i nije objašnjena.

Lingvističko, a pogotovu leksikografsko kontrastiranje hrvatskoga i srpskoga jezika stoga je od početka 4. razdoblja predstavljalo hitnu i nužnu mjeru samoodržavanja hrvatskoga jezika. U 4. razdoblju je u tom pogledu potrebno navesti dva rječnika: popis riječi Julija Benešića (1883. – 1957.), sadržan u gramatici *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*, kao i popis riječi Petra Guberine i Krune Krstića u njihovu djelu *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* koje je 1940. god. u Zagrebu objavila Matica hrvatska. Pri ocjeni toga tipa rječnika i njihove izradbe potrebno je uzeti u obzir ono na što je Božidar Vančik izričito upozorio u članku, objavljenom posthumno 1990. god., naime da su razlike u leksiku između hrvatskoga i srpskoga

---

¹¹⁹ "Wie es sich zu seinen Vorgängern verhält mögen andere beurteilen. ... Trotz möglicher Irrtümer ist das vorliegende Wörterbuch nicht allein reichhaltiger und zuverlässiger als seine Vorgänger, sondern es ist auch das den grössten Wort- und Bedeutungsschatz der serbokroatischen Volks- und Schriftsprache überhaupt enthaltende Wörterbuch." [332: VI]

¹²⁰ "Wer diese Identität in Zweifel zieht, oder gar ihr Gegenteil beweist, muss sich zunächst die Mühe geben, den Begriff der Identität oder Nichtidentität zu bestimmen, welche Begriffsbestimmung ihm schwerlich gelingen dürfte." [332: IX]; srpska verzija navoda sadržajno je identična njemačkoj. [332: VII]

jezika dobrim dijelom uvjetovane različitim fonološkim strukturama i različitim pravilima o tvorbi riječi. Osim toga tu je i leksikološka povezanost štokavskoga hrvatskoga s čakavskim i kajkavskim hrvatskim koju jedino štokavski srpski naravno ne poznaje. [392: 77], [71: VI]

Rječnik Julija Benešića, objavljen najprije u Warszawi 1937. god., sadrži otprilike 1300 riječi i sastavni dio je njegove gramatike za prevoditelje s hrvatskoga ili sa srpskoga na poljski. Julije Benešić u ono je vrijeme (1930. – 1938.) djelovao kao zastupnik jugoslavenskoga Ministarstva prosvjete u Poljskoj i posebno se je trudio oko prijevoda na poljski jezik. Benešića je nakon objavljivanja zagrebačkoga izdanja njegove gramatike 1939. god. zbog kontrastiranja hrvatskoga i srpskoga jezika žestoko napao Aleksandar Belić 1940. god. u srpskom časopisu *Naš jezik*. Ali, to ne iznenađuje zato što je serbokroatizam među srpskim filozofima najagresivnije zastupao beogradski slavist Aleksandar Belić koji je ujedno i diktirao glotonimsku terminologiju. Belić je u doba obiju Jugoslavija imao podršku države, pa je stoga i djelovao po nalogu te države. [219: 61, 67] Njegov učenik Radosav Bošković, Crnogorac, već je 1935. god. objavio članak o razlikama hrvatskoga i srpskoga. [68] Broj onih riječi, po kojima se hrvatski i srpski razlikuju u tom članku, procjenjuje se na 3.000 do 4.000. U jezičnopolitičkom pogledu Bošković je bio posve pod utjecajem Aleksandra Belića te se je zalagao za unitarističke ciljeve serbokroatizma, pa je u Srbima i Hrvatima vidio tek dva dijela jedinstvenoga naroda te se je s obzirom na srpsku kulturnopolitičku hegemoniju u Jugoslaviji nadao daljnjemu izjednačavanju još uvijek postojećih posebnosti. Njegov doktorski rad, objavljen 1936. god. u Beogradu, u skladu s time imao je za temu razvoj sufikasa u "južnoslovenskoj jezičkoj zajednici".

Kontrastivno djelo Petra Guberine i Krune Krstića [151] sastoji se od jednoga prvoga lingvističkoga dijela koji obrađuje probleme fonologije, sintakse, stilistike i tvorbe riječi, i drugoga dijela koji je zapravo rječnik. Taj rječnik u otprilike 4.500 riječi sučeljuje hrvatski i srpski književni jezik. Ostao je aktualan sve do današnjih dana. Od velike je koristi bio za njegovanje hrvatskoga jezika u doba jezičnopolitički i kulturnopolitički restriktivnih uvjeta obiju jugoslavenskih država. Pripreme za to djelo počele su 1938. god. uz pomoć Blaža Jurišića, Franje Cipre i Mile Budaka.¹²¹

Jezičnopolitičku situaciju 1937. god. s obzirom na pritisak posrbljivanja opisuje Adolf Bratoljub Klaić u svojem 1943. god. objavljenom članku o hrvatskom književnom jeziku i njegovu pravopisu: "God. 1937. prodro je srpski na hrvatska područja u tolikoj mjeri da je to najdublje zabrinulo ne samo pojedince koji su nepokolebljivo stajali u obrani, nego i široke slojeve kojima su njegovanje

---

¹²¹ Za serbokroatistički i jugoslavistički unitarizam u 1920-tim i 1930-tim godinama kao bitne čimbenike pri nastajanju *Razlika* Guberine i Krstića v. [57] i [58]. Glede uvodnoga jezikoslovnoga dijela u [151] Stjepan Babić zaključuje: "... nakon 57 godina ... nije gotovo ništa izgubila na svojoj vrijednosti i aktualnosti i ... je ... najbolji i najiscrpniji tekst napisan do sada o hrvatsko-srpskim jezičnim razlikama ..." [42: 176–177]; za razliku od toga, tvrdi on, rječnički dio je "podosta slabiji od uvodnoga dijela". [42: 176]

hrvatskoga književnoga jezika i predaja neprestano bili uzvišena zadaća." [339: 215]¹²² Jezičnopolitički je pritisak posrbljivanja popustio tek stvaranjem državnopolitički samostalnije Banovine Hrvatske unutar tadašnje Jugoslavije 1939. god. Otad se je moglo slobodnije raspravljati o odnosu hrvatskoga jezika prema srpskomu, o njihovoj javnoj uporabi te o jezičnonormativnim problemima. U toj je situaciji knjiga Petra Guberine i Krune Krstića [151] djelovala prijelomno. S pravom Nataša Bašić to naglašeno tvrdi: "Tek osnutkom Banovine Hrvatske 1939. i slabljenjem srpske političke prevlasti otvorio se prostor za slobodniju i jezičnopovijesno utemeljeniju interpretaciju hrvatsko-srpskih jezičnih veza i odnosa. Guberinina je i Krstićeva knjiga u tom prijelomnica. Ona je znanstveno opovrgnula obje srpske jezikoslovne mistifikacije, koje su više od sto godina onemogućivale svaki ozbiljniji razgovor o hrvatsko-srpskome jezičnome odnosu i nanijele velikih šteta obama jezikoslovljima jer su se snage trošile na anakronim i nevažnim temama. Prva se odnosila na štokavštinu kao izvorno srpsko narječje, a druga na Karadžića kao tvorca hrvatskoga književnoga jezika." [58: 180]

Na čelu službenoga serbokroatističkoga jezikoslovlja na hrvatskoj strani u 4. razdoblju i dalje je stajao Tomo (Tomislav) Maretić kao "vukovac". On je od 1907. do svoje smrti 1938. god. vodio uredništvo velikoga Akademijina rječnika pod naslovom *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* čiji je 53. broj obradio do natuknice *pršutina*, koji je, međutim, objavljen tek 1952. god. u 12. svesku. Drugo izdanje njegove *Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* objavljeno je 1931. god. Osim leksikografije i leksikologije, drugo veliko jezikoslovno, posebice ortolingvističko i jezičnoplanersko polje djelovanja, koje je serbokroatizam iz jezičnopolitičkih razloga smatrao posebno važnim, bio je pravopis. Sam Maretić je drugo izdanje svoje *Gramatike* iz 1931. god. napisao ortografijom *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika* koji je još 1921. god. objavljen kao prerađen *Hrvatski pravopis* Ivana Broza [72] (3. izd. 1904., 4. izd. 1906., 5. izd. 1911.); preradba je djelo Dragutina Boranića. Maretić je to učinio iako je bio član Odbora za reformu pravopisa iz 1929. god. koja je pod vodstvom Aleksandra Belića po nalogu Ministarstva prosvete u Beogradu trebala izraditi novu, zajedničku ortografiju. *Hrvatski pravopis* Ivana Broza već je bio pretežito određen fonetsko-fonološkim Karadžićevim načelima. Međutim, Ivan Broz je ipak predvidio također neka vlastita pravila u korist morfološkoga pravopisa. [396: 85–112]

Broz-Boranićev *Pravopis* iz 1921. god. trebao je biti prerađen prema *Pravopisnomu uputstvu za sve osnovne, srednje i stručne škole u Kraljevini S. H. S.* (Beograd, 1929.; Zagreb, 1929.) i prilagođen "zajedničkomu" jedinstvenomu pravopisu. Taj je prerađeni pravopis vrijedio za Hrvatsku do kraja diktatorskoga režima u prvoj Jugoslaviji. U doba Banovine Hrvatske izgubio je svoj status službenoga pravopisa za Hrvatsku, pa je Boranić u skladu s tim preradio svoj *Pravopis*, pri čemu se

---

¹²² Hrvatski prijevod toga članka, izvorno pisanoga njemačkim jezikom, tiskan je u [339: 212–218]; vidi i članak Krune Krstića *Hrvatski jezik* [339: 105–108] gdje se posrbljivanje koncem 1930-ih smatra toliko uznapredovalim da su se Krstić i Guberina složili "da treba nešto poduzeti, kako bi se hrvatski jezik sačuvao od srpskoga rastakanja." [339: 107]

je oslanjao na 4. izdanje iz 1928. god. Ta nova verzija Boranićeva pravopisa objavljena je 1941. god, ali u vrijeme NDH zamijenjena je vlastitim pravopisom. U drugoj Jugoslaviji ona je vrijedila sve do *Pravopisa* iz 1960. god. kao državna službena norma. Za srpski je jezik Aleksandar Belić prema *Uputstvu* iz 1929. god. izradio odgovarajući pravopis.¹²³ Kako su ortografske smjernice iz 1929. god. bile sačinjene upravo prema Belićevim stavovima, koji su se zbog još većega fonetiziranja te nesintaktičke, već retoričke, tzv. "logične" interpunkcije još više razilazili s hrvatskim stavovima [206: 222–223], te smjernice nisu zadovoljavale hrvatske zahtjeve, "pa ga književnici većinom nisu ni prihvatili. Prihvatile su ga samo škole, novine i uredi." [206: 228].¹²⁴ To neprihvatanje ortografije, koju je odredila država, dovelo je do toga da su se u 4. razdoblju za hrvatski jezik upotrebljavale tri pravopisa: 1.) ona prema *Uputstvu* na administrativnim područjima i područjima masovnih medija, a posebice u školama; 2.) manje posrbljena ortografija, ranije službena, iz Boranićeva *Pravopisa* iz razdoblja od 1921. do 1928. god.; 3.) pravi hrvatski pravopis koji je uključivao i morfološke aspekte, dakle pravopis zagrebačke filološke škole u tradiciji pravopisa koji je 1862. god. predložio Ivan Mažuranić kao kancelar. Ovim potonjim pravopisom se je posebice služila Hrvatska seljačka stranka (HSS) u svojim publikacijama, kao što se vidi i u imenu Vladka Mačeka, predsjednika HSS, koje se nije transkribiralo fonetski, već pisalo "morfološki" (*Vladko*, a ne *Vlatko*). Takav način pisanja njegova imena donekle je prihvaćen kao simbol, pa je tako pisano i u publikacijama koje su inače imale neku drugu ortografiju.

Provođenjem *Uputstva* iz 1929. god. činilo se je da je najvećim dijelom postignut cilj posrbljivanja pravopisa hrvatskoga jezika. Za srpski ekspanzionistički serbokroatizam to je uvijek bio najvažniji cilj. Prvi razlog za to je zasigurno posrbljivanje hrvatskoga jezika kao cilj samomu sebi, a posrbljivanje pravopisa bilo je jedna važna sastavnica toga cilja; ali ujedno je bilo i središnje sredstvo za postizanje krajnjega cilja budući da bi svojim procesima potiskivanja uzrokovalo željene promjene u njegovu smjeru. *Rat za srpski jezik i pravopis* kako glasi naslov Daničićeve rasprave iz 1847. god., i rat protiv hrvatskoga, djelomično i morfološkoga i etimološkoga pravopisa, ima duhovne korijene koji su karakteristični za kulturološke i civilizacijske sukobe. Na temelju "srpskoga" načela radikalno fonetsko-fonološkoga pravopisa, koje su propagirali Daničić i Karadžić, a koje je usmjereno i protiv srpskoga crkvenoslavenskoga, filozofski gledano leži senzualistički, pozitivistički spoznajni stav. U korpusnolingvističkom pogledu taj se stav u prvom

---

¹²³ *Hrvatski pravopis* Ivana Broza doživio je 1915. god. već svoje šesto izdanje. Njegova preradba, koju je ostvario Dragutin Boranić, objavljivana je od 1921. god. pod naslovom *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, a Boranić se je potpisivao kao jedini autor. Njegovo peto izdanje, prerađeno prema *Uputstvu*, objavljeno je 1930., sedmo izdanje 1937., osmo 1941., deveto 1947., deseto i ujedno zadnje izdanje 1951. god., a sva su objavljena u Zagrebu. Za srpski je jezik na odgovarajući način Belić preradio svoj *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika* 1923. god.; taj je pravopis za srpski jezik bio na snazi do *Pravopisa* iz 1960. god.

¹²⁴ Uostalom već i sam naslov *Pravopisno uputstvo* iz 1929. god. signalizira posrbljivanje: na hrvatskom se jeziku kaže *uputa*, a ne *uputstvo*. Znakovito za jezičnopolitičko stanje je i to što je zagrebačko izdanje *Uputstva* tiskala i objavila *Jugoslovenska štampa* d. d., tj. što je i u imenu izdavača bio izazovni srpski izraz *jugoslovenska*, a ne hrvatski *jugoslavenska* (kao i *štampa* na mjestu hrvatskoga izraza *tisak*).

redu ili čak isključivo zanima jedino za sintagmatske odnose a ne za temeljnije paradigmatičke. "Hrvatsko" rješenje grafijskih i pravopisnih problema je u filozofskom smislu platonskoga realizma tagmematsko, tj. kompleksno paradigmatičko-sintagmatsko. Paradigme pritom mogu biti i sinkronijske i dijakronijske prirode, i ticati se mogu gramatičke morfologije, leksikologije, pa i (dija)lektologije. Serbokroatizam je namjeravao uništiti upravo tu jezičnopovijesnu i sinkronijski dijalektalnu povezanost svehrvatskoga jezika, uključujući i hrvatski književni jezik. Drugi, manje važan razlog je općenitije političke i tehnokratske prirode, a nalazi se u programu ujedinjavanja i pojednostavnjavanja uz očekivanje povećane djelotvornosti na ukupnom komunikacijskom području željene Velike Srbije, odnosno srbohegemonističke Jugoslavije. Taj se tip problema postavlja, razumije se, za svaku jezičnu i kulturnu politiku, pa tako i za hrvatsku, posebice kada je riječ o grafiji i pravopisu svehrvatskoga pisanoga standardnoga jezika.

Noseći stup kroatistike koja nije podržavala serbokroatizam, u 4. razdoblju bio je Stjepan Ivšić (1884. – 1962.). S njim je brzo rasla sigurnost u argumentaciji hrvatske filologije i jezikoslovlja u obrani od serbokroatizma što je njima u 6. i 7. razdoblju unutar komunističke Jugoslavije davalo nadmoć u više-manje znanstvenim raspravama sa serbokroatističkim protivnicima.¹²⁵ Stjepan Ivšić bio je učenik Tome Maretića. Od 1915. god. on je najprije bio izvanredni, a od 1918. god. i redoviti profesor poredbene gramatike slavenskih jezika na Sveučilištu u Zagrebu te je u tom smislu bio nasljednik Tome Maretića. Pa ipak se je u njegovu radu što se tiče serbokroatizma, kao i u radu Julija Benešića i Petra Guberine, moglo vidjeti nastavljanje tradicije zagrebačke filološke škole, započete u 3. razdoblju. To je bio i sposoban činiti zbog svoje velike stručne kompetencije kao sinkronijski i dijakronijski poredbeni lingvist koji nije dopuštao zamagljivanje objektivne znanstvene istine nespojivim ideološkim zadacima i ciljevima. Njegovo glavno područje rada k tomu je bilo istraživanje prozodije u hrvatskim, ali i srpskim dijalektima, pri čemu je on, uz ostalo, došao do teze o prvotnom akcenatskom jedinstvu štokavskih, čakavskih i kajkavskih dijalekata koja je na snazi i danas. Za stotu obljetnicu početka ilirskoga pokreta i s njim povezane književnojezične obnove hrvatskoga jezika (1836.), u Zagrebu je 1936. god. u ediciji *Ljetopis JAZU* objavljeno njegovo veliko dijalektološko djelo o podjeli kajkavskoga narječja u različite akcenatske skupine, pod naslovom *Jezik Hrvata kajkavaca*. Tako je organska dijalektalna kompozicija hrvatskoga jezika iz štokavskoga, čakavskoga i kajkavskoga narječja kao lektalnih komponenata kroz Ivšićeve radove u vrijeme trijumfirajućega serbokroatizma dobila važnu lingvističku potvrdu. Za dijakronijsku povezanost hrvatskoga književnoga jezika s hrvatskom glagoljičkom književnošću od 12. do 16. st., Ivšićeva su istraživanja i izdanja donijela dragocjene spoznaje.¹²⁶

---

¹²⁵ Vidi [219: 64–79] gdje se glede toga nalazi znanstveno-povijesni pregled. O Stjepanu Ivšiću vidi članak u [257: 107–121] koji sadrži bogatstvo bibliografskih podataka, te [258: 135–166].

¹²⁶ Jubilarni zbornik u čast Stjepana Ivšića u drugoj Jugoslaviji objavljen je godinu dana nakon njegove smrti. [408]. U doba nakon Novosadskoga dogovora iz 1954. god. u uvodu Uredničkoga odbora karakteristična je primjena isključivo

Ivšić je bio i predsjednik Uredničkoga odbora i glavni autor priloga u mjesečniku za njegovanje jezika pod imenom *Hrvatski jezik*, koji je od 1938. do 1939. god. izašao u ukupno 10 svezaka, tj. jedno godišće, a izdavala ga je Društvo "Hrvatski jezik", osnovano početkom 1936. god.¹²⁷ Članovi su toga Društva bili, uz ostale, filolozi Slavko Ježić, Blaž Jurišić, Tomo Matić i Mate Ujević; Ivšić je od 1937. god. bio član Predsjedništva u funkciji zamjenika predsjednika. Do koje se je mjere u ono doba osjećao pritisak posrbljivanja pokazuje činjenica da su tomu Društvu pripadali i učenici Tome Maretića. Pod vodstvom Blaža Jurišića (1891. – 1974.) je 1938. god. osnovan i Pokret za hrvatski književni jezik s ciljem ponovnoga pohrvaćivanja; pokret se je posvetio gramatičkim i leksikološkim pitanjima, te unutar toga posebice terminološkim problemima.¹²⁸ Jurišić je od 1930. do 1941. god. bio odgovorni urednik časopisa *Hrvatska revija* koji je izdavala Matica hrvatska; 1944. god. Jurišić je u Zagrebu objavio *Nacrt hrvatske slovnice*, prvu povijesnu fonologiju i morfologiju hrvatskoga jezika. Kasnije, u drugoj Jugoslaviji, on se je kao suradnik JAZU posvetio pomorskoj terminologiji i toponomastici. Takve djelatnosti, usmjerene protiv serbokroatizma, bile su moguće zahvaljujući promijenjenim političkim uvjetima nakon parlamentarnih izbora 1938. god. koji su doveli do prestrukturiranja Jugoslavije i osnivanja Banovine Hrvatske, kao državopolitički samostalnije, pa onda i jezičnopolitički i kulturnopolitički manje srpskoj dominaciji podložne Hrvatske. Možda je simbolično da je 1938. god. ujedno i godina smrti Tome Maretića.

Godine 1938. u Zagrebu je osnovan Consortium Encyclopaediae Croaticae u svrhu izdavanja *Hrvatske enciklopedije*, pa se je već iste godine počelo s radovima za prvi svezak. Glavni urednik enciklopedije bio je slavist i književnik Mate Ujević (1901. – 1967.) koji je bio i član konzorcija. Stručni urednik za hrvatski jezik i za ostale slavenske jezike bio je Stjepan Ivšić. Prvi svezak objavljen je 1941. god.; do 1945. god. objavljeno je ukupno pet svezaka. [170] Predgovor prvoga sveska vrlo je informativan kada je riječ o posljedicama i vladavini serbokroatizma: "U vrlo teškim i tmurnim vremenima izlazi Hrvatska enciklopedija pred hrvatsku javnost, ali baš činjenica, da izlazi u sadašnje vrijeme, potvrđuje našu moralnu i intelektualnu otpornost i stvaralačku snagu." [170: IX] Kao namjera toga pothvata, sigurno i s obzirom na posljedice serbokroatizma, navodi se: "s jedne strane ..., da preko Hrvatske Enciklopedije omogućimo našim ljudima proširivanje i zaokruživanje znanja iz svih područja nauke i umjetnosti, a s druge strane, da se i na području leksikografske

---

glotonimske terminologije serbokroatizma jer se je u ono doba doduše smjelo govoriti o "hrvatskim" i "srpskim" dijalektima, kao i o "hrvatskoj glagoljičkoj književnosti", ali su se morali upotrebljavati nazivi "povijest hrvatskosrpskog jezika" i "hrvatskosrpski književni jezik". [408: VII-VIII] Uz ignoriranje Ivšićevo odlučno djelovanje u korist hrvatskoga jezika i kroatistike u 4. i 5. razdoblju, on je u tom uvodu okarakteriziran kao "vjeran sljedbenik naučne spoznaje o jedinstvu hrvatskosrpskog jezika" kojega "u tom nisu mogla pokolebati ni najteža iskušenja." [408: VIII] Novosadskim dogovorom hrvatskomu jeziku nametnuta riječ "naučna" (umjesto "znanstvena") ovdje ima indikativno značenje jednako kao i dekretiran srbizam "tačka" umjesto hrvatskoga izraza "točka". Prvi hrvatski slavistički kongres 1995. god. u Puli je čitavu jednu sekciju posvetio Stjepanu Ivšiću (Sekcija B: Europski dosezi hrvatske filologije: Stjepan Ivšić [324: 27–40], odnosno [407: 2: prvo poglavlje]).

¹²⁷ O tom časopisu vidi [257: 107–121] i [258: 147–150].

¹²⁸ O Blažu Jurišiću vidi [257: 79–90].

(enciklopedijske) književnosti oslobodimo stranih priručnika, koji iz mnogo razloga ne odgovaraju našim potrebama." [170: IX] Stoga se posebna pozornost posvećuje "pitanjima, koja se tiču Hrvata". [170: IX] Izravno se progovara o radu na pojedinim člancima enciklopedije pod teškim uvjetima jasno vidljivoga dosadašnjega zapostavljanja leksikografije i pravopisa hrvatskoga jezika kao učinka vladavine serbokroatizma: "Što se tiče jezika i pravopisa ... Snašli smo se, kako smo znali, ali smo krvavo osjetili potrebu suvremenog hrvatskog rječnika, u kome bi, pored domaćih, narodnih riječi, bili i znanstveni nazivi iz različitih struka." [170: X-XI] U 5. razdoblju provedena reforma pravopisa, koja je djelovala u prilog morfološkoga i etimološkoga pravopisa, u Hrvatskoj se enciklopediji primjenjuje tek u 5. svesku (1945.). U svescima 1. – 4., prema predgovoru prvomu svesku, primjenjivan je Broz-Boranićev pravopis, osim za pisanje stranih riječi [170: X-XI], to znači pravopis koji je bio na snazi u Banovini Hrvatskoj, a koji je onda s izdanjem Boranićeva *Pravopisa* iz 1941. god. dobio obnovljenu kodifikaciju.

Serbokroatizmu je u svim razdobljima najbolje odolijevala hrvatska književnost. Njezina je jezična nepodmitljivost bila odlučujuća za prevladavanje serbokroatizma. Jasnoća i jednoglasnost kako se potvrđuju u pjesništvu, vjerskoj literaturi i općenito na području etnički relevantne obrazovne literature, svoj izvor imaju u pouzdanom jezičnom osjećaju i nesmanjenom jezičnopovijesnom znanju hrvatskih jezikotvornih pisaca i prevoditelja. Upravo to pokazuje i važnu razliku između standardnoga jezika i izvornoga, živoga jezično-etnički ljudima bliskoga hrvatskoga književnoga jezika. Standardni je jezik u ovom slučaju putem serbokroatizma bio politički i lingvistički službeno propisan, a jezikotvornim je piscima ostao stran, pa su se stoga njime mogli služiti samo mehanički.. Najbitnija stvar koja je hrvatski književni jezik učinila toliko stabilnim bila je njegova sinkronijska povezanost sa svim trima hrvatskim glavnim narječjima, uključujući ijekavsku i ikavsku lektalnu sastavnicu unutar hrvatske štokavštine, kao i dijakronijsku, povijesnu, književnojezičnu povezanost s hrvatskom književnošću i njezinim jezikom iz barem šest proteklih stoljeća.

Tako se je u 4. razdoblju našlo tek razmjerno malo književnika koji su prihvatili serbokroatizam, a još manje onih koji su prešli na ekavski. Jezičnopolitički pritisak posrbljivanja je najkasnije 1930-ih uvjerio čak i državnopolitičke "jugoslaviste" među njima da je hrvatski jezik činjenica sama za sebe već zbog toga razloga što se protiv njega tako snažno bore.¹²⁹ To je činjenično stanje izvrsno razradio Radoslav Katičić. [219: 59–60] On zaključuje: "Velika većina obrazovanih i manje obrazovanih Hrvata osjećala je da posjeduje vlastiti hrvatski književni jezik i nastojala ga je

---

¹²⁹ Pokušaj zamjene hrvatskoga književnoga jezika srpskim, a pogotovo na mjesto hrvatskoga jekavskoga izgovora postaviti srpski ekavski ("istočno narječje") dogodio se je, kao što smo već spomenuli, već koncem 3. razdoblja, naime 1913. – 1914. god., a forsirao ga je Jovan Skerlić svojim predavanjem *Istočno ili južno narječje* (1913.) i *Anketom o južnom ili istočnom narječju u srpsko-hrvatskoj književnosti* (1913. – 1914.). Ta anketa je, kao neka vrsta referenduma, trebala osigurati legitimnost za određene političke odluke. Ali, izbijanje 1. svjetskoga rata spriječilo je takve posljedice; o tom pokušaju posrbljivanja vidi [206: 225–227].

njegovati, oblikovati i sačuvati. U tom je vidjela neotuđiv dio svojega ljudskoga dostojanstva i nacionalnoga identiteta. I tako je to ostalo, u ovom ili onom obliku, sve dok je postojala Jugoslavija."¹³⁰ I u *Povijesnom pregledu hrvatskoga književnog jezika* Milana Moguša, koji je nastao netom prije raspada druge Jugoslavije, odmah na početku odlomka o zadnjem razvojnom razdoblju "standardni jezik 20. stoljeća", piše: "I pored težâ i propisâ što su ih iznosili jezikoslovci, pisci su hrvatske književnosti nastavljali ipak liniju vlastitoga gledanja na jezični razvoj, ne odbacujući sasvim olako hrvatsku standardnojezičnu praksu i bogatstvo svoga književnoga izraza." [287: 58] Te odbijene "teze i propisi", međutim, bili su rezultat serbokroatizma.

Kao jednu od rijetkih iznimaka treba navesti Ivu Andrića (1892. – 1975.), bosanskoga Hrvata. Nakon početne hrvatske faze (1892. – 1924.), u njega je u 4. i 5. razdoblju, u sklopu prilagođavanja postojećim političkim okolnostima, došlo u književnosti do jugoslavenske i prema serbokroatizmu usmjerene faze s književnim jezikom koji pokazuje prijelaz s hrvatskoga jezika na srpski (1924. – 1945.). Konačno, u svojoj trećoj razvojnoj fazi, u komunističkoj Jugoslaviji, Andrić je posve prihvatio srpski jezik kao osnovni medij, koji je doduše bio prožet hrvatskim fragmentima, ali općenito se je hrvatskim jezikom služio jedino distancirano, naime samo u citatima. U toj zadnjoj fazi Andrić je živio u Beogradu, bio je predsjednik Društva pisaca Jugoslavije (1946. – 1952.), a nastavio je i svoju jugoslavensku političku i društvenu karijeru. Ali, sadržajno su njegova književna djela ipak u svim njegovim fazama bitno povezana s hrvatskom kulturom.¹³¹

Na hrvatskoj filološkoj strani rascjep između hrvatskoga književnoga jezika i predodžbi "vukovaca" na kraju 4. razdoblja, naime 1941. god., još jednom pregledno je prikazao Petar Guberina. U svojem članku pod naslovom *Hrvatski književni jezik i hrvatski jezikoslovci* [150], najprije objavljenom 1941. god., obrađuje tri najvažnija aspekta: 1.) hrvatsko književnojezično rječničko blago; 2.) tronarječnost hrvatskoga književnoga jezika; 3.) povijesnu književnojezičnu povezanost s književnošću ranijih stoljeća. Tvrdi da je pogotovo program Karadžića i Daničića najteže pogodio hrvatski rječnik, uključujući i terminologiju pojedinih struka: U ime "čiste" štokavštine te dijalektološki i sociolingvistički vrlo ograničene "narodnojezičnosti" zajedno s odgovarajući prilagođenom stilistikom, trebali su nestati ne samo čakavizmi i kajkavizmi, već i hrvatska književnojezična metaforika, kao i prevedenice i posuđenice koje su nastale iz brojnih

---

¹³⁰ "Die große Mehrheit der gebildeten und der weniger gebildeten Kroaten empfand, dass sie eine eigene kroatische Schriftsprache besaß und hielt viel davon, diese zu pflegen, auszugestalten und zu erhalten. Sie sah darin einen unabdingbaren Teil ihrer menschlichen Würde und nationalen Identität. Und so blieb es in der einen oder anderen Form, solange es Jugoslawien gab." [219: 60]

¹³¹ O promjenama u jezičnom stavu Ive Andrića vidi [344]; o ocjeni tih promjena vidi [260: 44–48]. Na tu Andrićevu promjenu s hrvatskoga preko faze serbokroatizma na srpski književni jezik ukazao je već u doba Hrvatskoga proljeća (1967. – 1971.) socijalistički, ali kritički nastrojen književnik Petar Šegedin u svojem publicistički živahnom predavanju o rascjepu između službene serbokroatističke lingvistike i standardnoga jezika serbokroatizma s jedne strane te "tronarječnoga", već u 16. st. postojećega hrvatskoga književnoga jezika s druge strane. [368: 193] To je predavanje održano u travnju 1969. god. pred Hrvatskim filološkim društvom u Zagrebu, a već godinu dana nakon toga je i objavljeno, dakle objavljeno je još prije nasilnoga gušenja Hrvatskoga proljeća od konca 1971. god., i prije sljedećih političkih procesa i uhićenja koja su se događala 1972. i 1973. god.

jezičnih dodira hrvatskoga jezika s drugim jezicima. Istovremeno su se novotvorenice kao neologizmi trebali podvrgnuti serbokroatističkoj cenzuri: "Zablude hrvatske lingvistike, kojoj je bio najjači predstavnik T. Maretić, osjećaju svi hrvatski književnici, koji ne mogu učiti jezik iz hrvatskih gramatika, hrvatskih rječnika, jer ti rječnici i te gramatike ne daju hrvatski književni jezik, nego opisuju narodno blago sačuvano u krajevima, gdje se govori štokavskim dijalektom." [150: 3] Člankom su Petra Guberine iz 1941. god. pred 5. razdoblje (1941. – 1945.) s obzirom na serbokroatizam stavljene bitne jezičnopovijesne zadaće.

2.5. Peto razdoblje: Ponovno pohrvaćivanje jezika i kulture pod politički tragičnim uvjetima

Peto razdoblje je doduše najkraće od svih osam razdoblja, ali ispunjavanjem važnih zadaća postalo je istaknuto afirmativno za status i razvoj hrvatskoga kao zasebnoga jezika. U 3. razdoblju došlo je do napuštanja i odvrćanja od razvojne dinamike 1. i 2. razdoblja. Svoje ispunjenje 3. razdoblje pronašlo je u 4., iako su plodovi žetve iz 3. razdoblja bili gorki. Kako bi se izašlo iz slijepice u koju su hrvatski jezik i kroatistika bili uvedeni, kako bi se popravila nanesena šteta te kako bi se mogla nastaviti izgradnja hrvatskoga jezika, ali također kako bi se dobio zamah potreban za tu izgradnju, bili su potrebni značajni jezični i općenito politički napori. Ti su napori započeti u 5. razdoblju, pa se to razdoblje s obzirom na serbokroatizam može ujedno shvatiti i kao izravna reakcija na 4. razdoblje i dobrim dijelom kao neizravna reakcija na 3. razdoblje.

Peto se razdoblje podudara s trajanjem diktatorske, međunarodno nepriznate Nezavisne Države Hrvatske koja je nastala pod okolnostima Drugoga svjetskoga rata.¹³² U to je doba hrvatski kao zaseban jezik mogao učiniti razvojni skok koji je osigurao njegovo samoodržanje i koji je imao, s obzirom na načelno političko i ustavno priznanje, određen pozitivan učinak još u drugoj, komunističkoj Jugoslaviji, tj. u 6. razdoblju, kad su zasebnost i samostalnost hrvatskoga jezika opet bile upitne i potisnute. U petom je razdoblju proces posrbljivanja hrvatskoga jezika, koji je daleko odmakao u doba prve Jugoslavije (1918. – 1941.), zaustavljen te su se bitne hrvatske jezične značajke ponovo uspostavile i dalje razvijale. Ponovo pohrvaćenje i nastavak razvoja svehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika u 5. razdoblju posebno su došli do izražaja na području rječničkoga blaga i frazeologije, uključujući i nazivlje, kao i u pravopisu, koji se je opet snažnije temeljio na ranijim hrvatskim načelima kombiniranoga morfološko-fonološkog, ali i za ideologiju NDH specifičnoga načela etimološkoga pravopisa. I tronarječnost hrvatskoga književnoga jezika

---

¹³² Samostalna hrvatska država je, koristeći situaciju neposredno nakon napada Njemačke na ondašnju Jugoslaviju, proglašena 10. travnja 1941. god. Nakon što je Vladko Maček, vođa najjače hrvatske stranke, naime 1904. god. osnovane Hrvatske pučke seljačke stranke koja je 1919. god. promijenila ime u *Hrvatska republikanska seljačka stranka*, a potom 1925. god. još jednom u *Hrvatska seljačka stranka (HSS)*, odbio preuzimanje dužnosti državnoga poglavara, fašistički talijanski režim je u igru uveo ustaškoga vođu Antu Pavelića. Kao protuuslugu Italija je tražila odcjepljenje hrvatskih područja u Dalmaciji, Istri i u Kvarnerskom zaljevu. Pavelić se je 15. travnja 1941. god. vratio iz iseljeništa iz Italije u Zagreb kako bi kao "poglavnik" NDH preuzeo najvišu državnu vlast.

kao i povijesna književnojezična povezanost s književnošću prijašnjih stoljeća u tom su se razdoblju smatrale načelno pozitivnima, pa su u doba NDH objavljivana i kajkavska i čakavska književna djela. Uz ponovno pohrvaćivanje, razumije se, išlo je i vraćanje prava hrvatskomu jeziku da se upotrebljava kao službeni, posebice kao jezik državnih organa, uprave, pravosuđa, vojske (do 1918. god. hrvatski je bio jezik domobranstva, tj. hrvatske vojske 1868. – 1918. god.), ali i jezik obrazovanja, kao i općenito jezik javne uporabe, dakle i masovnih medija. I sam etnolingvistički iskonski glotonim *hrvatski jezik* opet je postao zakonit i obvezan.

2.5.1. Razvoj rječničkoga blaga i pravopisna reforma

U svrhu razvoja rječničkoga blaga već su 1941. god. najprije Hrvatski državni ured za jezik (HDUJ, osnovan krajem travnja 1941. god.) , a potom i Hrvatski izdavački bibliografski zavod (HIBZ) planirali veliki rječnik suvremenoga hrvatskoga jezika te su počeli prikupljati građu (*Rječnik hrvatskog književnog jezika*, RHKJ). Iako se taj rječnik pod danim povijesnim okolnostima nije uspio dovršiti te iako je još Marko Samardžija [339: 30] tvrdio da nije poznato gdje se nalaze prikupljeni materijali, taj je projekt zanimljiv zbog svojih nacрта i opisa. U njima se zauzima stajalište prema problemima poput tronarječnosti kao i takozvanih internacionalizama odnosno europeizama, te srbizama. [339: 26–30] Tronarječnost hrvatskoga književnoga jezika uglavnom se pozitivno ocjenjuje, ali uz ograničenje da je svehrvatski književni i standardni jezik, odgovarajući književnojezičnomu razvoju od vremena 2. razdoblja, bitno novoštokavskoga tipa. Stoga je taj rječnik kao rječnik svehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika trebao kajkavske i čakavske lekseme sadržavati samo u skladu s tim ograničenjem i samo drugorazredno da bi se npr., ovisno o daljnjim okolnostima, popunile rječničke praznine kajkavskim ili čakavskim leksemima umjesto štokavskim novotvorenicama. Takozvani internacionalizmi, većinom grekolatinizmi, kao i riječi iz njemačkoga, talijanskoga i mađarskoga jezika te riječi koje su u hrvatski ušle kao posljedica osmanlijske vladavine (turcizmi), čija se nužnost kao europeizama, odnosno s obzirom na sporazumijevanje s bosanskim muslimanima hrvatskoga etničkoga podrijetla priznaje na brojnim područjima jezične uporabe, trebali su se kao tuđice manje-više, ovisno o pojedinačnoj procjeni, smanjiti u korist hrvatskih leksema. Srbizmi, koji nisu ujedno i kroatizmi, trebali su se posve isključiti iz rječnika suvremenoga hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika.

Ta načela razvoja rječničkoga blaga su se primjenjivala kao službene smjernice njegovanja hrvatskoga jezika i izvan projekta *Rječnika hrvatskoga književnog jezika*, a posebice na području nazivoslovlja i onomastike, pri čemu se je u onomastici uglavnom radilo o zamjeni srbizama. Na području stručne i znanstvene terminologije pohrvaćivali su se, ovisno o pojedinom terminološkom predmetnom i funkcionalnom području, i srbizmi (primjerice vojni i politički relevantni izrazi) kao i

nesrpske riječi, posebice grekolinizmi, germanizmi i talijanizmi. Kao općeniti jezikoslovni postupci su se pri zamjenjivanju odnosno dopunjivanju leksema primjenjivale sve poznate metode, naime uvođenje prevedenica, stvaranje pravih novotvorenica, reaktivirane odnosno ponovno oživljavanje zastarjelih, zaboravljenih ili potisnutih riječi (pseudoneologizmi), kao i davanje novih značenja redefiniranjem ili pripisivanje novih konotacija nazivima i izrazima općega leksika.

Hrvatski filolozi i jezikoslovci koji su se u 5. razdoblju izravno bavili pohrvaćivanjem leksika i uvođenjem prevedenica i novotvorenica (Franjo Cipra, Petar Guberina, Adolf Bratoljub Klaić, Kruno Krstić), shvatili su taj posao kao ozbiljnu i važnu zadaću koju je bilo potrebno savjesno provesti, zbog čega su i neprestano pozivali na oprez i promišljenost. Posebice je velik problem predstavljalo pitanje pohrvaćivanja grekolinizama (međunarodnica). Međutim, također pri stvaranju novotvorenica za ostale prevedenice i tuđice, uključujući i srbizme, upozoravano je na moguću slijepu, pretjeranu revnost pri pohrvaćivanju. Stručna je kroatistika na tom području od sredine 19. st. imala priliku steći važna iskustva. Pritom se je pokazalo da je jedan dio zamjenskih hrvatskih riječi koje je Bogoslav Šulek uveo u obliku prevedenica i novotvorenica za stručnojezične grekolinizme, u terminološkom pogledu neupotrebljiv te da su te riječi dijelom čak i štetile razvoju hrvatskoga stručnoga i znanstvenoga nazivlja. Ali, razlog tomu nije bila kvaliteta tvorbe tih riječi, već je pri nastojanju pohrvaćivanja problem predstavljalo nerazumijevanje stručnojezične, kognitivne vrijednosti naziva koja se u znatnoj mjeri određuje pojmovnim značenjem neovisno o pojedinom jeziku. Na stručnojezičnom se području zadatak njegovanja pojedinoga jezika ponajprije mora riješiti stvaranjem dubleta koje se funkcionalno razlikuju, što se očituje u njihovoj uporabi; primjerice normativno razlikovanje uporabe naziva u znanstvenim tekstovima, a neterminološkoga blisko- ili istoznačnoga izraza u manje-više popularnoznanstvenim tekstovima. Smanjenje prevedenica je u tom slučaju uvijek pogrešno jer vodi do gubitka kognitivnih i općenito obrazovnih vrijednosti u pojedinom jeziku.

Činjenica da su pri radu na leksiku u NDH, kada je riječ o grekolinizmima, srbizmima i ostalim posuđenicama te infiltratima iz stranih jezika, vladali povremeno nerazumna i krajnja revnost pri prevođenju kao i redukcionistički purizam, objašnjava se s jedne strane tim da su takva revnost i redukcionizam tipični za diktatorske političke sustave. To se je naime provodilo s pomoću zakona, odredaba i pripadajućih kaznenopravnih sankcija, kao i oportunističkim mobiliziranjem jezikoslovno manje kompetentnoga ili čak nekompetentnoga dijela jezične zajednice, među njima i političkih funkcionara i ideologa, te i s pomoću masovnih pojava kojima se upravljalo putem medija. S druge strane, taj se redukcionizam može objasniti kao snažna reakcija na dva prethodna razdoblja u kojima su bili snažni s jedne strane pritisak njemačkoga, mađarskoga i talijanskoga jezika, a s druge strane serbokroatistički pritisak posrbljivanja. Ali, općenito dobru kvalitetu rada na leksiku u 5. razdoblju možemo izmjeriti na činjenici da je dobar dio njegovih rezultata ostao dijelom hrvatskoga

leksika i nakon toga razdoblja. To je utoliko važnije što je u sljedećim dvama razdobljima, naime u drugoj, komunističkoj Jugoslaviji, serbokroatizam, koji je opet došao na vlast, nastojao taj dio leksika ozloglasiti kao ustaški rječnik i odstraniti ga.¹³³ Pritom je sigurno bila djelotvorna i činjenica koju je Franjo Cipra iznio u svojem članku, objavljenom 1941. god. pod naslovom *Različit odnošaj hrvatskog i srpskog jezika prema tuđicama*. On, naime, tvrdi da se u srpskom jeziku strane riječi ostavljaju neprevedenima puno više nego u hrvatskom; srpski se jezik puno više zadovoljava fonološkim i tvorbenim modifikacijama, dakle, u njem vlada izrazita prevoditeljska nedjelatnost: "Srbi su uzimali riječi odasvud samo ne iz hrvatskog jezika, makar koliko bi im po koja dobro došla, da ispuni neku osjetljivu prazninu u srpskom rječniku." [339: 144]¹³⁴ Ta posebna vrsta srbizama trebala je u drugoj Jugoslaviji, za vrijeme obnovljene vladavine serbokroatizma, potisnuti kroatizme stvorene u 5. razdoblju. Nasuprot tomu, u crkvenoslavenskom jeziku, pa i u onom srpske redakcije, stvaranje prevedenica, posebice iz grčkoga jezika, razvilo se je u visoku umjetnost.

Drugo veliko polje ispravljanja posljedica serbokroatizma, koji je u 4. razdoblju posvuda dominirao, u 5. razdoblju je, osim njegovanja leksika, bila pravopisna reforma. Ona je dovela do smjene Boranićeva *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika* u njegovu osmom izdanju 1941. god.; taj je pravopis bio službena norma u doba Banovine Hrvatske.¹³⁵ Reforma je započela odredbom Ministarstva bogoštovlja i nastave, kasnije Ministarstva narodne prosvjete, od 23. lipnja 1941. god. (*Ministarska naredba o hrvatskom pravopisu*). [236: 14–16] U kolovozu 1942. god. Bratoljub Klaić je za Hrvatski državni jezični institut kao prvi pregled novoga pravopisa objavio knjižicu *Koriensko pisanje*. [236] Konačni, opsežni *Hrvatski pravopis* HDJU-a objavljen je dvije godine kasnije, naime u kolovozu 1944. god. [177] Njegovi prerađivači bili su Franjo Cipra i Adolf Bratoljub Klaić. [97]

Pravopisna je reforma donijela pri obradbi morfonološki uvjetovanih alomorfa, s jedne strane, u znatnoj mjeri prihvatljivo i preporučljivo veće obaziranje na tvorbeno-morfološki aspekt riječi.¹³⁶

---

¹³³ O stvaranju hrvatskih prevedenica i novotvorenica pri razvoju leksika u 5. razdoblju vidi [339: 46–70] i [341]; ovo zadnje djelo sadrži bogat leksikološki materijal jer se u njem nalazi otisnuta 291 jezična preporuka Hrvatskoga državnoga ureda za jezik iz razdoblja od lipnja 1941. do kolovoza 1944. god. Uz ostale, tu su preporučene: *znanost* umjesto srbizma *nauka*, *porezni* umjesto *poreski*, *talijanski* umjesto *italijanski*, *suglasnost* umjesto *saglasnost*, *prema tome* umjesto *sljedstveno tome* i *promet* umjesto *saobraćaj*. *Saobraćaj* dolazi od Šulekove njemačke prevedenice za *Verkehr* (*saobraštaj*) te je kao takva preuzeta u srpski jezik; za hrvatski je jezik već i u Šuleka *promet* glavni ekvivalent njemačkoj riječi *Verkehr*. [341: 95] Brojne navedene zamjene u [339: 140–143] neuspješno su pohrvaćeni grekolinizmi koji potječu od prijedloga poglavnika NDH Ante Pavelića, primjerice *čovjekoslovni* kao zamjena za *antropološki*, *neženstvo* kao zamjena za *celibat*, *izvedbeni put* kao zamjena za *deduktivnu metodu*, *posvudašnjost* i *obćenitost* kao zamjena za *univezalizam*.

Kada se kritizira to pohrvaćivanje leksika u 5. razdoblju, često se ne uzima u obzir da je serbokroatistički jezični program Karadžića, Daničića i vukovaca nastupio rigorozno eliminirajući i puristički protiv značajnoga dijela hrvatskoga (kao i srpskoga crkvenoslavenskoga) leksika; o ovom vidi prije navedeno stajalište Petra Guberine protiv serbokroatizma. [150]

¹³⁴ Ciprin članak nalazi se u [339: 144–146].

¹³⁵ Pregled tijeka pravopisne diskusije i provedbe reforme donosi [339: 30–41].

¹³⁶ Vidi Klaićev predgovor u *Korienskom pisanju* [236: 3–9] koji se nalazi i u [339: 188–193]. Taj predgovor sadrži i kratak pregled hrvatske pravopisne povijesti. Nakon ortografske reforme opet su na snazi trebali biti načini pisanja poput: *vrabca*, *obkoliti*, *svjedočba*, *ženitba*, *otca*, *činbenik*, umjesto *vrapca*, *opkoliti*, *svjedodžba*, *ženidba*, *oca*, *čimbenik*.

Na taj se je način, kao i pisanjem *ie* za diftonški rezultat *jata*, pravopisna reforma povezala s hrvatskom pravopisnom tradicijom kakva je bila do trenutka kada ju je potisnuo Ivan Broz svojim *Hrvatskim pravopisom* iz 1892. god. Pisanje *ie* u dugim slogovima su zajedno s *je* u kratkim slogovima bili proširili Bogoslav Šulek i Vatroslav Jagić početkom 1860-ih i time izmijenili Gajevu uporabu slova *ě*. S druge je strane utjecalo više čimbenika na to da je ta pravopisna reforma imala i velike nedostatke. Ovdje je jezikoslovno zanimljivo da odgovornima za provođenje te reforme očito, s jedne strane, nije bila jasna razlika između sinkronijskih i dijakronijskih jezičnih činjenica, a s druge strane, nisu se dovoljno obazreli na jezičnoantropološku posebnost odnosa između govorenoga i pisanoga jezika.¹³⁷ Pravopisni zadatak primjerenoga uzimanja u obzir morfoloških aspekata pri obradbi morfonoloških alomorfa predstavlja korpusnolingvistički sinkronijski problem. Ali zadatak približnoga odražavanja etimološke povijesti riječi u pravopisu vodi do dijakronijskih jezičnih problema. Za prikladan pravopis suvremenoga jezika sinkronijski pogled mora biti glavni i redovit. Vodeće predodžbe pravopisne reforme u NDH bile su previše pod utjecajem dijakronije što je, zajedno sa slabo razvijenom morfonologijom hrvatskoga jezika i u ono doba općenito slabo

---

Klaić u tom predgovoru formulira i osnovno načelo novoga pravopisa: "Korienski se pravopis uglavnom ogleda u čuvanju prvotnih, korienskih ili osnovnih suglasnika, a izgovorni u izjednačavanju suglasnika po zvučnosti i u izpadanju suglasnika iz nekih suglasničkih skupova, ..." [236: 3], odnosno [339: 188]. *Koriensko pisanje* sadrži i jedan zaseban odlomak pod naslovom *Koriensko načelo u pravopisu*. [236: 30–36] Ono glasi: "Pisati korienskim pravopisom znači: u pisanju suglasničkih skupova valja paziti na postanak rieči, a ne na izgovor ... Dosadašnji se izgovorni pravopis osnivao: 1. na izjednačivanju suglasnika po zvučnosti, 2. ... po mjestu glasovne tvorbe, 3. na izpadanju suglasnika. Pravopis, propisan provedbenom naredbom, napustio je ta tri načela samo djelomice, i to jedno više, a drugo manje." [236: 30] Ali, ono što je u tom programu ostalo neobjašnjeno, bio je nedostatak dovoljno precizne interpretacije određenja: "prvotnih korienskih ili osnovnih suglasnika", odnosno "postanak rieči", pogotovo je li i u kolikoj mjeri pri "prvotnim" ("korienskim") osnovnim suglasnicima i "postanku rieči" riječ o sinkronijsko-morfološkom ili dijakronijsko-etimološkom problemu. U praksi provođenja reforme ta se je nejasnoća pokazala sprječavajućim čimbenikom.

¹³⁷ Na nužnost razlikovanja dijakronije i sinkronije uporno podsjeća Stjepan Babić. [35] Koristan je njegov zaključak u tom članku: nazivi *etimološki* i *morfonološki* terminološki nisu istoznačnice. Stoga Babić u tom članku odbacuje povremenu praksu da se "etimološki, korienski pravopis" iz 5. razdoblja naziva "morfonološkim pravopisom". Takva se praksa može, primjerice, pronaći u Marka Samardžije [339] i Ive Pranjkovića [317: 172–178]. Zanimljivo je da Stjepan Babić na kraju svojega članka primjećuje da, kada bi se danas morao promijeniti pravopis, "vjerojatno ne bismo uvodili korijenski, nego morfonološki ..." [35: 48], pri čemu, međutim, nije dovoljno jasno treba li taj "morfonološki" u smislu daljnjih objašnjenja o ukupnom pravopisnom kompleksu shvatiti kao "morfološki" ili doslovno kao "morfonološki". Babić tu samo dodaje kako on "morfologiju" ograničava na gramatiku, dok se "morfonologija" odnosi također na leksikologiju. Ali, temeljnu razliku glede osnovnih jedinica, naime između morfema u morfologiji i morfa kao konkretnih, djelomice varijantnih izraza morfema u morfonologiji, Babić ne spominje.

Općenito se o ukupnom pravopisnom kompleksu može reći: 1.) Fonološke zahtjeve osnovno mora zadovoljavati abeceda, i to tako da po mogućnosti obostrano jednomu fonemu odgovara jedna abecedna osnovna jedinica (slovo) za što je klasični primjer starogrčki alfabet. 2.) Budući da fonologija poznaje uže i šire fonetske transkripcije, potrebno je razlikovati i fonološki i fonetski pravopis. 3.) Pravopis je sustav pisma koji na osnovi abecede, povrh granica fonologije, na višim razinama sloga, riječi i određenih frazeoloških jedinica u obzir mora uzeti i druga osnovna jezikoslovna područja. To posebno vrijedi za pisani oblik rezultata dodira glasova i za grafiju gramatičkih i leksikoloških morfema, koji mogu predstavljati i glasovne komplekse ispod razine riječi. 4.) Morfološki se pravopis kao takav orijentira na morfeme kao tipizirane jedinice dotičnih morfema, a morfonološki pravopis na morfe kao konkretne varijantne oblike koji nastaju kao alomorfi zbog dodira glasova u svojoj okolini. Alomorfi koji potječu iz pojava poput prijevoja, nisu "morfonološki" alomorfi. Srpski pravopisni program u Karadžićevoj tradiciji može se stoga okarakterizirati kao jednodimenzionalno morfonološki. 5.) Pravopis se mora ocjenjivati višedimenzionalno, dakle pogotovo i u fonološkom i morfonološkom, ali i u morfološkom pogledu. K tomu se moraju uzeti u obzir razlike između sinkronije i dijakronije (govorenoga) jezika kao i povijesnost sustava pisanja. Ideologizacija pravopisnoga problema počinje u onom trenu kada se ta jezičnom stvarnošću uvjetovana višedimenzionalnost svjesno zanemaruje i kada je mišljenje iz ideoloških razloga opsjednuto samo fonetskim, etimološkim ili kojim drugim jednodimenzionalnim pravopisom.

razvijenom teorijom morfologije, dovelo do neprikladnih etimologizirajućih pravopisnih rješenja; primjerice pri pisanju riječi poput *društvo* (umjesto *društvo*), *iskoristiti* (umjesto *iskoristiti*), tj. kada je riječ o gubljenju dvaju općeslavenskih poluglasova i kasnijoj asimilaciji u novonastalom glasovnom okružju (*društvo* < *društvo* < *drugstvo*); *iskoristiti* < *iskoristiti* < *izkoristiti*).

"Naša pravopisna problematika stalno je aktualna i stalno izaziva najveće zanimanje naše javnosti, iako se malo tko udubljuje u samu bit problema." [35: 41] Važan se razlog za tu stalnu aktualnost osim stručnih zahtjeva, koji se povremeno postavljaju s obzirom na razvoj jezika, nalazi i u nedovoljnom rješenju pravopisnoga pitanja serbokroatističkim pravopisnim programom, koji je hrvatskomu jeziku bio nametnut. Glavno je obilježje toga programa bila njegova načelna jednodimenzionalnost na najnižoj, naime fonološko-morfonološkoj lingvističkoj razini. Međutim, od pobjede je hrvatskih "vukovaca" i Srbina Daničića u Zagrebu do kraja 5. razdoblja uvijek postojala kroatistička alternativa za dotični službeni pravopis u književnoj praksi. Tek u komunističkoj, ideološki totalitarnoj drugoj Jugoslaviji moglo se je objavljivati još jedino serbokroatističkim pravopisom. Analogno bi vjerojatno vrijedilo i za NDH da je duže trajala, jer je prvorazredni poticaj za načelnu pravopisnu reformu u NDH bez sumnje bio snažan ideološki otpor serbokroatizmu. On je, osim političkoga sukoba između Srbije, odnosno Jugoslavije i Hrvatske, također bio razlog za donošenje zabrane uporabe ćirilice na državnom teritoriju NDH (*Zakonska odredba o zabrani ćirilice*). Ta je odredba donesena već 25. travnja 1941. god., dakle 15 dana nakon proglašenja NDH 10. travnja 1941. god. Nadzor je nad pridržavanjem te odredbe spadao je u nadležnost Ministarstva unutarnjih poslova. Koliko je tom odredbom bila pogođena i književnost pisana na hrvatskoj ćirilici, ostaje otvoreno pitanje koje iziskuje posebno istraživanje.¹³⁸

---

¹³⁸ Zabrana je lapidarno glasila: "Na području Nezavisne Države Hrvatske zabranjuje se upotreba ćirilice." [339: 40–41] Sudeći po odgovarajućim člancima u *Hrvatskoj enciklopediji* (1942., sv. 3.: *Bosančica*, sv. 4., *Ćirilica*) gotovo sva ćirilica pripisivala se je pravoslavnomu slavenskomu svijetu, pa tim i srpskomu jeziku, dok su se hrvatskomu jeziku pripisivale glagoljica i latinica. Hrvatska ćirilica starije književnosti (posebice književnosti franjevacu) u Bosni i Dalmaciji, dakle bosančica, bila je ograničena na Bosnu (i Dalmaciju, a rabila se je i u Slavoniji), naime na tamošnje katoličke i ranije bogumilske Hrvate kao i na bosanske muslimane, pa je stoga bosančica očito za suvremeni hrvatski jezik NDH smatrana nebitnom. *Hrvatska enciklopedija* se je uostalom tek od 1945. god., naime od 5. sveska pisala "korienskim pravopisom", dakle službenim pravopisom *Hrvatskoga pravopisa* iz 1944. god.

2.5.2. Jezičnokulturna i obrazovna politika

Bilo bi začuđujuće ako u NDH, kao politički diktatorskoj državi sa sve rigoroznijim provođenjem totalitarne ideologije, u kojoj je poglavnik pravopisno pitanje smatrao prvorazrednom državnom zadaćom, pravopisna reforma ne bi bila uvjetovana, osim jezikoslovno stvarnim problemima te otklanjanjem serbokroatizmom prouzročenih problema, također još drugim, ideološkim čimbenicima. Bez dvojbe, u te čimbenike spadaju ideologija apsolutnoga nacionalizma s pretjeranim "hrvatovanjem"; određeni biologistički naturalizam što se tiče razumijevanja vlastitoga zasebnoga jezika kao etničkoga sastojka i kulturnoga proizvoda naroda, kao i što se tiče determinističkoga uvjetovanja čovjekova ponašanja i duševnoga stanja; nadalje je djelovao neki umjetni arhaizam, kakav se primjerice može naći u književnom djelu Mile Budaka, najvažnijega ideologa ustaškoga pokreta koji je sasvim sigurno snažno utjecao na predodžbu o (dijakronijskom) "etimološkom" pravopisu; konačno, u te ideološke čimbenike spada ideologija neprirodne muževnosti koji se je trebao jezično, naime glasovno izraziti umjetno uvježbanim načinom govorenja, što je trebalo naći odraza također u pismu.¹³⁹

Samostalnost hrvatskoga naroda i time također hrvatskoga jezika, koju je ustaški pokret svojim osnovnim načelima programatski zastupao i koja je bila državopolitički konstitutivna za NDH, ne može se smatrati svojstvenim ideologemom ustaškoga pokreta, kao što to naoko misli Marko Samadžija kada s uputom na *Načela hrvatskog ustaškog pokreta* piše da je "*Zakonska odredba (o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu*, L. A.) izašla iz ustaške ideološke radionice", što bi jasno pokazao njezin prvi članak koji glasi: "Jezik, što ga govore Hrvati, jest po svom izvoru, po povijesnom razvitku, po svojoj razprostranjenosti na hrvatskom narodnom području, po načinu izgovora, po slovničkim pravilima i po značenju pojedinih riječi izvorni i osebujni jezik hrvatskog naroda, te nije istovjetan ni s jednim drugim jezikom, niti je narječje bilo kojeg drugog jezika, ili bilo s kojim drugim narodom zajedničkog jezika. Zato se zove 'hrvatski jezik.'" [339: 33, bilj. 79] K tomu se navodi i prva točka iz *Načela...* koja kaže: "Hrvatski narod jest samosvojna narodna (etnička) jedinica. On je narod sam po sebi, te u narodnosnom smislu nije istovjetan ni s jednim drugim narodom, niti je dio ili pleme bilo kojega drugog naroda." [339: 33] Ali, obje izjave samo

---

¹³⁹ Na to je, primjerice, posredno upozorio Stjepan Ivšić 1942. god., kao najveći jezikoslovni autoritet u Hrvatskoj onoga doba: "Mnogi misle, da odsad treba da ne samo etimološki *pišemo*, nego prema etimološkom pisanju da i *govorimo*, pa se neki trude, da na pr. *častnik* ili *zapovjedništvo* izgovore sa *stn* i *čt*, kako se mnogi trude, da i future kao *bit ću* izgovore sa *t* (ispred *ću*). Tako sam nedavno došao u priliku, da čujem ozbiljnu tvrdnju, da treba da izgovaramo 'muževno' *bez-značajan* (a ne *beznačajan*), *iz-puniti* i dr., kako će, ako mi danas i ne govorimo možda tako, govoriti mlađi naraštaji. Upravo zato, što je takvo shvaćanje potpuna zabluda, nakanio sam se, da napišem ovo nekoliko redaka. Jer treba da osobito istaknem, da možemo *pisati*, kako hoćemo, *etimološki* ili *fonetski*, ali u obadva slučaja izgovor naš mora ostati *isti*, t. j. onaj, koji odgovara prirodnom svojstvu hrvatskoga jezika; nametanje drugoga kojega izgovora bilo bi nasilje na našem jeziku." [339: 33] (Isticanja su Ivšićeva.)

Ono na što Ivšić ovdje gleda uočene promidžbe umjetnoga, 'muževnoga' izgovora posebno podsjeća, jest antropološka prednost usmenoga pred pisanim jezikom, pa tim i objektivna danost jezičnoprivrednih fonoloških i morfonoloških činjenica koje se ne smiju pokušavati izmijeniti novim pravopisom.

ponovo tvrde, čak i uporabom standardnih formulacija, činjenicu postojanja samostalnoga zasebnoga hrvatskoga naroda i jezika. Tu je stvarnost serbokroatizam ignorirao i čak poricao svojim temeljnim ideologemom o dvoimenom odnosno troimenom jedinstvenom "jugoslavenskom" odnosno "srpskom" narodu te, u skladu s tim, o jednom jedinom dvoimenom "srpskohrvatskom", odnosno "srpskom" pa i "jugoslavenskom" jeziku.

Iako se jezična i kulturna politika NDH, osim njezine za režim karakteristične ideološke sastavnice, sadržajno pretežno pozitivno ocjenjuje, njezin pokušaj brzoga ostvarivanja bez dovoljno faza pripreme i sazrijevanja zajedno s ratnim okolnostima, uvjetovali su nedovoljno prihvaćanje u narodu. Tu je politiku država pokušala provesti putem zakona, odredaba i naredaba, ponekad i uz kaznenopravne sankcije što je zajedno s krivom predodžbom o stvarnoj mogućnosti unutarnje obnove putem odgojne diktature odgovaralo političkomu režimu i njegovu voluntarističkomu diktatorskomu unutrašnjopolitičkomu vladanju. Takva je vladavina nužno naišla na otpor među hrvatskim stanovništvom. Ideološki totalitarizam NDH stoga i zbog činjenično postojeće prilične slobode i učvršćene samostalnosti u kulturnom životu, uz iznimku režimu bliskih područja publicistike, nije mogao prodrijeti u književni i općenito kulturni život. Tako je primjerice književnomu djelu Mile Budaka uz bok u književnoj publicistici moglo biti svrstano i književno djelo Miroslava Krleže, usprkos njegovu marksističkomu ideološkomu stavu.¹⁴⁰ Sve veći otpor režimu NDH tijekom 2. svjetskoga rata jačao je, međutim, također hrvatski dio komunističkoga partizanskoga pokreta, koji je već od lipnja 1941. god. izvršavao atentate napadima, a kojemu je bio svojstven ništa manje diktatorski stav nego ustaškomu pokretu, iako s većom taktičkom prilagodljivošću. Nehrvatski dio stanovništva, kojemu je etnopolitika NDH namijenila preseljenje ili uništenje, ionako je bio isključen iz pozitivnoga sudjelovanja u jezičnoj i kulturnoj politici NDH. Tim su ponajprije bili pogođeni Srbi u Hrvatskoj čiji je udio u ukupnom stanovništvu bio oko 30 %, potom u različitoj mjeri Židovi i Romi; ti potonji su u najmanjem postotku preživjeli progone. Politikom NDH bili su pogođeni i muslimani koji su živjeli u Bosni. Ta nemoralna etnička politika ustaškoga režima bila je jezgra zla u unutarnjoj politici NDH. Ta je etnička politika zajedno s popratnom crkvenom i religijskom politikom neizbježno uzrokovala odlučan otpor Katoličke crkve pod vodstvom zagrebačkoga nadbiskupa i predsjednika Hrvatske biskupske konferencije Alojzija Stepinca.¹⁴¹

---

¹⁴⁰ O kulturnoj politici NDH vidi [196]; zatim vidi u knjizi Jere Jareba, koju je zagrebački Institut za suvremenu povijest izdao kao pretisak 1995. god., poglavlje *Hrvatska politika 1941. do 1945.* [191], potom [276: 212–132]. O unutrašnjopolitičkoj situaciji može se kao rezultat istraživačkoga izvješća Marija Jareba [193] zaključiti da su Hrvati doduše odlučno željeli svoju samostalnost i državopolitičku nezavisnost od Srbije, ali nisu željeli politički režim kakav je bio u NDH; do istoga zaključka dolazi i Jere Jareb. [192]

¹⁴¹ Vidi [242]; općenito o Katoličkoj crkvi u doba NDH vidi [244]. Glede državno-društvenoga makropodručja, Zvonimir Jelinović ukazuje na tešku pogrješku u temeljnoj političkoj strukturi NDH: "U početku stvaranja NDH 10. travnja 1941. godine, koja je nastajala u vrlo teškim i kompliciranim međunarodnim uvjetima, na samom početku učinjena je bitna pogreška. Formirane su dvije vojske: regularna hrvatska vojska – domobranstvo po uzoru na njemačku

Jezičnoj i obrazovnoj politici NDH svojstven je bio i opsežan program opismenjavanja u svrhu širenja osnovnih obrazovnih vještina čitanja i pisanja među dobrim dijelom naroda koji je bio nepismen. [339: 41–42] Posebna jezičnoodgojna želja bila je spriječiti široko rasprostranjenu uporabu psovki, prostih viceva i bogohuljenja te osloboditi razgovorni jezik takvih izraza. Takav se je nećudoredan način izražavanja označavao "balkanskim", dakle "nehrvatskim". Budući da se je jezični nemoral odavno strukturalno ukorijenio u društvu te je bio raširen i na ostalim južnoslavenskim prostorima, nije bilo za očekivanje brzo i trajno poboljšanje bez obzira na nepodobnost sredstava kojima je ta politika bila provođena, naime zakona i prijava. Stoga su i hrvatski biskupi u svojem pastoralnom pismu 1976. god. u povodu proslave 1300 godina vjerovanja u Krista u Hrvata, ali i u njegovu drugom izdanju 1984. god. u zasebnom odlomku (br. 26.) žalili na "sramotu huljenja Boga" kao "posebno gorku i strašnu stvarnost". [303: 47–48]¹⁴² Naglasili su kako je takav jezični nemoral u oprjeci s dostojanstvom hrvatskoga jezika kao jedinoga nacionalnoga liturgijskoga jezika Katoličke crkve uz univerzalni latinski prije 2. vatikanskoga koncila. Ali, čini se da se takvo jezično nemoralno ponašanje nije promijenilo ni u 1990-im jer je Stanko Duje Mijić ustanovio: "Hrvatski nacionalni grijeh sramote i plitkosti, ludosti i podsvjesnosti, iako smo izrazito katolički narod, jest grijeh huljenja Boga, grijeh psovke Boga, Božjih svetinja. ... se dva najomiljenija bića: Bog i majka, najčešće i najodvratnije psuju." [283: 98]

U svrhu ostvarivanja jezične i općenito kulturne politike bile su obnavljane odnosno osnivane odgovarajuće kulturne, književne i filološke institucije. [276: 121–132], [257: 112–113] Kao središnji institut za svehrvatski književni i standardni jezik osnovan je Hrvatski državni ured za jezik (HDUJ) na osnovi još koncem travnja 1941. god. proglašene odredbe državnoga poglavara Ante Pavelića. Zadaća toga instituta uglavnom praktične namjene bila je njegovanje jezika i putem savjetovanja pisaca, lektora, izdavačkih kuća, masovnih medija, kazališta i filma u jezičnim pitanjima, kao i putem pregledavanja jezičnih priručnika i općenito školskih knjiga. Uz to mu je zadaća bila i služenje daljnjemu razvoju kao i ponovnomu pohrvaćivanju hrvatskoga jezika, i to, razumije se, u kroatističkoj filološkoj tradiciji koju je prekinula filološka prevlast serbokroatistički usmjerenih vukovaca. Prvi direktor HDUJ-a bio je, iako samo nakratko, Blaž Jurišić; prije njega je

---

vojsku Wehrmacht i stranačka vojska – ustaška vojnica, po uzoru na fašističku talijansku miliciju. Slično je bilo u Njemačkoj: Wehrmacht i SS-postrojbe, te u Italiji: regularna vojska i fašistička milicija. Stvaranje dviju vojski nužno je dovodilo do privilegiranja stranačke vojske nad redovnom vojskom, do neslaganja u koncepcijama vođenja rata, konkurencije, suprotstavljanja i brojnih drugih problema." [197: 572–573]

Ali, i ovdje vrijedi razlika između obrane hrvatske državnosti i odbijanja nemoralnih i unutrašnjopolitički destruktivnih sastavnica u režimu NDH: "Hrvatsko domobranstvo i mi domobranski časnici nismo se slagali s ustašama, s ustaškim režimom, mnogi su stradali od tog režima, ali nikada nismo ustali protiv države Hrvatske. Očekivali smo da će se taj režim jednom nekako promijeniti, pasti, ali da Hrvatska treba ostati." [197: 582]

¹⁴² Samardžijina kritika [339: 55–56] takve vrste postupka NDH protiv "psovke" samo je dio njegove općenite kritike NDH i nije usmjerena na taj nemoral. Takav je nemoral, međutim, oštro kritizirao već Filip Grabovac u svojoj zbirci *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti arvackoga* (Mletci, 1747.) u pjesmi *Od naravi, i ćudi arvacke*: "Svako ... / Stoji kao i sirota, / rugo svita i sramota: / ne imade on pameti, / nego samo znade kleti. / Jednom lipo kako cvaju, / sada kano psine laju. / Ako to bog ne providi, / evo gore sve to slidi. / Žalosni su kako slipi, / ti pomozi, Bože lipi!" [133: 207, st. 43, 51–60].

Stjepan Ivšić odbio preuzimanje te službe kao i službe voditelja redakcije za novi hrvatski pravopis. [339: 16, 37, bilj. 93] U to se je doba ponovo osnivala i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU), i to u Zagrebu 12. kolovoza 1941. god., pod novim imenom, s novim statutom, novim članovima i novim ravnateljstvom. Osnivačka skupština održana je 25. siječnja 1942. god. Dotadašnja je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU) u Zagrebu kao takva ukinuta zbog svoje južnoslavenske odnosno jugoslavističke programske sastavnice. Među prvim članovima HAZU bio je i Stjepan Ivšić, kao slavistički autoritet. U nastavljanju hrvatske znanstvene tradicije temeljna je opća zadaća HAZU bila određena kao objektivno spoznavanje istine. Za razliku od HAZU visoke su škole i (1941. god. preimenovano) Hrvatsko učilište, zbog svojega utjecaja na studente kao budući društveno utjecajan sloj, bili podvrgnuti puno jačoj kontroli glede sukladnosti s vladajućom ideologijom. Ta kontrola nije donijela samo određena ograničenja osebujne sveučilišne autonomije, već je, kao i u svim društvima pod vladavinom određene ideologije, bila popraćena i kadrovskopolitičkim intervencijama iz ideoloških razloga. Rektor je Hrvatskoga sveučilišta od 1940. do siječnja 1943. god. bio Stjepan Ivšić. On je već koncem 1941. god. upozorio Hrvatsko sveučilište na zabrinjavajući gubitak njegove autonomije. Ivšić je sâm početkom 1943. god. smijenjen sa svoje funkcije rektora. To se je dijelom dogodilo također zbog njegova odbijanja novouvedenoga pravopisa koji je bez dovoljno filoloških kriterija bio etimološki i morfološki usmjeren, kao i zbog određenih ortoepskih stajališta. Međutim, kontrola sveučilišta i visokih učilišta, koju je provodila organizacija ustaškoga pokreta, malo je koristila režimu jer se je koncem 2. svjetskoga rata sve veći broj studenata pokazao simpatizerima hrvatske komunističke partizanske organizacije.

Kao u čitavoj njezinoj dotadašnjoj, a i budućoj povijesti, Matica hrvatska je bila također u 5. razdoblju za razvoj hrvatskoga kao zasebnoga jezika u sučeljavanju sa serbokroatizmom od posebne važnosti. Početkom 1941. god. Ministarstvo unutrašnjih poslova Banovine Hrvatske pod vladom bana Ivana Šubašića smijenilo je ravnateljstvo Matice hrvatske zbog premale jugoslavističke ideološke konformnosti. Jedan od konkretnih razloga bila je razmjerno snažna jezičnopolitička i kulturnopolitička simpatija Matice hrvatske za ondašnji ustaški pokret. Ta je odluka odmah ukinuta nakon proklamiranja NDH, a Filip Lukas je opet postavljen na svoje mjesto predsjednika Matice. On je odmah na početku svoje službe u NDH, naime 23. travnja 1941. god., ukazao na neriješenost pitanja jugozapadne granice NDH, koja nije bila važna samo u geopolitičkom smislu, uz ostalo i zbog jadranske obale i njezinih luka, već je bila od najveće važnosti i za hrvatski jezik, književnost i kulturu: Dalmacija – o toj je hrvatskoj regiji, njegovoj rodnoj regiji, bila riječ – kao kolijevka hrvatske državnosti i kao jedna od etnički, jezično, književno i općenito kulturno glavnih sastojaka hrvatskoga naroda mora bezuvjetno pripadati državnomu teritoriju nove samostalne hrvatske države, da bi ova bila trajna. Ali, po Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. god. Hrvatska je

morala talijanskomu fašističkomu režimu odstupiti velik i čak najvažniji dio Dalmacije, naime srednju Dalmaciju od Zadra do Splita. Tek nakon kapitulacije Italije 1943. god. ta su područja opet dospjela pod hrvatsku vlast, ali pod njemačkim nadzorom. Na sjeveru, odnosno na sjeveroistoku Hrvatske NDH je pod vanjskopolitičkim pritiskom morala Mađarskoj odstupiti hrvatska područja u Medimurju i Bačkoj.

Matica hrvatska je organizacija filologa, književnika, pedagoga i sl., a cilj joj je održanje, njegovanje i razvoj hrvatskoga jezika, hrvatske književnosti, kao i općenito etnički osebujne nacionalne kulture. Takva joj ciljna orijentacija, kao društvenoj bitnoj instituciji, omogućuje i temeljna stajališta i utjecaje kada je riječ o jezičnoj i kulturnoj politici. Njezina, za hrvatski jezik vrlo bitna djelatnost se je u 5. razdoblju sastojala od izdavačke i nakladničke aktivnosti. Tako je Matica hrvatska od 1928. do 1945. god. u 18 godišta izdavala vlastiti kulturno-književni časopis pod naslovom *Hrvatska revija*. Izdavanje toga časopisa nastavljeno je od 1951. god. u iseljeništvu, a urednik je bio Vinko Nikolić. Obnavljanje suverene hrvatske države 1991. god. u obliku Republike Hrvatske omogućilo je povratak *Hrvatske revije* u Hrvatsku, pa ju i danas izdaje Matica hrvatska.¹⁴³ Što se tiče edicija i publikacija Matice hrvatske, njih tematski čine djela hrvatskoga pjesništva, narodne epike, filološka djela hrvatskih autora, ali i djela s tematikom hrvatske povijesti, a posebice kulturne povijesti, kao i geografije te hrvatske ekonomije. U Matici hrvatskoj objavljen je i niz prijevoda s brojnih europskih jezika, i to s njemačkoga, francuskoga, engleskoga, talijanskoga, ruskoga, češkoga i bugarskoga jezika.¹⁴⁴ Od konca je 1944. god. djelatnost Matice hrvatske trpjela od negativnih ekonomskih i financijskih posljedica rata; konačno je Matica hrvatska morala posve obustaviti svoju aktivnost još i prije završetka rata.

Predsjednik Matice hrvatske od 1928. do 1945. god. je bio Filip Lukas (1871. – 1958.).¹⁴⁵ Rodom je bio Dalmatinac, rođen u Kaštel Starom. U Zadru je studirao katoličku teologiju te je po završetku

---

¹⁴³ O izdavačkoj djelatnosti Matice hrvatske vidi [352]; o poslijeratnoj sudbini *Hrvatske revije* vidi [295].

¹⁴⁴ Brojevi knjiga objavljenih u Matici hrvatskoj: 1941. – 26; 1942. – 31; 1943. – 26; 1944. – 33; 1945. – 4; 1946. objavljeno je još 5 naslova koje je Matica hrvatska priredila još prije propasti NDH. Od objavljenih filoloških djela valja izdvojiti: *Književnost i narod* Antuna Barca (1941.), *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda* Mihovila Kombola (1945.) i *Mažuranić* Antuna Barca (1945., objavljeno 1946.). Godine 1943. objavljen je hrvatski prijevod djela prijeko potrebna za razumijevanje političkoga i vanjskopolitičkoga problema samostalnosti Hrvata od početka 20. st. do 1917. god., djela koje je 1918. god. objavljeno u Beču, a napisao ga je L. von Südländ (Ivo Pilar) pod naslovom *Južnoslavensko pitanje: Prikaz cjelokupnog pitanja*. Godinu kasnije, 1944., u Matici hrvatskoj u Zagrebu se je objavilo drugo, neizmijenjeno izdanje njemačkoga izvornika (Beč, 1918.) *Die Südslavische Frage und der Weltkrieg: Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*.

¹⁴⁵ O Filipu Lukasu vidi [378] i [405]. U prikazu povijesti Matice hrvatske u komunističkoj Jugoslaviji o Filipu Lukasu se, očekivano, isključivo negativno govori, odnosno nastoji ga se zaboraviti; tako i u prilogu *Povijest Matice hrvatske* [327]; u *Enciklopediji Jugoslavije* u 5. svesku (Zagreb, 1962.) Filipu Lukasu nije posvećen nijedan članak, kao i u nešto ranijoj *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* (sv. 4., Zagreb, 1959.); u *Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj* (sv. 2., Zagreb, bez navoda godine objavljivanja, oko 1927.) nalazi se kratak bibliografski članak o Filipu Lukasu; članak o Filipu Lukasu sadrži i *Tko je tko u NDH* [384].

Potrebno je naglasiti da je Filip Lukas u svojem obraćanju putem radija 2. listopada 1938. god. kao predsjednik Matice hrvatske u povodu manifestacije Dani hrvatske knjige oštro upozorio na mogućnost izbijanja rata; svoje je obraćanje započeo ovim riječima: "U ovim teškim trenucima, u kojima se najbolje glave svijeta naprežu, da uklone

studija najprije djelovao kao župnik. U Gracu i Beču je od 1900. god. studirao zemljopis i povijest; od 1911. god. je kao docent bio voditelj Trgovačke akademije, a od 1920. god. je radio u Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu. Njegov poseban stručni interes bio je usmjeren na hrvatsku ekonomsku povijest, geopolitiku kao i jugoistočnoeuropsku kulturnu antropologiju. Po pitanju jugoslavizma i serbokroatizma Lukas je do 1918. god., dakle za našega 3. razdoblja, bio zagovornik jugoslavizma. Ali, politička stvarnost prve Jugoslavije i njezina srpska hegemonija te posrbljujući unitarizam naveli su ga da odlučno promijeni svoj stav te da od 1920. god. u organizatorskim okvirima Matice hrvatske borbeno zastupa hrvatske interese, pa se je primjerice energično suprotstavio pokušaju koji je 1927. god. poduzela Matica srpska iz Novoga Sada, a kojim je namjeravala Maticu hrvatsku uključiti u srpsko-hrvatski Centralni prosvjetni savez koji je tek trebalo osnovati. Taj je potez smatrao pokušajem posrbljivanja. Takav ga je stav potaknuo na nastojanje oko dobivanja mjesta predsjednika Matice hrvatske, koje je dotad pripadalo jugoslavistički usmjerenomu Frani Tućanu. Nakon što je Lukas postao predsjednik 1928. god., dakle godine u kojoj je srpski ekstremist Puniša Račić u beogradskoj Skupštini izvršio atentat na hrvatske zastupnike Hrvatske seljačke stranke (HSS), među kojima je žrtvom postao i Stjepan Radić, predsjednik te stranke, osnovao je još iste godine časopis *Hrvatska revija*. Političko-ideološki taj časopis u ono doba je bio neutralan. Bio je tek nedvojbeno hrvatski, a tim i usmjeren protiv serbokroatizma. U njem nije objavljivao primjerice samo Mile Budak, već i socijalistički i komunistički pisci poput Miroslava Krleže i Augusta Cesarca što je uvijek iznova dovodilo do sukoba s beogradskom Vladom. Sovjetski boljševizam i ruski komunizam, međutim, Lukas je odbacio kao "diktaturu proletarijata" i stalnu tiraniju.¹⁴⁶ Godine 1945. Lukas je morao zbog komunističkoga preuzimanja vlasti u Hrvatskoj bježati u inozemstvo, pa je do svoje smrti 1958. god. djelovao kao svećenik u povijesno i s obzirom na tradiciju za Hrvate značajnom Papinskom hrvatskom zavodu svetog Jeronima.¹⁴⁷ U svojem zadnjem govoru u službi predsjednika Matice hrvatske, a koji je zapravo bio osvrt na godinu 1944. god., Filip Lukas je još jednom oštro upozorio na novu drugu Jugoslaviju kao još veću nepravdu prema Hrvatima nego što je to bila prva Jugoslavija. Njegovo obrazloženje je glasilo: "Hrvati i Srbi su dva izgrađena i posebna naroda, pa neka svaki od njih na svom povijesnom i životnom prostoru upravlja svojom sudbinom i stvara u svom duhu kulturna dobra... Naše ideje za koje se borimo, jesu: sloboda i nezavisnost u svojoj vlastitoj državi, čovječnost i osjećaj pravde." [378: 436–437]

Osim Matice hrvatske kao izdavačka kuća i korporativni izdavač na nacionalnoj razini djelovao je i Hrvatski izdavački bibliografski zavod (HIBZ) pod vodstvom Mate Ujevića. Njegov glavni

---

strašnu pogibelj rata, koji bi, kada bi po nesreći izbio, uništio veći dio tekovina vjekovne civilizacije, pokreće Matica svoje 'Dane hrvatske knjige' u Zagrebu i druga 24 veća mjesta naše pokrajine." [274: 55]

¹⁴⁶ Vidi njegov članak *Ruski komunizam spram nacionalnoga principa* u *Hrvatskoj reviji* 1933., god. 6., sv. 7.

¹⁴⁷ Osnivanje toga zavoda potječe od bule pape Nikole V. iz 1453. god. Najprije je bio namijenjen hrvatskoj koloniji u Rimu. O tom institutu vidi [286: 82–90].

izdavački projekt bila je *Hrvatska enciklopedija* s Matom Ujevićem kao glavnim urednikom. Rad na *Hrvatskoj enciklopediji* započeo je već u 4. razdoblju, naime u doba Banovine Hrvatske, 1938. god.; spomenuli smo ju u prikazu 4. razdoblja. Ta je enciklopedija bila planirana u 12 svezaka; do 1945. god. je objavljeno 5 opsežnih svezaka. Nakon toga rad na njoj nije više nastavljen. Drugi velik i za hrvatski jezik važan projekt bio je *Rječnik hrvatskog književnog jezika*. Taj je projekt HIBZ preuzeo od Hrvatskoga državnoga ureda za jezik; ali taj projekt nije prerastao fazu prikupljanja materijala. [339: 26–30] Izdavačkomu programu HIBZ-a pripadale su i općenito znanstvene knjige što je bilo od velike koristi funkcionalnoj izgradnji hrvatskoga kao jezika struka i znanosti. Ukupno je u razdoblju od 1941. do 1945. god. HIBZ objavio više od 400 knjiga, među kojima i enciklopedijska djela poput enciklopedije *Naša domovina* (1943.), čija je tema bila Hrvatska. Glavni urednik te enciklopedije bio je Filip Lukas, a objavljena su dva sveska.

Jezična je povijest hrvatskoga jezika u 5. razdoblju pogodno djelovala na status i izgradnju hrvatskoga; ali se je njezina trajnost kao posljedica političke povijesti NDH znatno smanjila, pa se je jedan dio njezinih doprinosa opet izgubio i nije mogao donijeti svoje daljnje jezičnopovijesne plodove. Pod političkim utjecajem NDH kroatistika se je u 5. razdoblju zabavila u većoj mjeri jezičnim normiranjem i ideološkim vrjednovanjem. Ta će se situacija politički konformne filologije i odgovarajućega njegovanja jezika analogno nastaviti nakon 1945. god. u komunističkoj Jugoslaviji, ovaj put ponajprije pod komunističko-ideološkim normama, ali isto tako i ponovo prema serbokroatističkim smjernicama. U odnosu prema fenomenološko-empirijsko-teorijskoj lingvistici hipertrofirale su jezična standardizacija i ortolingvistika sa svojim užim disciplinama: pravopisom, ortoepijom, normativnom leksikologijom i stilistikom, pa sve do jezično-odgojne ortoprakse.

Činjenica da je jezična i kulturna politika NDH provođena i pomoću diktatorskih sredstava, posljedica je, osim izravnoga utjecaja fašističke talijanske vlade kao i nacionalsocijalističkoga režima Njemačke na unutrašnju politiku NDH, također prethodnoga jugoslavenskoga političkoga sustava, jer se je posrbljivanje hrvatskoga jezika u prvoj jugoslavenskoj državi provodilo nasilnom politikom kojoj je nedostajala dostatna demokratska legitimacija s hrvatske strane. Odbijanje jugoslavenskoga režima i srpske kraljevske diktature jednu je od svojih najodlučnijih artikulacija pronašlo u Zagrebačkim punktacijama, koje datiraju od 7. studenoga 1932. god. U njima su vodeći hrvatski političari, među kojima i Vladko Maček, prosvjedovali protiv za Hrvate i Hrvatsku općenito razarajuće i nasilne posrbljujuće politike beogradske Vlade te su zahtijevali transformaciju političkoga sustava u političke odnose sa stvarnom, osiguranom ravnopravnošću naroda. Vladko Maček je zbog tih Punktacija zatvoren još 1932. god., a 1933. je osuđen na tri godine teške robije. Godine 1932. objavljen je i statut Ustaške hrvatske revolucionarne organizacije (UHRO), a 6. i 7.

rujna 1932. god. došlo je i do tzv. Velebitskoga (također: Ličkoga) ustanka, odnosno atentata na policijsku postaju kod Gospića što je ujedno bila i prva nasilna akcija ustaša.

U prvoj je Jugoslaviji Hrvatima bilo dopušteno da se nazivaju narodom i da podižu vlastitu zastavu tek 1937. god. Jugoslavenska cenzura nazive *Hrvat* i *Hrvatska* proganjala je i kažnjavala kao "separatističke" čak i u crkvenim pjesmama poput *Marijo, kraljice Hrvata* i u drugim pjesmama, pogotovo u himni *Lijepa naša domovino*. [265] Godine 1939. osnovana Banovina Hrvatska, unatoč priznavanju određene samouprave, posebice na područjima gospodarstva i socijalne politike, nije donijela zadovoljavajuću normalizaciju političkih odnosa. Tu je ograničenu autonomiju, koja je priznata u jednom dogovoru između umjerenoga vođe Hrvatske seljačke stranke Vladka Mačeka i predsjednika beogradske Vlade Dragiše Cvetkovića, srpska strana čak i uz pomoć četničke organizacije bojkotirala i borila se je protiv nje i u Banovini Hrvatskoj i u Srbiji. Stoga se općenito mora pri ocjenjivanju političke povijesti Hrvatske u razdoblju od 1941. do 1945. god. uzeti u obzir činjenica da "zahtjev hrvatske strane za vlastitom državnošću ... kao i srpsko suzbijanje toga zahtjeva ... čine jezgru srpsko-hrvatskoga konflikta u 20. st."¹⁴⁸

Tako se i naziv *Nezavisna hrvatska država* za namjeravanu suverenu hrvatsku državu rabi u iseljeničkom ustaškom pokretu već 1934. god. Pjesnik i politički pisac Mile Budak (1889. – 1945.), u kasnijoj NDH kratko vrijeme ministar bogoštovlja i nastave kao i ministar vanjskih poslova, taj je naziv rabio u svojem političkom programatskom spisu iz 1934. god. *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu* kao i u naslovu svojega godišnjaka *Nezavisna hrvatska država*, objavljujvana od 1934. god. u Buenos Airesu. Budak, na kojega je 1932. god. srpska policija izvršila atentat, od te je godine bio u emigraciji te je tamo ideološki djelovao u smislu ustaškoga pokreta. Godine 1937. vratio se je u Hrvatsku. Svoju bogatu spisateljsku djelatnost započeo je već 1907. god. Najpoznatije i za hrvatski jezik i književnost 4. i 5. razdoblja najvažnije njegovo djelo jest roman u četiri sveska *Ognjište* (1938.), koji je i dva puta bio dramatiziran te je bez obzira na političke okolnosti toga vremena književno djelo visoke kvalitete. Za ustaški pokret osebujna totalitarna, nacionalistička ideologija koja je Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dala njezino obilježje, dobrim je dijelom iznikla iz ideologije kasnije Hrvatske stranke prava pod vodstvom Josipa Franka (1844. – 1911.). Kao protujugoslavizam i protuserbokroatizam ideološki je razvoj ustaškoga pokreta, međutim, s obzirom na njegovo iseljništvo pod vodstvom Ante Pavelića i Glavnoga ustaškoga stana kao vodećega tijela, također bio povezan uzajamnim djelovanjem s etnopolitičkim ugnjetavanjem Hrvata u prvoj Jugoslaviji.¹⁴⁹

---

¹⁴⁸ "Anspruch der kroatischen Seite auf eine eigene Staatlichkeit ... sowie die Bekämpfung dieses Anspruchs durch die Serben ... den Kernpunkt der serbo-kroatischen Konflikte im 20. Jahrhundert ausmachen." [114: 222]) Osnovne crte političke povijesti Hrvatske i Hrvata u sukobu sa srpskim hegemonističkim nastojanjima u 20. st. prikazane su [243].

¹⁴⁹ O povijesti NDH vidi [276] kao kratak pregled koji se dotiče i političke situacije Hrvatske u prvoj Jugoslaviji. Rezultati znanstvene konferencije na temu *Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu* objavljeni su u *Časopisu za suvremenu povijest* (god. 27., sv. 3.) kao tematski svezak. Ondje su obrađeni svi važni aspekti povijesti NDH. Izvještaj

Vanjskopolitička povijest NDH zajedno s njezinim utjecajem na stanje u državi bila je bitno određena 2. svjetskim ratom, vanjskom i saveznom politikom Italije, kao i Njemačke zajedno s njihovom ideologijom fašizma, odnosno nacionalsocijalizma kao i arijskoga rasizma. Kraj 2. svjetskoga rata 1945. god. stoga nije, nakon što je već u jesen 1943. god. Italija bezuvjetno kapitulirala, donio samo propast Njemačke, već početkom svibnja 1945. i raspad Nezavisne Države Hrvatske kao države koja je ovisila o Njemačkoj.

Jezičnopovijesno gledano, u 5. razdoblju se treba obazirati, osim političke zbilje NDH, i na činjenicu da to razdoblje politički nije samo doba NDH, već u 2. svjetskom ratu i doba komunističkoga pokreta i partizanskih organizacija, dakle doba tzv. Narodnooslobodilačke borbe (NOB) pod vodstvom Josipa Broza Tita. To s jedne strane vrijedi za književna djela koja su stvarali njegovi istomišljenički pisci, s pretežnom tematikom NOB-a, čija je socijalističko-komunistička tradicija postojala već u 4. razdoblju, a s druge strane to vrijedi i u jezičnopolitičkom pogledu. Dio je tih navedenih pisaca za 2. svjetskoga rata bio istupio iz Društva književnika Hrvatske koje se je podijelilo na članove desnoga i lijevoga političkoga usmjerenja, te je prešao na područja koja su kontrolirali komunistički partizani. Ne zbog komunističko-ideoloških, već zbog nacionalnih razloga partizanima je pristupio i Vladimir Nazor (1876. – 1949.), čija djela u hrvatskoj povijesti književnosti 20. st. zauzimaju visoku poziciju.¹⁵⁰ Od početka je 20. st. pisao kao jezično i nacionalno odlučan hrvatski pjesnik. Kao Dalmatinac se je od početka 1920-ih pa sve do 1940-ih izjašnjavao protiv aneksije odnosno okupacije hrvatskih područja, posebice Istre, koje je provodila talijanska fašistička Vlada. Njegova su djela objavljivana i u NDH. Nazor je u prosincu 1942. god. otišao u partizane. U doba NOB-a je bio predsjednik prvih dvaju zasjedanja ZAVNOH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Hrvatske).

S obzirom na jezičnopolitičke ciljeve, hrvatski je dio Titova komunističkoga pokreta, koji je bio organiziran od lipnja 1943. god. u ZAVNOH-u, uspio izboriti da se hrvatskomu jeziku prizna status zasebnoga jezika uz srpski te da se on u budućoj komunističkoj Jugoslaviji predvidi kao službeni jezik.¹⁵¹ Ali, Nazorov zahtjev da se kao službeni jezik pismenih obavijesti komunističkih

---

o povijesnoj literaturi i istraživanjima NDH donosi [193]. O kronologiji političke povijesti NDH vidi [4: 162–166]. Leksikon relevantnih osoba u NDH koji se osvrće i na kulturni i književni život, hrvatsku filologiju i znanost jest *Tko je tko u NDH* [384]. Taj leksikon sadrži i članke o osobama iz komunističkoga pokreta.

¹⁵⁰ O Nazorovu djelovanju u NOB-u vidi [296].

¹⁵¹ Tako je AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Jugoslavije) na svojem 2. zasjedanju potkraj 1943. god. u Jajcu na osnovi prava naroda na samoodređenje odlučio da bi svi narodi planirane komunističke Jugoslavije u okviru federalnoga političkoga sustava trebali biti ravnopravni, pa se stoga i svi službeni listovi trebaju objavljivati na srpskom, hrvatskom, slovenskom i makedonskom. U skladu s tim je prvi ustav komunističke Jugoslavije 1946. god. napisan na sva četiri jezika. Taj je zaključak AVNOJ-a na 3. zasjedanju ZAVNOH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Hrvatske; 8. – 9. svibnja 1944.) za namjeravanu Federalnu Državu Hrvatsku dobio zakonsku težinu. [388: 448–449]

Predsjednik prvih dvaju zasjedanja ZAVNOH-a (1943.) bio je Vladimir Nazor. Potpredsjednik ZAVNOH-a bio je sekretar CK KPH Andrija Hebrang. Zbog njegova odlučnoga nacionalnoga hrvatskoga stava, slična Nazorovu, iz kojega se je borio za državno-političku samostalnost Hrvatske unutar buduće komunističke Jugoslavije, u listopadu 1944. god.

organizacija, koje se šalju iz Hrvatske i u Hrvatsku, isključivo upotrebljava hrvatski, a ne srpskohrvatski ili srpski, Politbiro CK KPJ je odbio. [388: 472–473]

Sadržajno je Komunistička partija Jugoslavije, koja je od 1937. god. u Jugoslaviji opet bila dopuštena i čiji je generalni sekretar od 1939. god. bio Josip Broz Tito, bila utoliko orijentirana na serbokroatizam ukoliko je za hrvatski jezik u jezičnopolitičkom pogledu nastavila serbokroatističko usmjerenje vukovaca, pogotovo Ivana Broza i Tome Maretića. Stoga je u školstvu dana prednost serbokroatističkim glotonimima. Zbog toga se i zbog kasnije pretežito serbokroatistički usmjerene jezične politike u komunističkoj Jugoslaviji pod jezikoslovnim vodstvom najprije dugogodišnjega predsjednika Srpske akademije (1937. -1960.) Aleksandra Belića (1876. – 1960.) čini da je jezičnopolitičko priznanje samostalnosti hrvatskoga jezika kao zasebnoga bilo tek ratom uvjetovani taktički potez u svrhu pridobivanja hrvatskih komunista i njihove nacionalne KP kao i radi poticanja kolaboracije hrvatskoga stanovništva u ratu s partizanima. Hrvatska je strana ipak zaključke ZAVNOH-a ozbiljno shvatila. Oni su Republici Hrvatskoj poslužili kao unutarjugoslavenski državno-pravni temelj za osnivanje vlastite države. Stoga je predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman 1995. god. ustanovio: "U antifašističkom pokretu stvorena je zavnohovska federalna država Hrvatska, i političko-ustavna osnova jugoslavenske federacije kao zajednice ravnopravnih naroda s pravom samoodređenja. I upravo ta stečevina antifašizma davala nam je pravne pretpostavke za izlaz iz Jugoslavije i proglašavanje nezavisnosti."¹⁵²

---

smijenjen je s dužnosti sekretara KPH. Hebrang je potom kasnije, 1949. god. u Beogradu ubijen u zatvoru jugoslavenske tajne službe UDB-e.

¹⁵² Poslanica Franje Tuđmana u povodu 5. obljetnice Republike Hrvatske kao suverene države (*Vjesnik*, 31. svibnja 1995., str. 2.).

2.6. Šesto razdoblje: Serbokroatizam, jugoslavenski komunizam i hrvatski otpor

2.6.1. Politička reakcija protiv 5. razdoblja i pokušaj utvrđivanja serbokroatizma Novosadskim dogovorom

Budući da su se komunistički partizani pod vodstvom Josipa Broza Tita borili na strani saveznika, oni su na kraju 2. svjetskoga rata bili na strani pobjednika što je omogućilo osnivanje komunističke, ali opet srbohegemonističke i zbog ratovanja protiv NDH još više protuhrvatske druge Jugoslavije. Partizani su 8. svibnja 1945. god., nakon što su Zagreb 6. svibnja 1945. god. napustili Ante Pavelić i njegovi ministri zajedno s vojnim jedinicama, umarširali u Zagreb kao pobjednici. Druga, komunistička Jugoslavija započela je groznim krvoprolićem: u austrijskoj južnoj Koruškoj su 15. svibnja 1945. god. na poljima oko mjesta Bleiburg po britanskoj zapovijedi predani nenaoružani hrvatski vojnici i civili, koji su onamo pobjegli, partizanskim Titovim jedinicama; one su na licu mjesta izvršile masakr te su preživjele prisilili na smrtni marš kroz novu Jugoslaviju. Ta su dva događaja u nacionalno pamćenje hrvatskoga naroda ušla kao Bleiburška tragedija i Križni put.¹⁵³

Tim činom je za hrvatski jezik započelo 6. razdoblje. U jezičnopolitičkom je pogledu to drugo jugoslavensko razdoblje bilo u biti razdoblje reakcije protiv neposredno prethodnoga 5. razdoblja, kao što je to, uostalom, bilo u tom pogledu reakcija protiv 4. razdoblja. U tom se je sada 6. razdoblju naime ponovo pokušavalo institucionalizirati i ozakoniti serbokroatizam. Zbog federalne temeljne strukture komunističke Jugoslavije, koja je određena zaključcima 2. zasjedanja AVNOJ-a (1943.) kao i 3. zasjedanja ZAVNOH-a (1944.) glede buduće Federalne Države Hrvatske (FDH) u komunističkoj Jugoslaviji, a koji su titularnim narodima sastavnih republika ustavno zajamčili određenu samostalnost i ravnopravnost, ideološka je argumentacija u korist serbokroatizma postala doduše teža, pa se je morala izvoditi iz jugoslavenskoga komunističkoga osnovnoga ideologema "bratstva i jedinstva". Filološko-jezikoslovna obrazloženja serbokroatizma, međutim, ako se nije radilo o programatskim izjavama jezičnoga planiranja, postala su sasvim prozirna s obzirom na svoju zbiljsku neutemeljenost. Ustupci su hrvatske strane u vezi s tim kao pseudoznanstveni argumenti predstavljali tek političko-taktičku obranu. Na taj su se način uspjeli spasiti i važni rezultati iz 5. razdoblja i prenijeti u 6. te se u njem čuvati kao usjevi i temeljna glavница za daljnji razvoj pod politički povoljnijim uvjetima. To prije svega vrijedi za filološke i jezikoslovne radove iz 5. razdoblja te rezultate intenzivnoga njegovanja jezika, ali i za izvjestan personalan kontinuitet. Dakako da je često bilo velikih poteškoća i nevolja, pa se je mnogo toga manje-više odvijalo potajno ili u najmanju ruku neslužbeno. Pravopisna reforma u korist hrvatskoga pravopisa, provedena u 5. razdoblju, u 6. razdoblju je opet poništena jer se je potpuno protivila

---

¹⁵³ Žerjavić broj žrtava toga nedjela procjenjuje na 45.000 Hrvata i 4.000 Muslimana. [417: 556]

serbokroatizmu. I u razvoju rječničkoga blaga te u leksikografiji serbokroatizam se je pokušao silom potpuno nametnuti što je u konačnici dovelo do odlučnoga otpora hrvatske strane, a godine 1967. i do kraja 6. razdoblja.

Hrvatima je i hrvatskomu jeziku u 6. razdoblju posebno koristilo odlučno i međunarodnopravno neporecivo stajalište Katoličke crkve po nacionalnom pitanju. Posebno se je istaknuo kao crkvena osoba toga razdoblja zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac (1898. – 1960.), koji je proglašen zagrebačkim nadbiskupom 7. prosinca 1937. god. Neprijateljstvo komunističkoga režima prema Katoličkoj crkvi otvoreno je izašlo na vidjelo nakon razgovora zagrebačkoga nadbiskupa s Josipom Brozom Titom kao predsjednikom Vlade FNRJ i Vladimirom Bakarićem kao predsjednikom Vlade NR Hrvatske o odnosu Crkve i države, održanoga 5. lipnja 1945. god., te nakon dotičnih zaključaka Hrvatske biskupske konferencije, koja je održana od 17. do 22. rujna 1945. god. Alojzije Stepinac je u politički montiranom procesu 11. listopada 1946. god. osuđen na 16 godina teškoga zatvora; tim je, međutim, za Hrvate postao kao vrhovni pastir svijetao uzor krjeposti i mučenik. Njegov se grob nalazi u zagrebačkoj katedrali. Stepinac se je do 5. prosinca 1951. god. nalazio u zatvoru u Lepoglavi; nakon toga je zahvaljujući međunarodnom pritisku premješten u kućni pritvor u rodno mjesto Krašić gdje je i umro 10. veljače 1960. god. Papa Pio XII. imenovao ga je 1953. god. kardinalom što je Tita potaknulo na prekidanje diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom. Tek potkraj 6. razdoblja počeo se je nazirati sporazum, i to 25. lipnja 1966. god. s potpisivanjem protokola između Svete stolice i Jugoslavije o statusu Katoličke crkve u Hrvatskoj kao i ponovnim uspostavljanjem diplomatskih odnosa na razini otpravnika poslova. Na veleposlaničkoj su razini diplomatski odnosi između Svete Stolice i Jugoslavije uspostavljeni tek 14. kolovoza 1970. god., dakle tek u 7. razdoblju. Godine 1971., posljednje godine Hrvatskoga proljeća, Tito je službeno posjetio papu Pavla VI.

Papa Pio XII. je Alojzija Stepinca 1953. god. pri njegovu imenovanju kardinalom opisao kao "uzor apostolske marljivosti i kršćanske hrabrosti". Slično je o Stepincu govorio i papa Ivan XXIII. u povodu njegove smrti 1960. god. Taj stav Alojzija Stepinca, koji je on kao Hrvat zadržao sve vrijeme svojega djelovanja, najbolje se vidi u riječima koje je već 1934. god. izgovorio pri obraćanju sjemeništarcima 25. lipnja, dan nakon svojega posvećenja za biskupa i imenovanja nadbiskupom koadjutorom: "Nadalje, moji pogledi u prosuđivanju našega narodnog života i svijesti uvijek su stalni i jasni. Mi se kao svećenici ne možemo baviti strančarskom politikom, i neka je daleko od nas, ali isto tako poštujemo i ne bojimo se istaknuti svoje ljubavi prema Hrvatskom Narodu. Mi znamo što jesmo i svoga hrvatskog imena ne trebamo se nikad stidjeti." [65: 141] Već ranije je Stepinac, točnije 3. lipnja 1934. god., u svojem odgovoru na pozdravni govor pomoćnoga biskupa Franje Salisa-Seewisa u povodu svojega imenovanja nadbiskupom koadjutorom, naglasio: "Moja je nakana i cilj čist: ... braniti katoličku istinu. Pravednost prema onoj: 'Dilexi iustitiam et

odi inquitatem', to je moje načelo. ... Pa kao što sam bio za dobro svoga naroda spreman dati sve, tako sam spreman na sve i za Crkvu katoličku, koja me je od najranije mladosti učila dati svakome, što je njegovo i ljubiti ljude istinskom ljubavlju." [65: 125–126] Taj stav je Stepinac propovijedao i u doba NDH, pa je u jednoj propovijedi na svetkovinu Krista Kralja 25. listopada 1942. god. izjavio: "Svi narodi i rase potječu od Boga... Svaki narod i rasa, kako se danas odrazuju na zemlji, imade pravo na život dostojan čovjeka i na postupak dostojan čovjeka. Svi oni bez razlike, ..." [65: 558]¹⁵⁴

Na području vlasti jugoslavenskoga komunističkoga režima progon Katoličke crkve bio je prisutan otpočetak. Strategija je pritom bila i uništenje i pokoravanje Crkve u smislu stvaranja Narodne crkve pod kontrolom komunističke države, koja se je od 29. studenoga 1945. god. službeno nazivala Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ). Javni prosvjed hrvatskih biskupa 22. rujna 1945. god. protiv takve politike za ondašnji je režim uz ostalo bio povod da protiv zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca pokrene kao sredstvo teroriziranja crkve montirani proces. Milan Vuković u nizu članaka govori o političkim sudskim procesima u službi protuhrvatske politike u komunističkoj Jugoslaviji, o progonu i ubijanju upravo "apokaliptičnih razmjera" katoličkih duhovnika i redovnika. [400: 489] Ta politika protiv pripadnosti Hrvata Katoličkoj crkvi s jedne je strane bila imanentna komunističkomu režimu kao takvu; s druge pak strane ta je politika bila još znatno pojačana jugoslavističkom ideologijom uvjetovanim protuhrvatstvom, i obrnuto, komunističko je protukatoličanstvo uz jugoslavizam i serbokroatizam još dodatno pojačavalo i poticalo protuhrvatstvo u FNRJ.¹⁵⁵ To je protuhrvatstvo bilo dijametralno suprotstavljeno hrvatskim nacionalnim predodžbama ZAVNOH-a iz 1943. i 1944. god. pod vodstvom hrvatskoga pisca Vladimira Nazora i funkcionara KPH Andrije Hebranga koji su se zalagali za Federalnu Državu Hrvatsku. Stoga nije slučajno da je Hebrang 1949. god. ubijen u zatvoru jugoslavenske tajne službe u Beogradu.

---

¹⁵⁴ O Stepinčevoj biografiji, njegovu biskupskom djelovanju na mjestu nadbiskupa kao i o komunističkom namještenom procesu protiv njega vidi pouzdano dokumentirano veliko djelo Alekse Benigara. [65] Nadbiskupsko geslo na Stepinčevu grbu, nadovezujući se na 14. stih 90. psalma, glasi: "In te, Domine speravi!" (Ps. 90, 14: "Quoniam in me speravi, liberabo eum: protegam eum, quoniam cognovit nomen meum.")

U spomen 50. obljetnice osude nadbiskupa Alojzija Stepinca 11. i 12. listopada 1996. god. u Zagrebu i Lepoglavi održan je znanstveni skup koji je za temu imao pravosuđe kao instrument političkoga progona u komunističkoj Jugoslaviji. Opsežnu dokumentaciju (dokumenti obrane Alojzija Stepinca u tom namještenom procesu, koji pogotovo govore o njegovu stajalištu prema etnopolitici NDH; izvješća njemačkoga poslanstva u Zagrebu koja su slana u Berlin od 1942. do 1944. god.; dokumenti o odnosu Vatikana prema NDH i prema Katoličkoj crkvi u NDH od 1941. do 1945. god.) predstavlja [321]. god. Ali, za potpun prikaz montiranoga procesa protiv Stepinca i općenito za prikaz jugoslavenskoga pravosuđa, kako je njim upravljala politika, trebala bi biti dostupna objektivnomu proučavanju dokumentacija koja se nalazi pod ključem u Beogradu; glede toga vidi izvješće Antuna Škvorčevića. [371] O komunističkoj crkvenoj politici 1950-ih i 1960-ih godina vidi [388: 404–406].

¹⁵⁵ Otprilike do istoga rezultata došli su Jure Krišto [243: 450] i Zlata Knezović [233: 48]. O neumjerenosti optužbi usmjerenih protiv Katoličke crkve u komunističkoj Jugoslaviji, posebice kada je riječ o njezinu odnosu prema Srbima i Srpskoj pravoslavnoj crkvi u doba NDH, govori Franjo Tuđman u posebnom odlomku. [388: 375–419]

U Ustav FNRJ je iz zahtjeva ZAVNOH-a i u ZAVNOH-u prihvaćenih AVNOJ-evih zaključaka kao zakon ušla i odluka da konstitutivni narodi FNRJ zajedno sa svojim književnim i standardnim jezicima u okviru federalnoga političkoga sustava Jugoslavije trebaju biti ravnopravni. Stoga su se svi državni proglasi (zakoni, odredbe, spisi), a pogotovo *Službeni list* FNRJ, kao autentični tekstovi trebali objaviti na svakom pojedinom od četiriju jezika, dakle na srpskom, hrvatskom, slovenskom i makedonskom, i to u dotičnom vlastitom pismu. Takvo je uređenje već predvidio i Josip Broz Tito 19. prosinca 1944. god. u jednoj naredbi koja se je bavila tom temom.

U skladu s tim je prvi ustav FNRJ od 31. siječnja 1946. god. pročitan i objavljen na svakom od četiriju navedenih jezika: prvi dio na srpskom, drugi dio do članka 77. na hrvatskom, članci 77. – 114. drugoga dijela na slovenskom, a pravni članci i cijeli treći dio na makedonskom. Ta su se četiri jezika nalazila i na novčanicama i u putovnicama.¹⁵⁶

Sadržajno je taj hrvatski zapravo bio serbokroatizmu prilagođen hrvatski na osnovi uglavnom jezikoslovnih djela Ivana Broza, Dragutina Boranića i Tome Maretića. Isto tako su i školske knjige nalikovale onima iz razdoblja Banovine Hrvatske u prvoj Jugoslaviji; uz to su se i dvočlani serbokroatistički nazivi za hrvatski jezik upotrebljavali kao prvorazredni glotonimi. Hrvatska verzija ustava FNRJ bila je pisana pravopisom osmoga izdanja Boranićeva *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika* iz 1941. god. Taj su pravopis prihvatili još i partizani; Boranićev je priručnik ponovo tiskan 1947. god. kao deveto izdanje. Moguća odstupanja od serbokroatističkih jezičnih norma, posebice u leksiku, oštro su napadana kao nacionalistička ili motivirana ustaškom ideologijom. Tako primjerice Ivan Sović [353] u svojoj recenziji srpsko-hrvatskoga kontrastivnoga rječnika Vladimira Brodnjaka [71] glede natuknice *muzika* i njezinih komentara u rječniku primjećuje da su "jugounitaristi i jugoslavenski državopartijski žbirovi progonili riječ *glazba*, osobito u školama (udžbenici) i u sredstvima javnoga priopćavanja, a preferirali riječ *muzika*, smatrajući ju srbizmom, a *glazbu* ustaškom riječi". [71: 249]¹⁵⁷ Ali, već se u *Deutsch-kroatisches*

---

¹⁵⁶ Titova naredba objavljena je 1. veljače 1945. god. u *Službenom listu* DFJ (Demokratske Federativne Jugoslavije) (br. 1., str. 5. i 10.) koji je izlazio u Beogradu. O dokumentaciji jezičnopolitički relevantnih zaključaka AVNOJ-a kao i DFJ te o zasjedanju konstituirajuće Skupštine FNRJ 31. siječnja 1946. god. vidi [36: 13–18].

Crnogorci i bosanski Muslimani se etnopolitički nisu smatrali zasebnim narodima FNRJ. Crnogorci su se etnički ubrajali među Srbe, a Muslimani su se kao narod i zasebna jezična zajednica ignorirali. Crnogorci su, za razliku od bosanskih Muslimana, s NR Crnom Gorom imali vlastitu republiku unutar FNRJ, te su stoga bili kao titularni narod državno-konstitutivan narod. Jezično tipološki se je crnogorski jezik, koji je kao srpski u Bosni i Hrvatskoj ijekavski, smatrao dijelom srpskoga jezika. Dijelom isto tako ijekavski bošnjački je, u skladu sa svojom sinkretističkom genezom, posebice u leksiku imao obilježja hrvatskoga i srpskoga jezika: "Ali, u javnim glasilima prevladavaju srpske jezične značajke kao posljedica službene politike nakon 1945." [82: 358]

Ustav FNRJ, izglasan 31. siječnja 1945. god., političku je oporbu učinio nezakonitom, te je kao takav bio pravna podloga za brojne slučajeve razvlaštenja i nacionalizacije što je uostalom tipično za komunističku vladavinu (vidi [55: 143–144]).

¹⁵⁷ Vladimir Brodnjak [71] riječ *muzika* kategorizira kao grecizam, tipičniji za srpski nego za hrvatski jezik, pa je u skladu s tim u srpskom jeziku češći i funkcionalno se neograničeno upotrebljava, dok se u hrvatskom jeziku riječ *muzika* rabi rjeđe i funkcionalno ograničeno na jedan stil književnoga jezika. Smatra da je tipična hrvatska, u uporabi neograničena književnojezična riječ *glazba*. Osim toga u Brodnjaka postoji zasebna kategorija (br. 6.) za označavanje

Wörterbuch Bogoslava Šuleka [373] njemačka riječ *Musik* prevodi s "glasba, svirba, muzika", i to upravo tim redosljedom, a osim toga je riječ *glazba* pisana na način morfološkoga pravopisa *glasba*. Isto tako je u izvedenica i sintagma *glasba* uvijek navedena na prvom mjestu što nije tako s *muzikom*. Isti rezultat, naime da je *glasba* nasuprot *muzika* jednoznačno prvorazredna i jedina potpuno plodna, produktivna hrvatska riječ, pokazuju i primjeri u *Novom rječniku hrvatskoga i njemačkoga jezika* Ivana Filipovića [125] gdje se također pojavljuje morfološki način pisanja. Ako uzmemo u obzir jezične kontakte, nije na odmet naglasiti da je do danas odnos riječi *glazba* prema *muzika* u hrvatskom jeziku uglavnom jednak međusobnom odnosu tih dviju riječi u slovenskom jeziku.

Vladimir Brodnjak prve godine FNRJ naziva "zlatnim dobom" za status hrvatskoga kao zasebnoga jezika, koje je nažalost brzo završilo akcijom anketiranja i inicijativom za jezičnopolitički dogovor Matice srpske iz Novoga Sada u godinama 1953. i 1954. [71: VII] U tom su se razdoblju srpski tekstovi, srpska ili na srpski prevedena književnost, pa čak i tiskani primjerci Titovih govora još službeno i legalno jezično pohrvaćivali i prevodili na hrvatski jezik. Doduše, već i onda se je to pohrvaćivanje i prevođenje u smislu serbokroatizma najčešće službeno nazivalo "ijekaviziranjem", a ne "kroatiziranjem". To je moglo biti upozorenje da u jugoslavenskoj etničkoj i jezičnoj politici nije zlato sve što sjaja. Taj ustupak Hrvatima je vjerojatno bio taktički motiviran nastojanjem da se stvori spremnost prihvaćanja srpskih tekstova i književnosti, ali i političkih informacija, partijske promidžbe i indoktrinacije putem jugoslavenskoga komunističkoga režima "zato da bi se hrvatski narod dao lakše podjarmiti". [71: VII]

Taj zaključak Vladimira Brodnjaka nalazi svoju potvrdu ako promotrimo unutrašnjopolitički razvoj FNRJ s obzirom na njegovu protuhrvatsku sastavnicu do 1966. god., dakle do pada Aleksandra Rankovića, jugoslavenskoga ministra unutrašnjih poslova i šefa Uprave državne bezbednosti (UDBA). Ta se je netrpeljivost prema svemu hrvatskomu pojavila u dvama valovima. U prvoj fazi, naime u neposrednom poslijeratnom razdoblju od 1945. do 1953. god. dominirali su

---

hrvatskih riječi "koje su sustavno potiskivane i izbacivane iz uporabe, proglašavane nacionalističkima pa čak i ustaškima". [71: prednja unutarnja strana omota].

U latiničnom novosadskom *Pravopisu* iz 1960. god. začudo nedostaje natuknica *muzika*, ali postoje različite njezine izvedenice, dok *glazba* postoji kao natuknica. U dotičnim svescima 1. i 3. (1967., odnosno 1969.) *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika*, čija je prva tri od šest predviđenih dijelova također izdala Matica hrvatska prema *Zaključcima Novosadskoga dogovora*, nema ni riječi o različitoj pripadnosti tih riječi hrvatskomu odnosno srpskomu leksiku; ali prvenstveno srpska riječ *muzika* ima daleko šire objašnjenje. U *Hrvatsko ili srpsko-engleskom enciklopedijskom rječniku* Željka Bujasa, zbog neslaganja sa serbokroatizmom nedovršenom rječniku, *glazba* se [93: 1] upućuje na riječ *muzika* [93: 2] kao neograničeni ekvivalent, ali ne i obratno. U *Langenscheidts Universal-Wörterbuch Serbokroatisch* [249] u obradbi Reinharda Lauera *Musik* se na prvom mjestu i neograničeno prevodi s *muzika*, a na drugom mjestu kroatizmom *glazba*; *glazba* i *muzika* u dijelu *Srpskohrvatski-njemački* nemaju uputa jedna na drugu; ali, *glazba* je označena kao kroatizam. Međutim, ono što začuđuje jest činjenica da taj članak u rječniku stoji neizmijenjen i u 20. izdanju iz 1995. god. pod novim naslovom *Langenscheidts Universal-Wörterbuch Kroatisch*. [250] S jedne je strane glavna hrvatska riječ *glazba* trebala biti primjereno opisana kao takva i u odnosu prema *muzika*, a s druge strane je suvišno, s obzirom na *hrvatski* u naslovu rječnika, posebno naglašavati pripadnost riječi *glazba* hrvatskomu jeziku. U posve prerađenom izdanju toga rječnika Roberta Hammela, koje je objavljeno 2002. god., *Musik* se prevodi s *glazba*, *muzika*; *glazba* s *Musik*; *muzika* s *Musik*, *Kapelle*. [250a]

psihički teror i ideološka diktatura preodgajanja koju je provodio komunistički režim prema bošljevističko-staljinističkoj metodi. Ali, jezičnopravno i jezičnopolitičko priznanje statusa hrvatskoga kao zasebnoga jezika kao takvo bilo je i dalje na snazi. U drugoj fazi, od 1953. do 1966. god., pokušalo se je iskoristiti rezultate razaračkih i terorizirajućih nasilničkih mjera prve faze za zamjenu toga priznanja statusa hrvatskoga kao zasebnoga jezika, koje je potjecalo još iz ratnoga razdoblja, serbokroatističko-unitarističkim imperativom. Središnji je događaj pritom bio Novosadski dogovor 1954. god. Kako je Gustav Krklec, književnik i predsjednik Matice hrvatske (1950. – 1953.), svojemu nekrologu za srpskoga pisca i funkcionara KPJ Jovana Popovića (1905. – 1952.) dao naslov *Mačem i perom*, može se zaključiti da je u prvoj fazi dominirao "mač", a u drugoj "pero".¹⁵⁸

Prvu fazu, s njezinim sustavnim psihičkim i fizičkim terorom, s njezinom po mogućnosti totalnom kontrolom ljudi od strane KPJ, s njezinim ispolitiziranim i politizirajućim pravosuđem, s njezinim denuncijacijskim i doušničkim sustavom, detaljnije su opisali Zlata Knezović [233] i Milan Vuković. [400] U toj se fazi primjenjivao cijeli aparat boljševizacije i "diktature proletarijata", dobro poznat iz povijesti Sovjetskoga Saveza. Najvažniji cilj te boljševizacije bio je kontrola čitavoga odgojnoga i obrazovnoga sustava, a pogotovo škola, fakulteta i sveučilišta, koji su se trebali preorijentirati na marksizam i lenjinizam, na dijalektički i historijski materijalizam, na "socijalistički patriotizam" umjesto na nacionalnu pripadnost, na komunističku partijnost umjesto na objektivnu istinu i objektivno pravo, na socijalistički realizam u književnosti i umjetnosti, kao i općenito na ateizam i mržnju prema svemu nekomunističkomu. Tu je boljševizaciju po staljinističkomu uzoru još oštrije provodilo jugoslavensko državno vodstvo kako bi nakon isključenja iz Informbiroa 28. lipnja 1948. god. pokazalo da je stopostotno u skladu sa sovjetskom ideologijom i time da je nepravedno okrivljeno od Informbiroa. Ta je boljševizacija trajala do

---

¹⁵⁸ Popović je uz ostalo od 1941. god. organizirao komunistički partizanski tisak te je od 1945. god. bio direktor beogradskoga Narodnoga pozorišta kao i urednik *Borbe*, glasila KPJ. Zlata Knezović "perom" aludira na ideološku indoktrinaciju što je sigurno i točno: "Važan oblik boljševizacije, i ideologizacije, izvršavao se putem predavanja, obveznih za sve. Idejnost i partijnost morale se provoditi 'mačem i perom'." [233: 63]

Ono što je Vladimir Brodnjak (1922. – 1992.) ustanovio kao suvremenik i svjedok komunističke vladavine, potvrđuje uglavnom i Ivo Banac kao povjesničar: "Duh poslijeratne revolucionarne diktature (1945. – 1950.) bio je sužavanje razmjerno širokih ograničenja dopuštenih ideološkoj pravovjernosti unutar komunističkoga pokreta u Hrvatskoj. Značajni ratni uspjesi hrvatskih partizana bili su djelimično rezultat pravodobnih ustupaka nekomunističkim partnerima, zatim uporabe domoljubnih hrvatskih parola i relativne operativne autonomije. Novi etatistički model socijalizma koji je uveden nakon pobjede komunista dopustio je postupno narušavanje na štetu navedenih postignuća... Nakon prekida sa Staljinom jugoslavenski je centralizam postao dikromatičan. Njegove su crvene nijanse bile mješavina komunističke inspiracije i marksističkoga internacionalizma, ali svježe istaknute nacionalne boje predstavljale su povratak starijoj jugoslavenskoj tradiciji integracije." ("The tenor of the postwar revolutionary dictatorship (1945–1950) was one of steady drawing in of the relatively wide limits allowed to ideological orthodoxy within the Communist movement of Croatia. The notable wartime successes of Croat partisans were the result in part of opportune concessions to non-Communist partners, the use of patriotic Croat slogans, and relative operational autonomy. The new etatist model of socialism which was introduced with the Communist victory permitted gradual inroads at the expense of these attainments. ... After the break with Stalin, Yugoslav centralism became dichromatic. Its red hues were a mixture of Communist inspiration and Marxist internationalism, but its newly displayed national colors represented a return to an older Yugoslav integralist tradition." [51: 245–246])

početka 1950-ih. U književnom i općenito jezičnom pogledu ona je bila praćena totalitarnom jezičnom kontrolom, što je inače dobro poznato također iz drugih komunističkih država. Na taj se je način hrvatski jezik našao pod dvostrukim pritiskom, naime pod pritiskom i komunističke i srpske jezične kontrole. Taj se je pritisak s jedne strane pokazao kao ugnjetavanje, primjerice kada se čak ni zagrebački *Vjesnik*, organ Socijalističkoga saveza Hrvatske, nije smio javno ponuditi na sarajevskom kolodvoru, a takvo je ugnjetavanje trajalo do sloma jugoslavenske centralističke unutrašnje politike, pokrenuto padom ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića na plenumu CK SKJ na Brijunima u srpnju 1966. god.¹⁵⁹ S druge strane, taj se je pritisak pokazao kao sveopće izjednačavanje: "Isti ton, isti rječnik, isti stavovi, sve je bilo isto ... u ... časopisima, tjednicima i dnevnicima". [233: 62]

Da to primamljivo ustavno priznanje statusa hrvatskoga kao zasebnoga jezika u FNRJ koji je ravnopravan srpskomu, već u prvoj fazi od 1945. do 1953. god. nije bilo ni nalik onomu što su Hrvati imali na umu, pokazala je jezična praksa koju je kontrolirala vladajuća državna vlast u smislu komunističko-jugoslavenske osnovne linije. Na saveznoj su se državnoj razini FNRJ KPJ/SKJ kao i vladine institucije, masovni mediji i vojska prvenstveno služili srpskim jezikom.¹⁶⁰ Pod okriljem državne moći se je "uporno radilo na rušenju hrvatske jezične individualnosti i suvereniteta". [219: 67] Praksa prevođenja sa srpskoga na hrvatski sve je više potkopavana i onemogućavana općim naptukom o suvišnosti istoga. Takvim se je postupcima stručno, književno i organizacijski upravljalo odgovarajućom kadrovskom politikom. Jezikoslovnim je područjem sve do svoje smrti upravljao serbist i jezikoslovac, beogradski profesor i dugogodišnji predsjednik SANU (1937. – 1941.; 1944. – 1960.) Aleksandar Belić (1876. – 1960.), koji je još iz prve Jugoslavije imao širokoga jezičnopolitičkoga iskustva u provođenju serbokroatizma. Jezični serbokroatizam kao jezičnonormativni program pjesništva među hrvatskim književnicima prvenstveno je zastupao Ivo Andrić (1892. – 1975.). Iako bosanski Hrvat, Andrić je već u doba prve Jugoslavije jezično dobrim dijelom prešao na stranu serbokroatizma. U drugoj Jugoslaviji ne samo da je prihvatio komunističko-jugoslavensku, srbohegemonističku osnovnu liniju, već se je i jezično još više posrbio tako da je tada pisao isključivo srpskom ekavštinom, a kroatizme je rabio jedino u navodima.¹⁶¹ Pritisak serbokroatizma se je organizacijski, osim obrazovnoga i odgojnoga sustava, koji je kontrolirala država, provodio i putem udruga književnika kao i putem kulturnih organizacija Matice srpske u Beogradu i Novom Sadu, pa čak i putem postavljanja odgovarajućih osoba na

---

¹⁵⁹ O ovom i o praksi sumnjičenja za "ustaštvo" vidi [388: 118–119].

¹⁶⁰ KPJ je od svojega 6. kongresa (Zagreb, 2. – 7. studenoga 1952.) preimenovana u *Savez komunista Jugoslavije* (SKJ).

¹⁶¹ O jezičnim promjenama u životu Ive Andrića kao pisca vidi [344]. U početno vrijeme FNRJ Andrić je bio predsjednik Saveza književnika Jugoslavije, naime od 1946. do 1952. god., dakle do kraja prve faze FNRJ. Andrić je bio i politički aktivan kao zastupnik u Narodnoj skupštini NR Bosne i Hercegovine kao i u Saveznoj narodnoj skupštini u Beogradu; član SKJ postao je tek 1955. god.; 1961. god. dobio je Nobelovu nagradu za književnost.

vodeća mjesta u Matici hrvatskoj. Matica srpska je k tomu 1953. – 1954. god. postala inicijator i organizator Novosadskoga dogovora koji je na početku predstavljao pobjedu serbokroatizma.

Ali, federalna temeljna struktura jugoslavenskoga državnoga ustava dugoročno je pogodovala hrvatskim nacionalnim težnjama. Srednjoročno gledano to je došlo do izražaja u uspješnom provođenju federalizma nasuprot sustavu policijske države uz centralističku unutrašnju politiku ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića, točnije u njegovu rušenju i isključenju iz Partije zbog ponašanja koje je štetilo Partiji, zbog zlouporabe moći i otpora razvoju sustava "direktne demokracije"; isključenje je proveo CK SKJ na partijskom plenumu na Brijunima 1966. god. Ranković je bio Srbin, od 1928. god. član KPJ, a od kraja 1920-ih bio je više puta zatvaran zbog svojih komunističkih agitacija i akcija u Srbiji, posebice u Beogradu. Godine 1940. postao je članom Politbiroa CK KPJ; i u FNRJ obnašao je visoke partijske funkcije. Ministar unutrašnjih poslova bio je od 1946. god.; posljednje tri godine na toj funkciji (1963. – 1966.) bio je i potpredsjednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) kako je 7. travnja 1963. god. preimenovana FNRJ.

Tomu je uspjehu federalnoga sustava FNRJ, odnosno od novoga ustava 7. travnja 1963. god. "SFRJ", znatno pogodovala prisilna promjena smjera u vanjskoj politici koja je bila posljedica Titova sukoba sa Staljinom i njim uzrokovanoga isključenja jugoslavenskih komunista iz Informbiroa 28. lipnja 1948. god.¹⁶² Uzroci toga sukoba bili su zapravo Titovo nastojanje da izgradi Balkansku federaciju kao veliku silu pod jugoslavenskim vodstvom, kao i određene predodžbe o socijalizmu posebnoga, jugoslavenskoga tipa. U skladu s tim je Informbiro, nasljednik Komunističke internacionale (Kominternu), Komunističkoj partiji Jugoslavije u rezoluciji isključenja predbacio protusovjetski stav, zastranjenje od marksizma-lenjinizma i čak "nacionalizam". Taj je sukob s Komunističkom partijom Sovjetskoga Saveza i s Informbiroom za unutarjugoslavensku posljedicu imao čistku, tj. nasilno uklanjanje članova Partije koji su bili osumnjičeni kao Staljinovi sljedbenici i Titovi protivnici. Kao simbol užasa toga unutarpartijskoga obračuna poznat je koncentracijski logor na kvarnerskom Golom otoku sa svojim kamenolomima, osnovan 1949. god., u kojem je do 1951. god. bilo zatvoreno više od 8.000 osoba. Međutim, taj je val progona imao i osebujnu protuhrvatsku sastavnicu. [190] Vanjskopolitičko preusmjerenje FNRJ sastojalo se je uglavnom u spremnosti suradnje s SAD-om, koje je ujedno predstavljalo i eventualnu zaštitu od Sovjetskoga Saveza; osim toga, ta se je nova politika ogledala i u Ugovoru o prijateljstvu i suradnji, sklopljenom 1953. god. s dvjema članicama NATO-a, naime Grčkom i Turskom, poznatijem pod nazivom *Balkanski pakt*, koji je 1954. god. dopunjen dogovorom o uzajamnoj vojnoj pomoći u razdoblju od sljedećih 20 godina.

---

¹⁶² O vanjskoj politici FNRJ i o sukobu sa Sovjetskim Savezom, odnosno s Informbiroom vidi [55: 145–152].

Pozitivna je unutrašnjopolitička posljedica vanjskopolitičkih promjena bio prekid nacionalizacije 1953. god., posebice na području poljoprivrede, dalje i povrat dobara. Tipično komunističko oduzimanje dobara seljacima počelo je 1947. god. kolektivizacijom poljoprivrede, a tim su baš najviše bili pogođeni hrvatski seljaci. Druga je posljedica bilo ozakonjenje 1950. god. jugoslavenskoga društveno-ekonomskoga sustava radničkoga samoupravljanja. Taj je titoistički model samoupravljanja, zajedno s vanjskopolitičkim preusmjerenjem bliže SAD-u i NATO-u, omogućio trajnu ideološku diskusiju o posebnostima titoističkoga socijalističkoga puta samouprave i slobodarskoga socijalizma što je sa svoje strane opet omogućilo, da se neprestano postavlja hrvatsko nacionalno pitanje te da s njim povezani politički odnosi u FNRJ, potom "SFRJ", poprime pozitivnu razvojnu dinamiku.

To je hrvatskomu jeziku od samoga početka uspostave komunističke države Jugoslavije omogućavala hrvatska kroatistika. Zbog opisanih posebnosti nastanka FNRJ kao posljedice 2. svjetskoga rata, prve su poslijeratne godine bile doduše doba sveopće boljševizacije života u Hrvatskoj, ali ipak su etnički status hrvatskoga naroda i status hrvatskoga jezika kao zasebnoga jezika ostali netaknuti. Ti taktički motivirani etnopolitički obziri u inače centralistički i unutaristički orijentiranoj jugoslavenskoj unutrašnjoj politici sve su se više gubili nakon 1950-ih. Umjesto njih se je formirao serbokroatizam pod postojećim srbokomunističkim okvirnim uvjetima FNRJ te je ponovo razvio akcijski program. Njegov je namjeravani cilj bio jedinstveni, tzv. "srpskohrvatski" jezik, na koji se je Hrvate pokušalo obvezati Novosadskim dogovorom 1954. god. Njegove kodifikacije trebali su biti *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika* 1960. god.; zatim *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika* (1967. – 1969.), tiskan od 1967. god., u kojem su Hrvati sudjelovali samo u prvim trima svescima; kao i nikada objavljeni terminološki priručnici. Sastavni dio etnopolitičkoga i jezičnopolitičkoga temeljnoga poretka FNRJ taj je unitaristički izmišljeni "srpskohrvatski" trebao postati s pomoću odgovarajućih odredaba novoga ustava od 7. travnja 1963. god., koje su propisivale i umjetne dvočlane nazive *srpskohrvatski* i *hrvatskosrpski*. Međutim, bilo je neizbježno što se je hrvatska strana od početka prilično jednoglasno i neovisno o političko-ideološkim stavovima odlučila na aktivnu borbu i otpor tomu sve više politički utjecajnomu serbokroatizmu te se je njemu suprotstavila i branila od njegova službenoga priznanja. U svrhu toga se je ustrajno i ciljano zalagalo za daljnji razvoj hrvatskoga jezika i kroatistike, te su se oko toga mnogi osobno zdušno trudili.

To je prvenstveno bila zadaća starijih te još iz vremena prve Jugoslavije iskusnih hrvatskih slavista i kroatista koji su preživjeli rat i nisu bili prisiljeni emigrirati. Nedostatak kvalificiranih filologa i jezikoslovaca koji bi podržavali serbokroatizam, poput Dragutina Boranića, ili pak onih koji su bili jugoslavistički usmjereni, poput Antuna Barca, ili pak onih koji bi se mogli ubrojiti u komunistički kadar, olakšavao je tim starijim filolozima i jezikoslovcima posao u FNRJ unatoč

postojećim ideološkim razlikama. Tomu filološkomu krugu pripadali su prije svega: Julije Benešić, Petar Guberina, Josip Hamm, Stjepan Ivšić, kojega je doduše komunistička vlast izbrisala s popisa članova JAZU, dalje Blaž Jurišić, Mihovil Kombol, Kruno Krstić, Petar Skok, Mate Ujević te pripadnik mlađemu naraštaju slavista Ljudevit Jonke.¹⁶³ Jonke je zajedno s navedenim starijim filozofima u FNRJ, odnosno SFRJ, odgojio naraštaj kroatista koji je predstavljao čvrst i širok temelj za stručnu obranu od serbokroatizma za čitava trajanja komunističke Jugoslavije te je uspješno završio nametnutu borbu, prepunu polemika. Kao rezultat većih, nadređenih političkih okolnosti i povezanosti 1991. god., na kraju toga razvojnoga puta, gotovo je iznenađujuće nastala nova samostalna hrvatska država, današnja Republika Hrvatska. Tomu mlađemu naraštaju kroatista pripadali su prvenstveno: Stjepan Babić, Vladimir Brodnjak, Dalibor Brozović, Božidar Finka, Ivo Frangeš, Radoslav Katičić, Milan Moguš, Slavko Pavešić, Ivo Škarić i Zlatko Vince. Dio tih kroatista pripadao je Zagrebačkomu lingvističkomu krugu, koji je već ranije osnovan na inicijativu Božidara Finke. [227: 308–309, bilj. 6] Represalije započete u jesen 1971. god., usmjerene protiv Hrvatskoga proljeća, dovele su i do političkoga izopćenja Ljudevita Jonkea, pa stoga i njegova uklanjanja iz službe i prijevremenoga umirovljenja 1972. god.¹⁶⁴ Glavni su protivnici hrvatskih kroatista i njihove kroatistike na srpskoj stručnoj strani bili Aleksandar Belić (do svoje smrti), a potom njegov učenik Pavle Ivić.

Hrvatska kroatistika se je organizirala i institucionalizirala još dosta rano u FNRJ, zahvaljujući Matici hrvatskoj, koja je imala bogatu tradiciju; zahvaljujući 1951. god. osnovanom Hrvatskomu filološkomu društvu s njegovim brojnim funkcionalno posebnim odjelima, koje je od 1952. god. u Zagrebu izdavalo časopis *Jezik*, iznimno važan u borbi protiv serbokroatizma; zahvaljujući Katedri za suvremeni hrvatski književni jezik, neslužbeno osnovanoj 1949. god., na kojoj je Ljudevit Jonke istraživao i poučavao najprije kao docent, a potom i kao šef Katedre; i konačno zahvaljujući Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, preustrojenoj u skladu s političkim smjernicama FNRJ. Akademija je imala vlastiti razred odnosno "odjel" za jezik i književnost, iz kojega je

---

¹⁶³ Stjepana Ivšića je nakon komunističkoga preuzimanja vlasti u lipnju 1945. god. Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba najprije osudio na gubitak građanskih prava na deset godina te je protjeran iz Zagreba. Ali, u svibnju 1946. god. je "pomilovan" te je u jesen iste godine ponovo dobio svoju katedru na Zagrebačkom sveučilištu.

Mate Ujević, koji je imao veliko enciklopedijsko znanje te koji je zahvaljujući vodećoj dužnosti u bivšem Hrvatskom izdavačkom bibliografskom zavodu (HIBZ) stekao i veliko izdavačko-organizacijsko iskustvo, također je bio izoliran nakon komunističkoga preuzimanja vlasti 9. svibnja 1945. god. *Hrvatska enciklopedija* (sv. 1. – 5., 1941. – 1945.), čiji je on bio glavni urednik, nije se smjela nastaviti pisati i objavljivati. Njegov već dobrim dijelom obavljen posao na *Pomorskoj enciklopediji* mogao je nastaviti tek 1950. god. u okviru rada novoosnovanoga Leksikografskoga zavoda pod vodstvom Miroslava Krležę; sam Ujević je kasnije postao "glavni organizator i spiritus movens" toga zavoda. [384: 408]

¹⁶⁴ O životu i radu Ljudevita Jonkea (1907. – 1979.) kao filologa vidi: [338], [340] i [317: 135–146]. Jonke je studirao u Pragu (1930. – 1932.) te je zahvaljujući praškoj funkcionalnoj lingvistici teorijski i metodološki bio dobro pripremljen za svoje kasnije radove o razvoju hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika u 19. i 20. st. Jonkeovi su radovi hrvatskim kroatistima u njihovoj borbi protiv serbokroatizma pokazali pravi jezikoslovni put.

Hrvatsko proljeće (1967. – 1971.) je Predsjedništvo SKJ na svojoj sjednici od 1. do 2. prosinca 1971. god. u Karadorđevu nasilno okončalo lišavanjem vlasti vladajućega dijela komunističkoga vodstva u Hrvatskoj koji je simpatizirao s Hrvatskim proljećem, kao i progona i političkim sudskim procesima koji su uslijedili.

početkom 1950-ih izdvojen Odjel za suvremenu književnost. JAZU je i skrblila za dvije samostalne ustanove, naime Institut za jezik i Institut za književnost. Službene su smjernice za rad JAZU na području jezika i književnosti bile serbokroatistički i jugoslavistički usmjerene i stoga u oštroj suprotnosti s programom neposredne prethodnice JAZU iz vremena NDH, naime HAZU. Tako je primjerice osnivačkomu odboru za kroatistiku preusmjerene i preustrojene JAZU 1946. – 1947. god. pripadao Dragutin Boranić, a Miroslav Krleža je od 1947. do 1957. god. bio potpredsjednik JAZU. Ali, filološki je rad JAZU kao kroatistika i "serbokroatistika" doista poslužio hrvatskomu jeziku i književnosti.

Obnovljena je dominacija serbokroatističke tradicije vukovaca u razdoblju FNRJ proizvodila nova izdanja i obrađivanja ranijih serbokroatističkih normativnih djela. Tako je 1947. god., i potom po posljednji put 1951. god., objavljeno 9. i 10. izdanje *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika* Dragutina Boranića. Taj će se pravopis zamijeniti *Pravopisom* iz 1960. god. koji je koncipiran prema unitarističkim smjernicama Novosadskoga dogovora iz 1954. god. Međutim, prije toga je pravopisa Hrvatsko filološko društvo već radilo na vlastitom pravopisu, koji je doduše uglavnom odgovarao Boranićevoj ortografiji te je dobrim dijelom preuzeo i srpski interpunkcijski sustav, "ali, i to je Beograd odbio kao neprihvatljivo jer je značilo veliko samopotvrđivanje hrvatskoga jezičnoga suvereniteta".¹⁶⁵ Standardna gramatika serbokroatizma, naime *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Tome Maretića iz 1899. god. po treći je put nakon 1931. izdana 1963. god. jer za nju nije bilo zamjene. Za nastavu su na osnovi te gramatike već 1952. god. Ivan Brabec, Mate Hraste i Sreten Živković objavili *Gramatiku hrvatskoga ili srpskoga jezika*, koja je 1970. god. doživjela svoje 9. izdanje (po Novosadskom dogovoru još od 4. izdanja pod prilagođenim naslovom *Gramatika hrvatskosrpskog jezika*). U leksikografiji je JAZU prvenstveno nastavila s radom na velikom povijesnom *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* čiji je prvi svezak 1880. – 1882. god. objavljen pod redakcijom Đure Daničića; JAZU je taj rječnik završila 1976. god. 23. sveskom. Jedna je od posljedica tih diktatorski određenih serbokroatističkih smjernica za kroatistički rad bila ta da je Julije Benešić (1883. – 1957.) doduše mogao objaviti svoj *Hrvatsko-poljski rječnik* 1949. god. te u JAZU raditi na svojem *Rječniku hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do Ivana Gorana Kovačića*, ali tu je svoju djelatnost plaćao velikim osobnim poteškoćama s političkim optuživanjima i sumnjičenjima za "nacionalizam" i "protudržavnu nastrojenost". Taj je Benešićev *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika* dovršen do natuknice "serenada", ali JAZU ga je počela objavljivati tek 1985. god. u Zagrebu pod redakcijom najprije Josipa Hamma (sv. 1. – 12. (*protivan – rzati*), Zagreb, 1985. – 1990.). Redakciju je nakon Josipa Hamma nastavio voditi Marijan Matković. Taj rječnik, čiji leksik vremenski seže do konca 2.

---

¹⁶⁵ "... doch erwies sich in Belgrad auch das als nicht akzeptabel, weil es eine starke Selbstbestätigung der kroatischen Sprachsoeveränität bedeutete." [219: 69])

svjetskoga rata, od početka je, dakle još prije njegova toliko dugo odgađanoga objavljivanja, služio hrvatskoj kroatistici kao važan izvor informacija.¹⁶⁶ Treći Benešićev rječnik, *Poljsko-hrvatski rječnik*, ostao je u rukopisu. Za pobijanje teze o nastanku hrvatskoga suvremenoga književnoga jezika kao proizvod Karadžićeva serbokroatističkoga programa od velike su važnosti bila kritička izdanja starijih hrvatskih pisaca koja je objavio JAZU, pogotovo niza izdanja 15. kola posvećenoga 15. do 17. st. pod naslovom *Stari pisci hrvatski*. Isto vrijedi i za novo izdanje još u doba NDH 1945. god. objavljene *Poviesti hrvatske književnosti do narodnog preporoda* Mihovila Kombola; novo izdanje objavila je Matica hrvatska 1961. god. u Zagrebu, a u njem se je tek pravopis prilagodilo Novosadskomu dogovoru te su aktualizirani i dopunjeni bibliografski podatci.

U svrhu filološkoga njegovanja hrvatskoga književnoga jezika u Zagrebu je 1952. god. Hrvatsko filološko društvo utemeljilo časopis *Jezik* s podnaslovom *Časopis za kulturu hrvatskoga književnoga jezika*. Uredničkomu su odboru pripadali: Antun Barac, Josip Hamm, Mate Hraste, Ljudevit Jonke, Petar Skok i Sreten Živković; njegov prvi odgovorni urednik, odnosno od 4. godišta (1955. – 1956.) glavni i odgovorni urednik, bio je Ljudevit Jonke, koji je na tom mjestu i ostao do 1969. god., uključujući i tu godinu; potom ga je u toj funkciji zamijenio Stjepan Babić. U *Uvodnoj riječi* 1. sveska 1. godišta (rujan 1952., str. 2.) izričito se nadovezuje na tradiciju časopisa *Hrvatski jezik*, objavljivana od 1938. do 1939. god. pod uredništvom Stjepana Ivšića, te se preuzima odgovornost za to da se *Jezik* objavljuje što je moguće duže. Filološko-programatski karakter u tom uvodu ima napomenu da *Jezik* za razliku od časopisa *Naš jezik* koji je od 1949. god. u Beogradu (ponovo) objavljivao Institut za srpskohrvatski jezik SANU, čiji je odgovorni urednik sve do svoje smrti bio Aleksandar Belić (1949. – 1960.), kao i za razliku od časopisa Sarajevskoga kulturnoga središta *Pitanja savremenog književnog jezika*, koji je također objavljivana od 1949. god., ne će biti orijentiran samo štokavski, već će u obzir morati uzimati i čakavski i kajkavski hrvatski.¹⁶⁷ *Jezik* je sa svojim filološkim programom bio vodeći i središnji publikacijski organ za ukupnu lingvističku tematiku hrvatskoga književnoga jezika, za pitanja standardizacije hrvatskoga jezika kao i za razvoj kroatistike, posebice na područjima funkcionalnolingvističkih i ortolingvističkih problema. To je *Jezik*, zbog implicitnih etnolingvističkih, sociolingvističkih i kontaktnolingvističkih problema, učinilo vodećim stručnim časopisom u raspravljanju sa serbokroatizmom. Stoga taj časopis, kada je riječ o serbokroatizmu u komunističkoj Jugoslaviji, ima jedinstvenu filološku dokumentacijsku vrijednost.¹⁶⁸ Od 9. godišta (1961. – 1962.), dakle nakon objavljivanja *Pravopisa* iz 1960. god.,

¹⁶⁶ Tako primjerice i Vladimiru Brodnjaku pri radu na svojem puno kasnije, naime tek 1991. god. objavljenom *Razlikovnom rječniku srpskog i hrvatskog jezika* (vidi u [71: prednja strana omota, unutarnji dio] objašnjenje kategorije kontrastiranja br. 1.). Koncem 1940-ih i 1950-ih godina Julije Benešić je bio izložen teškim politički motiviranim verbalnim napadima, među inim obaju potpisnika Novosadskoga dogovora, beogradskoga suradnika SANU Miloša Moskvljevića i beogradskoga pisca Tanasija Mladenovića. [71] i [146: 273]

¹⁶⁷ *Naš jezik* je 1932. god. osnovan kao organ beogradskoga Lingvističkoga društva; 1941. god. je prestao izlaziti.

¹⁶⁸ Ulogu toga časopisa u borbi protiv serbokroatizma posebno je prikazao Dalibor Brozović. [84] Protivnička strana je oštro napadala *Jezik* i to unutar izvješća o *Jezičnoj problematici u funkciji nacionalističke ideologije u SR Hrvatskoj*.

sastavljena prema smjernicama Novosadskoga dogovora, časopis se je morao pokoriti pritisku serbokroatizma te svoje ime *Jezik: Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* promijeniti u *Jezik: Časopis za kulturu hrvatskosrpskoga književnog jezika*. Ljudevit Jonke je u prvom broju toga godišta napomenuo tu promjenu naslova i objasnio ju tek u maloj bilješci na zadnjoj stranici (str. 32.). Za jezičnopolitički napetu situaciju hrvatskoga jezika značajna je njegova primjedba i neizravna preporuka čitateljima u povodu toga naređenoga dvočlanog naziva: "To dakako ne znači da se u privatnom životu jezik mora samo tako nazivati i da to mora biti baš uvijek." (str. 32.). Od 18. godišta (1970. – 1971.), u doba Hrvatskoga proljeća, časopis je opet imao svoj prvotni podnaslov *Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*. Od toga je godišta Stjepan Babić preuzeo dužnost glavnoga i odgovornoga urednika časopisa. Ljudevit Jonke istupio je iz Uredništva.¹⁶⁹

Dalibor Brozović u svojem članku o ulozi časopisa *Jezik* u razvoju kroatistike, pa stoga i u borbi protiv serbokroatizma u FNRJ, odnosno SFRJ, progovara o taktikama koje su bile potrebne za uspješan rad. [84: 46–51] To je hrvanje općenito sadržavalo kombinaciju prilagodljivosti i nepopustljivosti u razvojnom napretku prema maksimi "dva koraka naprijed – jedan korak natrag", pri čemu je hrvanje na objema stranama neprestano imalo karakteristike prikrivene borbe. Na strani serbokroatizma to je bilo uvjetovano činjenicom da je on s jedne strane doduše mogao nadmoćno operirati državnom silom, a s druge je strane zbog Ustava i socijalističke državne ideologije FNRJ, odnosno SFRJ, kao i od 1949. god. sve više zbog vanjskopolitičkih obzira morao sačuvati privid pravne države i demokraciji sličnih metoda u etničkoj i jezičnoj politici. Nasuprot tomu hrvatska nastojanja nisu imala nikakvu politički utjecajnu podršku, ali su imala objektivnu pravednost i zakonitost kao oslonac i snagu te u međuvremenu visoko razvijenu kroatistiku za profesionalnu orijentaciju u tom sučeljavanju. Stoga se pri ocjenjivanju radova te kroatistike uvijek moraju uzeti u obzir i njihove funkcije kao akcija i reakcija u borbi protiv serbokroatizma, pri čemu prije navedena

---

To je izvješće 1980. – 1981., dakle neposredno nakon Titove smrti, sastavljeno za Vladine službe po nalogu Partije. Čitavo izvješće zajedno s prilogom pod naslovom *Kurs partijske lingvistike* tiskano je u *Taj hrvatski* [377: 53–141], dio o *Jeziku* [377: 72–77]. Zanimljive su sljedeće dva karakteriziranja: "Ideološku retardaciju časopisa može se jasno pratiti negdje od 1962. godine, kad je još bio donekle politički korektan ..." [377: 72], kao i: "U tom je časopisu nemoguće naći riječi bratstvo i jedinstvo" [377: 76], tj. parolu općega etnopolitičkoga, a posebno serbokroatizmu svojstvenoga temeljnoga ideologema u komunističkoj Jugoslaviji.

Časopis *Jezik* je 2003. god. proslavio svoje 50. godište i sa svojim 5. brojem ujedno i 250. redoviti broj. Dvobroj 2. – 3. godišta 19. (1971.), koji je sadržavao i stajališta prema hrvatskomu pravopisu, nije bio objavljen. Umjesto njega je tiskano novo izdanje cenzurirano prema ograničenjima određenima Novosadskim dogovorom. Izvorni sadržaj ponovo je tiskan jubilarne 2003. god. Konačno, postoje još dva bibliografska izdanja tako da ukupni broj objavljenih primjeraka do konca 2003. god. iznosi 256. U godini 1960./61. časopis se nije objavljivao u znak prosvjeda zbog serbokroatističkih *Zaključaka* Novosadskoga dogovora. Od 1961. god. *Jezik* je morao u podnaslovu naziv *hrvatski* zamijeniti nazivom *hrvatskosrpski*, dakle *Časopis za kulturu hrvatskosrpskoga književnog jezika*. Taj je podnaslov ostao do izdanja u studenom 1969. god.; tek od 18. godišta (1969./70.) ponovo je upotrebljavan naziv *hrvatski*; o povijesti *Jezika* i njegovih 50 godišta vidi: [309], [47] i [48].

¹⁶⁹ O 30-godišnjem djelovanju Stjepana Babića kao odgovornoga urednika časopisa *Jezik* vidi [160]. O pokušajima serbokroatističkoga izjednačenja časopisa *Jezik* u vremenu od 1971. do 1986. god., tj. u razdoblju od gušenja Hrvatskoga proljeća do pokušaja provođenja centralističke i ponovo unitarističke reforme Ustava, vidi poglavlje *Brušenje jezika o Jezik* u [32: 77–95].

maksima predstavlja važan hermeneutički princip. Tu je situaciju Dalibor Brozović podrobno opisao u još jednom drugom članku: "Te su borbe bile osobito izražene u trima fazama: oko novosadskih razgovora, u razdoblju od sarajevskoga slavističkog kongresa preko Deklaracije do 1971. i u 80-im godinama. ... To su bila teška vremena. Morali su se praviti privremeni kompromisi ..., ali ponekad nisu pomagali ni taktički kompromisi i mnogi su borci za hrvatski jezik stradavali, a svi su postavljeni u svakom pogledu. ... Ne treba se zavaravati – ako dugo traje, nasilje postiže i neke trajne rezultate ..." [83: 26]; ovim zadnjim Brozović je pogotovo mislio na narušavanje hrvatskoga jezičnoga osjećaja do njegova uništenja, narušavanje izvorne jezične kompetencije s posljedicom patološke nesigurnosti u jezičnom ponašanju što bi onda bilo kao rezultat imalo potpunu pobjedu pokušaja posrbljivanja.¹⁷⁰

Poučan primjer prodiranja srbizama u hrvatski jezik te borbe protiv toga navodi Krsto (= Christopher) Spalatin. U jezičnu uporabu programa Zagrebačkoga radija i televizije pokušalo se uvesti srpsko "Dobro veče!", a izbaciti hrvatski pozdrav "Dobra večer!" iz nje. [356] Stjepan Babić, od 1970. god., dakle od 18. godišta (1970. – 1971.) glavni i odgovorni urednik časopisa *Jezik*, taj je problem u jednom malom prilogu pod naslovom *Dobra veče(r)?* najprije strogo korpusnolingvistički obradio te je pritom naglasio morfološki nedostatak nesklonjive imenice *veče*, a zatim je izveo odgovarajući ortolingvistički zaključak: Zbog toga nedostatka nije *veče*, nego *večer* normalno-neutralna riječ i samo ona primjerena javnoj jezičnoj uporabi, pa se treba kao standardnojezična riječ upotrebljavati i u elektroničkim medijima. [27] Tu neizravnu, prikrivenu obranu od srpskoga infiltrata, jako aktivnoga zbog njegove visoke učestalosti, Krsto (= Christopher) Spalatin komentira riječima: "Zbilja je nevjerojatno kako znanstvenici u zemljama s ograničenim slobodama pronalaze načine kako bi pisali o osjetljivim pitanjima."¹⁷¹

---

¹⁷⁰ Informativan za tu vrstu prikrivene borbe je i 1954. u časopisu *Letopis* Matice srpske u Novom Sadu objavljen odgovor Ljudevita Jonkea na anketu upravo toga časopisa iz godine 1953. god.: "Raspisujući 'anketu o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa', Uredništvo Letopisa Matice srpske kao da se čudi, što Srbi, Hrvati i Crnogorci još uvijek pišu dvjema pismima i služe se dvjema govorima i što se u njihovu književnom jeziku nalaze poneke razlike. Ono čak u neku ruku okrivljuje prevodioce, kao da su oni najvećim dijelom krivi za širenje razlika u jeziku." [207: 179]; o difamiranju prevođenja sa srpskoga na hrvatski najkasnije od 1953. god. kao "kontrarevolucionarnu rabotu" vidi [377: 170]. Književni prijevodi te vrste od 1952. god. bili su posao Vladimira Brodnjaka; iz njih je potom izrastao i njegov *Razlikovni rječnik*. [71] Njegovi su se pojedini svesci mogli u FNRJ, odnosno tada SFRJ, objavljivati samo u vlastitoj nakladi. [377: 171, 262] Drugi važan cilj serbokroatizma u toj borbi bio je potiskivanje izraza *hrvatski* kao glotonima, na što je također reagirao i Jonke. [207: 182]

Središnja je zadaća kroatistike u toj borbi bez dvojbe bilo sprječavanje štetnih posljedica serbokroatističke unitarističke interpretacijske doktrine o hrvatskom i srpskom kao dvjema varijantama jedinstvenoga jezika. To se je postiglo uspješnim jezikoslovnim dokazivanjem samostalnosti hrvatskoga književnoga jezika. Tim je kroatistika za jedan korak pošla bliže serbokroatizmu da bi ga potom s dva koraka prekoračila i približila se svojem cilju. [26: 129–130]

¹⁷¹ "It is really amazing to see how scholars in countries with limited freedoms may find ways to write about touchy questions." [356: 12] Normalna riječ svehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika je ženskoga roda, *večer*, *-eri*; druge varijante, koje nemaju status uobičajenoga, jesu *večer*, *-era* (muškoga roda) i nedeklinabilno *veče* srednjega roda koje se stoga upotrebljava samo u nominativu, akuzativu i vokativu jednine. U gradišćanskohrvatskom upotrebljava se samo oblik muškoga roda, dakle *večer*, *-era*. [134: 753] U srpskom je za jedninu *veče* primarna riječ; u srpskom se ona deklinira kao imenica srednjega roda: *veče*, *-era*; za množinu se u prvom redu upotrebljava imenica ženskoga roda: *večeri*, *-eri*.

Činilo se da je serbokroatizam odnio konačnu pobjedu iznuđivanjem Novosadskoga dogovora 1954. god. Zaključci toga dogovora od 10. prosinca 1954. god., poznati pod naslovom *Zaključci Novosadskog dogovora*, tiskani su u obliku programa u deset točaka te dodani *Pravopisu* kao faksimil [319: 7–8, prilog]; prema riječima toga faksimila oni se sastoje u sljedećem:

Točka 1. glasi: "Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim."

Točka 2. glasi: "U nazivu jezika nužno je uvek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dela."

Točka 3. proglašava latinicu i ćirilicu ravnopravnima.

Točka 4. glasi: "Oba izgovora, ekavski i ijekavski, takođe su u svemu ravnopravna."

Točka 5. zahtijeva izradu "priručnog rečnika savremenog srpskohrvatskog književnog jezika".

Točka 6. zahtijeva izradu "zajedničke terminologije" za sva područja "ekonomskog, naučnog i uopšte kulturnog života".

Točka 7. zahtijeva izradu zajedničkoga pravopisa.

U točki 8. se zahtijeva bezuvjetna sloboda za "prirodan i normalan razvoj hrvatskosrpskoga književnog jezika" kao i zabranu prevođenja.

Točka 9. regulira organizaciju izradbe pravopisa i terminologije što je zadaća sveučilišta u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu; obiju akademija – JAZU i SANU te Matice srpske u Novom Sadu i Matice hrvatske u Zagrebu. Na izradbi terminologije trebaju sudjelovati i savezne državne vlasti zakonodavstva i za pitanja standardizacije.

Točka 10. sadrži službeni popis primatelja navedenih zaključaka: Savezno izvršno vijeće, Izvršna vijeća: NR Srbije, NR Hrvatske, NR Bosne i Hercegovine, NR Crne Gore; sveučilišta u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu; Matica hrvatska u Zagrebu; dnevne novine i časopisi. Pošiljalatelj popisa je Matica srpska iz Novoga Sada.

Središnja je izjava *Zaključaka*, ukratko rečeno, bez dvojbe volunтарыstičko, pritom posve protupovijesno proglašavanje "narodnoga" i književnoga jezika Srba, Hrvata i Crnogoraca "jedinstvenim jezikom" s dvama izgovorima (točke 1. i 4.) koja se moraju ravnopravno tretirati, i s dvjema grafijama (točka 3.). Što se tiče potonjih, to se propisuju izradba i uporaba jedinstvenoga zajedničkoga pravopisa (točka 7.). Stvarne pripadnosti hrvatskomu, srpskomu, crnogorskomu i/ili posve ignoriranomu bošnjačkomu ne uzimaju se u obzir. Jednako se tako ne uzimaju u obzir s jedne

---

Opravdanje navedene kritike Stjepana Babića može se pronaći i u tom da u rječnicima pisanim u skladu sa smjernicama serbokroatizma, kao na primjer u *Pravopisu* [319], zatim u 1. svesku *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika* [328], ali i u *Langenscheidts Universal-Wörterbuch Kroatisch* [250] kao natuknica uvijek stoji za srpski jezik tipično *veče*, dok hrvatskoga *večer*, *-eri* kao natuknice nema. Isto tako se kao pozdrav navodi *Dobro veče!*, *Dobar večer!* ili čak *Dobar veče!*, ali nema standardnojezičnoga izraza *Dobra večer!*. U novom jako izmijenjenom izdanju toga rječnika iz 2002. god. sada se navodi samo *večer* ženskoga roda (u skladu s tim i: *Dobra večer!*). [250a]

strane ikavski, s druge strane čakavski, šćakavski i kajkavski lektalni jezični tipovi unutar hrvatskoga i/ili bošnjačkoga "narodnoga" jezika, kao ni unutar književnoga jezika. Glotonimi s nazivima *hrvatski* odnosno *srpski (jezik)* ne upotrebljavaju se. Prijašnja parola o dvoimenom jeziku u tom pogledu, dakle, nije ponovo prihvaćena. U 2. točki se ne navodi konkretno nijedan od dvaju dvočlanih glotonima. Međutim, u svrhu podupiranja unitarizma u 5. točki se obuhvatno spominje zamjeničkim izrazom "naš jezik", kao i u 9. točki "naša tri univerziteta". Da je pokretačka sila Novosadskoga dogovora bila Matica srpska, može se razabrati iz činjenice da su i *Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa* uredništva novosadskoga časopisa *Letopis Matice srpske* iz ožujka 1953. god., koja se je provodila kao priprema za Novosadski dogovor, kao i Novosadski sastanak (8. – 10. prosinca 1954.), koji je jezičnopolitički iskoristio tu anketu, imali istoga pokretača i organizatora, naime Maticu srpsku, što uostalom i piše u preambuli *Zaključaka* Novosadskoga dogovora.¹⁷² I što se tiče izradbe zajedničkoga rječnika, prema zahtjevu 5. točke, u istoj se točki inicijativa Matice srpske pohvalno ističe. Konačno treba podsjetiti i na 10. točku, u kojoj se kao pošiljatelj *Zaključaka* navedenim primateljima opet navodi Matica srpska. Zahtjev za zabranom prevođenja, iznesen u 8. točki, zbog konkretnih etnopolitičkih, jezičnopolitičkih i književnopolitičkih odnosa s dominacijom srpskoga jezika uglavnom bi pogodio prijevode sa srpskoga na hrvatski jezik; ta bi zabrana bila učinkovito sredstvo u svrhu daljnjega približavanja ciljevima serbokroatizma.

Ali, *Zaključci* su bili, htjeli ili ne htjeli, implicitno i slaba točka, koja je i dovela do njihova neuspjeha. Uvjetovano voluntarističkom protupovijesnošću, nestvarnošću i, jezikoslovno gledano, nedostatkom emske jezične valjanosti, na toj je slaboj točki doista i došlo do prekida toga iznuđenoga sporazuma. Tu slabost predstavlja u 4. točki sadržano proglašenje ravnopravnosti. Ono što se je prema organizatorima Novosadskoga dogovora trebalo smatrati samo prividnim, nevažnim fonetskim problemom, hrvatska je strana shvatila ozbiljno, pozvavši se među inim također na pod točkom 1. spomenutu zagrebačku književnojezičnu tradiciju. Pri tom su hrvatski filolozi u 4. točki spomenutu fonološku odnosno ortoepsku odredbu glede ravnopravnosti shvatili kao *pars pro toto*. U svrhu ostvarivanja te priznate ravnopravnosti razvijala se je teorija lektalnih varijanata, u čijem se je argumentacijskom okviru branila stvarna samostalnost hrvatskoga književnoga jezika i to upravo pozivanjem na tu ravnopravnost. Jezičnopolitički uspjeh ostvaren je nakon pada režima jugoslavenskoga ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića 1966. god. Stoga se je *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* Društva književnika Hrvatske od 15. ožujka 1967. god., koja predstavlja prvi korak raskidu Novosadskoga dogovora, mogla izjaviti bez prekida u argumentaciji.

---

¹⁷² *Letopis* je po prvi put objavljen 1824. god. kao *Srpski letopis* za god. 1825. u Novom Sadu (na ćirilici). Od 1873. god. časopis je imao naslov *Letopis Matice srpske*; već od 1864. god., dakle godine preseljenja Matice srpske u Novi Sad, taj je časopis tiskan prema novoj ortografiji Vuka Karadžića.

Objektivna pravna obveza prema *Zaključcima* ionako je bila vrlo dvojbena zbog nedostatka reprezentativnosti i dobrovoljnosti. Među potpisnicima *Zaključaka* bilo je 14 predstavnika srpske strane, a među njima su bili Aleksandar Belić i Ivo Andrić; hrvatska je strana bila zastupljena s pet potpisnika, a ti su bili: Josip Hamm, Mate Hraste, Ljudevit Jonke, germanist Zdenko Škreb (koji nije naveden na popisu potpisnika *Zaključaka*, kako je taj popis tiskan u hrvatskoj latiničnoj verziji *Pravopisa* [319]), i naposljetku književnik Jure Kaštelan. Bosnu i Hercegovinu zastupali su Marko Marković kao pisac i Jovan Vuković kao profesor, obojica Srbi iz Sarajeva. Maticu srpsku predstavljalo je 6 zastupnika, SANU 2 zastupnika, Maticu hrvatsku i JAZU, kao i ANUBiH i CANU nijedan. Vjerojatno, kako bi se prikrija golema srpska prevlast na popisu potpisnika *Zaključaka* (16: 5), postoji još jedan, dopunski popis potpisnika, priložen nedatiranomu popratnomu tekstu [319: 9–10], u kojem se potpisnici ukratko slažu s odredbama *Zaključaka*. Na tom je popisu, u skladu s mjestima stanovanja, 31 potpisnik iz Hrvatske, 29 iz Srbije i 1 iz Bosne i Hercegovine. Broj koji se odnosi na Hrvatsku morao bi se naravno još podijeliti prema broju onih koji su podupirali serbokroatizam, i prema postupku odabira potpisnika. Za Bosnu i Hercegovinu je vjerojatno potpisao bosanski Srbin, pisac Ilija Kecmanović iz Sarajeva.

Zanimljiv je i odnos latinice i ćirilice u tekstovima *Zaključaka* i dodatka. Sudeći po faksimilu, izvorni tekstovi su srpski ekavski tekst *Zaključaka*, pisan latinicom, i ćirilični srpski ekavski tekst dodatka. Zaglavlje pisma Matice srpske u obama slučajevima pisano je ćirilicom. Potpisi *Zaključaka* poredani su prema latiničnoj abecedi, a to je ostalo tako i u ćiriličnoj verziji *Zaključaka* u ćiriličnom svesku *Pravopisa*. [319] Potpisi ispod teksta dodatka u faksimilu imaju i glede latinice i glede ćirilice neabecedni redosljed; u hrvatskoj verziji dodatka potpisi su poredani prema abecedi. Kao interpretacija takvih odnosa može se nagađati da se *Zaključci* trebaju u prvom redu odnositi na Hrvate kao adresate i kao one koji bi ih trebali provoditi, pa su se im stoga trebali približiti i nametnuti također uporabom latiničnoga pisma i abecednoga poretka.

U skladu s upravljanjem Novosadskim dogovorom od strane Matice srpske *Zaključci* i dodatak u izvorniku pisani su srpskim jezikom. Stoga su ta dva teksta bez daljnje posrbljujuće preradbe tiskana u ćiriličnom svesku *Pravopisa*. Jedina promjena je uporaba točke iza rednih brojeva pisanih arapskim brojkama, u skladu s kasnijim *Pravopisom* [319: 119: §130]; u faksimilu, prema srpskomu običaju, stoji primjerice "8, 9 i 10 decembra 1954 godine" umjesto "8., 9. i 10. decembra 1954. godine". Za latinični svezak, koji je šutke u prvom redu bio namijenjen Hrvatima, oba su teksta Novosadskoga dogovora kao i *Uvodna riječ* dijelom prevedeni na hrvatski jezik. I to isto svjedoči o protupovijesnosti, nestvarnosti i nedostatku emske jezične valjanosti, a tim i o prisiljenom sklapanju

Novosadskoga dogovora jer je upravo takav prijevod bio zabranjen samim *Zaključcima*. Kao srbizmi su na hrvatski jezik prevedeni sljedeći izrazi:¹⁷³

Pohrvaćenja

	Srpski	Hrvatski
1.	decembar	prosinac
2.	pozorište	kazalište
3.	septembar	rujan
4.	univerzitet	sveučilište
5.	veštački	umjetni
6.	jezički	jezični
7.	sprovesti	provesti
8.	jugoslovenski	jugoslavenski
9.	saradnja	suradnja
10.	savremen	suvremen
11.	takođe	također
12.	uopšte	uopće
13.	izradiće	izradit će
14.	odrediće	odredit će
15.	će dostaviti	dostavit će

Ali, kao srbizmi nisu prevedeni:

Neprevedeni srbizmi

Srpski	Hrvatski
naučni	znanstveni
nauka	znanost
neodložno	neodgodivo
neophodno	prijeko potrebno
nesumnjiv	nedvojbjen
oblast	područje, grana
poslije	nakon
princip	načelo
sastavni dio	sastojak

¹⁷³ Ta se dva izdanja čak i u impresumu razlikuju prema svojim jezičnim osebnostima: u ćirilicom svesku piše "Sva prava zadržana", a u latiničnom "Sva prava pridržana".

Kao što i pokazuju primjeri u dvjema prikazanim tablicama, u tim se tekstovima unatoč njihovoj kratkoći i jezičnoj oskudnosti nalaze uočljivi hrvatsko-srpski kontrasti, i to na razini riječi (1. – 5.) gdje su riječi kao cjelina različite na leksikološki različit način; ispod razine riječi, u različitim tvorbenim obrascima (6. – 7.); zatim fonološki uvjetovani kontrasti (8. – 12.); pravopisno uvjetovani kontrasti (13. – 14.); i kao stilski se kontrast može tumačiti primjer 15.

Za razliku od tih kontrastnolingvističkih činjenica, *Uvodna riječ* Pravopisne komisije, datirana 12. veljače 1959. god., poziva se na unitaristički serbokroatizam, kojemu bi od Vuka Karadžića i Ljudevita Gaja težili "najveći naši umovi" [319: 5], a kakav su u pravopisnim pitanjima na zajedničkim načelima zasnovali Ivan Broz, Dragutin Boranić i Aleksandar Belić, i kakav je konačno potvrđen u jezikoslovlju 19. st. Navodi se da je Novosadski dogovor nastavak Bečkoga dogovora iz 1850. god., koji je svojevremeno pomogao pobjedi fonetskoga pravopisnoga načela u Srba i Hrvata u 2. polovici 19. st. Međutim, nije se ostvarilo uvjerenje, izneseno na kraju *Uvodne riječi*, naime da će *Pravopis*, kao "rezultat kolektivnog rada i napora naše kulturne zajednice", usvojiti "cjelokupna naša javnost".

Zaprjeka tomu nije bilo u prvom redu fonetsko pravopisno načelo kao ni sama pravopisna pravila, već upravo serbokroatistički unitarizam koji u pravopisnom rječniku nije dopuštao razlikovanje hrvatskoga od srpskoga jezika. Pa ipak su se Hrvati već samom etnički specifičnom uporabom obaju jezičnih naziva, koji su Novosadskim dogovorom 1954. god. postali službenim, naime *hrvatskosrpski* i *srpskohrvatski*, podsjećali na svoju jezičnu samostalnost. Naziv *hrvatskosrpski* je naime prešutno bio određen za uporabu u Hrvata kao i za situacije kad se je obraćalo isključivo ili izrazito Hrvatima. Inače, po serbokroatističkomu je nazivoslovlju naziv *hrvatskosrpski* prema *srpskohrvatski* bio drugorazredan. Stoga i ne čudi da se u izvornom tekstu *Zaključaka* od triju mjesta s glotonimskim nazivima izraz *hrvatskosrpski* spominje upravo u točki 8. gdje se napada i zabranjuje praksa prevođenja, pri čemu se je bez dvojbe ciljalo na Hrvate. "Hrvatskosrpski književni jezik" trebao se je razvijati bez toga prevoditeljskoga doprinosa, važnoga za razvoj jezika, što bi naravno znatno olakšalo njegovo posrbljivanje. S druge pak strane, uporaba izraza *srpskohrvatski* u preambuli ("na završetku ankete o srpskohrvatskom jeziku i pravopisu") kao i u 5. točki ("izrada priručnog rečnika savremenog srpskohrvatskog književnog jezika") odgovara srpskomu jezičnomu hegemonističkomu zahtjevu Novosadskoga dogovora. U pohrvaćenoj tiskanoj verziji *Zaključaka*, kakva se nalazi u latiničnom svesku *Pravopisa* [319: 7–8], *srpskohrvatski* je jedino u preambuli zamijenjen nazivom *hrvatskosrpski*. To je, vjerojatno, Hrvatima trebalo dodatno sugerirati obvezatnost *Zaključaka* kao rezultat njima spomenute ankete iz 1953. god. U pohrvaćenoj *Uvodnoj riječi* latiničnoga sveska *Pravopisa* [319: 5] naziv *srpskohrvatski* ostao je samo u naslovu ankete koji se navodi kao citat ("ankete 'o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa'"), a na svim ostalim mjestima piše *hrvatskosrpski*. U srpskoj verziji toga uvoda u ćirilichnom svesku *Pravopisa* rabi se jedino izraz *srpskohrvatski*.

Isto tako kao i uporaba naziva *srpskohrvatski* i *hrvatskosrpski* zanimljiva je i analize vrijedna uporaba izraza koji se odnose na srpsku ili na hrvatsku stranu Novosadskoga dogovora. Čini se naime da bi redosljed na poseban način mogao imati izvjesno značenje, odnosno funkciju. Osobito, zauzimanje prvoga mjesta može služiti, s jedne strane, izražavanju neke vrste hegemonističke

prednosti srpske strane, a s druge strane adresiranju hrvatske strane.¹⁷⁴ Funkcionalno se može redosljed rabiti u nešto većim odlomcima teksta također u svrhu dezorijentacije hrvatske strane, naime putem prividno neporedanoga, statusno indiferentnog, slučajnog odbira. Ta jezičnouchinska namjera posve bi odgovarala ustroju obaju rječnika, dogovorena Novosadskim dogovorom, naime *Pravopisu* [319] i *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika*. [328] U tim rječnicima nema oznake pripadnosti hrvatskomu i/ili srpskomu jeziku rječničke građe koja se je odabrala po serbokroatističkim kriterijama, da bi se takvim ujedinjenjem sastavilo apstraktno mnoštvo serbokroatističkih normativnih rječničkih jedinica.

Novosadski je dogovor svoju pripremu imao u *Anketi o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa* časopisa *Letopis Matice srpske* iz Novoga Sada 1953. god. Obje su akcije provedene pod pokroviteljstvom jugoslavenskoga ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića kao šefa resora. Tom anketom su se nadovezali na anketu beogradskoga književnoga kritičara Jovana Skerlića, provedenu u razdoblju od 1913. do 1914. god. u sličnoj namjeri, a cilj joj je bio uspostavljanje ekavskoga, latiničnoga "srpskohrvatskoga" kao zajedničkoga književnoga jezika. Tako je i u novosadskim namjerama u razdoblju od 1953. do 1954. god. bilo "očigledno da se srpski jezik, pisan latiničnim pismom, želio proglasiti jedinstvenim općeobveznim jezikom, pri čemu se je stavila u izgled izvjesna ograničena i privremena snošljivost prema marginaliziranomu hrvatskomu leksiku i nazivlju."¹⁷⁵ Hrvatska je strana u svemu tomu sudjelovala samo u zanemarivo malom dijelu dragovoljno odnosno suglasno s jezičnopolitičkim ciljevima obiju akcija. U samo dvama odgovorima iz Hrvatske na pitanja ankete Matice srpske izražena je spremnost na odricanje od hrvatskoga jezika i prelazak na ekavski srpski. Zbilja reprezentativan je bio za stvarno mišljenje hrvatske strane komentar Julija Benešića po kojemu stereotipna parola o "bratstvu i jedinstvu" "... ipak može ostati čvrsto i uz srpsku ćirilicu i uz hrvatsku ijekavštinu. Ono se ne osniva i ne unapređuje na ovakvoj trampii." [208: 114] Ta je "trampa" promicala upravo suprotno, pa je Ljudevit Jonke kao supotpisnik Novosadskoga dogovora osvrnući se na nj kasnije napisao: "O jeziku je u

---

¹⁷⁴ Ovo prvo u *Zaključcima* sigurno vrijedi za redosljed etnonima, odnosno ojkonima (ekonima) u točki 1.) ("jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca", odnosno "dva glavna središta, Beograda i Zagreba"), za redosljed dijalektnih tipova u točki 4.) ("ekavski i ijekavski"), za stavljanje na prvo mjesto "srpskih stručnjaka" u točki 7.) ("komisija srpskih i hrvatskih stručnjaka"), za redosljed kao rangiranje imenovanja sveučilišta u točki 9.) ("naša tri univerziteta (u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu)"), kao i konačno redosljed republika FNRJ zajedno sa sveučilištima u točki 10.) ("... će dostaviti ... izvršnim većima: NR Srbije, NR Hrvatske, NR Bosne i Hercegovine i NR Crne Gore, univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu"). U točki 1. bilo bi paralelizma radi normalno za očekivanje da prema "Srba, Hrvata i Crnogoraca" kao i "dva glavna središta, Beograda i Zagreba" slijedi i "sa dva izgovora, ekavskim i ijekavskim". Ali, obrnuti redosljed ("sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim") pokazuje da se ovo posebno adresira na Hrvate. Cijela točka 1.) glasi: "Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim." Ti se rezultati tekstološke analize potvrde i tekstem Predgovora *Pravopisa* [319], i to i srpskoga i hrvatskoga izdanja svakoga za sebe, ali i u međusobnoj usporedbi.

¹⁷⁵ "... offensichtlich, dass man ... ein mit lateinischen Buchstaben geschriebens Serbisch zur allgemeinverbindlichen Einheitssprache machen wollte, wobei eine gewisse, eingeschränkte und zeitweilige Toleranz gegenüber marginalisierter kroatischer Lexik und Terminologie in Aussicht gestellt wurde." [219: 69]

zaključke ušla misao da je on jedan i jedinstven, a ovo posljednje postalo je kasnije pravi kamen smutnje velike." [208: 115–116]¹⁷⁶

---

¹⁷⁶ Preglednu je studiju prethodne povijesti samoga Novosadskoga dogovora i njegova sklapanja, kao i osvrt na njegov sadržaj i ostvaraje, uključujući reakcije do 1971. god. koje je prouzročio u zastupnika dotičnih književnih jezika, napisao Ljudevit Jonke u četirima člancima već 1970. – 1971. god. u zagrebačkom *Vjesniku*; ti se članci nalaze i u njegovu zborniku [208: 109–120]. Pregled tih događaja sve do opoziva Matice hrvatske 16. travnja 1971. god. i do novoga ustava SR Hrvatske 1974. god. donosi [146: 272–281]. Informativan i za lingvističko svladavanje teškoga stanja, nastaloga za hrvatski jezik Novosadskim dogovorom 1954. god., važan zbornik predstavlja *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata*. [175] Njegovo tematsko težište nalazi se u kritici 1967. god. u prvim dvama svescima objavljenoga (latiničnoga) *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika*, odnosno (ćiriličnoga) *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika*, nastaloga kao proizvod *Zaključaka*. Taj zbornik sadrži članak Stjepana Babića *Htijenja i ostvarenja Novosadskog dogovora* koji Novosadski dogovor karakterizira kao promašaj. [25]

2.6.2. Neučinkovitost Novosadskoga dogovora i hrvatski otpor novomu serbokroatizmu

Otpor nametnutomu Novosadskomu dogovoru i otpor programiranomu posrblijanju hrvatskoga jezika došao je do izražaja već godinu dana nakon što su *Zaključci* objavljeni u časopisu Društva hrvatskih filologa *Jezik*. Time se je pružio i otpor jezičnopolitičkomu razvoju prema latiničkomu, ekavskom srpskomu kao jedinstvenomu jeziku javne i službene uporabe na saveznoj razini, te prema ijekavskom srpskomu na republičkoj razini izvan Srbije, naime u Crnoj Gori i u trojezičnoj Bosni i Hercegovini.¹⁷⁷ Glavni teret toga hrvatskoga otpora je od 1955. god. nosio Ljudevit Jonke. Tako neposredno iza teksta *Zaključaka* u 3. broju trećega godišta (veljača 1955. god., str. 67.-69.) časopisa *Jezik* slijedi stajalište Ljudevita Jonkea pod naslovom *Novosadski sastanak i anketa Letopisa Matice srpske*. Jonke u toj ocjeni zapravo odbija svaki unitarizam, ali ipak pravi razlike glede rezultata Novosadskoga dogovora. Otprilike godinu dana poslije Jonke je morao ustanoviti da mjerodavna srpska strana (Mihailo Stevanović) drugačije tumači Novosadski dogovor nego hrvatska strana. Jonke to razilaženje objašnjava na sljedeći način: "... do toga dolazi: 1. zbog pogrešnog citiranja *Zaključaka*, 2. zbog potenciranja smisla samih *Zaključaka* i 3. zbog zanemarivanja prirodnog prava književnog jezika." [202: 105] Posljedično se je Jonke u tim raspravama morao upuštati u filološki neugodne, ali jezičnopolitički nužne polemike s mnoštvom pristaša Novosadskoga dogovora, koje su nakon objavljivanja njegove knjige *Književni jezik u teoriji i praksi* [203] pristaše serbokroatizma još više raspaljivali.¹⁷⁸ Jedan dio tih publikacija od

---

¹⁷⁷ *Zaključci Novosadskog sastanka o hrvatskom ili srpskom jeziku i pravopisu*, u: *Jezik*, god. 3. (veljača 1955.), br. 3., str. 65–67. Naslov sadrži, što je vrlo znakovito, glotonim *hrvatski ili srpski* koji nakon Novosadskoga dogovora više nije bio služben jer je imao premalo unitarističkih asocijacija, a koji su ipak rabili serbokroatizmu skloni hrvatski filolozi te JAZU od 2. polovine 19. st. Novi ustav novoimenovane SFRJ od 7. ožujka 1963. god. izrazito je propisivao "*srpskohrvatski* odnosno *hrvatskosrpski*".

¹⁷⁸ Ta je knjiga zapravo sažetak svojevremenih rezultata istraživanja Ljudevita Jonkea. Posebno se ističu njegova dva temeljna načela, nastala iz praškoga strukturalizma, naime "načelo elastične stabilnosti književnoga jezika" kao smjernica za normiranje i "načelo polifunkcionalnosti književnoga jezika" kao smjernica za funkcionalnu izgradnju jezika. Knjiga je već godinu dana kasnije (1965.) objavljena u znatno proširenom drugom izdanju. S jedne strane ona sadrži priloge o razvoju hrvatskoga jezika u 19. st. (obrana hrvatskoga narodnoga i književnoga jezika pod vodstvom Adolfa Vebera Tkalčevića kao predstavnika zagrebačke filološke škole; njegovanje jezika i razvoj znanstvene terminologije zaslugom Bogoslava Šuleka; ijekavsko-ikavska dvojnost pri odabiru dijalektalne podloge novoga svehrvatskoga književnoga jezika; diskusija o pravopisnim ostvarajima razvojnih rezultata staroga jata), a s druge strane priloge temi *Književni jezik danas*, pri čemu se u sekciji *Osobitosti književnog jezika* vidi izravno raspravljanje sa serbokroatizmom. [204: 179–236]

1954. do 1971. god. prikupljen je u obliku poglavlja pod naslovom *Polemički članci u vezi s provođenjem Novosadskog dogovora* u [209: 251–386]. Članci Ljudevita Jonkea, objavljeni od 17. ožujka 1970. do 27. travnja 1971. god. u zagrebačkom *Vjesniku*, nalaze se u [208]. Temeljno uvjerenje iz kojega je Jonke vodio te rasprave, jezgrovito je izrazio on sâm u predgovoru tomu zborniku na sljedeći način: "Hrvatski narodni jezik star je kao i hrvatski narod, a hrvatski književni jezik počinje kad i hrvatska književnost." [208: 7]

Tek je promjena smjera u jugoslavenskoj unutrašnjoj politici smjenom ministra Rankovića 1966. god. te promjenama Ustava 7. travnja 1967. god. u smislu povećanja prava pojedinih Republika unutar Jugoslavije, pa tim i SR Hrvatske, stvorila povoljnije uvjete za obranu od serbokroatizma te je omogućila slobodnije, dublje i opsežnije vođenje lingvističke diskusije.¹⁷⁹ Jezikoslovna su postignuća hrvatskih filologa i jezikoslovaca bila vrijedna divljenja. Vještim tumačenjem *Zaključaka* Novosadskog dogovora te daljnjim lingvističko-kognitivnim naporima spriječeno je egzistencijalno ugrožavanje hrvatskoga jezika unatoč represivnim političkim uvjetima. To nisu mogli promijeniti ni prividni uspjesi serbokroatizma, kao što je bilo provođenje njegovih unitarističkih teza u rezolucijama sarajevskoga 5. kongresa jugoslavenskih slavista. Hrvatska je strana na tom kongresu stručnoj javnosti iznijela teoriju o dvjema samosvojnim varijantama književnoga jezika – hrvatskoj, "zapadnoj", i srpskoj, "istočnoj". Ta je teorija odmah razvila svoju vlastitu dinamiku koja konačno lingvistički pobijala serbokroatizam. Uostalom se je na tom kongresu kao i od 1965. god. u svescima časopisa *Jezik* s raspravama Stjepana Babića, Dalibora Brozovića, Božidara Finke, Radoslava Katičića, Milana Moguša i dr., pokazalo da je stasao nov djelotvoran naraštaj kroatista koji je bio sposoban nastaviti borbu za opstanak i razvoj hrvatskoga jezika.¹⁸⁰ Kao rezultat čitave te polemike i apologetike došlo je u razdoblju od 1967. do 1971. god. do postupnoga poništavanja Novosadskog dogovora. Ali, to već pripada 7. razdoblju.

S obzirom na 6. razdoblje nameće se pitanje što se je stvarno ostvarilo od onoga što je bilo "dogovoreno" Novosadskim dogovorom. Rezultat je krajnje negativan i to neovisno o

---

Rezultati istraživanja Ljudevita Jonkea o problemima jezične norme, jezičnih varijanata i književnoga jezika tvorili su osnovu za daljnji razvoj hrvatske filologije kakav je bio prikazan na 5. kongresu jugoslavenskih slavista 1965. god. u Sarajevu. Ondašnji radovi hrvatskih filologa objavljeni su u 13. godištu časopisa *Jezik* (1965./66.), zbog čega je to godište od posebne važnosti za povijest kroatistike u SFRJ. Broj 4. toga godišta (travanj 1966.) u povodu drugoga izdanja gore navedene Jonkeove knjige iz 1965. god. opet donosi osvrt na tu Jonkeovu knjigu, koji je napisao Božidar Finka [str. 122–123]; Finka svoj osvrt zaključuje razjašnjavajućim riječima: "Zato je logično očekivati da će svaki čitalac 'Jezika' posegnuti za Jonkeovom knjigom i da će je preporučiti i drugima." [str. 123]

¹⁷⁹ Nova jezičnopolitička situacija u Hrvatskoj nastala je odlukama 4. brijunskoga plenuma CK SKJ 1966. god. i tadašnjom smjenom Aleksandra Rankovića. U "novoj Jugoslaviji", koja je nastala nakon toga, Ljudevit Jonke je imao priliku pisati protiv dotadašnje unitarističke i centralističke politike: "Ali duh nove Jugoslavije je decentralistički i federalistički; on priznaje jezična prava ... Svaki narod ima potpuno pravo na svoj tip književnog jezika i na svoje pismo." [206: 230–231] Jonke je jednu rečenicu prije toga izjavio da je hrvatska književnost starija od 400 godina, pa je u skladu s tim nastavio s iznošenjem istine koja je za obranu od serbokroatizma središnja te njemu i kultu Vuka Karadžića dijametralno suprotstavljena, naime s istinom da je "njezin književni jezik u 20. stoljeću stekao izražajnu stabilnost, koja obavezuje sve stvaraoce u jeziku da je razvijaju i usavršavaju." [206: 231] Tim je naime izrekao da je zajedno s hrvatskom književnošću i hrvatski književni jezik stariji od 400 godina.

¹⁸⁰ Hrvatski prilozi s toga kongresa objavljeni su u pojedinim svescima 13. godišta časopisa *Jezik* (1965./66.).

jezičnopolitičkom aspektu. Taj dogovor Hrvati kao jezična zajednica i narod nikada nisu prihvatili, kao lingvistički živi sustav Hrvati su se odlučno borili protiv njegova prodiranja u hrvatski jezik, ali je, na žalost, uzrokovao brojne štetne polemike te je oduzeo mnogo vremena razvoju hrvatskoga jezika. Vinko Grubišić [146: 274] to tvrdi s pravom te kao jedini konkretan "uspjeh" navodi dvije negativne, naime izričito protuhrvatske posljedice: sprječavanje objavljivanja znanstvenoga pravopisa hrvatskoga jezika s popratnim rječnikom, te sprječavanje objavljivanja *Rječnika hrvatskoga književnog jezika* [64] Julija Benešića, koji je tek od 1985. god. JAZU izdavala pod uredništvom s Josipom Hammom na čelu. *Zaključci* Novosadskoga dogovora sadrže četiri konkretne namjere koje bi se bile morale ostvariti u svrhu provođenja programa serbokroatizma, i to ovim redoslijedom: 1.) u točki 2. instaliranje dvočlanih glotonima *srpskohrvatski* i *hrvatskosrpski* kao službeni nazivi jezika; 2.) u točki 5. izradba priručnoga rječnika "savremenog srpskohrvatskog književnog jezika"; 3.) u točki 6. izradba zajedničke srpskohrvatske terminologije za područja ekonomije, znanosti i kulture; 4.) u točki 7. izradba zajedničkoga srpskohrvatskoga *Pravopisa*.

Glotonimsko je pitanje s ciljem istiskivanja hrvatskoga etnonima odnosno glotonima *hrvatski* imalo toliko veliku prednost za serbokroatizam da se u *Zaključcima* pojavljuje kao prvi zadatak. Međutim, takvo nastojanje ima dugu tradiciju koja seže do članka *Srbi svi i svuda* (1849.) Vuka Karadžića, lingvističkoga oca serbokroatizma. U skladu s time Wolf D. Behschnitt zaključuje: "Upadljivo je koliko je velik značaj Vuk pridavao pitanju imena. Još prije negoli je proveo kakvo podrobnije istraživanje srpskoga jezika, ..., pokušao je dokazati da je ime Srbin pravo nacionalno ime..." za Srbe, Hrvate i južnoslavenske Muslimane.¹⁸¹ Glede te točke serbokroatizam je izmjenom Ustava 7. travnja 1963. god. uspio postići legalistički uspjeh: *srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik* je nakon toga postao službenim nazivom. Ali, to je ipak ostao samo uspjeh na papiru koji nije uspio dobiti emsku valjanost za hrvatski kao zaseban jezik. Polazeći od manjkanja konkretnoga imenovanja hrvatskoga kao zasebnoga jezika u Ustavu iz 1963. god., Stjepan Babić je pri obrani samostalnosti hrvatskoga jezika upozorio na ustavno priznatu "ravnopravnost jezika naroda Jugoslavije" i činjeničnu uporabu hrvatskoga jezika kao službenoga jezika. I dodao je ovo da argumentacija postane još jasnija: "formalno-pravno priznanje i nije tako važno kad je to stvarno priznato". [24: 124–125] Diskusija oko primjerenoga glotonima i oko značenja dvočlanih naziva stoga nije prestala. Hrvatska je strana jasno uviđala da prema namjerama serbokroatizma Hrvatima namijenjen naziv *hrvatski ili srpski* kao i njegova sintetska inačica *hrvatskosrpski* ne će značiti ništa drugo nego "hrvatski **ali** srpski". Ta je formulacija, koju je osmislila Tanja Torbarina i objavila u zagrebačkom tjedniku *Danas*, u Hrvata odmah postala krilatica za interpretaciju dvočlanoga nazivlja. U 7. razdoblju Novosadski dogovor se postupno poništava, kako smo već spomenuli, te

---

¹⁸¹ "Es ist auffallend welche große Bedeutung Vuk der Frage des Namens ... beimaß. Noch bevor er eine nähere Untersuchung der serbischen Sprache vornahm, ..., versuchte er zu beweisen, dass der Name Serbe der wahre nationale Name dieses Volkes [bestehend aus den "griechischen, römischen und türkischen Serben", L. A.] sei." [61: 74]

dolazi do konačnoga odbacivanja nametnute uporabe dvočlanih naziva za hrvatski književni jezik i povrhu toga za cijeli samostalni hrvatski jezik.¹⁸²

Druga nakana, navedena u *Zaključcima*, naime izradba priručnoga rječnika "savremenog srpskohrvatskog književnog jezika" (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, odnosno *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*) doživjela je neuspjeh već nakon objave prvih triju svezaka (1967. – 1969.): Matica hrvatska okončala je objavljivanjem trećega sveska (1969.) svaku suradnju s Maticom srpskom na kompilaciji i objavljivanju toga rječnika. Kao obrazloženje za taj korak Upravni odbor Matice hrvatske naveo je općenito negativnu hrvatsku kritiku, naime da "i latinički i ćirilički Rječnik prikazuju hrvatskosrpski književni jezik unitaristički, ne uzimajući u obzir postojanje njegovih dviju varijanata, hrvatske i srpske."¹⁸³ U svojem odgovoru od 19. siječnja 1971. god. Uredništvu Matice srpske, naime u *Izjavi Matice hrvatske u povodu saopćenja Matice srpske*, Matica hrvatska ukazuje uz to i na otpor također izvan Hrvatske posrbljujućemu ekaviziranju književnih jezika, naime na otpor u Bosni i Hercegovini kao i u Crnoj Gori, te iz toga zaključuje "da se književni jezik svih četiriju republika osniva na njihovoj jezičnoj specifičnosti. To doduše obara zamišljenu i proponiranu jedinstvenost jezika, ali je zasnovano na prirodnom pravu naroda što je mnogo važnije od zamišljene fikcije."¹⁸⁴ Svezak 4. *Rečnika* je stoga imao samo još Maticu srpsku za izdavača, i u skladu s tim samo još Novi Sad, a ne i Zagreb, kao mjesto objavljivanja. Građu za taj 4. svezak ipak je još dijelom pripremila i obradila Matica hrvatska, na što se ukazuje napomenom u 4. svesku, u kojoj se uz to ponavljaju prigovori *Rječniku* odnosno *Rečniku* iz gore spomenute *Izjave*. Uredništvu Matice hrvatske pripadali su: Ljudevit Jonke, Mate Hraste, Stjepan Musulin, Pavle Rogić, Slavko Pavešić i Božidar Finka. Zanimljivo je da se je u Matici hrvatskoj 1954. god. taj planirani rječnik još vodio pod naslovom *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika*, a ne

---

¹⁸² O konfliktu oko naziva i njegovoj povijesnoj pozadini vidi opsežnije u [13: 12–14]. Koliko je hrvatska strana odbijala glotonimske odredbe donesene Novosadskim dogovorom 1954. god., vidi se iz toga što je Antun Barac, osnivač Instituta za jezik JAZU kao i Instituta za književnost JAZU (oba 1952. god.), supotpisnik Novosadskoga dogovora, političkim stavom jugoslavist od 1920-ih, u svojoj još 1954. god. objavljenoj, a 1959. god. ponovo tiskanoj povijesti književnosti pod naslovom *Jugoslavenska književnost* napisao ovako: "Hrvati i Srbi imaju isti jezik, koji prvi zovu hrvatskim, a drugi srpskim. U nauci se on zove srpski ili hrvatski, srpskohrvatski i hrvatskosrpski." [54: 12] Uostalom, riječ *jugoslavenska* u naslovu jest hrvatska, a ne srpska riječ (srpski: *jugoslovenska*). Antun Barac ovdje ne podsjeća samo na etnolingvistički naziv *hrvatski*, već i karakterizira uporabu umjetnih dvočlanih naziva kao isključivo znanstveno-stručnu uporabu, a ne kao "službenu", kako to stoji u točki 2. *Zaključaka*.

Da se u prikazima književnosti 19. i 20. st. u pojedinim Barčevim odlomcima [54] srpska književnost, usprkos manjoj važnosti uvijek obrađuje prije hrvatske, na poseban način govori o srpskoj hegemonističkoj kulturnoj politici u FNRJ. Neizmijenjeno novo izdanje (osim pravopisa i ažuriranih bibliografskih podataka) *Povijesti hrvatske književnosti* Mihovila Komboła u izdanju Matice hrvatske u tom pogledu ispravlja Barčev književnopovijesni prikaz. [235]

¹⁸³ Tako stoji u uvodu Uredništva u časopisu *Jezik* o stavu toga odbora Matice hrvatske *O načinu daljeg rada na Rječniku i Rečniku* (vidi: *Jezik*, god. 16. (travanj 1969.), br. 4.; uvod: str. 114., stav: str. 115–117).

Središnja je tema ovoga 16. godišta (1968./69.) uopće kritičko raspravljanje o *Zaključcima* Novosadskoga dogovora, o njegovim dotadašnjim praktičnim posljedicama, o tumačenju pojma "varijanta" kao i o nedostatku ravnopravnosti hrvatskoga jezika sa srpskim. Hrvatska je strana tu raspravu vodila neporecivom parolom: "U lingvistici znanstvenost, u politici ravnopravnost", kako glasi i naslov jednoga od članaka Stjepana Babića u tom godištu. [23]

¹⁸⁴ Ta se *Izjava* Matice hrvatske nalazi tiskana u *Jeziku*, god. 18. (prosinac 1970.), br. 2., str. 72–75 Pod naslovom *Još dvije varijante književnog jezika* u to doba je i Ljudevit Jonke branio u vlastitom članku u zagrebačkom *Vjesniku* pravo na poštovanje osebnih književnojezičnih situacija u Srba, Hrvata, bosanskih Muslimana i Crnogoraca. [208: 25 – 27]

kao *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*. Što se tiče jezičnopovijesnoga termina *a quo*, na zajedničkoj sjednici vodećih odbora obiju Matica 14. svibnja 1954. god. dogovoreno je da izvori ne smiju biti stariji od 70 godina. [327: 226]¹⁸⁵

Hrvatski su jezikoslovci *Rječnik* nakon objavljivanja prvih dvaju svezaka detaljno analizirali. Rezultat tih analiza bio je zaključak da je serbokroatizam sa svojim ciljevima toliko odredio strukturu *Rječnika* da Matica hrvatska nije više mogla preuzeti odgovornost suizdavača. Bitne su točke te negativne kritike bile: odabir rječničke građe; manjkanje razvrstavanja leksikografskih jedinica po pripadnosti hrvatskomu ili srpskomu (ili pak crnogorskomu ili bošnjačkomu) jeziku; s tim u vezi semantička izjednačenja koja su leksikološki i funkcionalnostilistički neodrživa. Toj kritici je u izvjesnom smislu doprinio i prikriveni način na koji je serbokroatizam namjeravao ostvariti svoje ciljeve. Naime *Rječnik* je službeno proglašen informativnim, a ne normativnim rječnikom, iako je bilo samo po sebi razumljivo, barem njegovim srpskim inicijatorima, da je trebao djelovati kao normativni rječnik. Tako je primjerice Ljudevit Jonke [206: 230], vodeći urednik toga rječnika pod uredništvom Matice hrvatske napisao: "Rječnik nije normativan, nego informativan." Doduše, ondašnji je tajnik Matice srpske u svojem govoru na prvoj zajedničkoj sjednici obiju Matica u vezi s projektom izradbe toga rječnika, naime 14. svibnja 1954. god., naglasio "da ta suradnja ima veliko psihološko i političko značenje" [327: 226], što zamalo izravno pokazuje koliko se je pri čitavu tomu Novosadskomu dogovoru zapravo radilo o prikrivenoj borbi za provođenje programa serbokroatizma. Ali, pristajanje obiju strana na "informativni" karakter *Rječnika* dopustilo je da se ga podvrgne neograničenoj empirijsko-teoretskoj, kroatističko-filološkoj kritici što je pogotovo iskoristio Stjepan Babić [24] pozivajući se upravo na taj "informativni" karakter.¹⁸⁶

Točka 6. *Zaključaka* zahtijevala je izradbu zajedničkoga nazivlja za sva područja ekonomije, tehnike, znanosti i kulture. Međutim, ta se nakana nije ostvarila rezultatima koji bi se mogli

---

¹⁸⁵ Zanimljiva je i sljedeća bilješka: "Na sjednici od 2. srpnja zaključeno je da se elaborat Matice srpske o Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika preda na dopunu dr Ljudevitu Jonkeu ili dr Mati Hraste." [327: 227] Matica srpska, koja je i bila pokretač čitavoga Novosadskoga dogovora, već je dakle s razrađenim konceptom krenula u projekt koji je Matica hrvatska onda mogla samo "dopuniti". I to pokazuje dominantni položaj Matice srpske koji se posredno može razabrati i u riječima njezina ondašnjega tajnika na zajedničkoj sjednici u vezi s rječničkim projektom 14. svibnja 1954. god.: "zamišlja suradnju u duhu sporazumnoga rada bez nadglasavanja."

¹⁸⁶ "I koliko sam ja iznosio prigovore, tada sam ih u prvom redu iznosio što informativni rječnik nije dovoljno informativan jer mnoge činjenice prešućuje ..., druge prikazuje u krivom svjetlu ..., treće nateže na određene kalupe ..., četvrte se neopravdano mijenjaju, najblaže rečeno ..., a samo zato da se pravo stanje što više zamuti i tako svakome onemogućiti bilo kakav izbor. Ako se tome doda da u iznošenju podataka nema nikakva sustava, onda sumnje u valjanost i upotrebljivost rječnika ne može biti." [24: 126]

Već su 1968. god. Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Radoslav Katičić i Tomislav Ladan objavili opsežna istraživanja prvih dvaju svezaka toga rječnika u prvom svesku zagrebačkoga dvomjesečnoga časopisa *Kritika*; i zbornik *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata* [175] sadrži kritike, posebice one Stjepana Babića koje su nastale 1967. god. Hrvatski prilozi u daljnjim polemičkim diskusijama o prvim dvama svescima sadržani su u zasebnom tematskom svesku *Kritike* pod naslovom *Rječnik jezika ili jezik rječnika: Varijacije na temu varijanata* (1970.: sv. 2.). O hrvatskoj kritici svezaka 1. – 2. *Rječnika* vidi i [354].

objaviti.¹⁸⁷ U tu je svrhu doduše osnovana komisija, "ali je ona već na svojim prvim sjednicama, kojima su prisustvovali i makedonski i slovenski stručnjaci, zaključila da se ne će ići na izjednačavanje nego na popisivanje termina isticanjem onih koji su bolji za vršenje terminološke službe." [206: 230] Takav krajnje negativan ishod nije mogao spriječiti ni predsjednik FNRJ Josip Broz Tito koji je još 11. studenoga 1960. god. na jednom primanju zastupnika Matice hrvatske i Matice srpske u povodu objavljivanja *Pravopisa* 1960. god. i projektu izrađivanja terminologije zaželio uspjeh "jer će mnogo značiti za cijeli naš život".¹⁸⁸ Te su delegacije potom još u Beogradu primili predsjednik jugoslavenske Skupštine Petar Stambolić, potpredsjednici Saveznoga izvršnoga vijeća Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Rodoljub Čolaković, kao i u Zagrebu predsjednik Sabora NR Hrvatske Vladimir Bakarić. Ta su primanja posve odgovarala hijerarhiji političkih naredbodavnih instancija koje su naložile Novosadski dogovor.

Naravno, hrvatski su filolozi i jezikoslovci imali dobre razloge da se nimalo ne upuštaju u serbokroatizam i njegove namjere, čak ni zbog možebitnih taktičkih razloga. Taj pri nominalističkom shvaćanju prividno čisto nazivno-tehnički problem znanstvenoga i stručnoga rječnika u stvarnosti ima dalekosežne jezičnopovijesne kao i kognitivne i komunikativne posljedice, pri čemu ove posljednje u praksi i općenitije utječu na zanimanja i posao. Za dotični narod kao jezičnu i kulturnu zajednicu, pa tim i lingvistički živući sustav, njegov jezik znanosti i struka duboko i opsežno utječu na društveni i politički život, uključujući i njegove vanjske političke odnose. To je Hrvatima moralo postati jasno već na primjeru neprekidne serbokroatističke kampanje oko glotonima. Ali, hrvatski se je jezik mogao braniti iz jezičnopovijesne čvrste pozicije. Naime, razvoj hrvatskoga znanstvenoga i stručnoga rječničkoga blaga imao je od početka 19. st. neprekidnu, jezikoslovno čvrstu tradiciju, bogatu publikacijama. Hrvatski jezik, u skladu s hrvatskim obrazovnim sustavom, bio je na tom području daleko razvijeniji od srpskoga.¹⁸⁹

---

¹⁸⁷ S tim je zahtjevom hrvatski jezik bio ponovo suočen nakon gušenja Hrvatskoga proljeća 1971. god., pa sve do sredine 1980-ih; vidi i [32: 96–155] o pokušaju posrbliživanja tehničkih rječnika, pogotovo onih koji su se odnosili na računalnu i informacijsku tehnologiju i stoga bili, bez dvojbe, prestižni.

¹⁸⁸ Vidi bilješku o tom primanju, i onima koji su uslijedili, u [327: 248].

¹⁸⁹ Okvirni pregled hrvatskih stručnih rječnika i stručnih enciklopedija do ondašnjega vremena donosi članak *Leksikografija u Enciklopediji Jugoslavije* (sv. 5.: Zagreb, 1962., str. 510 – 511) s tamo navedenim djelima iz stručnih područja poljoprivrede i šumarstva, trgovine, pedagogije, kemije, medicine, morske plovidbe, pošte, prava, uprave i politike, tehnike i obrta, zoologije i botanike. Zanimljivo je da za vojno područje nije naveden nijedan hrvatski specijalni rječnik, ili barem takav objavljen u Zagrebu, ali navedeni su srpski rječnici. U tom pregledu teologija kao struka nije uzeta u obzir. Hrvatskoj kršćanskoj terminologiji franjevac Jeronim Šetka posvetio je rječnik u tri sveska. [369]

Posebno je dobro terminološki obrađeno za hrvatski jezik bilo rječničko blago medicine, zoologije, botanike, pomorstva, prava, uprave i politike. Iz toga zadnjega područja posebno je važno navesti sljedeća dva djela: *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs*. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe (Wien, 1853.) kao i *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik* Vladimira Mažuranića. [279] O terminološkopovijesnim osnovama hrvatskoga pravnoga nazivlja, uključujući i povijest posuđenica i prevedenica (kalkova) kao rezultata jezičnih dodira, vidi [261]. Kontinuitet hrvatskoga pravnoga nazivlja i njegove političko-ideološki uvjetovane prekide u objema jugoslavenskim državama, od vremena prije kodifikacije pravnoga nazivlja (prije 1788.) do 2002. god., na primjerima odabranih naziva obrađuje Mile Mamić u [263]. Posebno se je oko hrvatskoga znanstvenoga rječnika u 19. st. trudio Bogoslav Šulek.

"Zajednički pravopis" kao posljednji zahtjev naveden u *Zaključcima* u točki 7. proveden je utoliko što je 1960. god. s latiničkim *Pravopisom hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom* [319] i ćiriličkim *Pravopisom srpskohrvatskoga književnog jezika s pravopisnim rečnikom* objavljen i priručnik uz taj serbokroatistički "zajednički" pravopis. K tomu su iste godine obje Matice, u Zagrebu i Novom Sadu, objavile svaka po jedno školsko izdanje, za Hrvate *Pravopis hrvatskosrpskog jezika*. [318] U usporedbi s preostalim trima zahtjevima to je vremenski bio prvi uspjeh u provođenju Novosadskoga dogovora: odredba o dvočlanom glotonimskom nazivlju je tek 1963. god. s novim Ustavom postala sastavni dio političkoga sustava SFRJ, rječnik se je počelo objavljivati tek 1967. god., a izradba ujednačene terminologije nikada nije ostvarena.

Zbog razmjerno jake serbokroatističke tradicije hrvatskih vukovaca, koja se je kao posljedica serbokroatističkoga djelovanja Ivana Broza i Dragutina Boranića posebno očitovala u sklonosti hrvatskih filologa prema izrazito fonološkoj ortografiji, kao i zbog toga da je morfološki pravopis iz političko-povijesnih razloga postao utopijski s obzirom na njegovu povezanost ne samo s izvornom kroatistikom do 1918. god. nego također s kroatistikom za vrijeme NDH, nova je ortografija kao takva bila prihvaćena, izuzev pojedinih posebnih točaka. Snažan hrvatski otpor *Pravopisu* više je bio uzrokovan činjenicom da se je tim pravopisom pokušalo javnosti nametnuti još tri druge namjere, iskazane u *Zaključcima*: glotonimski nazivi *hrvatskosrpski* odnosno *srpskohrvatski* u naslovu; serbokroatistička rječnička građa u opsežnom dvostupčanom rječničkom dijelu [319: 181–882]; ujedinjeno nazivlje, i to putem popisa nove, ujedinjene "pravopisne terminologije". [319: 171–175]

Razlozi za odbijanje tih triju bitnih sastojaka *Pravopisa* bili su naravno isti kao i oni za odbijanje namjera *Zaključaka*, iz kojih su te komponente proizašle. Što se tiče sukoba oko nazivlja, hrvatski su nazivi *točka* i *zarež* postali simbolični: zahtijevano je da se umjesto riječi *točka* i njenih brojnih izvedenica upotrebljava srpska riječ *tačka*; ustupak sa srpske strane očitovao bi se u ostavljanju hrvatske riječi *zarež* i odustajanju od neproduktivne srpske riječi *zapeta*, koja je uostalom rusizam (*занятая*).¹⁹⁰

Osim svojih dvaju rječnika ([373], [374]) on je 1879. god. u Zagrebu objavio još i *Jugoslavenski imenik bilja*. [375] Terminološkopovijesno je važna i *Hrvatska enciklopedija* [170].

¹⁹⁰ Karakteristično je za serbokroatizam da u rječničkom dijelu *Pravopisa* za hrvatsku natuknicu *točka* stoji lapidarna napomena: "ne, nego tačka", kao da se ta riječ ne smije više pojavljivati ni u neterminološkoj uporabi. Tako primjerice ondašnji predsjednik Matice hrvatske i veteran NOB Jakša Ravlić u pogovoru svoje *Povijesti Matice hrvatske* piše već u skladu s tim takozvanim propisom: "... o odnosima pisaca i javnosti prema Matici hrvatskoj, ili, **tačnije**, prema njezinim upravama." [327: 270; moje isticanje riječi *tačnije*, L. A.). S druge pak strane u rječniku nedostaje hrvatska riječ *zarež* (kao, uostalom, i riječ *zapeta*, vjerojatno zato da se ne bi primijetilo izostavljanje *zareza*).

Još jedan osjetljiv pokazatelj serbokroatizma jest postupak s hrvatskim nazivljem za mjesece u *Pravopisu*: nedostaju *ožujak*, *travanj*, *svibanj*, *lipanj*, *srpanj*, *kolovoz*, *rujan*, *listopad*; za *kolovoz* i *listopad* doduše postoje pridjevske izvedenice: *kolovoški* je objašnjen kao "prema kolovoz", a *listopadski* nema objašnjenja. Bez napomene o jezičnoj pripadnosti navedeni su *veljača* i *prosinac*; postoji još i *prosinacki*, ali bez ikakva daljnega objašnjenja. Uz *siječanj* stoji komentar "ijek., januar", za *studen* "ime mjesecu, novembar". Ako uzmemo u obzir da imena mjeseci čine leksikološki sustav, vidimo da takva praksa služi uništavanju i potkapanju uporabe hrvatskoga nazivlja za mjesece u godini.

U vezi s "pravopisnom terminologijom" *Pravopisa* Stjepan Babić pravopisnoj komisiji predbacuje da je "takvim postupkom prekoračila svoja ovlaštenja, što je već i javno rečeno, a takva praksa napuštena." [24] Otpor *Pravopisu* i čitavu Novosadskomu dogovoru postao je javno djelotvoran 1967. god. *Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* mjerodavnih hrvatskih filoloških, jezikoslovnih i književnih institucija i organizacija. "Tim je činom, nakon više od 100 godina, hrvatski jezik konačno izišao iz začaranog kruga srbohrvaštine." [358: 304]

Takva ocjena *Pravopisa* potvrđena je i u daljnjem razvoju u 7. razdoblju. U vrijeme Hrvatskoga proljeća (1967. – 1971.) je na zahtjev Pravopisne komisije Matice hrvatske napisan *Hrvatski pravopis* prema pretežito fonološko-transkripcijskim načelima, a njegovi autori su Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš. Taj *Hrvatski pravopis* je doduše 1971. god. u Zagrebu tiskan, ali nije objavljen, već je bio zabranjen. Međutim, objavila ga je u Londonu 1972. god. *Nova Hrvatska*, časopis hrvatskih iseljenika.¹⁹¹ Time je njegova sudbina u SFRJ bila zapečaćena. Od ukupno 40.000 zagrebačkih primjeraka ne samo da je nekoliko njih ostalo sačuvano u Hrvatskoj, već ih je nekoliko dospjelo u Novi Sad i Beograd, a neki su došli i u ruke Hrvatima u inozemstvu. Londonsko izdanje je ponovljeno 1974. god. U Hrvatskoj se je *Hrvatski pravopis* iz 1971. god. prvi put objavio 1990. god. Drugo, prerađeno izdanje londonskoga pretiska objavljeno je 1994. god. Taj je pravopis postao službeno važeći i ima odobrenje za primjenu u školama. Treće izdanje objavljeno je 1995., četvrto 1996., a peto 2001. god. [50] *Hrvatski pravopis* kao važne izmjene sadrži ispravak glede onih triju prije navedenih prigovora hrvatske strane novosadskomu *Pravopisu* što je i bio razlog nemogućnosti njegova objavljivanja u Hrvatskoj 1971. god. Ispravak se sastoji u sljedećem: 1.) kao glotonim se u naslovu toga pravopisa upotrebljava samo *hrvatski*, dakle *Hrvatski pravopis*; 2.) leksički materijal rječničkoga dijela nije sastavljen prema hibridnoj ideološkoj maksimi serbokroatizma, već je on sastavni dio leksika hrvatskoga jezika. Stoga u tom pravopisu više i ne postoji problem hrvatsko-srpskih dubleta koji se je tek serbokroatističkim sastavljanjem hibridne rječničke građe umjetno stvorio¹⁹²; 3.) pravopisno je nazivlje ponovo čisto hrvatsko. Na primjeru londonskoga *Hrvatskoga pravopisa* [50] zapravo se očituje ono što općenito vrijedi za čitavo

---

¹⁹¹ O londonskom *Hrvatskom pravopisu* [50], o zbivanjima koja su mu prethodila te o usporedbi s novosadskim *Pravopisom* [319] vidi [355] i [356: 6–8].

Sociolingvistički su zanimljiva dva rezultata usporedbe tih dvaju pravopisa: 1.) "... po HP (Hrvatskom pravopisu; L.A.) pisat će se *Bog* velikim slovom češće nego po NS (Novosadskom pravopisu; L.A.)." [355: 366] Razlog za to je činjenica da se u HP riječ *Bog* načelno shvaća također kao osobno ime, u skladu s kršćanskom teologijom, pa se stoga u tom slučaju piše velikim slovom kao vlastito ime što nije bilo tako u novosadskom *Pravopisu*, napisanom u skladu s vladajućom ateističkom komunističkom državnom ideologijom FNRJ/SFRJ. [50: 9, §§ 30–31] vs. [319: 15–16, § 8] 2.) "HP uspostavlja *Ti ... Tvoj...* u pismima. Boranić je imao veliko slovo 1941., ali ga je ukinuo 1951. *Tempora mutantur, et nos in illis!*" [355: 366] I ovdje se je totalitarno probila vladajuća komunistička društvena ideologija FNRJ/SFRJ.

¹⁹² Na činjenicu da rječnički dio ipak u sebi skriva lektološke probleme, ukazuje napomena Krste (= Christophera) Spalatina [355: 374–375]: Ne mogu se sve riječi u tom rječniku automatski i bez razlike smatrati sastavnim dijelom hrvatskoga rječničkoga blaga. Taj rječnik sadrži i srbizme. U rječničkom dijelu *Hrvatskoga pravopisa*, kao što je i za očekivanje u pravopisnom rječniku za razliku od kontrastivnoga, kakav je primjerice Brodnjakov [71], nedostaju podrobnije funkcionalnostilističke i druge lektološke oznake. Ipak, konačni zaključak Krste Spalatina glasi: "Do dana potpune slobode ovo je naš najbolji pravopis." [355: 375]

razdoblje vladavine serbokroatizma nad hrvatskim jezikom u komunističkoj Jugoslaviji: otpor serbokroatizmu i samostalan daljnji razvoj hrvatskoga kao zasebna jezika dobrim su dijelom bili potaknuti i imali potporu brojnih, dobro organiziranih i zainteresiranih Hrvata u inozemstvu, emigranata i onih na privremenom radu. S jedne strane, hrvatski je jezik, zahvaljujući politički manje sputanomu jezičnomu stvaralaštvu tih Hrvata, dobio određenu vitalnost i modernizirao se je, a s druge strane ti su Hrvati u inozemstvu unaprjeđivali i kroatistiku jer su brojni od njih radili na sveučilištima kao slavisti. Na taj su se način ispravljala jezična izobličenja koja je donosio serbokroatizam. Ukupno gledajući, hrvatski jezik u 6. razdoblju, unatoč svim političkim represalijama, uspio se je dokazati u svojoj vitalnosti i razvojnom potencijalu. Još je represivnija bila komunistička cenzura u FNRJ/SFRJ, dakako usmjerena protiv hrvatske povijesne znanosti. Sveobuhvatni prikaz hrvatske političke povijesti od 1895. do 1945. god., kakav je onaj Jere Jareba [192], mogla je napisati jedino hrvatska znanost u egzilu. Objavljivanje toga djela, koje je 1960. god. objavljeno najprije u Buenos Airesu, u Hrvatskoj je bilo moguće tek 1995.; na to su se djelo nedugo nakon toga osvrnuli u vodećim stručnim časopisima Tonči Kursar (*Politička misao*, god. 33. (1996.), sv. 5., str. 191. – 194.) i Mario Jareb u okviru istraživačkoga izvješća. [193]

Hrvatski pravopis tiskan je 1971. god. Ta je godina bila zadnja godina Hrvatskoga proljeća. Činjenica da taj pravopis unatoč tiskanju nije i objavljen te iste godine, predznak je idućim mjerama nasilnoga završavanja te faze u kojoj se je kroatistika u SFRJ mogla slobodnije razvijati. *Hrvatski pravopis* objavljen je po prvi put u predzadnjoj godini postojanja SFRJ, naime 1990., dakle potkraj 7. razdoblja. To objavljivanje je zapravo glasnik 8. razdoblja, u kojem je serbokroatizam kao strani utjecaj na hrvatski jezik konačno prevladan. *Hrvatski pravopis* [50] rezultat je odbacivanja Novosadskoga dogovora. To odbacivanje se je na hrvatskoj strani događalo postupno od 1967. do 1971. god., pri čemu je odlučujući korak prema oslobođenju hrvatskoga jezika od utjecaja serbokroatizma učinjen 1967. god. kada počinje i novo, 7. razdoblje koje je ujedno i posljednje spomena vrijedno razdoblje jezičnopolitičke relevantnosti serbokroatizma u povijesti hrvatskoga kao zasebnoga jezika. Tu su prekretnicu pripravili hrvatski prilozi na 5. kongresu jugoslavenskih slavista u Sarajevu (13. – 17. rujna 1965.), zatim *Rezolucija Zagrebačkog lingvističkoga kruga* (skupine članova Hrvatskoga filološkoga društva), *Izjava o jedinstvu i varijantama hrvatskosrpskoga književnog jezika* znanstvenoga dijela Instituta za jezik JAZU, kao i konačno *Zaključci plenuma Društva književnika Hrvatske o problemima suvremenoga jezika hrvatske književnosti, znanosti, školstva i sredstava masovne komunikacije* od 7. travnja 1966. god.¹⁹³ Završetak svih tih očitovanja protiv serbokroatizma, koja su našla snažnoga javnoga odjeka, svojom

---

¹⁹³ *Rezolucija, Izjava i Zaključci* objavljeni su u časopisu *Jezik*, god. 13. (1965./66.), br. 5. (lipanj 1966.), str. 129–133. To godište sadrži u pojedinim brojevima i hrvatska izlaganja na sarajevskom kongresu kao i diskusiju o tezama srpske lingvistkinje Milke Ivić, koje govore o problemu književnojezične norme. O reakciji Saveza komunista Hrvatske (SKH) na ta hrvatska stajališta vidi [377: 66–73].

je odlučnošću za novi poredak jezičnopolitičkih uvjeta u SFRJ dala *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* od 15. ožujka 1967. god. koju je potpisalo 18 hrvatskih kulturnih i znanstvenih institucija i organizacija.

2.7. Sedmo razdoblje: Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i ponovno uspostavljanje suvereniteta hrvatskoga jezika

2.7.1. Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i Hrvatsko proljeće

Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika od 15. ožujka 1967. god. započelo je novo, u našoj periodizaciji 7. razdoblje u razvoju hrvatskoga kao zasebnoga jezika pod uvjetima serbokroatizma. *Deklaracija* je po prvi put objavljena 17. ožujka 1967. god. u zagrebačkim novinama *Telegram* (god. 8., sv. 359.) i to na naslovnici. Taj su dokument potpisale filološke, lingvističke, odnosno književne institucije i organizacije:¹⁹⁴ Matica hrvatska, Društvo književnika Hrvatske, PEN-klub – Hrvatski centar, Hrvatsko filološko društvo, Odjel za filologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za suvremenu književnost JAZU, Institut za jezik JAZU, Institut za književnost i teatrologiju JAZU, Katedra za suvremeni hrvatskosrpski jezik Filozofskoga fakulteta u Zadru, Katedra za suvremeni hrvatskosrpski jezik Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Katedra za povijest hrvatskoga jezika i dijalektologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Katedra za jugoslavenske književnosti Filozofskoga fakulteta u Zadru, Katedra za stariju hrvatsku književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Katedra za noviju hrvatsku književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Institut za lingvistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Institut za nauku o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Staroslavenski institut u Zagrebu, Društvo književnih prevodilaca Hrvatske.

Osim potpisa tih 18 reprezentativnih tijela, *Deklaraciju* je potpisao velik broj osoba iz područja književnosti, kulture i jezika. Tekst *Deklaracije* napisalo je sedmeročlano povjerenstvo koje je 9. ožujka 1967. god. imenovao Upravni odbor Matice hrvatske. Članovi toga povjerenstva bili su: Miroslav Brandt, Dalibor Brozović, Radoslav Katičić, Tomislav Ladan, Slavko Mihalić, Slavko

---

¹⁹⁴ U *Telegramu* je popis potpisnika Katedre za jugoslavenske književnosti Filozofskoga fakulteta u Zadru zabunom podijeljen (Katedra za noviju književnost i Katedra za stariju književnost) tako da taj popis sadrži 19 potpisnika. [110: 89]

Pavešić i Vlatko Pavletić. Pavletić nije posve pripadao tomu povjerenstvu sve do završetka rada. Konačni tekst *Deklaracije* dovršen je 13. ožujka 1967. god. te je poslan na potpisivanje svim relevantnim institucijama i organizacijama. Već 15. ožujka *Deklaracija* je imala sve potrebne potpise te je hitno objavljena 17. ožujka 1967. god. u zagrebačkim novinama *Telegram*.¹⁹⁵

Poruka *Deklaracije* bila je jednostavna i jasna te dostojanstvena, a prije svega je bila opravdana kao opomena: posrbljujućemu othraćivanju hrvatskoga jezika i jezičnoj eksproprijaciji Hrvata mora se stati na kraj, a ravnopravnost hrvatskoga jezika u odnosu na srpski mora biti nedvojbeno osigurana ustavnim određenjem kao i provedena u javnoj praksi: "... Deklaracijom su hrvatski filolozi i književnici rekli odlučni NE! Najprije sebi samima da se unitarističkim putem ne smije dalje nastaviti, da taj put jednom zauvijek treba prekinuti, zatim su jasno rekli cijelomu hrvatskom narodu kako je taj put za nas poguban, a onda su rekli NE! Komunističkoj partiji SRH i SFRJ, konačno i svim Srbima. Bilo je to zaista povijesno NE, kamen međaš i u hrvatskoj politici općenito, a u hrvatskoj jezičnoj politici posebno." [38: 83] Ta je poruka bila sročena u obliku dvaju zahtjeva [109: 9–10], naime:

"1.) Ustavnim propisom utvrditi jasnu i nedvojbenu jednakost i ravnopravnost četiriju književnih jezika: slovenskog, hrvatskog, srpskog, makedonskog. U tu svrhu treba izmijeniti formulaciju iz Ustava SFRJ, član 131. koja bi morala glasiti ovako:

'Savezni zakoni i druga opća akta saveznih organa objavljuju se u autentičnom tekstu na četiri književna jezika naroda Jugoslavije: srpskom, hrvatskom, slovenskom, makedonskom. U službenom saobraćaju organi federacije obavezno se drže načela ravnopravnosti svih jezika naroda Jugoslavije.' ...

2.) U skladu s gornjim zahtjevima i objašnjenjima potrebno je osigurati dosljednu primjenu hrvatskoga književnog jezika u školstvu, novinstvu, javnom i političkom životu, na radiju i televiziji kad god se radi o hrvatskom stanovništvu, te da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira otkud potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju."

---

¹⁹⁵ Podatci o sastavljanju toga povjerenstva temelje se na [85: 86–87].

Deklaracija je nedugo nakon objavljivanja tiskana i na engleskom jeziku, i to u *Journal of Croatian Studies* (1966./67.), sv. 7./8., str. 6–9 Matica hrvatska je *Deklaraciju* 1991. god. objavila u drugom izdanju. [109] To izdanje sadrži osim *Deklaracije* i sljedeće priloge: Dalibor Brozović *O Deklaraciji onda i sada* (str. 13–17) i *Deset teza o hrvatskome jeziku* (str. 25–43; izvorno: 1971.; vidi [76]); Josip Pavičić *Dnevnik deklaracijskih zbivanja* (str. 19–24); Stjepan Babić napisao je opsežan *Pogovor* (str. 44–46). Kao jubilarni je zbornik za 30. obljetnicu *Deklaracije* Jelena Hekman 1997. god. objavila mali dokumentacijski svezak koji sadrži sjećanja i priloge o nastanku i kronologiji, o osobama i institucijama, o reakcijama u javnosti i u tisku, kao i pregled o učincima *Deklaracije* do 1997. god. Umjesto predgovora pretiskano je *Deset teza* Dalibora Brozovića. [110: 7. –21.] Izvorni Brozovićev članak *Tri desetljeća poslije* [110: 213–218] tiskan je i u časopisu *Jezik* [85] jednako kao i prilog Stjepana Babića *Deklaracija – međaš dvaju razdoblja*. [110: 207–212]; vidi [38].

Oba su temeljna zahtjeva *Deklaracije* za potpunom i zbiljskom ravnopravnošću četiriju jugoslavenskih književnih jezika u SFRJ također tiskana kao dio studije pod naslovom *Jezična problematika u funkciji nacionalističke ideologije u SRH od 1945. do 1980.*, koju je dao izraditi Savez komunista Hrvatske (SKH) u razdoblju od 1980. do 1981. god., u [377: 68–69].

Ta dva zahtjeva, koja impliciraju izmjenu dotičnih odredba Ustava SR Hrvatske i SFRJ te zahtijevaju ponovno uspostavljanje ustavne javne uporabe jezika u SFRJ, priopćena su kao bit *Deklaracije* uz sâmu *Deklaraciju* Saboru SR Hrvatske i Saveznoj skupštini SFRJ te čitavoj relevantnoj javnosti, pa i onoj u inozemstvu. Naime, *Deklaracija* je bila zapravo poziv u pomoć sličan SOS-u za opstanak hrvatskoga jezika te zadnje, odlučno "Stoj!" daljnjemu prodiranju serbokroatizma.

Tekstu obaju navedenih zahtjeva prethodi u prvom dijelu kao proslavljena neka vrsta objave temeljne lojalnosti jugoslavenskoj državi i njezinu ustavu s retoričkom funkcijom *captatio benevolentiae*. U njoj se podsjeća na zajedništvo NOB, na načela socijalizma kada je riječ o pravu na samoodređenje i ravnopravnost naroda, na federativnu strukturu SFRJ s Hrvatima kao jednim od pet konstitutivnih naroda te države, na odgovarajuće sastanke Partije i sjednice CK SKJ i, naravno, na Novosadski dogovor s njegovim temeljnim priznanjem ravnopravnosti. Takav je djelomično ideološko-sablonski proslavljena bio u SFRJ kao izrazito diktatorskoj i ideološko-totalitarnoj državi *conditio sine qua non* da bi se ti zahtjevi uopće mogli prezentirati u javnom diskursu.

Captatio benevolentiae toga proslava naravno nije djelovao. Jugoslavenska je državna vlast reagirala neočekivanom agresivnošću protiv začetnika i zagovornika *Deklaracije*, "kakvu samo boljševički totalitarizam može izmisliti." [340: 96] Bijesni progoni, sudski procesi, stegovni postupci i huškanja zahtijevala su od onih koji su bili povezani s *Deklaracijom* veliku dozu nepokolebljivosti i spremnosti na žrtvu. Ali, *Deklaracija* je uspijevala ostvariti svoj cilj: Najprije se je hrvatski književni jezik u dopuni Ustavu SR Hrvatske 1972. god. počeo i označavati kao takav; zatim je novi Ustav od 22. veljače 1974. god. svojim 131. člankom ispunio prvi od dvaju zahtjeva *Deklaracije*. Najprominentnija žrtva tih progona među filozofima bio je Ljudevit Jonke, koji je zapravo 1970. god., u doba Hrvatskoga proljeća, postao predsjednikom Matice hrvatske i ostao na tom mjestu dvije godine (1970. – 1972.), ali drugi val progona, izazvan postupkom Predsjedništva SKJ na njegovoj sjednici od 1. do 2. prosinca 1971. god. u Karadževiću, oduzeo mu je mogućnost vršenja bilo kakve javne službe, što je trajalo do njegove smrti 1979. god.: "Poslije puča u Karadževiću Jonke više nigdje nema: umirovljen je na brzinu i smijenjen sa svih funkcija, protjeran u anonimnost..." [340: 96] Ti progoni, usmjereni protiv pokreta oko *Deklaracije*, sustigli su kasnije i Franju Tuđmana, prvoga predsjednika Republike Hrvatske, kojemu je osim stereotipne glavne krivnje "hrvatskoga nacionalizma" pripisano i posredno, naime idejno začetništvo *Deklaracije*. U prvom je montiranom procesu protiv Tuđmana 1972. god. Tuđman osuđen na dvije godine zatvora.¹⁹⁶

---

¹⁹⁶ O tom opširnije piše Franjo Tuđman u odlomcima *U procijepu političkog voluntarizma i znanstvenog nastojanja* kao i *U žrvnju obračuna dogmatskih snaga s demokratsko-progresivnim strujama*. [388: 13, 58–61, 474]

Institucijski inicijator *Deklaracije* bila je Matica hrvatska. Napadi sa srpsko-komunističke strane stoga su se posebno koncentrirali na nju. Ali, Matica hrvatska se je na taj način pokazala vjerna svojoj zadaći, naime povijesnomu očuvanju i njegovanju nacionalne kulture, a pogotovo hrvatskoga jezika i književnosti. Tu je zadaću za dotad još neosnovanu Maticu opisao već njezin prvi predsjednik grof Janko Drašković (1842. – 1850.) 10. veljače 1842. god. u svojem govoru na 8. redovitoj sjednici udruge Čitaonice zagrebačka: "Najpoglavitija svrha društva našega jest: nauku i književnost u našem narodnom jeziku rasprostranjivati i priliku mladeži našoj dati, da se domorodno izобрази." [274: 17] Na tu je zadaću podsjetio i Hrvoje Iveković kao predsjednik Matice hrvatske (1968. – 1970.) i to u svrhu opravdanja *Deklaracije*.¹⁹⁷ U svojem je govoru na Glavnoj skupštini Matice hrvatske 22. studenoga 1970. god. glede *Deklaracije* izlagao: "Budući da je u doba jačanja unitarističkih pozicija bilo očito grubo nametanje srpske jezične varijante putem javnih komunikacija, štampe, radija, radio-televizije i putem centralističkog administrativnog aparata, velik broj jezikoslovaca i književnika oko Matice hrvatske stao je na stanovište da se hrvatski jezik time iskrivljuje, onečišćuje i otuđuje. Tako je u mjesecu ožujku godine 1967. došlo do poznate 'Deklaracije o hrvatskom književnom jeziku', koja je imala za cilj da upozori na deformaciju hrvatskoga jezika koja se tim putevima stvara." [274: 70]

Ta je inicijativa Matice hrvatske moralno tim više dragocjenija što je prethodni stav Matice hrvatske koji je diktirala državna ideologija, bio jugoslavistički i zastupao zahtjeve Novosadskoga dogovora. Jakša Ravlić je kao ondašnji predsjednik Matice hrvatske to Matičino stajalište u svojoj *Povijesti Matice hrvatske* [327] potvrdio. Jezičnopolitički je simboličan prijelaz na isključivu uporabu srpskoga *tačka, tačno, netačno* itd. umjesto hrvatskoga *točka, točno, netočno* itd. u jubilarnom svesku u povodu 120 godina postojanja Matice hrvatske. [273] Kulturnopolitički simbolično za taj jugoslavističko-serbokroatistički nalog, ali naravno i obvezujuće, bilo je dodjeljivanje Matici hrvatskoj Ordena zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom u povodu jubileja 1962. god., a dodijelio ga je predsjednik FNRJ Josip Broz Tito koji je kao protuuslugu od vodstva Matice 23. prosinca 1962. god. dobio počasno članstvo te institucije. To je redovna skupština Matice hrvatske dočekala "burnim aplauzom". [327: 251]¹⁹⁸

Ali, ta predsjednička pohvala nije mogla prikriti političku stvarnost koja je za Hrvate i Hrvatsku bila vrlo nepovoljna. Stoga je stalni središnji zahtjev do Hrvatskoga proljeća bio zahtjev za ravnopravnošću, a taj zahtjev ponovo je istaknuo i Hrvoje Iveković u spomenutom govoru: "...

---

¹⁹⁷ Hrvoje Iveković, profesor anorganske kemije (1945. – 1970.), svojevremeno rektor Sveučilišta u Zagrebu (1954. – 1956.) i od 1969. god. redoviti član JAZU, prije 2. svjetskoga rata pripadao je socijalistički usmjerenim intelektualcima Hrvatske; u doba 2. svjetskoga rata bio je član ZAVNOH-a (1943. – 1945.). Njegovo se predsjedanje Maticom hrvatskom (1968. – 1970.) u članku o njemu u *Enciklopediji Jugoslavije* prešućuje (vidi *EJ*, sv. 5., str. 672., Zagreb, 21988.).

¹⁹⁸ O uporabi srpske riječi *tačno*, itd. usp. npr. [327: 270] i *Predgovor* u [273: 7]. Matica hrvatska je 1842. god. osnovana najprije pod imenom *Matica ilirska* što je zapravo i jugoslavizmu u FNRJ ponudilo povoljnu točku nadovezivanja; o tom vidi [264: 95]. Preimenovanje u *Matica hrvatska* uslijedilo je 1874. god.

ekonomska, politička i kulturna ravnopravnost ... je proklamirana najvišim zakonom, Ustavom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ona je isticana na VIII i IX kongresu Saveza komunista i u govorima Tita. O toj ravnopravnosti bilo je mnogo riječi i na historijskoj X sjednici Saveza komunista Hrvatske u siječnju 1970. godine. Nije, međutim, sporno da taj cilj, taj kamen temeljac na kojemu se tek može graditi zgrada plodnosne zajednice, nije sve do danas podignut." [274: 66] Očekivani protuudar moćnika SFRJ, usmjeren protiv pokreta koji je počeo *Deklaracijom*, došao je sa sjednice Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) 1. – 2. prosinca 1971. god. u Karađorđevu gdje su na prvom mjestu dnevnoga reda stajale mjere protiv Hrvatskoga proljeća. Kao posljedica toga je Matici hrvatskoj, čiji je predsjednik u međuvremenu 1970. god. postao Ljudevit Jonke, zabranjeno svako drugo djelovanje osim nakladne djelatnosti njenoga Nakladnoga zavoda. Godine 1980. Matica hrvatska je ukinuta sudskom odlukom. Svoju punu djelatnost mogla je opet preuzeti tek 1990. god., nakon raspada SFRJ, i to 11. siječnja registracijom kao društvena organizacija. [264: 96–98]¹⁹⁹

Progoni pokreta oko *Deklaracije*, unatoč mobilizaciji čitavoga državnoga i partijskoga aparata prema nalogu Predsjedništva SKJ u Karađorđevu potkraj 1971. god., nisu mogli spriječiti uspješno ostvarivanje programa *Deklaracije*.²⁰⁰ Čak i nasilno gušenje Hrvatskoga proljeća u razdoblju od konca 1971. pa sve do 1973. god. nije uspjelo jer je *Deklaracija* pokrenula zaista čitavi hrvatski narod, uključujući i znatan dio komunističkoga kadra. Stoga nakon objavljivanja *Deklaracije* ne samo da je moglo doći do dosljedne uporabe hrvatskoga leksika, za što je simboličan povratak riječi *točka, točno, netočno* itd., već se je i kroatistika nadalje razvila u potpunu, samostalnu, suvremenu filologiju.

Svoje jezičnopolitičko ispunjenje Hrvatsko proljeće, koje je započelo *Deklaracijom*, pronašlo je u formalnom prekidu Novosadskoga dogovora 16. travnja 1971. god. putem Matice hrvatske koja je u međuvremenu postala najjača, čak i politički gledano, oporbena snaga jugoslavenskomu unitarizmu i centralizmu. Tomu raskidu s Novosadskim dogovorom pridružilo se je 8. svibnja 1971. i Hrvatsko filološko društvo, zatim 10. svibnja 1971. Institut za jezik JAZU, a 1. srpnja 1971. god. i Društvo hrvatskih književnika. Obrazloženje je glasilo: Dogovor je na osnovi svoje nejasne koncepcije bio sredstvo posrbljivanja i izvor trajnih nesporazuma o jezičnoj ravnopravnosti. Za kroatistiku je

---

¹⁹⁹ O povijesti Matice hrvatske 1842. – 1997. god. vidi i uvodni članak *Sto pedeset i pet godina Matice hrvatske* [274: 5–13], kao i odabrane programatske govore i članke predsjednika Matice hrvatske, tiskane u tom djelu.

²⁰⁰ Komunističke su agitatorske kampanje huškanja protiv hrvatskoga jezičnoga pokreta počele neposredno nakon objavljivanja *Deklaracije*. Ali, kako te kampanje nisu postigle željeni učinak, prekinute su u svibnju 1967. god. i zamijenjene agitatorskim diskusijskim forumima. Zapisnik jednoga od tih više od 70 sastanaka koji su bili zatvoreni za javnost, naime onaj Sjednice CK SKH *O problemu jezika* od 16. prosinca 1967. god., Josip Grbelja je obradio i objavio kao višedijelni članak u časopisu *Jezik* pod naslovom *Najizazovniji dokument o jezičnoj politici u Hrvatskoj*. [135]

predstavljao prepreku i iskrivljivao je jezične činjenice.²⁰¹ Ta dva povijesna događaja, *Deklaracija* i formalni raskid s Novosadskim dogovorom, dobila su svoju jezičnopolitičku potvrdu u dvjema ustavnim izmjenama koje su presudno prebacile skretnicu za ravnopravni položaj i boljitak hrvatskoga jezika. Najprije je 1972. god. glotonim *hrvatski književni jezik* ušao u Ustav SR Hrvatske, a potom je novi Ustav od 22. veljače 1974. god. svojim 131. člankom ispunio prvi od dvaju zahtjeva *Deklaracije*, naime zahtjev za ustavnopravnom jednoznačnom formulacijom ravnopravnosti hrvatskoga književnoga jezika kao službenoga jezika SFRJ na saveznoj državnoj razini.

U istom broju časopisa *Jezik* (god. 18., br. 5.), u kojem je objavljen raskid s Novosadskim dogovorom, neposredno prije toga tiskan je članak Stjepana Babića *Lingvističko određenje hrvatskoga književnog jezika* [26] koji je šutke poslužio kao uvod i jezikoslovno obrazloženje toga raskida, a i još danas je jedan od prvorazrednih članaka na tu temu. Povod za razradbu te teme bila je knjiga Dalibora Brozovića [74] o teoriji i slavističkoj komparatistici standardnih jezika, o kojoj Stjepan Babić [26], uz vlastita razmišljanja, raspravlja.²⁰²

Svoje obrazlaganje Stjepan Babić započinje odlučujućim određenjem jezičnih činjenica: "Hrvatski i srpski književni jezik lingvistički su veoma zanimljiva pojava. Tako su bliski da ih neki smatraju jednim jezikom, a opet su tako različiti da to nipošto ne može biti jedinstven književni jezik." [26: 129] Babić upozorava ne bez razloga na to da je ta spoznaja postojala i u Komunističkoj partiji Hrvatske i u AVNOJ-u u prvoj polovici 1940-ih, ali i još u državnim tijelima u prvim godinama FNRJ. Brozovićevo razmišljanje [74] Stjepan Babić kritizira glede uporabe serbokroatističkih glotonimskih naziva *srpskohrvatski* odnosno *hrvatskosrpski standardni jezik* jer takav standardni jezik zbiljski ne postoji, slično kao što nema ni "hrvatskoslovenskoga" ni "češkoslovačkoga" ni "bugarskomakedonskoga" standardnoga jezika. Činjenično postoje samo hrvatski književni (odnosno standardni) jezik i srpski književni (odnosno standardni) jezik, svaki za sebe, nazivali ih mi varijantama ili ne. Ako to ipak činimo, onda potraga za tertium comparationis vodi u bespredmetno pojmovno i apstraktno, odnosno u utopijsko i fikcijsko. U tom pogledu se

---

²⁰¹ Tekstovi raskida Novosadskoga dogovora nalaze se otisnuti zajedno s kratkim, temeljnim obrazloženjem Božidara Finke u [298]. Tekst raskida Društva književnika Hrvatske nalazi se u časopisu *Jezik* (god. 19. (listopad 1971.), br. 1., str. 19.). Opsežniji prikaz ondašnjih događaja s temeljitom interpretacijom nalazi se u [146: 275–281].

²⁰² Stjepan Babić se je još jednom [41] dopunski pozabavio knjigom Dalibora Brozovića [74] i njegovim prilogom u zborniku *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* [78], kao i svojim osvrtom na Brozovićevo knjigu iz 1970. god. u [26: 122–123]. Dopuna se odnosi na postavljanje problema: 1971. god. bilo je važno (i politički jedino moguće) deklarirati hrvatski kao zaseban jezik; sada se može razmatrati i problem odnosa hrvatskoga "standardnog jezika" za koji Brozović [74], [78] smatra da počinje sredinom 18. st., prema hrvatskomu "književnom jeziku" čiji se početak u štokavsko-svehrvatskom obliku smješta u 16. st. O toj se problematici u ono doba nije moglo raspravljati zbog političkih okolnosti; zbornik članaka s prilogom Dalibora Brozovića [78] upravo je "dočekan na nož". [41: 123]

Toj je knjizi Dalibora Brozovića [74] i Ljudevit Jonke posvetio vlastitu recenziju. [208: 96–98] Osim prije spomenute kritike Stjepana Babića [26], Ljudevit Jonke primjećuje podcjenjivanje tronarječnosti u povijesti hrvatskoga književnoga jezika, pa tako i neprimjereno tumačenje odabira ijekavskoga novoštokavskoga dijalekta kao jedinoga glavnog lektalnog tipa za novi svehrvatski književni jezik u 19. st. Osim toga prikazane su premalima leksikostatički ustanovljene razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika.

Brozovićeva izlaganja [74] moraju precizirati: Uz hrvatski i srpski, kao samostalne književne i standardne jezike, nema realno postojećega zajedničkoga zasebnoga "srpskohrvatskoga" odnosno "hrvatskosrpskoga" jezika kojemu bi oni bili varijante.

Ali, bez obzira na tu Brozovićevu pojmovnu nepreciznost [74], po Babićeve mišljenju Brozovićeva istraživanja potvrđuju da je hrvatski razvio "standardni jezik" koji je normiran i funkcionalno "polivalentan", te koji je nastao kao sastavni dio cjelovitoga hrvatskoga zasebnoga jezika nakon što je hrvatski narod kao nacija uspostavio i međunarodne kulturno-komunikacijske dodire. Normiranje propisnim normama, posebice kodifikacijom, te normativnim jezičnim osjećajem provodi sama hrvatska jezična zajednica, to znači samostalno i u tom smislu neovisno o srpskim normiranjima. To je bilo tako i u doba prevlasti hrvatskih vukovaca. "Pokušaj potpunog ukidanja hrvatske jezične norme Novosadskim dogovorom i kasnijim djelima nije uspio i u životu hrvatskoga književnoga jezika značit će samo veoma kratko prolazno razdoblje." [26: 135] Tim je razjašnjenem Stjepan Babić dovodio svoje obrazlaganje u vezu s izjavama o raskidu Novosadskoga dogovora koje su objavljene odmah iza Babićeve teksta u istom broju *Jezika*.

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika od 15. ožujka 1967. god. te formalni činovi raskida s Novosadskim dogovorom Matice hrvatske 16. travnja 1971., Hrvatskoga filološkoga društva 8. svibnja 1971. i Instituta za jezik JAZU 10. svibnja 1971. god. dio su političko-povijesne faze unutar 7. razdoblja koja je poznata pod nazivom *Hrvatsko proljeće*. Njegov početak, što se tiče povijesti hrvatskoga jezika, označava *Deklaracija*. Njegov kraj predstavlja 21. sjednica Predsjedništva SKJ u Lovačkom dvorcu u Karađorđevu kod Bačke Palanke u Vojvodini, održana od 1. do 2. prosinca 1971. god., a na kojoj je zaključeno da se Hrvatsko proljeće mora silom okončati.²⁰³

---

²⁰³ Federacijskopolitički i unutrašnjopolitički dio Hrvatskoga proljeća sastojao se je u pokušaju opsežnih političkih, društvenih i gospodarskih reforma na saveznoj i republičkoj razini SFRJ protiv birokratskoga centralizma i unitarizma, protiv tendencije politike "čvrste ruke", a u korist federalne, što je više moguće konfederalne, gospodarski djelotvorne politike, pravedne s obzirom na međurepubličke odnose ("zahtjev čistih investicijskih i deviznih računa"), koja jača nacionalni suverenitet prikladnim razvojem jugoslavenskoga socijalizma i sustava samouprave. O tom je CK SKH na svojoj 10. sjednici od 15. do 17. siječnja 1970. god. po prvi put u povijesti svojega postojanja izrazio svoje predodžbe i zahtjeve, a da se prije toga nije dogovorio sa SKJ. Gospodarskopolitičke zahtjeve je Vlada SR Hrvatske, međutim, postavila još puno prije, naime u svibnju 1968. god.

Pokret Hrvatsko proljeće se je nakon 1967. god. brzo pretvorio u masovni pokret. Pritom je Matica hrvatska znala kako uspješno igrati svoju nacionalno vodeću ulogu na području kulture. Hrvati su tako putem medija i institucionalnih predstavnika toga pokreta mogli gotovo plebiscitarno iznijeti i svoje političke želje. K tomu su se događale i demonstracije, posebice kada je riječ o studentima; veliki štrajk studenata 30. studenoga 1971. god. uzet je na sastanku u Karađorđevu, održanom dva sljedeća dana, kao izlika za donošenje mjera za gušenje Hrvatskoga proljeća. Posebno priznanje Hrvatima u njihovim nastojanjima došlo je od pape Pavla VI. koji je 2. lipnja 1970. god. proglasio svetim šibenskoga franjevca Nikolu Tavelića (oko 1340. – 1391.) koji je najprije djelovao u Bosni, a potom je kao misionar otišao u Jeruzalem gdje su ga Osmanlije mučile i ubile.

Hrvatsko je proljeće do sada u nehrvatskoj znanstvenoj literaturi uglavnom prešućivano. Pouzdan monografski prikaz napisao je Ante Čuvalo [101]; u literaturi njemačkoga jezičnoga područja tek je nedavno o tom objavljen jedan članak, a autor je Ludwig Steindorff [361]; Franjo Tuđman o Hrvatskom proljeću govori kada piše o svojem suđenju i osudi 1972. god., a posebice obraća pozornost na njegove komunističko-ideološke aspekte. [388: 13, 60–61, 69–71, 297–298, 458–459]

Ali, kako se mijenjaju godišnja doba, tako je i nakon Hrvatskoga proljeća za razvoj hrvatskoga jezika pod uvjetima serbokroatizma došla faza koja bi se metaforički mogla nazvati "ljetno" i koja je u pravo doba donijela prave plodove.

U korist hrvatskoga jezika u fazi Hrvatskoga proljeća dogodila su se dva značajna događaja filozofsko-metafizičkih dimenzija velikoga dosega koji su pripremili tlo za plodno razdoblje koje je trebalo uslijediti. Jedan događaj bilo je jasno, zrelo i odlučno "Da" hrvatskomu jeziku, povezano s odrješitim "Ne" jezičnomu serbokroatizmu. Ta jednoglasna odluka u korist samostalnosti hrvatskoga jezika i jezične autonomije Hrvata prožela je čitavi hrvatski narod kao jezičnu zajednicu i lingvistički živući sustav. To je na izvjestan način za hrvatski narod bilo obnavljanje i učvršćivanje zavjeta da ne će dopustiti da mu vlastiti jezik propadne, već da će ga održavati i povijesno dalje razvijati. Takvu je odluku pripremila kvalitativno i kvantitativno rastuće znanje i sve dublje razumijevanje vlastitoga jezika, ali i sve jasnije, u jezičnoj praksi potvrđeno shvaćanje razorne biti i stvarnih ciljeva serbokroatizma. Drugi je događaj bio odlučujući porast jezikoslovne spoznaje: kroz uporne, načelno kontrastivne jezikoslovne rasprave sa serbokroatizmom hrvatska je kroatistika dobila jasnu, povijesno primjerenu sliku dijakronijskoga kontinuiteta i dijalektalne kompleksnosti hrvatskoga književnoga jezika kroz stoljeća, počevši od prvih svjedočenja o njemu iz 12. st. Na taj su se način oba temeljna ideologema jezičnoga serbokroatizma nužno pokazala fiktivnim, naime ideologem o početku hrvatskoga književnoga jezika s Vukom Karadžićem i zahvaljujući njemu, pa tako i o njegovu time uvjetovanom "srpskohrvatskom" karakteru, kao i ideologem da je čitavi štokavski hrvatski zapravo srpski, odnosno "srpskohrvatski". Ta spoznaja, koja je nužno zahtijevala odluku što se tiče stava prema serbokroatizmu, dobila je svoj korespondirajući odgovor u odlučnom "Ne" serbokroatizmu.

Prvi se je od tih dvaju značajnih događaja javno očitovao u *Deklaraciji* 1967. god. kao i u formalnim raskidima s Novosadskim dogovorom koji su uslijedili 1971. god. Akutna prijetnja hrvatskoj autonomiji na području standardizacije hrvatskoga jezika, uključujući i autonomiju glotonimskoga označavanja, ta je dva koraka učinila prijeko potrebnim. U svrhu obrazloženja i opravdanja takvih nastojanja Dalibor Brozović je u desetoj od svojih *Deset teza o hrvatskome jeziku* [76] ukazao na činjenicu da jezične norme moraju u prvom redu doći iz sâmog hrvatskoga jezika i njegove povijesti, da one moraju imati za hrvatsku naciju pozitivnu funkcionalnu i razvojnu vrijednost, te da jezični osjećaj i jezična intuicija, kakvi postoje u hrvatskoj jezičnoj zajednici, imaju prednost pred drugim, standardizirajućim ciljevima jezičnoga planiranja.²⁰⁴ Autonomija jezične

---

²⁰⁴ Vidi tezu 10.: "Zakoni i pravila hrvatskoga standardnog jezika imaju izvor u njemu samome i u njegovoj službi hrvatskom narodu i društvu." [76: 214]; vidi i teze 5. (str. 211.) i 9. (str. 213–214). Dalibor Brozović je svojih *Deset teza* kao temeljnu orijentaciju iznio u studenom 1971. god. u Šibeniku, na savjetovanju o osnovama nastavnoga plana i programa hrvatskoga književnoga jezika s književnošću za srednje škole. Te su teze postale putokaz za 7. razdoblje. Po prvi put objavljene su u punom tekstu 1975. god. u *Hrvatskoj reviji*. Zagrebački lingvistički krug o njima je raspravljao

standardizacije dakle podrazumijeva i samostalno lingvističko kodificiranje koje proizvodi navlastito ortoepske i pravopisne, opće i terminološke rječnike, gramatike i funkcionalne stilistike za specifične skupine korisnika iz područja znanosti, nastave i publicistike. Na autonomiju standardizacije je jednoznačno i jasno podsjećao i Stjepan Babić u svojoj raspravi o knjizi Dalibora Brozovića [74] o problematici standardizacije: "Hrvatski se standardni jezik normira nezavisno od srpskoga." [26: 133]

Drugi od dvaju gore navedenih događaja bio je plod velikih napora hrvatske kroatistike nakon Novosadskoga dogovora. Ti su se naponi činili u nadi da će kroz duhovnu snagu spoznaje i kroz istinu uspjeti prevladati slijepu političku nasilnost serbokroatizma. Tomu cilju služila su i istraživanja povijesti hrvatskoga književnoga jezika 17. do 19. st., dakle također dva stoljeća prije Karadžića, ali i prije Ljudevita Gaja i ilirskoga pokreta; srpska je strana ta dva stoljeća prije Karadžića priznavala kao hrvatsku činjenicu ukoliko se je njihova povijesna tendencija tumačila kao usmjerena prema Karadžićevu programu i uopće prema serbokroatizmu. Radoslav Katičić govori upravo o "kopernikanskom obratu" ("kopernikanische Wende") koji je nastao "s obuhvaćanjem čitave vertikale povijesti hrvatskoga standardnoga jezika".²⁰⁵ "Tu je postalo jasno da je Vuk Karadžić u povijesti hrvatskoga standardnoga jezika na štokavskoj osnovi tek sporedna osoba."²⁰⁶ Srpska se strana nikako nije mogla suprotstaviti tako jasno formuliranim novim spoznajama. Pa ipak su umjesto priznanja tih novih spoznaja od srpske strane sve više jačali pokušaji iracionalnoga ideološkoga potvrđivanja i jezičnopolitičkoga provođenja serbokroatizma sve do sredine 1980-ih. U širim političkim okvirima raspada Jugoslavije to je onda eskaliralo 1991. god. u ratnim strahotama srpske agresije usmjerene na Hrvatsku te Bosnu i Hercegovinu. Kao prvi je spoznaju da su književni jezici i normiranje hrvatskoga koje su presvodile velike hrvatske jezične prostore, pa čak po tendenciji i cijeli hrvatski jezični prostor, postojale još stotinama godina prije 19. st., naime napokon još od hrvatskoga crkvenoslavenskoga, izričito ustanovio Dalibor Brozović: "Izgradnja općehrvatskoga standardnog jezika nije se započela preporodom, ona je u štokavskoj (i ne samo štokavskoj) starijoj hrvatskoj književnosti bila već daleko unapređena..." [73: 253] Kao aksiom kroatistike ta je spoznaja Dalibora Brozovića formulirana u 3. i 4. od njegovih deset teza o hrvatskom jeziku [74]; 3. teza: "Hrvatski standardni jezik plod je neprekinutoga razvojnog tijeka od

---

početkom 1972. god. te ih je i prihvatio. *Deset teza o hrvatskome jeziku* je početkom 8. razdoblja u velikoj nakladi objavljeno u [108: 25–43].

O ograničavanju autonomije jezične standardizacije hrvatskoga jezika zajedno s njegovim imenom kao čimbenikom sukoba u jugoslavenskoj jezičnoj politici vidi i [13: 13–16].

²⁰⁵ "... mit der Erfassung der gesamten Vertikale der Geschichte der kroatischen Schriftsprache ..." [219: 74]

²⁰⁶ "Da wurde klar, dass Vuk Stefanović Karadžić in der Geschichte der kroatischen Standardsprache auf štokavischer Grundlage nur als Episodist auftritt." [219: 74]

prvih glagoljskih pisanih spomenika do danas."; 4. teza: "Hrvatski standardni jezik, nastao sredinom XVIII. stoljeća, i u naše je doba otvoren prema kajkavskom i čakavskom narječju." [74: 210]²⁰⁷

Te temeljne spoznaje pokazale su hrvatskoj filologiji u fazi Hrvatskoga proljeća put za nastavak djelovanja. Što se tiče diskusije sa serbokroatizmom, teorijsko objašnjenje pojma "varijante" bilo je hitna zadaća. Serbokroatistička predodžba odnosa hrvatskoga i srpskoga jezika kao "zapadne" odnosno "istočne varijante" u "bicentričnom" sustavu sa Zagrebom i Beogradom kao glavnim jezičnim središtima, kako se je razvijala u skladu s Novosadskim dogovorom, posebno je bila prihvaćena u inozemnoj slavistici, vjerojatno zato što je pojednostavnjivala taj odnos. Pritom inozemna slavistika nije pomnije istražila taj pojam "varijante", pogotovo ne na lektalnoj razini, bitnoj za pitanje zasebnosti jezika, a srpska je strana u Jugoslaviji takvo istraživanje pokušala spriječiti. Ali, hrvatska je strana protiv toga od 1969. god. vodila i argumentiranu općelingvističku diskusiju, kao i osnovnu diskusiju o primjeni pojma "varijante" na status hrvatskoga jezika, u kojoj je javnosti uspješno ukazano na teške nedostatke takvoga tumačenja hrvatsko-srpskih jezičnih odnosa. Sve činjenice koje su govorile u korist samostalnosti hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika pružale su argumente protiv emskoga odnosa varijantnosti između obaju jezika. Čak su i dijasistemska dijalektološka istraživanja u hrvatsko-srpskim dijelaktalnim područjima mogla, što se toga problema tiče, potvrditi tek etskog i tek djelomične odnose sličnosti koji unatoč svojoj mjestimično velikoj gustoći nisu emski integrirane u zbiljski zaseban jezik. Što se tiče radova iz razdoblja raspravljanja o "varijantama" za Hrvatskoga proljeća, potrebno je prije svega spomenuti zbornik *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata*. [175] Osim toga su se u ono vrijeme tom temom još jednom pozabavili prvenstveno Dalibor Brozović [74] i Stjepan Babić. [26] Jezičnopolitički je koncepcija varijanata s hrvatske strane iskorištena da bi se bez obzira na jezikoslovnu neodrživost toga tumačenja koju je posebice dokazao Stjepan Babić [26], zahtijevala u SFRJ predviđena ravnopravnost hrvatskoga jezika u odnosu na srpski. [24]²⁰⁸

Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika bio je za hrvatsku filologiju središnji časopis za izravnu ili neizravnu jezikoslovno-filološku raspravu sa serbokroatizmom i u vrijeme Hrvatskoga proljeća. Hrvatsko proljeće je tomu časopisu 1969. god. ponovo omogućilo uporabu etnolingvistički iskonskoga naziva *hrvatski*, nakon što mu je od godišta 1961./62. serbokroatizam nametnuo glotonim *hrvatskosrpski*. Odgovorni i glavni urednik *Jezika* do 1970. god. bio je Ljudevit

²⁰⁷ Ta temeljna spoznaja posebno je razrađena u [78] gdje se nalaze i brojni bibliografski podatci. Za istraživanja toga problemskoga područja važni su bili i odgovarajući radovi Ljudevita Jonkea, Radoslava Katičića, Stjepana Babića i Zlatka Vinca; bibliografske podatke o njima kao i o polemici Pavla Ivića protiv tih spoznaja donosi [219: 74–77].

Činjenica da je taj "trijumf znanosti" konačno za Hrvate neosporivim učinio i glotonimsko pitanje, samo je neizbježna posljedica tih novih uvida u povijest hrvatskoga književnog jezika. Tako je i časopis *Jezik* 1969. god. opet dobio svoj prvobitni podnaslov: *Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*. Nakon što je bio prestao izlaziti 1960. god. *Jezik* je bio od 1961. god. morao izlaziti s podnaslovom *Časopis za kulturu hrvatskosrpskog književnog jezika*.

²⁰⁸ O tumačenju serbokroatističke primjene pojma "varijante" kao oslabljivanja unitarističke interpretacije statusa hrvatskoga jezika i diskusiji o njoj od strane hrvatske filologije vidi [13: 10–12].

Jonke; od 1970./71. god. na njegovo je mjesto došao Stjepan Babić koji je od 1964. god. bio član Uredništva. Ali, Hrvatsko proljeće je imalo i vlastito, svojemu cilju prilagođeno periodično glasilo, naime *Hrvatski tjednik* koji je isključivo na hrvatskom jeziku raspravljao o svim javno važnim problemima koji su u ono doba mučili Hrvate, od privrede preko političke suvremene i prošle situacije do jezika i književnosti. Njegova naklada u ono doba predstavlja rekord u povijesti hrvatskih tiskanih medija. U skladu s veličinom njegova utjecaja bio je velik i bijes koji se je na 21. sjednici Predsjedništva SKJ (1. – 2. prosinca 1971.) u Karadorđevu usmjerio na njega i na ostale periodike poput časopisa *Hrvatsko sveučilište* i *Hrvatski gospodarski glasnik*. Jednako kao "glavnoga optuženika", naime Maticu hrvatsku, tako je komunističko vodstvo osudilo kao kontrarevolucionaran i *Hrvatski tjednik*, a Vladimir Bakarić, glavni ideolog SKH i član Predsjedništva SKJ, odlučan protivnik Hrvatskoga proljeća, klasificirao ga je kao politički desno usmjereno glasilo. [264: 96]²⁰⁹

Karakteristično za jezične i književne mogućnosti razvoja, koje je Hrvatsko proljeće skrivalo u sebi u svrhu konačnoga prevladavanja serbokroatizma, jest i osnivanje dvaju hrvatskih neštokavskih časopisa, naime časopisa *Kaj* za kajkavski jezik, književnost, umjetnost i povijest kulture, te časopisa *Čakavska rič* za čakavski jezik i književnost. Prvi je izlazio od 1968., a drugi od 1971. god. Časopis *Čakavska rič* izlazio je dva puta godišnje, a izdavali su ga u Splitu Čakavski sabor i Katedra za književnost i kulturu. Čakavski sabor je osnovan u proljeće 1969. god. u Žminju, nedaleko od Pazina, gdje mu se i danas nalazi glavno sjedište. Tronarječnost je hrvatskoga književnog jezika branila od monoštokavizma i serbokroatizma većina hrvatskih pisaca i pjesnika, pa i marksističko-socijalistički usmjereni Miroslav Krleža i Petar Šegedin.

Ali, za kroatistiku kao i za daljnji razvoj novoštokavskoga svehrvatskoga književnoga jezika najvažnija jezičnopovijesna sjetva u Hrvatskom proljeću bio je projekt sveobuhvatnoga, modernoga lingvističkoga prikaza suvremenoga hrvatskoga književnoga jezika, po mogućnosti bez negativnih utjecaja serbokroatizma. Rezultat toga projekta su sljedeći, kasnije objavljeni radovi: Katičić o

---

²⁰⁹ Osim toga je već i sam naslov časopisa *Hrvatski tjednik* morao izazvati bijes jugoslavenskoga komunističkoga vodstva: i glotonimski atribut *hrvatski* i tipična, isključivo hrvatska riječ *tjednik* simbolizirali su program oslobođenja od serbokroatizma i dotadašnjega jugoslavizma. Već samom klasifikacijom riječi *tjednik* kao "ijekavske" u novosadskom *Pravopisu* [319] i u 6. svesku *Rečnika srpskohrvatskog književnog jezika* [328] serbokroatizam pokazuje još jednom svoju lingvističku nepodobnost jer je ijekavizam u ovom slučaju sporedan jer za tu riječ nema ekavske srpske inačice, poput odnosa riječi *rijeka* prema *reka*.

Činjenica da je u *Langenscheidts Universal-Wörterbuch Kroatisch* [250] njemačka natuknica *Woche* na prvom mjestu prevedena srpskom riječju *sedmica*, koja nije označena kao srbizam, a na drugom mjestu stoji izraziti srbizam *nedjelja*, i to još ijekavski (možda s obzirom na Srbe u Hrvatskoj), a tek na trećem mjestu stoji hrvatski *tjedan*, samo još više pokazuje koliko se je serbokroatizam ukorijenio u njemačkoj slavistici. Osim toga uz frazu "eine Woche lang" stoji prijevod "nedjelja (od. tjedan) dana"; u rječniku hrvatskoga jezika ne bi se hrvatski prijevod smio navoditi na drugom mjestu, nakon srpskoga, a srpski čak ne bi ni trebao biti tu. Čak i ako se je *sedmica* možda smatrala varijantom koju rabe bosansko-hercegovački Hrvati, onda je to trebalo izričito naglasiti, a samo *tjedan* trebalo je navesti kao hrvatski standardnojezični leksem.

Godine 2002. objavljeno je prerađeno izdanje toga rječnika i u njem se *Woche* prevodi jedino riječju *tjedan* (u skladu s tim i: *dva tjedna* kao prijevod *zwei Wochen lang*); *sedmica* je posve izbačena, a *nedjelja* postoji jedino kao prijevod za *Sonntag*. [250a]

sintaksi [217]; Babić o tvorbi riječi [29]; i zbornik *Povijesni pregled* [316] koji sadrži jezičnopovijesni dio Milana Moguša, fonološki dio Dalibora Brozovića, fonetski dio Ive Škarića te morfološki dio Slavka Pavešića, Stjepka Težaka i Stjepana Babića.

Taj projekt "velike" normativne gramatike suvremenoga hrvatskog novoštokavskog književnog jezika, koja bi se temeljila na reprezentativnom korpusu (koji je sezao unazad do prve polovine 18. st.), započeo je Ljudevit Jonke 1969. god. kao direktor Instituta za jezik JAZU, kasnije "Zavoda za jezik JAZU". Prvi počeci toga projekta, koji je postao zbog Novosadskoga dogovora prijeko potreban, sežu čak do 1963. god., kada je Jonke, kao direktor 1960. god. osnovanoga Instituta za lingvistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, od Vlade kao jezikoslovni projekt zatražio obradbu sintakse hrvatskoga književnoga jezika. Taj projekt hrvatske sintakse dakako nije postao ništa više od kompilacije korpusa tekstova. Međutim, taj je korpus tekstova stavljen na raspolaganje projektu iz 1969. god.. Planirana sveobuhvatna gramatika trebala je biti namijenjena širokomu, obrazovanomu čitateljstvu. Budući da je postojala goruća potreba za takvom gramatikom, trebalo je ubrzo doći i do rezultata spremnih za objavljivanje. Ali, kroatistika je morala previše toga nadoknaditi; zapravo je najprije trebalo dobro izraditi lingvističke osnove kako bi se zadovoljio zahtjev za kvalitetom. Ljudevit Jonke, koji je svom snagom podržavao taj projekt, nije mogao i sâm sudjelovati kao jedan od autora te gramatike. Njegovo izopćenje i progon u okviru gušenja Hrvatskoga proljeća od konca 1971. god. nisu mu samo oduzeli mogućnost djelovanja, već i zdravlje i životnu energiju. Kao neka povijesna zadovoljština izgleda činjenica da je 1978. god., dakle godinu prije njegove smrti, dovršena Katičićeva *Sintaksa* [217], a 1979., u godini njegove smrti, objavljena je prerađena *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* u izdanju Instituta za jezik JAZU čiji je Jonke bio direktor.²¹⁰

Osim toga gramatičkoga projekta u doba je Hrvatskoga proljeća započeo još jedan projekt od najveće važnosti za pisani hrvatski jezik, naime ponovna izradba hrvatskoga pravopisa. O tom smo *Hrvatskom pravopisu* [50], koji je za objavljivanje dovršen 1971. god. i koji je predstavljao kraj ortografije propisane Novosadskim dogovorom, opširnije govorili pri opisu 6. razdoblja, i to u vezi s Novosadskim pravopisom iz 1960. god. *Hrvatski pravopis* je u okviru gušenja Hrvatskoga proljeća doživio puno goru sudbinu od radova na gramatičkom projektu jer su njegovi otisnuti primjerci iz 1971. god. uglavnom poslužili za reciklirani papir.

Do koje je mjere *Hrvatski pravopis* bio omražen među protivnicima Hrvatskoga proljeća, vidi se iz sljedeće karakterizacije, zabilježene u *Kursu partijske lingvistike*: "Prije 1971. lingvisti S. Babić, M. Moguš i B. Finka izradili su u duhu nacionalističkih težnji Deklaracije 'Hrvatski pravopis' po tzv. korijenskom principu kakav je vrijedio u ustaškom pravopisu, sa starinskim leksikom,

---

²¹⁰ Prikaz se gore predstavljenoga projekta velike gramatike suvremenoga novoštokavskog svehrvatskog književnog jezika temelji na podacima u predgovorima Katičića [217], Babića [29] i u *Povijesnom pregledu* [316].

'odabranim' primjerima itd." [377: 78] Ovdje se iznose najteže stereotipne promidžbene optužbe: nacionalizam, urota u vezi s *Deklaracijom*, zajedništvo s ustašama (u pravopisnim načelima što je pogrešno jer je *Hrvatski pravopis* u prvom redu fonološki), povratak na prijašnja stanja (u leksiku i u izboru jezične građe) što neizravno znači revizionizam i kontrarevoluciju. Sve su to optužbe kakve su uglavnom bile iznesene i protiv Hrvatskoga proljeća na Sjednici Predsjedništva SKJ 1971. god. u Karađorđevu.

Možda najvažniji razlog takvu, u usporedbi s radovima na gramatičkom projektu, znatno lošijemu tretmanu *Hrvatskoga pravopisa* jest u činjenici da je on predstavljao raskid s novosadskim *Pravopisom* [319], pa bi tim iz hrvatske jezične povijesti opet bio odstranjen jedini ostvaraj jednoga iz novosadskih serbokroatističkih projekata. Ali, usprkos svim političko-povijesnim nedaćama i taj je usjev Hrvatskoga proljeća donio svoje plodove: *Hrvatski pravopis* je 1972. i 1974. god. ponovo tiskao u Londonu časopis hrvatske dijaspore *Nova Hrvatska*; taj je pravopis postao poznat pod nazivom "londonac". U Hrvatskoj je on objavljen potkraj 7. razdoblja, naime 1990. god., takoreći kao ljetna ili jesenska žetva proljetnoga usjeva, da bi potom u 8. razdoblju 1995. god. doživio daljnja proširena i prerađena izdanja, pri čemu se ono otisnuto ali uništeno iz 1971. god. i objavljeno 1990. god. broji radi trajnoga sjećanja kao prvo hrvatsko izdanje. [50] Usmeno širenje *Hrvatskoga pravopisa* protivnici Hrvatskoga proljeća ionako nisu mogli spriječiti što su ogorčeno ustvrdili u *Kursu partijske lingvistike*, nastalom koncem 1980. odnosno početkom 1981. god.: "Unatoč tome autori ga se ne samo da nisu odrekli, već se na njega oslanjaju, Babić ga naprimjer spominje i tumači studentima." [377: 78]

2.7.2. Suzbijanje Hrvatskoga proljeća, samoodržanje kroatistike i raspadanje serbokroatizma uz raspad SFRJ

Kao što serbokroatizam nije imao nikakve koristi od uništavanja tiskanih primjeraka *Hrvatskoga pravopisa* [50], tako su u biti beskorisni bili i progoni, na koje se je odlučilo Predsjedništvo SKJ u Karađorđevu (1. – 2. prosinca 1971.) nakon rušenja Vlade SR Hrvatske i vodstva SKH.²¹¹ Ti su se progoni provodili sve do konca 1980-ih, a pogađali su posebice i one koji su jezično djelovali u korist hrvatskoga jezika: književnike i publiciste, filologe i pedagoge, ali i ponovo Katoličku crkvu u njezinu dušobrižništvu i propovijedanju. Silom se je pokušavalo serbokroatističke ciljeve već propaloga Novosadskoga dogovora usprkos hrvatskomu otporu ipak provoditi, ponovo ga učiniti obveznim za Hrvate, posrbiti hrvatski jezik u skladu sa srbohegemonističkim jezičnopolitičkim unitarizmom, a Hrvate navesti da se odreknu samostalnosti hrvatskoga jezika. Sredstva su za tu politiku bila: kadrovska politika, poplava jezično serbokroatizmu prilagođenih tiskovina, akcije jezičnoga preodgoja te socijalno-psihološki, pa čak i terorizirajući pritisak masovnih kampanja, kao i manipulacija putem masovnih medija. Pridjev *hrvatski* morao je kao etnonim biti uklonjen iz svih naslova hrvatskih institucija i organizacija. Što se tiče političkih vlasti, to su Hrvati u vlastitoj republici, u SR Hrvatskoj, postali kvalitativno politička manjina kojom su vladali Srbi s mjestom boravka u Hrvatskoj koji su pak zauzeli najveći broj vodećih mjesta u Vladi i privredi.²¹²

Prva žrtva protuhrvatskih zaključaka iz Karađorđeva bila je Matica hrvatska koja se je otad smjela baviti jedino nakladničkom djelatnošću. U toj organizaciji serbokroatizam je vidio ozbiljnu oporbu, pogotovo nakon promjene Statuta 1970. god. kojom joj je povećan opseg djelovanja, koja bi bila u

---

²¹¹ Sa svojih su vladinih dužnosti smijenjeni: Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Ivan Šibl, Dragutin Haramija, Jure Sarić i Srećko Bijelić; iz vodstva su SKH morali istupiti: Savka Dabčević-Kučar i Pero Pirker; iz predsjedništva SKJ istupio je Miko Tripalo.

Odabir mjesta (Karađorđevo) i doba (1. prosinca) 21. sjednice Predsjedništva SKJ već je sam za sebe imao teško i mračno simbolično značenje za Hrvate: 1. prosinca 1918. god. prva je Jugoslavija proglašena "Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca", a srpska dinastija Karađorđevića vladarima te Kraljevine SHS. Bože Čović izjednačava odluke iz Karađorđeva "po svom protuhrvatskom smislu" s uvođenjem diktature srpskoga kralja Aleksandra I. Karađorđevića u prvoj Jugoslaviji 6. siječnja 1929. god.. [105: 31]

²¹² Novi represivni politički odnosi u Hrvatskoj odrazili su se i na statistiku stanovništva: udio Hrvata u SR Hrvatskoj je prema cenzusu iz 1961. iznosio još 80,29 %, 1971. još 79,38 %, a 1981. god. samo 75,70 %. Razlozi za taj pad jesu prvenstveno u politički uvjetovanoj pojačanoj emigraciji Hrvata, trajnoj ili privremenoj. Osim toga, broj Hrvata koji su se 1970-ih politički, a tim i gospodarski oportuno, deklarirali kao "Jugoslaveni", porastao je do cenzusa 1981. god. Istovremeno se je odvijalo politički izazvano useljavanje Srba u Hrvatsku. Udio u Hrvatskoj rođenih Srba koji su najmanje druge generacije, iznosi "danas ... 8,5 % ukupnoga stanovništva Hrvatske". [419: 333] To je dakle znatno manji udio Srba nego što pokazuje cenzus iz 1991. god sa 12,16 %. [419: 334]

Kvantitativni demografski gubitak hrvatskoga naroda u Hrvatskoj zbog emigracija ipak je za daljnju hrvatsku povijest predstavljao kvalitativan i strukturalan dobitak koji je znatno utjecao na sudbinu Hrvata i odlučivao o njoj; to posebice vrijedi za hrvatski jezik, na što smo već prije ukazali. Za većinu emigranata vrijedilo je ono što je bilo rečeno na otvorenju simbolične Hrvatske ambasade u Canberri 29. studenoga 1977. god.: "... mi, Hrvatice i Hrvati u emigraciji, smatramo upravo svojom dužnošću govoriti u ime svog porobljenog naroda u Hrvatskoj te radi toga otvaramo ... ovu simboličnu Hrvatsku ambasadu u Canberri, te da bude trubač hrvatske državotvorne misli u ovim dalekim krajevima od Hrvatske". [111: 168] Ta "ambasada" postojala je do 25. listopada 1979!

stanju dovesti do druge hrvatske obnove i to putem masovnog pokreta (u komunističkom žargonu kratica *maspok*). [264: 96] Dalje je prvorazredni cilj napada postao Zagrebački lingvistički krug s Ljudevitom Jonkeom, Stjepanom Babićem, Daliborom Brozovićem, Božidarom Finkom, Radoslavom Katičićem i dr., kao i Hrvatsko filološko društvo, koje se je ubrzo sumnjičilo za nastavljanje djelatnosti zabranjene Matice hrvatske.²¹³ Vladimiru Brodnjaku su ta protuhrvatska, unitaristička jezičnopolitička čišćenja, koja su nakon Titove smrti 1980. god. postajala sve agresivnija, dala povoda da na temelju svojih dugogodišnjih bilježaka napiše srpsko-hrvatski razlikovni rječnik, i to "lege artis načinjeni rječnik, sa strukturom svakog dvojezičnog rječnika". [71: VIII] I to je bio odgovor dostojan čovjeka kao razumom obdarena bića na nasilničku politiku koja je potirala fundamentalna ljudska prava. I brojni hrvatski pjesnici i književnici bili su pogođeni zatvorima i blokadama u stručnom djelovanju. Njihovu bi sudbinu trebalo posebno prikazivati u povijesti književnosti, jednako kao i sudbinu filologa u povijesti znanosti.

Ono što je Milan Vuković ustanovio za čitavo razdoblje komunističke Jugoslavije te što je potkrijepio i drugim primjerima za komunističko isljedničko pravosuđe u službi političkoga progona, za progon Katoličke crkve posebice vrijedi i za razdoblje 1970-ih i 1980-ih godina: "Cijeli sustav proganjanja rimokatoličkog klera, usavršen do dimenzija istrebljenja u boljševičko-komunističkom sistemu vladanja ... posebno je prakticiran u Hrvatskoj." [400: 489] Kulturu i socijalnu skrb u čitavoj SFRJ, a posebno u Hrvatskoj, državna je vlast totalitarno svojatala kao mjeru protiv Hrvatskoga proljeća tako da su se u svako doba mogle podizati i optužbe protiv Katoličke crkve zbog prekoračenja dopuštenoga uskog tzv. "religiozno-crkvenog" područja djelovanja.²¹⁴

Objektivno postojeću, duboku krizu privrede, društva i političkoga sustava u SFRJ, kao i u njezinim federativnim republikama zasebno, pokušalo se je staviti pod kontrolu novim ustavima kao političkom podlogom strukturne reforme i mobiliziranja građana. Pritom su dva politička tabora, naime blok branitelja postojećega federalizma, koji su utemeljili AVNOJ i ZAVNOH, a kojemu je pripadao i državni predsjednik SFRJ Josip Broz Tito s jedne strane, te centralističko-unitaristički političari pod srpskom dominacijom s druge strane, skrojila politiku 1970-ih i 1980-ih godina, upravo kao i prvih dvadeset godina postojanja SFRJ.

---

²¹³ Napadi na Dalibora Brozovića još su se intenzivirali nakon objavljivanja njegove poduže rasprave o statusu hrvatskoga među južnoslavenskim jezicima [78]; o tom vidi i [358]. Takva nenamjerna potvrda tih progona je i već više puta spomenuti *Kurs partijske lingvistike* iz 1980/81. god. sa svojom posebno agresivnom polemikom, poimence vođenom protiv hrvatske kroatistike. [377: 85–111]

²¹⁴ Tako primjerice crkveni časopisi nisu više smjeli biti naslovljeni kao "vjersko-kulturni list" ili tomu slično, njihov je sadržaj bio cenzuriran u skladu s političkim okolnostima, njihovim urednicima prijetio je zatvor (kao u slučaju časopisa zapadnohercegovačkih franjevaca *Naša ognjišta*; vidi [168: 30–31], a društveno djelovanje Katoličke crkve, kao primjerice vlastiti dječji vrtići ili dušobrižništvo za privremene radnike u inozemstvu, gdje su Hrvati činili velik dio, bilo je strogo kontrolirano.

S novim ustavima iz 1974. god. federalizam je još jednom uspio doći do izražaja. Hrvatskomu jeziku Ustav SR Hrvatske od 22. veljače 1974. god., osim zakonom utemeljene legalizacije etničkoga glotonima *hrvatski*, donio je i nedvosmisleno proglašavanje hrvatskoga književnoga jezika jezikom javne komunikacije kao i službenim jezikom SR Hrvatske, pa i onda kada je riječ o tekstovima na saveznoj razini: "U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u javnoj je upotrebi hrvatski književni jezik – standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski." (čl. 138., odl. 1.); u članku 293. piše: "Autentični tekstovi saveznih zakona ... donose se i objavljuju ... na hrvatskom književnom jeziku, latinicom." Na saveznoj razini u novom ustavu SFRJ od 21. veljače 1974. god. spominju se još samo "jezici naroda utvrđeni republičkim ustavima" (čl. 269.), dok se u starom ustavu osim općenitoga naziva "jezici naroda" (čl. 42.) u odgovarajućem članku 131. "jezici naroda" nabrajaju i poimence, i to kao "srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski, slovenski i makedonski". U ustavu iz 1974. god. doduše nije izriječno formulirana jezična autonomija Hrvata, ali ipak se svakomu "narodu" i svakoj nacionalnoj manjini ("narodnosti") jamči pravo "da slobodno i ravnopravno upotrebljava svoj jezik i pismo, da jezik naziva svojim imenom, da razvija svoju kulturu, odgoj i obrazovanje na svojem jeziku ... "(čl. 137., odl. 2.). Međutim, tomu temeljnomu pravu pripada i jezična autonomija. Heteronomija nekoga drugoga "naroda" i hegemonija neke druge jezične zajednice u okviru savezne ustavnopravne ravnopravnosti republičkih jezika SFRJ bile su isključene.²¹⁵

Politička zbilja SFRJ 1970-ih i 1980-ih godina, nastala kao posljedica odluka iz Karađorđeva u prosincu 1971. god., nije bila na razini ustavnih odredaba. U jezičnopolitičkom pogledu pritisak serbokroatizma i posrbljujućega unitarizma samo je rastao. To je posebice pogađalo javnu uporabu jezika u državnim službama, u obrazovanju, na području znanstvene i stručne terminologije kao i na području masovnih medija.²¹⁶ Zbog toga su se hrvatski filolozi i jezikoslovci i nadalje neprestano morali upuštati u obrambene kontroverze i polemike u svrhu samoodržanja koje su vodili, međutim, na stručno izvrstan način. Kako se serbokroatizam u to doba više nije mogao argumentirano

---

²¹⁵ Nejasan je gore citirani navod iz članka 138. Ustava SRH u nastavku: "... hrvatski književni jezik – standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski". Ovdje ne samo da nije razjašnjen terminološko-semantički odnos između izraza *književni jezik* i *standardni jezik*, već se također ne izriče jasno da se odnosna zamjenica "koji" odnosi na "narodni jezik".

O jezičnopolitičkom aspektu Ustava SR Hrvatske iz 1974. vidi [13: 13–15] i [146] gdje se govori i o situaciji u Bosni i Hercegovini; od literature koja se tamo navodi spomenut ćemo ovdje posebno [199: 67] i [390]; za usporedbu sa starim ustavima zanimljiv je i [24: 124–125].

²¹⁶ Trajni sukob oko određivanja službenoga jezika *de facto* je postojao na saveznoj razini. Kako je savezna Vlada SFRJ imala svoje sjedište u Srbiji, u Beogradu, radni, odnosno službeni jezik na saveznoj razini bio je pretežno "srpskiji" nego što je to bilo prihvatljivo za hrvatski jezik s obzirom na njegovu ravnopravnost. Sama SFRJ nije imala točno određen radni i službeni jezik. Oprimjerljivi slučajevi sukoba bili su podmuklo othrvaćivanje i posrbljivanje nazivlja kaznenoga zakonika SFRJ u njegovu hrvatskom izdanju [79]; određene publikacije za Hrvate u *Službenom listu* SFRJ [377: 28–52] (slučaj Blaška Grce: Blaško Grce, ondašnji urednik *Službenoga lista* za hrvatske književnojezične tekstove je zbog svojih korektura u korist hrvatskoga jezika smijenjen s toga mjesta sudskim postupkom u studenom 1976. god.); odredba o uporabi republičkih jezika kao jezika vojske i nastave JNA čiji je jezik faktički bio srpski i čemu je odgovorio nerazmjerno veliki udio Srba u časništvu, a pogotovo u generalstvu. [13: 26, bilj. 19]

potvrditi, rastao je njegov nasilni politički pritisak, pri čemu je ta strategija uskoro bila usmjerena i protiv novih federalnih ustava iz 1974. god. To više što su na osnovi tih ustava u SR Srbiji stvorene dvije autonomne pokrajine, naime Kosovo sa svojom albanskom većinom i Vojvodina sa snažnom mađarskom etničkom skupinom. Taj je novi poredak SFRJ srpsko vodstvo snažno odbijalo, a ukidanje tih ustava je nakon Titove smrti 4. svibnja 1980. god. postao središnji cilj srpskoga centralistički usmjerenoga komunističkoga vodstva za vrijeme 1980-ih.²¹⁷ Od 1987. god., kao posljedica dolaska na vlast Slobodana Miloševića kao novoga predsjednika Saveza komunista Srbije i kasnijega predsjednika Srbije, srpski je nekomunistički i komunistički nacionalizam u politici zadobio ekstremni oblik, a njegov ideološki i općenito politički operativni program već je u rujnu 1986. god. izradila SANU u vlastitom *Memorandumu SANU o aktuelnim društvenim pitanjima u našoj zemlji*. Potom je 28. rujna 1989. god. usvojen novi Ustav za Srbiju kao jedinstvenu državu, bez autonomnih pokrajina, pa tim i bez dotadašnje autonomije za Albance na Kosovu i za Mađare u Vojvodini. To je bio raskid s dotadašnjim Ustavom SFRJ iz 1974. god., a ujedno je to bio i početak raspada SFRJ. Savez komunista Jugoslavije razišao se je nešto kasnije u okviru svojega 14. kongresa u Beogradu 20. siječnja 1990. god.

Savez komunista Hrvatske je na svojem 11. kongresu (10. – 11. prosinca 1989.) odlučio dopustiti višestranački sustav i održati prijevremene parlamentarne izbore koji su i održani 22. travnja i 6. svibnja 1990. god. Nakon izbora je na osnovi većine glasova za Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ) Sabor Republike Hrvatske na svojem prvom zasjedanju 30. svibnja 1990. god. za predsjednika Republike Hrvatske izabrao Franju Tuđmana, predsjednika HDZ. Taj je čin položio kamen temeljac za državno-političku samostalnost Hrvatske. Godinu dana poslije Hrvati su na referendumu 19. svibnja 1991. s većinom od 94,3 % potvrdili svoju volju za suverenu državu Hrvatsku. Hrvatski sabor to je službeno objavio 26. lipnja 1991., nakon što je dan prije, 25. lipnja 1991. god., donio odluku o odcjepljenju od SFRJ, te je Republiku Hrvatsku proglasio suverenom državom. Istovremeno su priznata prava nacionalnim manjinama u Hrvatskoj, pogotovo Srbima. *Memorandum SANU* iz 1986. god., čijim je inicijatorima pripadao pisac i kasniji predsjednik Srbije Dobrica Ćosić, bio je dobro promišljen tekst, namijenjen u informacijske, odnosno u dezinformacijske, političko-programatske, promidžbeno-agitatorske i polemičke svrhe, a takvo je svoje djelovanje doista i pokazao u masovnim kampanjama, te u ondašnjoj unutrašnjoj i vanjskoj politici Miloševićeve vlade.²¹⁸ *Memorandum* ima dva dijela: 1.) *Kriza jugoslovenske privrede i*

²¹⁷ O jezičnopolitički relevantnim dijelovima ustavne povijesti SFRJ i SRH od 1972. do 1989. god., o različitim prijedlozima izmjene teksta, o javnim stavovima i nasilnim političkim pokušajima izmjene sve do odlučujućega, gotovo jednoglasnoga odbijanja izmjene Ustava iz 1974. u Hrvatskom saboru 20. – 21. lipnja 1989. god. vidi [32: 165–270].

²¹⁸ *Memorandum SANU o aktuelnim društvenim pitanjima u našoj zemlji* [186: 256–300] dobio je još iste godine sročeni odgovor Miroslava Brandta, naime *Antimemorandum: Bilješke uz "Memorandum" SANU* [186: 209–255] Ali, *Antimemorandum* je objavljen tek 1991. god., kada je Hrvatska postala suverena država. *Memorandum* je u Hrvatskoj objavljen 1993. god. [124: 157–179] SANU je *Memorandum* 1995. god. objavila kao sastavni dio pokušaja protukritike u jednom pisu koji su sastavila dva njezina člana: K. Mihailović i V. Krestić. [280] U [119] *Memorandum* se uvrštava

društva [186: 257–279], i 2.) *Položaj Srbije i srpskog naroda*. [186: 280–300] Za etnopolitički i jezičnopolitički problem serbokroatizma prvenstveno je relevantan taj drugi dio kao tipično očitovanje serbokroatizma. U izradbi *Memoranduma* sudjelovao je i Pavle Ivić kao jezikoslovac. Što se tiče prvoga dijela, potrebno je primijetiti da je privredna kriza u SR Hrvatskoj, proizašla iz privredne krize SFRJ, trebala biti otklonjena baš pokretom Hrvatskoga proljeća, a to je bilo spriječeno njegovim nasilnim suzbijanjem, naloženim odlukama Predsjedništva SKJ 1971. god. u Karađorđevu što se u *Memorandumu*, međutim, ne spominje. Dakle, srpski bi se *Memorandum* bio zapravo morao usmjeriti protiv odluka iz Karađorđeva.

Ciljne skupine *Memoranduma* su, osim Srba iz uže Srbije i "prečanskih Srba" iz autonomnih pokrajina (AP Vojvodina i AP Kosovo), trebali pogotovo biti i Srbi u ondašnjoj SR Hrvatskoj koje se je htjelo mobilizirati za političke ciljeve *Memoranduma* i nahuškati protiv postojećega političkoga poretka. Organiziranje Srba u Hrvatskoj (ali i Bosni i Hercegovini) u vojno-političke akcije u svrhu priključivanja Srbiji uslijedilo je 1989. god. Za povijest je serbokroatizma *Memorandum* dokument koji pri točnu i pomniju ispitivanju uz izravno priznati neuspjeh SFRJ posredno priznaje i konačni neuspjeh serbokroatizma. Kao središnji uzrok se navodi ustavna reforma iz 1974. god. Ona je sa svojom jasnom federalizacijom Jugoslavije konačno onemogućila ostvarenje velikosrpskoga i svesrpskoga programa čiji je vanjskopolitički nacrt za kneza Aleksandra sastavio Ilija Garašanin 1844. god., a koji je otad praktično bio na snazi. Kao izlaz se spominju dvije političke strategije: osnivanje nacionalne države, ideološki nejasno ocrtane, možda nacionalno-komunističke, velikosrpske i svesrpske, bez autonomnih pokrajina, ili pak komunističku, centralističku i unitarističku Jugoslaviju pod srpskom hegemonijom, kao drugi način ostvarenja velikosrpskoga i svesrpskoga programa, i to nadovezujući se na okolnosti koje su vladale u FNRJ do smjene ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića na Brijunima u srpnju 1966. god. Prva se alternativa u *Memorandumu* realistički tretira kao prvorazredna.²¹⁹ *Memorandum* je bio usmjeren protiv dvaju imenom navedenih vanjskih neprijatelja: protiv Albanaca u AP Kosovu, te protiv Hrvata, odnosno Republike Hrvatske čiji je otpor srpskoj hegemoniji i serbokroatističkoj vladavini tretiran kao "nacionalizam" i "separatizam".²²⁰ Pritom se otvoreno i bez zadržke preporučuje poticanje teritorijalnoga velikosrpskoga i svesrpskoga državotvornoga nacionalizma.

---

u povijest vanjskopolitičkih, isprva tajnih srpskih spisa, posebno ukazavši na golemo proturječje između žalbi na teško zapostavljanje Srba s jedne strane i njihove stvarne hegemonije i nadmoćne većine u svim društveno-politički ključnim pozicijama SFRJ, uključujući nerazmjerno veliki udio Srba od 40 % u SKH s druge strane.

²¹⁹ Teritorijalne posljedice toga velikosrpskoga i svesrpskoga programa, koji je ponovo postao virulentan, s agitacijskom parolom "Svi Srbi u jednoj državi!", zasnovan na Karađićevev kriteriju da su svi štokavci Srbi, pregledno prikazuje Željko Krušelj 1991. god. sa svojim kartama različitih prijedloga Velike Srbije iz razdoblja od 1986. do 1991. god.: Na jugu bi granica doticala južni dio Skopja, glavnoga grada Makedonije; na zapadu bi obuhvaćala Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, hrvatsku Dalmaciju do otoka Paga, uključujući i Karlobag; na sjeveru bi Srbija obuhvaćala čitavu hrvatsku Krajinu (zajedno s Karlovcem i Viroviticom) te Slavoniju. [247: 65–68]

²²⁰ Implicitno se za separatizam, nacionalizam i partikularizam optužuju i Bošnjaci i Makedonci i "sve te nove etnogeneze" [186: 268] te se odbijaju kao proizvod manipulirane znanosti i kulturne politike te kao rezultat izmjene

Savez komunista Hrvatske isprva nije reagirao na političke događaje u Srbiji i šutio je što je zasigurno bilo uvjetovano visokim udjelom Srba u političkim strukturama moći u Hrvatskoj. Hrvatsko komunističko vodstvo ipak se je potkraj 1989. na 11. kongresu SKH odlučilo za višestranački sustav i prijevremene parlamentarne izbore koji su, kao što smo već spomenuli, održani 22. travnja i 6. svibnja 1990. god. Tim je oslobođen put za državno osamostaljenje Hrvatske. Raspad SFRJ i njezina propast kao međunarodnoga subjekta tema je političke povijesti i ovdje se ne će razrađivati. Serbokroatizam je opisanim političkim događajima konačno izgubio sposobnost krojenja povijesti čim je i 7. razdoblje došlo do svojega kraja. Početak državne samostalnosti Hrvatske na osnovi odluke Hrvatskoga sabora 25. lipnja 1991. god. pripada već 8. razdoblju.

Raspad SFRJ je odnio nositelja i *Enciklopediji Jugoslavije*, prvorazrednomu po prestižu znanstveno-ideološkomu državnomu projektu. Tako je njezino drugo izdanje ostalo nedovršeno: od planiranih jedanaest svezaka u razdoblju od 1980. do 1990. god. objavljeno ih je samo šest, pri čemu je znakovito da 6. svezak (Jap. – Kat.) 1990. god. sa svojom 731 stranicom sadrži upravo još članke o Karadžiću i Karađorđu Petroviću (str. 678–682).²²¹ Za razliku od prvoga izdanja (sv. 1. – 8.: 1955. – 1971.) drugo je izdanje objavljeno u skladu s izmijenjenim političkim poretkom SFRJ prema novomu Ustavu iz 1974. god. "... u šest sadržajno identičnih i ravnopravnih izdanja: latiničko i ćiriličko na hrvatskome ili srpskome, odnosno hrvatskome književnom jeziku (za priloge iz SR Hrvatske), na srpskohrvatskome (za priloge iz SR Srbije), na srpskohrvatskome odnosno hrvatskosrpskom ijekavskog izgovora (za priloge iz SR Bosne i Hercegovine) i na srpskohrvatskome ijekavskog izgovora (za priloge iz SR Crne Gore); zatim na makedonskom,

---

Ustava 1974. god. Makedonci se posredno, kao i u prvoj Jugoslaviji, najvećim dijelom deklariraju kao Srbi. Bošnjacima se i dalje odriče njihov status zasebne etnije i nacije. Ta memorandumska Velika Srbija obuhvaća i sjevernu Makedoniju do južno od Skopja te čitavu Bosnu i Hercegovinu.

U cenzusu SFRJ se je prema Bošnjacima tek 1971. god. počelo odnositi kao prema zasebnomu "narodu". Politika pobornika izmjene Ustava iz 1974. god. stoga je posebno bila opasna za Bošnjake. Tu politiku Nijaz Duraković opisuje na sljedeći način: "Naročito u godinama poslije Titove smrti, vrlo smišljeno i organizirano se sanira teren da se BiH predstavi kao vještačka tvorevina, da se odluke AVNOJ-a predstave nelegitimnim, a Ustav iz 1974. godine konfederalnom ujdurmom i 'Vatikansko-kominternovskom' zavjerom uperenom prije svega protiv interesa srpskog naroda i jedinstva Jugoslavije." [112: 169]

²²¹ *Enciklopedija Jugoslavije* je objavljivana u Leksikografskom zavodu FNRJ, na čelu kojega je bio Miroslav Krleža, a koji je kasnije preimenovan u Jugoslavenski leksikografski zavod; njezin glavni urednik do svoje smrti 1981. god. bio je Miroslav Krleža. Savjetodavnomu tijelu *EJ* pripadali su delegati Saveznoga parlamenta i pojedinih republičkih parlamenata.

Zanimljiva je usporedba predgovora u prvom i drugom izdanju, pri čemu su oba tiskana u prvom svesku drugoga izdanja (1980.). U prvom izdanju sadržaj *EJ* odnosi se na sve "južnoslovenske (sic!, L. A.) narode", i to "od Alpa do Egejskog mora i od Jadrana do Dunava": "Enciklopedija Jugoslavije želi da bude odraz kulture i civilizacije svih južnoslovenskih naroda." (1980., sv. 1., str. V.) Problem se zasebnosti jezika i prikladne glotonimije izbjegava na taj način da se zamjениčki govori samo o "našem jeziku". Ali, u predgovoru drugomu izdanju nalazimo još samo *jugoslavenski* i gore navedenu zamršenu glotonimsku formulaciju. Pa ipak se tvrdi: "drugo izdanje niukoliko ne opovrgava prvo. Konceptijsko i programsko stajalište nije izmijenjeno: da se dade marksistički ... prikaz društveno-političkog, kulturnog i privrednog života u jugoslavenskom društvu ..." (1980., sv. 1., str. VII.). Ideološko-promidžbena namjera ovdje je izričito naglašena: "svrha je Enciklopedije Jugoslavenske i spoznajna i odgojna, utemeljena na idealu pripadnika socijalističkoga samoupravnog društva ..." (1980., sv. 1., str. VIII.). Kao izdanje za inozemstvo tiskano je skraćeno izdanje na engleskom jeziku u dva sveska.

slovenskom, albanskom i mađarskom jeziku...".²²² Taj serbokroatistički glotonimski izrod ne treba dalje komentirati. Međutim, potrebno je naglasiti da je kroatistika uspjela spasiti naziv "hrvatski književni jezik" za jezik hrvatskih priloga. Tako se ni vodeći srpski lingvist Pavle Ivić, jedan od suautora *Memoranduma SANU* iz 1986. god., kao recenzent *Enciklopedije Jugoslavije* nije mogao izboriti protiv Radoslava Katičića kada je potonji u jednom od svojih priloga u *Enciklopediji Jugoslavije (Hrvati: II. Jezik, sv. 5., Zagreb, 1988., str. 2–8)* spominjao "hrvatski novoštokavski jezični standard" i novoštokavski standardni jezik unutar hrvatskoga književnoga jezika ("hrvatski književni jezik u svojem standardnom obliku") koji ima, međutim, uz standardni novoštokavski također još i čakavski i kajkavski oblik.²²³

Kroatistika se je dakle u 7. razdoblju mogla održati i nakon sjednice u Karađorđevu. To je bila pobjeda duha istine, bez kojega nema znanosti, nad nepravednim političkim nasiljem, a tim i pobjeda najbolje europske duhovne tradicije koja je svoje početke imala još u antičkoj grčkoj filozofiji, a vjerski se je učvrstila u kršćanskoj filozofiji koja je uslijedila. Valjanost te kroatistike pokazala se je upravo na njezinim doprinosima koji su se u 7. razdoblju, tako reći, ubirali kao plodovi Hrvatskoga proljeća.

Pokušaj sociolingvističke izradbe programa serbokroatizma, do kojega je došlo potkraj 7. razdoblja, može se shvatiti jedino u okviru prije opisanih političkih događaja u raspadajućoj se SFRJ, a već je u ono doba on bio anakronizam. To je posebice pokušavao beogradski anglist Ranko Bugarski. [91], [92] On "srpsko-hrvatski jezik" prikazuje "materinjim jezikom" 75 % stanovništva ondašnje SFRJ, a posebice Hrvata, Srba i srpskih, odnosno bosanskih Muslimana. [91: 9] Po njemu taj "srpsko-hrvatski" uživa velik komunikacijski ugled [91: 10], i uz to čak ima status službenoga jezika u četirima republikama, naime u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini te u Crnoj Gori. [91: 9–10] Stoga u SFRJ kao posljedica uspješne serbokroatističke jezične politike postoje još samo tri od četiriju prijašnjih slavenskih zasebnih jezika, naime "srpskohrvatski", slovenski i makedonski. [91: 8] Činjenica da standard toga "srpskohrvatskoga" ovisno o pojedinim republikama dopušta određene varijante u pojedinim lingvističkim područjima te da se standardni jezik različito naziva, za njega nije bila relevantna jer bi se sve to zasnivalo na jedinstvenom zajedničkom standardnom "srpskohrvatskom jeziku": "stručnjaci i javnost općenito ga smatraju jedinstvenim jezikom, usprkos izvjesnomu manjku jednodolnosti, pod nazivom srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski, hrvatski ili srpski, srpski, hrvatski ili nekim drugim imenom."²²⁴ Osim toga ovdje se ne govori samo o jedinstvenom

---

²²² Predgovor drugomu izdanju *EJ* (1980., sv. 1., str. VII.).

²²³ O ovom sporu vidi [220: 70–72]. O analognoj kontroverziji između Pavla Ivića i Dalibora Brozovića kao suautora članka *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski* u 6. svesku *EJ* (1990., str. 48–94) vidi [36: 269–270]: i ovdje se je, usprkos nekim manje važnim ustupcima serbokroatizmu, uspjelo izboriti za naziv *hrvatski književni jezik*.

²²⁴ "... les spécialistes et le grand public considèrent généralement (le serbo-croate standard, L. A.) comme une langue unique, malgré un certain manque d'uniformité – qu'on l'appelle serbo-croate, croate-serbe, croate ou serbe, srbe, croate ou par quelque autre nom." [92: 428]

standardnom jeziku, već čak o "srpsko-hrvatskom zajedničkom književnom jeziku" ("une langue serbo-croate littéraire commune") koji se je od sredine 19. st. razvijao na hrvatskom i srpskom jezičnom području.²²⁵ Ali, upravo je ta predodžba još u doba službenoga jezičnopolitičkoga serbokroatizma u SFRJ postala anakronična zbog određenoga uvida u njezinu znanstvenu neodrživost.

U znanstvenopovijesnom pogledu težak i ozbiljan problem predstavlja činjenica, koja mora izazvati kritiku sa strane filozofije i teorije znanosti, da se je serbokroatizam održao u inozemnoj slavistici još u 7., pa čak još i u 8. razdoblju. Stoga je tvrdnja Petera Hilla vrijedila još 1990-ih godina: "Većina jezikoslovaca smatra *SH* (*srpsko-hrvatski*, L. A.) i oznakom ne samo dijalektalnoga područja ... već i oznakom jedinstvenoga standardnoga jezika s jednom ili više varijanata ... te se varijante nazivaju *zapadna* ili *hrvatska* i *istočna* ili *srpska* ..." ²²⁶) Gotovo isključivu vladavinu serbokroatizma u nehrvatskoj inozemnoj slavistici kao ideologiju i temeljni postulat za njezin filološki i jezikoslovni rad Elisabeth von Erdmann vidi ovisnom i od nekritičke recepcije radova Vuka Karadžića. Ignoriranje njegova politički vrlo štetnoga članka *Srbi svi i svuda* olakšalo je "stilizaciju 'apolitičnoga Vuka' " ("einen 'apolitischen Vuk' zu stilisieren" [120: 36]). Takvo se ignoriranje može vidjeti još i u prilogima s kongresa objavljenima u povodu Karadžićeva jubileja 1987. god. "Taj propust je utoliko sramotniji što je povjesničarima značenje toga spisa i u njem izložene jezične koncepcije za opravdanje i razvoj srpskoga nacionalizma itekako bilo poznato."²²⁷ Sva jadikovka i toliko naglašavana "neshvatljivost" srpsko-hrvatskoga jezičnoga sukoba, ali i političkoga neprijateljstva, koje je 1991. god. dovelo do rata Srbije protiv Hrvatske te Bosne i Hercegovine, sasvim su bespredmetni jer ti su sukobi i neprijateljstva shvatljivi, premda ne i prihvatljivi, ako se razmatraju i procjenjuju počevši od korijena političkoga svesrpskog i velikosrpskog programa serbokroatizma i jugoslavizma kao pokretačke sile. Trajno ignoriranje nestvarnosti, velikih nedostataka i proturječja serbokroatističkih predodžaba u filologiji i jezikoslovlju ima još manje opravdanja nakon što je hrvatska kroatistika upravo u 7. razdoblju pokazala bogate rezultate svojega rada te je osim toga faktografski dobro dokumentirala i

---

²²⁵ "Ova situacija očito proizlazi iz jezičnoga razvoja različitih etničkih, vjerskih i kulturnih skupina koje govore sličnim dijalektima, izgrađenima već od sredine 19. st., i koje se služe donekle različitim srpsko-hrvatskim zajedničkim književnim jezikom." ("Cette situation résulte évidemment de l'évolution linguistique de divers groupes ethniques, religieux et culturels parlant des dialectes voisins et élaborant à partir du milieu du XIXe siècle, distinctivement en quelque sorte, une langue serbo-croate littéraire commune." [92: 426])

²²⁶ "Most linguists see SCr (= Serbo-Croatian, L. A.) as designating not only a dialect area ... but also a single standard language with one or more national variants ... The variants are referred to as *Western* or *Croatian* on the one hand and *Eastern* or *Serbian* on the other..." [163: 114]

Ovdje naglašavamo i ono što je Vinko Grubišić ustvrdio još pet godina prije: "Nije mi poznat ... ni jedan srpski lingvist, koji bi se bio pomirio s tim, da hrvatski i srpski jezični standardi ne bi bili nastali u isto vrijeme. I u slavistici izvan Jugoslavije stvari su po prilici iste." [148: 436]

²²⁷ "Dieses Versäumnis ist umso peinlicher, als den Historikern die Bedeutung dieser Schrift und der dort dargelegten Sprachkonzeption für die Begründung und Entwicklung des serbischen Nationalismus durchaus geläufig war." [120: 36]

serbokroatističku glotonimsku povijest zajedno s nazivoslovnim manipulacijama serbokroatizma.²²⁸ Objavljivanje moje *Verbmorphologie der kroatischen Standardsprache (Morfologija glagola hrvatskoga standardnog jezika)* [10] s obzirom na tu rigoroznu vladavinu serbokroatizma u nehrvatskoj slavistici za nju je bilo sasvim neočekivano i štoviše, nije bilo dobro primljeno jer je rušilo serbokroatističke preduvjete za slične radove. Kao zaključak prikaza 7. razdoblja znanstvenopovijesne i problemske potpunosti radi u nastavku će se dati pregled najvažnijih dostignuća hrvatske kroatistike nakon Hrvatskoga proljeća.

O projektu izradbe "velike" gramatike hrvatskoga jezika, koji je započeo već 1969. god. pod vodstvom Ljudevita Jonkea, već smo opširno pisali u okviru Hrvatskoga proljeća. Kao rezultat toga projekta izrađena su tri sveska, naime: sintaksa Radoslava Katičića [217], tvorba riječi Stjepana Babića [29] (oba dijela su ponovo objavljena 1991. god.), kao i fonološko-fonetski, morfološki i jezičnopovijesni zbornik *Povijesni pregled*. [316] Stjepan Babić [29] je na početku svojega djela iznio razloge za nužnost ukupnoga prikaza tvorbe riječi hrvatskoga književnoga jezika koji ujedno vrijede i za čitavi projekt: Dosadašnji su serbokroatistički jezikoslovni radovi imali, u skladu sa serbokroatizmom i programom Vuka Karadžića, neprimjereno ograničenu bazu jezičnoga materijala što se posebice vidi u gramatici Tomislava Maretića [266], koja je do 1960-ih godina vrijedila kao standardno gramatičko djelo. Nadalje, do tada se nisu u dovoljnoj mjeri ni dovoljno sustavno razlikovale jezikoslovna dijakronija i sinkronija. Isto tako nije postojala dovoljna funkcionalnolingvistička, stilistička ni dijalektalna diferencijacija. Konačno, nije se posebno istraživalo ni pitanje produktivnosti paradigmi i jezičnih sastavnih sustava, u ovom slučaju tvorbe riječi. U trećem djelu Radoslav Katičić je već u predgovoru [316: 11–13] ustanovio da taj zbornik odlikuje raznovrsnost priloga. Ta je raznovrsnost s jedne strane uvjetovana različitom tematikom; s druge je strane ona posljedica toga što Slavko Pavešić zbog svoje prerane smrti nije mogao dovršiti morfološki dio, pa su ga napisala druga dva autora, svaki po jedan dio; s treće pak strane uočljivo je da je kratki jezičnopovijesni pregled Milana Moguš (*Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika*) bio dosta blizak koncepciji bicentrizma odnosno istočne i zapadne varijante serbokroatističke umjetne jezične tvorevine.²²⁹ Povijest hrvatskoga jezika je Milan Moguš, međutim, još jednom, u 8. razdoblju, monografski obradio [288], te je tim djelom postavio solidan temelj za daljnja pojedina istraživanja.

---

²²⁸ Važni radovi o toj temi su: [410], [255], [28], [271], [13]; tek u 8. razdoblju su objavljeni: [120] i [219].

²²⁹ Tako je u [316: 20] riječ o "štokavskom dijalektu kao dijasistemu" kojim govore Hrvati, Srbi, Crnogorci i Bošnjaci i koji se ostvaruje u mjesnim i lokalnim dijalektima; kao "materinski jezik" se za pripadnike svih tih četiriju jezičnih zajednica navodi "hrvatski ili srpski (hrvatskosrpski/srpskohrvatski) jezik". [316: 58] Posebnost hrvatskoga književnoga, odnosno standardnoga jezika kao "zapadne varijante" smatra se postojećom jedino "na temelju posebnih uvjeta standardizacije unutar povijesno izraslog kolektiva koji se uz druge takve kolektive služi istim standardnim jezikom". [316: 59]

Paralelno s projektom "velike" gramatike u Zavodu za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku u Zagrebu skupina je autora (Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika) izradila *Priručnu gramatiku hrvatskoga književnog jezika* iz 1979. god. [320] te ju prerađenu ponovo objavila 1990. god. pod naslovom *Gramatika hrvatskoga književnog jezika*. [320] To je u ono doba bio zaista velik uspjeh kroatistike, iako je toj gramatici zbog uporabe glotonimske oznake *hrvatski književni jezik* u naslovu (a ne *hrvatskosrpski* ili *hrvatski ili srpski*), kao i zbog njezina jezičnopovijesnoga uvoda prijetila zabrana. Odbijena joj je zatražena dozvola za status udžbenika, jezičnopovijesni uvod morao je izostati, ali nije se moglo spriječiti njezino objavljivanje i uporaba kao udžbenika u školama i visokim školama.²³⁰ U 8. razdoblju ta je gramatika ponovo prerađena i objavljena pod naslovom *Hrvatska gramatika* 1995. i 1997. god. [320]

I na području leksikografije su u 7. razdoblju objavljena neka za kroatistiku značajna djela. Ovdje ćemo kronološkim redosljedom navesti sljedeće rječnike:²³¹ 1975. god. pretisak *Prinosa za hrvatski pravno-povjestni rječnik* [279] u dva sveska, autora Vladimira Mažuranića (1845. – 1928.), u tom se djelu ne nalaze samo prilozima za hrvatsku pravnu, već i privrednu, sociološku i etnološku terminologiju; takozvani Akademijin rječnik [335] koji je dovršen 1976. god. objavljivanjem 23. sveska (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*); hrvatsko-engleski rječnik u dva sveska Željka Bujasa, [93] koji doduše u naslovu upotrebljava glotonim *hrvatski ili srpski*, ali to se s obzirom na isključivu uporabu glotonima *hrvatski* u uvodu 1. sveska pokazuje politički iznuđenim; taj je izvrsni rječnik 1999. god. objavljen u dva sveska u punom opsegu i u oba jezična smjera [94], [95]; *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik* s više od 18.000 natuknica izradila je pod vodstvom Josipa Matešića istraživačka skupina u Mannheimu, a prvi njegov nakladnik je Matica hrvatska [272]; svakako je dobitak za kroatistiku i dugo odgađano objavljivanje rječnika Julija Benešića u izdanju JAZU, odnosno HAZU [64] koji se opisuje kao "bez sumnje do sada 'najnekaradžićevskiji' rječnik, jer gradivo crpe iz hrvatske književnosti" [147: 438]; značajan doprinos hrvatskoj jezičnoj povijesti je i hrvatsko-talijanski rječnik Bartola Kašića [213] iz razdoblja 1597. – 1999. god. s malim konverzacijskim priručnikom iz 1595. god.; za lektološku kroatistiku važan je gradišćansko-hrvatski rječnik *Gradišćansko-hrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik* [134]; veliki srpsko-hrvatski razlikovni rječnik Vladimira Brodnjaka [71] za koji je autor desetljećima prikupljao građu, osim toga što je od

---

²³⁰ O povijesti hrvatske gramatike tih godina u sukobu sa serbokroatizmom vidi [32: 24–76] i [377: 85–87]. *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika za osnovne i druge škole* Stjepka Težaka i Stjepana Babića iz 1973. god., dakle šesto, u naslovu izmijenjeno izdanje *Pregleda gramatike hrvatskosrpskog jezika* (5. izd., 1972.) bio je privremeno zabranjen, iako je objavljivanje već započelo. Ali, objavu su odmah preuzeli Hrvati u inozemstvu, naime *Nova Hrvatska* u Londonu 1974. god. [381] Kada je to šesto izdanje dobilo političku dozvolu za tisak, nije više imalo smisla objavljivati ga ponovo u Hrvatskoj kao zasebno izdanje (vidi u predgovoru izdanja iz 1992. god. koje se broji kao sedmo). [382: 5]

²³¹ Razvoj hrvatske leksikografije toga doba, s navodima općih, terminoloških i etimoloških rječnika, uključujući i čakavske i kajkavske (u obliku pregleda, iako nepotpuno) vidi u [317: 12–17].

nezamjenjive vrijednosti za filološko objašnjenje dodira hrvatskoga i srpskoga jezika, predstavlja i simbol kraja filološke djelotvornosti serbokroatizma; konačno treba navesti i 1990. god. dovršenu disertaciju Mile Mamića [261], u kojoj se povijesno i leksikografski prikazuje razvoj hrvatskoga pravnog nazivlja u drugoj polovici 19. st. Taj je rad sigurno nuždan doprinos razvoju hrvatskoga pravno-političkog nazivlja nakon hrvatskoga državnog osamostaljenja.

Za pravopis hrvatskoga književnog jezika najvažnije je i, ortolingvistički gledano, mjerodavno postignuće kroatistike u 7. razdoblju bez dvojbe *Hrvatski pravopis*, napisan 1971. god. na zahtjev Pravopisne komisije Matice hrvatske, a autori su Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš; iste godine taj je pravopis tiskan, ali nije objavljen u SR Hrvatskoj, već je čak i zabranjen. Ali, i o njem smo već govorili u okviru Hrvatskoga proljeća. Taj je pravopis ispravio serbokroatističke utjecaje Novosadskoga dogovora i njegova *Pravopisa* iz 1960. god. Što se tiče problema serbokroatizma, prijelazno rješenje, ako ne i korak unazad, predstavlja *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Vladimira Anića i Josipa Silića. [3] Glotonimski je u ovom djelu riječ samo o "hrvatskom ili srpskom jeziku". Jedino kao relikat serbokroatizma može se shvatiti parenteza pri objašnjenju hrvatskoga morfološkoga načina pisanja *pisat ću* umjesto strogo fonološkoga, srpskoga načina pisanja *писаću*: "Na području hrvatskoga ili srpskoga jezika normativan je i način pisanja **писаću**." [3: 11] To je djelo nastalo na zahtjev Republičkoga sekretarijata za prosvjetu, kulturu, i fizičku kulturu SR Hrvatske 1976. god., isti ga je Komitet i odobrio za javnu uporabu nakon što je objavljeno. Prema riječima autora taj priručnik opisuje "stanje pravopisa u okviru književnojezičnog izraza kakav je u upotrebi u SR Hrvatskoj. Stoga se on ima shvatiti kao jedan od izvedbenih pravopisa toga zajedničkog pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika..." [3: 7–8] Ako je 1960-ih godina teorija varijanata bila nužna prijelazna koncepcija, koja je služila u svrhu obrane od serbokroatističkoga unitarizma, onda takva koncepcija 1980-ih godina, ako se prisjetimo ostalih rezultata kroatistike, predstavlja zapravo korak unatrag.²³²

Anić-Silićev *Pravopisni priručnik* iz 1986. god. [3] objavljen je ponovo 2001. god. kao četvrto izdanje, ali pod novim naslovom [3a], dakle iste godine, u kojoj je *Hrvatski pravopis* Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša doživio svoje peto izdanje [50]. S obzirom na to da taj *Hrvatski pravopis* od 1994. god., to znači od drugoga izdanja, ima službeno odobrenje za uporabu u školama, te s obzirom na to da postoje bitne razlike između tih dvaju pravopisa – jer je Anić-Silićev *Pravopis* iz 2001. god. samo neka vrst kompromisa između ortografije prema smjernicama Novosadskoga dogovora i tradicionalne fonološki usmjerene ortografije, pri čemu je problematika

---

²³² O opsežnoj recenziji *Pravopisnoga priručnika*, koji je bez obzira na njegov općenito serbokroatizmu prilagođen koncept srpska strana zdušno napadala i to posebice zbog rječničkoga dijela koji nije sadržavao hrvatsko-srpske sinonime, vidi [148: 270–277] i [317: 106–112] (o problemu serbokroatizma pogotovo vidi str. 111. 112.). U izvješću naručitelja *Pravopisnoga priručnika*, naime Republičkoga sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske, o jezičnoj problematici u SRH iz 1980./81. god., pod naslovom *Kurs partijske lingvistike*, rukopis se za taj pravopisni priručnik pozitivno ocjenjuje. [377: 78–79]

transliteracije i transkripcije vlastitih imena iz stranih jezika, kako tvrdi Dalibor Brozović [88], loše riješena –, objavljivanje je Anić-Silićeva *Pravopisa* 2001. god. neminovno djelovalo kao provokacija i napad na pravopisnu normu hrvatskoga književnoga jezika. To se je posebice ticalo pitanja sastavljenoga i rastavljenoga pisanja riječi (*ne ću, ne ćeš, ...*, i dr.), pisanja *d* i *t* ispred *c* (*mladci, redci, počeci* itd.), kao i pisanja *je* umjesto *e* nakon takozvanoga pokrivenoga *r*, odnosno *r* ispred kojega stoji zatvornik (*pogrješka, strjelica, krjepost* i sl.)²³³

Daljnji su važni radovi o središnjim temama i problemima kroatistike u 7. razdoblju nakon Hrvatskoga proljeća sljedeći: Zlatko Vince [395] napisao je izvadcima i navodima bogat pregled svojih radova o povijesti kroatistike i razvoju hrvatskoga književnoga jezika u 18. i 19. st, pri čemu 19. st. sa svojim filološkim školama zauzima najveći dio toga djela. Radoslav Katičić je za tu knjigu napisao aktualizirani predgovor; drugo izdanje objavljeno je još na kraju 7. razdoblja, naime 1990. god. To djelo je i u srpskih filologa stvorilo spremnost prihvatanja stava da je hrvatski samostalan zaseban jezik te da su u 19. st. Srbi pretežito preuzimali hrvatski književni jezik, a ne Hrvati srpski.²³⁴ Još iste godine, 1978., objavljen je zbornik *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, posvećen uz ostalo sudionicima 8. međunarodnoga slavističkoga kongresa u Zagrebu, koji sadrži članak Dalibora Brozovića [78] kao najopsežniji prilog koji ponovo podsjeća na osnovne probleme serbokroatizma. Opća tema mu je tipološki položaj hrvatskoga jezika među slavenskim jezicima, a prije svega s obzirom na procese standardizacije hrvatskoga jezika od 18. st. te periodizaciju razvoja književnoga jezika počevši od teksta Bašćanske ploče, nastale oko 1100. god.²³⁵ Godine 1986. (drugo izdanje 1992. god.) Radoslav Katičić objavio je zbornik vlastitih radova s općejezikoslovnim, sociolingvističkim i kroatističko-jezičnopovijesnim temama kao osnovama za daljnji razvoj i kroatistike i hrvatskoga jezika. [218] Sveobuhvatan prikaz povijesti hrvatske književnosti objavio je 1987. god. Ivo Frangeš čiji je njemački prijevod znatno proširen. [129], [130] To je djelo posebice korisno kao biografski i bibliografski priručnik za (i jezikoslovnu) kroatistiku. Konačno je 1990. god. Marko Samardžija objavio monografiju o Ljudevitu Jonkeu koji je bez dvojbe za kroatistiku do razdoblja Hrvatskoga proljeća bio mjerodavni filolog, te koji je prenošenjem praške teorije o standardizaciji i književnom jeziku imao velik utjecaj na mlađe

²³³ O kritici Anić-Silićeva *Pravopisa* iz 2001. god. vidi [87], [43], [45], [59], [60]; o problematici sastavljenoga i rastavljenoga pisanja vidi [159], [160a: 26–27]; o pisanju *d* i *t* ispred *c*, *č* vidi dotičnu odluku Vijeća za normu hrvatskoga standardnoga jezika u [160a: 27–28]; o pisanju *je* nakon pokrivenoga *r* vidi [46], [160a: 28–29].

²³⁴ Vidi u časopisu *Jezik* (god. 27., br. 1.) objavljenju recenziju Stjepana Babića koja se je u ono doba smjela objaviti samo u cenzuriranoj i izmijenjenoj verziji, a koja je ponovo tiskana u [36: 252–257] s odgovarajućim ukazivanjima na tekst izvornika.

²³⁵ Taj je rad Dalibora Brozovića od temeljne važnosti za konačno razjašnjenje statusa hrvatskoga kao zasebnoga jezika u 1980-im godinama. Odgovarajući je oštra bila i polemika sa serbokroatističke strane protiv toga djela; Stjepan Babić o tom lakonski kaže: "ali je tako bar postao veoma poznat". [30: 68] Poseban je članak posvetio tomu radu nedugo nakon njegova objavljivanja Krsto (= Christopher) Spalatin [358]; opsežnije se je tom studijom s obzirom na starije hrvatske književne i standardne jezike, pa tim i na neutemeljenost navodnoga početka hrvatskoga književnog jezika s radovima Vuka Karadžića pozabavio Vinko Grubišić. [147: 434–435] Taj je problem početka hrvatskoga književnog jezika poslužio Mariju Grčeviću [137] kao tema magistarske radnje, u kojoj on podrobnije i šire govori i o radovima Dalibora Brozovića (a i Stjepana Babića).

kroatiste i njihovu predodžbu o elastičnoj jezičnoj normi, koja je stabilna u jezičnom prostoru, ali promjenjiva u jezičnoj povijesti.²³⁶

Članak je Dalibora Brozovića u zborniku *Hrvatska književnost* [78] optimističan glede konačnoga poraza serbokroatizma, a pri tome se poziva na Ustav SR Hrvatske iz 1974. god. i njim ozakonjenu uporabu hrvatskoga kao službenoga jezika: "U izgledu su konačna rješenja koja bi mogla zadovoljiti i zahtjeve moderne civilizacije i dostignuća suvremene lingvističke znanosti i načela prirodnih prava svakog naroda na materinski jezik." [78: 72] Ta su očekivanja 1980-ih godina tek u 1990-im konačno ispunjena, iako na neočekivano bolan način. U Ustavu Republike Hrvatske, koji je usvojio Hrvatski sabor 22. prosinca 1990. god., članak 12. glasi: "U Republici Hrvatskoj u službenoj je uporabi hrvatski jezik i latinično pismo." Još jedna potvrda raspada serbokroatizma bilo je prihvaćanje hrvatskoga glotonima u međunarodni popis samostalnih jezika prema Univerzalnoj decimalnoj klasifikaciji (Universal decimal classification, UDK): Hrvatskomu je bio dodijeljen broj 862 (sada 811.163.42), a srpskomu 861 (sada 811.163.41), a tzv. "srpskohrvatski" nema posebnoga broja. Posebna oznaka *hrv* za hrvatski jezik prihvatila je ISO 639–2 Registration Authority 2008. god. Ta oznaka važi od 01. rujna 2008. god. za sve nove bibliografske zapise i svu terminološku primjenu.²³⁷

---

²³⁶ Opsežna recenzija te biografije nalazi se u [317: 135–146]. Na teoriju Praške škole o "elastičnoj stabilnosti" standardnih jezika posebno se je pozivao Dalibor Brozović te ju je pokušao precizirati formulom da je standardni jezik "stabilan u prostoru i elastično stabilan u vremenu". [78: 16]

²³⁷ Isječak iz većih i manjih borbi u političkom hrvanju oko dovršavanja toga razvoja u 7. razdoblju prikazuje [32]. O povijesti posebnih međunarodnih oznaka za hrvatski jezik vidi [49a] i [268a]. Što se tiče novih teškoća glede priznanja hrvatskoga kao službenoga jezika u Europskoj Uniji, vidi [145a], [49a], [49b].

2.8. Osmo razdoblje: Početak nove epohe za hrvatski jezik i kroatistiku

Osmo razdoblje počinje 25. lipnja 1991. god., kada je Sabor Republike Hrvatske proglasio Hrvatsku samostalnom državom i tim činom odlučio istupiti iz jugoslavenskoga državnoga saveza. Prije te odluke 19. lipnja 1991. god. održan je referendum, na kojem je 94,3 % hrvatskih građana glasovalo za suverenu Republiku Hrvatsku.

U tom su razdoblju raspadom Jugoslavije nestali i njezini represivni politički okviri što je pogodovalo institucionalnoj kroatistici. Tako je Matica hrvatska već 1990. god. registracijom kao društvena udruga 11. siječnja mogla početi sa svojom punom djelatnošću, a 19. prosinca 1992. god. usvojila je svoj novi Statut. Cilj njezine djelatnosti određen je u 3. članku Statuta: "... promicati narodni i kulturni identitet na svim područjima umjetničkoga, znanstvenoga i kulturnog stvaralaštva. [264: 98] Josip Bratulić, novooizabrani predsjednik Matice hrvatske, u svojem govoru pred Glavnom skupštinom Matice hrvatske 8. lipnja 1996. god. ustvrdio je: "Prošlo je još jedno razdoblje u životu Matice hrvatske, u kojem se Matica i u Središnjici i u ograncima ugrađivala u savjest hrvatskoga naroda kao ona kulturna i moralna vertikala hrvatskoga naroda koja se snažno poistovjetila s hrvatskim narodom i njegovom sudbinom, izgrađujući svojim knjigama, radom i djelovanjem duhovnu Hrvatsku, onu Hrvatsku koja nam je u srcu, na savjesti, u pameti." [274: 83] U ispunjenju te svoje etničko-kulturne dužnosti Matica hrvatska je objavila priopćenje, usmjereno prvenstveno inozemnim institucijama i organizacijama, naime *Promemoriju o hrvatskome jeziku* [323], u kojoj na kraju, nakon kratka prikaza relevantnih jezičnopovijesnih činjenica, podsjeća na njihovu temeljnu, gotovo međunarodnopravnu obvezu prema hrvatskomu jeziku: "Matica hrvatska ... naglašava da sve relevantne političke, znanstvene i kulturne međunarodne ustanove trebaju ... poštovati neotuđivo pravo hrvatskoga naroda i hrvatske države na svoj jezik i njegovo vlastito ime, to jest: na samostalan hrvatski jezik." [323: 166]

U svrhu su trajnoga sjećanja na *Deklaraciju* i na jezičnopovijesno sudbonosne događaje u danima njezina objavljivanja (13. – 17. ožujka 1967.) Matica hrvatska i Hrvatsko filološko društvo početkom 1991. god. u hrvatski kalendar svečanosti upisali posebne Dane hrvatskoga jezika, koji se održavaju svake godine tih ožujskih dana. Ideja za Dane hrvatskoga jezika po Stjepanu Babiću potječe od Ive Frangeša, koji ih je inicirao početkom 1990-ih kao spomen-dane.²³⁸ Sabor Republike Hrvatske odlučio je 1997. god. da se ti dani redovito održavaju svake godine od 11. do 17. ožujka (tj. do dana objavljivanja *Deklaracije* u tjedniku *Telegram*). Kao stalna kulturna manifestacija Dani hrvatskoga jezika sasvim sigurno doprinose prijenosu povijesnoga iskustva hrvatskoga naroda sa

---

²³⁸ Usp. pogovor Stjepana Babića u drugom izdanju *Deklaracije*. [109: 44] Uz ovo izdanje, tiskano u 10.000 primjeraka, Babić primjećuje u svojem pogovoru da je ono posvećeno upravo "prvim Danima hrvatskoga jezika"; istovremeno je ona "prva knjižica obnovljene Matice". [109: 46]

serbokroatizmom i jugoslavizmom sljedećim naraštajima, kojima bi u suprotnom brzo postalo nejasno "zašto je taj tekst izazvao takav bijes protuhrvatskih snaga".²³⁹ [81: 14] Tu funkciju sasvim sigurno imaju i knjige poput [32] i [377]. Obje su s jedne strane vrijedna filološkopovijesna i jezičnopolitička dokumentacija o borbi protiv serbokroatizma u drugoj, komunističkoj Jugoslaviji: prva knjiga, uz razdoblja 1944.— — 1946. (AVNOJ i prijelaz u FNRJ) i 1967. (*Deklaracija*), pretežito za razdoblje od 1985. god. (pokušaj centralističke i unitarističke izmjene Ustava; sprječavanje istoga od strane Hrvatskoga sabora i prijelaz na demokratski politički sustav u Hrvatskoj); druga knjiga za razdoblja od 1945. do 1985. i od 1991. do 1992. god. S druge pak strane, ta dva djela čitateljima, posebice onima mlađih naraštaja koji nisu aktivno sudjelovali u tim događajima, dočaravaju duhovne, ali često osobno opasne borbe za hrvatski jezik i omogućuju im da njih i njihovu nužnost bolje razumiju.

U Hrvatskoj akademiji se je ubrzo nakon stjecanja suvereniteta Hrvatske počelo razmišljati o novom Akademijinu institutu za hrvatski jezik, nakon što je Zavod za hrvatski jezik 1977. god. protiv volje Akademije izdvojen iz JAZU (HAZU).²⁴⁰ Kraj represivnih uvjeta SFRJ konačno je omogućio da Hrvatsko filološko društvo svake tri godine održava Hrvatski slavistički kongres; prvi je održan već od 19. do 23. rujna 1995. god. u Puli. [324], [407] Kao forum unutarhrvatske i međunarodne filološke, jezikoslovne i književnoznanstvene komunikacije ti će kongresi zasigurno imati značajan utjecaj na daljnji razvoj kroatistike, koju će uostalom uskoro obilježiti i smjena naraštaja. Vijeće za jezikoslovlje i hrvatski jezik Ministarstva znanosti, obrazovanja i tehnologije osnovalo je 16. ožujka 1998. god. Vijeće za normu hrvatskoga jezika. Ta savjetodavna institucija zasjeda u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu. Područje njegova djelovanja je jezična norma hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika. Važno je napomenuti da u njem djeluje i zastupnik hrvatskoga naroda iz Bosne i Hercegovine.²⁴¹

Serbokroatizam, kako se je razvijao od 1830-ih godina, konačno je prevladan u 8. razdoblju. Razvoj hrvatskoga kao zasebnoga jezika može se nastaviti bez ometanja srpskih hegemonističkih ciljeva. Jezične dodire sa srpskim jezikom hrvatska strana konačno može uspostaviti na način koji će koristiti hrvatskomu jeziku. U terminološkom smo nadovezivanju na metaforični naziv za prvu fazu 7. razdoblja *Hrvatsko proljeće*, faze koje su uslijedile, ponekad nazvali *ljetu* i *jesen* jer su te faze donijele bogate plodove kroatističkoga rada, čije je sjeme posijano u 6. razdoblju i u fazi Hrvatskoga proljeća. Osmo razdoblje stoga se slikovito može nazvati *kasnom jeseni* ili *zimom*: kao doba ugara i odmora za novu sjetvu, tj. pribiranja misli, razmišljanja i prikupljanja novih snaga za daljnji filološki rad i jezični razvitak. Sukladno tome, 8. razdoblje ima, u jezičnopovijesnom

²³⁹ Taj problem Dalibor Brozović s pravom naglašava u svojem prilogu *O Deklaraciji onda i sada* u drugom izdanju *Deklaracije*. [81: 14]

²⁴⁰ Usp. i prilog Razreda za filološke znanosti u razvojnom programu HAZU pod naslovom *Hrvatski jezik – naša velika skrb i naše veliko dobro*. [169: 87–89]

²⁴¹ Usp. i bilješku Stjepana Babića u časopisu *Jezik*, god. 45. (travanj 1998.), br. 4., str. 160.

pogledu, dvostruku funkciju: s jedne strane ono završava dramu serbokroatizma, a s druge strane ono predstavlja prijelaz u drugu epohu u razvoju hrvatskoga jezika i kroatistike. Naša tema, hrvatski jezik i serbokroatizam, odnosi se samo na prvu funkciju. S obzirom na svoju funkciju svojevrsnoga prijelaza, 8. je razdoblje manje-više otvoreno prema budućnosti. Zadaće koje se stavljaju pred kroatistiku u 8. razdoblju, zahtjevne su, i to s obzirom na svoj opseg, na raznolikost i na kompleksnost, kao i na svoju vremensku hitnost, te se dijelom moraju odrađivati duže vrijeme. Znatan dio tih zadaća odnosi se i na ostavštinu serbokroatizma.²⁴²

U 8. razdoblju konačno je riješeno teorijsko razjašnjenje statusa hrvatskoga kao zasebnoga, samostalnoga jezika, kao i zamršenoga serbokroatističkoga nazivlja kako se je nalazilo u međunarodnoj uporabi. Najvažniji radovi u tom pogledu su: [82], [83], [169: 87–89], [121], [174], [219], [221], [323], i naposljetku radovi Marija Grčevića, koji su važni za znanstvenopovijesno objašnjenje početaka serbokroatistički usmjerene južnoslavistike, počevši od Josefa Dobrovskoga, Jerneja Kopitara i Josefa Pavla Šafaříka: [137] [138] [139]. Ti radovi uglavnom navode već postojeće spoznaje o zasebnosti hrvatskoga jezika, ali bolje usustavljeno i točnije, ili ih pak sažimlju. Terminološka novost je naziv *srednjojužnoslavenski* koji je uveo Dalibor Brozović za hrvatski i/ili srpski jezik ("Central South Slavonic Language": [82: 356]; "Middle South Slav": [83: 34]; "srednjojužnoslavenski": [89]). Time se je pomoglo slavistici da se riješi uobičajenoga, od samoga početka zavaravajućega, a sada već i kompromitiranoga naziva *srpskohrvatski*. Za razliku od naziva *srpskohrvatski* i njegova ograničenja na samo štokavske lekste, naziv se *srednjojužnoslavenski* odnosi i na književne jezike hrvatskoga, srpskoga, crnogorskoga odnosno bošnjačkoga jezika, kao i na sva četiri srednjojužnoslavenska osnovna dijalektalna tipa, naime osim štokavskoga i na kajkavski i čakavski tip, ali i na torlački. Ali, vezano uz problematiku serbokroatizma ovdje je važnija činjenica da se tipološko-komparatističkim pojmom "srednjojužnoslavenski" ne hipostazira i ne pretpostavlja neki stvarno postojeći zaseban jezik te vrste.

Korpusna i funkcionalna lingvistika hrvatskoga jezika kao i hrvatska znanost o književnosti, ali i njegovanje jezika i jezični odgoj, jezična nastava i jezična politika, zapravo ukupna jezikotvorna djelatnost u sâmom se 8. razdoblju i nakon njega, u nadolazećoj razvojnoj epohi, nalaze pred širokim, ali plodnim poljem koje treba višestruko obrađivati i njegovati. Bez dvojbe, održavanje je dinamične stabilnosti hrvatske jezične zajednice kao povijesnoga, lingvističkoga živućega sustava bezuvjetna nužnost i za vitalnost Hrvata kao naroda i za njegovu kulturu općenito. U skladu s tim je Razred za filološke znanosti HAZU u svojoj preporuci za jezičnu politiku Republike Hrvatske sastavio katalog hitnih područja istraživanja, nastave i njegovanja jezika. [169: 88] Predmet ovih

---

²⁴² Veliki teret zadaća suvremene jezikoslovne kroatistike uvjerljivo predstavlja Dalibor Brozović. [83: 24–26] Ali, s obzirom na dosadašnja velika postignuća u najtežim uvjetima možemo vjerovati da će i te zadaće biti svladane s tipično hrvatskim idealizmom i svijesti o vlastitoj kulturi.

preporuka je prvenstveno hrvatski književni jezik, ali se obazire i na dijalektološka područja. Preporučuju se raznovrsna polja rada na rječnicima, izrađivanje geolingvističkih atlasa, sinkronijski i dijakronijski korpusnolingvistički cjelokupni prikazi, terminološki, onomastički radovi, te radovi na područjima unutarjezičnih i međujezičnih lingvističkih dodira, dalje udžbenici i izradba nastavnih materijala, kao i popratni radovi o javnom jeziku, posebice jeziku masovnih glasila. Važnu književnoznanstvenu i tekstološku zadaću zadaje autentična edicija svih onih djela hrvatskoga pjesništva koja su se dosad izdavala prema serbokroatističkim jezičnim i posebice pravopisnim smjernicama: "Sasvim je jasno da odsada treba izdavati djela ... izvorno pa dobrim dijelom i u pravopisnome pogledu." [40: 95] Ta praksa serbokroatističkoga prerađivanja odnosno čak i iskrivljivanja hrvatskih tekstova u izdavaštvu započela je već u ranom 3. razdoblju i održala se je sve do 8. razdoblja. [398]

Pravopisni se problemi u gore spomenutoj preporuci Razreda za filološke znanosti HAZU ne spominju posebno; uostalom se općenito ne spominje čitavo područje jezične norme i jezične standardizacije. Ovo prvo je razumljivo utoliko što na području pravopisa ne postoji neka velika potreba jer trenutačni je pravopis stabilan i vrijedi do daljnjega, pa se diskusija odnosi samo na pojedinačne probleme ili općenitija pitanja oko objašnjenja pravopisnih načela.²⁴³ Ali, područje je jezične norme i jezične standardizacije zasigurno aktualno područje kojim se treba pozabaviti. Međutim, ono se vjerojatno uključuje pojmom "književni jezik" jer taj pojam uključuje i jezičnu normiranost i normativnost.

Najsloženije je područje s obzirom na raznovrsnost jednojezičnih i višejezičnih rječnika područje leksikografije. Osobito se glede jednojezičnika postavljaju neodgodivi zadatci. Oni proizlaze s jedne strane iz širokoga komunikacijskog utjecaja rječnika i određene normativne funkcije za jezično stvaralaštvo i jezičnu tradiciju, a s druge strane iz činjenice da je serbokroatizam posebice snažno sprječavao taj rad upravo zbog njegove visoke funkcionalne važnosti. Kontrola hrvatskoga leksika još je od Vuka Karadžića bila najvažniji strateški cilj serbokroatizma. K tomu se za jednojezične rječnike, za razliku od dvojezičnih i višejezičnih, tek moraju postaviti temelji, dok ovi drugi imaju višestoljetnu tradiciju. Odmah na početku 8. razdoblja objavljen je prvi jednojezični rječnik, naime objasnidbeni rječnik Vladimira Anića [2] koji je već 1994. god. objavljen u znatno proširenom i poboljšanom drugom izdanju, 1998. doživio je treće, a 2003. god. i četvrto izdanje. U 20. st. on predstavlja prvi potpuni, izričito kroatistički jednojezični rječnik suvremenoga hrvatskoga književnog jezika. Sljedeći takav jednojezičnik hrvatskoga književnog jezika objavljen je pod uredništvom Jure Šonje 2000. god. [336]²⁴⁴ Ali, nadalje ostaje potreba za velikim, višesvezačnim

²⁴³ Usp. primjerice radove poput: [35] ili [221: 180–182].

²⁴⁴ O rječniku Vladimira Anića usp. [107] kao i posebno za drugo izdanje recenziju Josipa Danolića u: *Hrvatska revija*, god. 45. (1995.), sv. 1. – 2., str. 130–134. O *Rječniku hrvatskoga jezika* [336], koji je redigirao Jure Šonje, usp. [226].

rječnikom hrvatskoga književnoga jezika koji bi opsežno ponudio i čakavski i kajkavski dio leksika svehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika.

Nakon prevladavanja serbokroatizma te raspada SFRJ i osamostaljenja Hrvatske nastala je velika terminološka potreba, posebice za nazivlje za službenu uporabu. Izgradnja hrvatskoga jezika s obzirom na razvoj stručnoga leksika i općenito poslovnih, administrativnih i stručnih lekata zahtijeva velike napore. Sve ako i postoji određeno uporabljivo nazivlje javne uprave, prava, politike, gospodarstva i vojske iz prijašnjih vremena, terminološke rupe su ipak velike jer je razvoj terminologije primjerene hrvatskomu jeziku bio nadaleko nemoguć u doba dominacije serbokroatizma u objema Jugoslavijama.

To se pak navlastito u velikoj mjeri odnosi na jezik vojske. U objema Jugoslavijama hrvatski vojnici ne samo da su morali usvojiti pojedine specifične vojne nazive, već su općenito morali kao službeni jezik govoriti srpski. Posljedica toga je da su: "... mnogi hrvatski vojnici usvojili srpski jezični osjećaj i on im sada smeta da prime hrvatske izraze koje bi normalno primili da su ih od početka primali u hrvatskome duhu i hrvatskoj jezičnoj tradiciji." [36: 96–97] Ali, nova hrvatska vojska mogla je jezičnu građu potražiti u vojnom jeziku i vojnim nazivima hrvatskoga domobranstva iz doba Habsburške Monarhije koji su službeno bili na snazi do 1918. god., a koji su nakon kraja prve Jugoslavije od 1941. do 1945. god. u doba NDH ponovo uvedeni i nadograđeni za ondašnju hrvatsku vojsku. U doba prve Jugoslavije (1918. – 1941.) taj je hrvatski vojni jezik bio aktivno upotrebljavan u športskim udrugama i paravojnim organizacijama. [404: 296–308] Osim toga je bio nastavio svoju tradiciju i kao sastavni dio hrvatskoga književnoga jezika. Simbol samostalnosti hrvatskoga vojnoga jezika je bez dvojbe skupni naziv za više činove *časnik*, za razliku od srpskoga naziva *oficir*. Kao izvedenica od riječi *čast* u značenju naziva *časnik* sadržano je etično dostojanstvo vojničkoga čina s objektivnim etičkim obvezama, pa se tako odvaja od značenja "plaćenika". Kao specifično hrvatski naziv on istovremeno definira vojnu službu kao nacionalnu službu, kao služenje hrvatskomu narodu, odnosno hrvatskoj državi.

Vlastiti razvoj hrvatske stručne i znanstvene terminologije bio je blokiran i na ostalim politički relevantnim područjima SFRJ. Tako za hrvatski jezik nije postojala inačica srpskoga terminološkoga rječnika, objavljenoga još 1990. god., kada se je već nazirao kraj SFRJ, naime *Rječnika pravnih termina* [211] koji predstavlja politološki opsežan, za uporabu u SFRJ namijenjen trojezični terminološki priručnik. Stoga su i hitno bili potrebni radovi poput onih za određivanje hrvatskih službenih naziva za države, kao što je naručio Državni zavod za normizaciju Republike Hrvatske i o čemu je raspravio Mio Lončarić [259], ili pak radovi poput onih Republičkoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske o standardizaciji statističkoga sustava i njegovoj nomenklaturi prema kriterijima Europske Unije. [103] Opsežan *Njemačko-hrvatski gospodarski i pravni rječnik*, koji sadržava oko 36.000 naziva, objavio je 1996. god. Damjan Brandić. [69] Frane Marunica je

2003. god. objavio opsežan englesko-hrvatski pravni rječnik koji je bio zamišljen kao najpotpuniji rječnik stručnih naziva posebice prava Europske Unije (oko 15.000 natuknica), Engleske, Škotske i SAD. Ukupno sadržava oko 60.000 natuknica. [268] Pojedine pravne nazive obrađuje Mile Mamić (*ozljeda, povrjeda, uvrjeda; pravni lijek, pravno sredstvo...*) [262] i Josip Miletić (*dopušten, nedopušten; potkopavanje; uhićenje; poslovno nesposobna osoba; pravna osoba; službena osoba...*), [284] pri čemu Miletić tu terminologiju uspoređuje s bivšom jugoslavenskom, posrbljenom terminologijom u Hrvatskoj prije njezine državne samostalnosti.

Za terminološki je rad Milica Mihaljević [281] napisala deset pravila za ocjenjivanje naziva koji su od temeljne važnosti i za hrvatski jezik općenito; navodimo ta pravila bez dodatnih komentara [281: 66], (usp. i [282: 73–107]):

1. domaće riječi imaju prednost pred stranima;
2. nazivi latinskog podrijetla imaju prednost pred nazivima engleskoga podrijetla;
3. prošireniji naziv ima prednost pred manje proširenim;
4. naziv koji je korisnicima prihvatljiviji ima prednost pred nazivom koji je manje prihvatljiv;
5. naziv mora biti usklađen s fonološkim, morfološkim, tvorbenim i sintaktičkim sustavom hrvatskoga književnog jezika;
6. kraći nazivi imaju prednost pred duljim;
7. naziv od kojega se lakše tvore tvorenice, ima prednost pred onim od kojega se ne mogu tvoriti tvorenice;
8. naziv ne smije unutar istog terminološkog sustava imati više značenja;
9. nepromjenjivost značenja – ako jedan naziv već ima određeno značenje, ne treba istom nazivu davati nova značenja;
10. naziv ima prednost ako odgovara pojmu kojem je pridružen i odražava svoje mjesto u pojmovnom sustavu, a o tome može odlučiti predmetni stručnjak.

Potreba za izgradnju stručne i znanstvene terminologije hrvatskoga jezika i njegova daljnje terminološkoga razvoja osim unutarjezične korpusnolingvističke dimenzije ima i funkcionalnolingvističku dimenziju međujezičnih dodira, koja donosi s jedne strane probleme međujezične komunikacije i općenito kulturne razmjene, a s druge strane probleme unutarjezične komunikacije i čistoće jezika. Zbog višestoljetnih raznolikih međujezičnih dodira hrvatskoga jezika korpusnolingvistički, funkcionalnolingvistički i ortolingvistički problemi međujezičnih dodira hrvatskoga jezika općenito su trajno aktualni. Međutim, zbog visokoga stupnja lektalne složenosti hrvatskoga jezika, pa i njegova književnoga jezika, to isto tako vrijedi i za unutarjezične dodire. U tom se pogledu pred jezičnu standardizaciju postavljaju uvijek nove zadaće koje se mogu ticati pojedinačnih slučajeva, strukturalnih odnosa ili tagmemičkih sustava. Stoga nisu bez razloga na 1.

hrvatskom slavističkom kongresu u Puli 1995. god. tri sekcije za temu imale jezične, odnosno književne dodire.²⁴⁵ Govorilo se je uz ostalo o međujezičnim dodirima u pograničnim područjima, primjerice na granicama s Mađarskom i Italijom, ali i Crnom Gorom, kao i u međunarodnoj funkcionalno određenoj komunikaciji, npr. s engleskim kao stručna *lingua franca* u znanstvenoj komunikaciji. Zanimljivo je i važno unutarjezično područje istraživanja jezičnih dodira i njihovih rezultata ono koje se odnosi na situaciju gradišćanskoga hrvatskoga, uključujući književnojezičnu situaciju. [364], [365]

Njegovanje i daljnji razvoj hrvatskoga jezika zahtijeva i obrazovne napore u hrvatskoj jezičnoj zajednici. Zbog višedesetljetnoga utjecaja serbokroatizma koji je uzrokovao nesigurnost u jezičnom osjećaju te sputao jezičnu kulturu i hrvatsku jezičnu normu, ti naponi nisu zanemarivi. U skladu s tim Dalibor Brozović kaže: "Sedamdesetak jugogodina ostavilo je duboke tragove." [83: 27, bilj. 8] S obzirom na te teške jezičnopovijesne zadaće, koje zahtijevaju puno strpljenja, još je važnije i vrijednije ponovo uspostavljanje cijele hrvatske jezične zajednice rušenjem jezičnopolitičkih zidova koji nas dijele od Hrvata u inozemstvu kako bismo došli u dodir s jezičnim stanjem koje je znatno manje bilo pod utjecajem serbokroatizma. To se posebice odnosi na književni jezik.²⁴⁶ Istovremeno obnavljanje svehrvatske jezične zajednice sa sobom nužno donosi i integracijske zadaće posebne vrste. Tako je pogotovo u prvoj polovici 1990-ih godina vođena intenzivna diskusija o problemu daljnjega razvoja hrvatskoga standardnoga jezika. [370: 98–99] Ta se je diskusija protezala na nazive *hrvatski jezik*, *hrvatski književni jezik* i *hrvatski standardni jezik*. Dijelom se je tada pokušalo *hrvatski jezik* definirati kao skraćeni naziv za *hrvatski standardni jezik*. Ali, to bi imalo značajan terminološki nedostatak jer *hrvatski jezik* označava čitavi hrvatski lektalni kompleks kao cjelovit zaseban jezik, a ne samo kao standardni jezik. Tomu svehrvatskomu zasebnomu jeziku pripada primjerice i gradišćanski hrvatski zajedno sa svojim posebnim, pretežno čakavskim književnim jezikom koji u Austriji za Gradišće ima status drugoga službenoga jezika, a u tamošnjoj Katoličkoj crkvi je i službeni jezik liturgije. To s pravom naglašava Sanja Vulić [401] u svojem članku o nužnosti pravopisnoga normiranja pisanja specifično gradišćanskoga ikavsko-jekavsko-ijekavskoga ostvaraja jata.

Međutim, neovisno o svim tim diskusijama, ali i integrirajući ih, uvijek vrijedi osnovno načelo kroatistike, na koje neprestano podsjeća Dalibor Brozović: "Valja raditi tako da se polazi od samoga hrvatskog jezika, od njegovih značajki i njegove prirode, a ne da raspravljamo o tome valja li ga približavati srpskomu jeziku, kako se to često radilo u prošlosti, ili ga valja udaljavati od srpskoga, kako se o tome prilično besplodno raspravlja danas. Jezici se ne ravnaju jedan prema drugomu, svaki je jezik sam sebi vrhovnim zakonom. Treba dakle da prvo sami sebi stvorimo jasnu sliku o

²⁴⁵ Vidi u [324], odnosno u [407] sekcije: A (Hrvatski jezik u svijetu), C (Mjesto hrvatskoga jezika među slavenskim i drugim svjetskim jezicima) i F (Hrvatska književnost u europskom kontekstu).

²⁴⁶ Prilog tomu je i povratak emigrantskih književnih djela u knjižnice i knjižare u Hrvatskoj. [295]

hrvatskome jeziku, o njegovoj fizionomiji, duhu i ustroju." [83: 29] Iz toga za pitanje važenja jezičnih norma proizlazi da jezične norme i normalnosti kao stvarno i emski važeće treba najprije tražiti u pojedinom jeziku te da standardizacija mora uslijediti ovisno o pojedinim jezičnim činjenicama, dakle ne može biti određena svojevolumnim i apstraktnim jezičnim planiranjem te ne smije ju odrediti neki tuđi čimbenik. Na to je u vezi s ondašnjim diskusijama u kroatistici ukazao i Josip Lisac [256] te je na taj način potvrdio tradiciju hrvatske kroatistike koja se temelji na prije navedenom glavnom načelu. Kasnije se je Radoslav Katičić ponovo pozabavio imanentnom normom, i to općenito ortolingvistički, a potom i opsežnom interpretacijom konkretnih problema u normi hrvatskoga jezika. Pritom govori i o mučnom iskustvu tuđega određivanja hrvatskoga jezika, posebice kada je riječ o serbokroatizmu: "Bilo je dosta jačih, i u Beču, i u Budimpešti, i u Beogradu, koji su, u interesu svojega lakšeg vladanja na što širem prostoru, htjeli kvačiti, pa ipak nitko od njih nije uspio zatrti vlastitost hrvatske jezične standardiziranosti. Baš odatle se vidi da ona doista sama u sebi sadrži svoja načela. Upravo su ta načela, a ne proglasi i propisi ovlaštenih pojedinaca i volja vlasti koja je stajala iz njih, njezin najviši autoritet." [222: 176]

Prestanak represivnih za Hrvate jezičnopolitičkih uvjeta SFRJ nakon njezina raspada, nova suverena Republika Hrvatska, nova samostalnost Bosne i Hercegovine, kao i konačno prevladavanje ideologije serbokroatizma stvorili su novu jezičnopovijesnu situaciju i polazište za daljnji razvoj također bosanskoga hrvatskoga i bošnjačkoga jezika. I tu su jezični život, njegovanje jezika i kroatistika stajali pred novim zadacima: prvo, općenito što se tiče bosanskoga štokavskog hrvatskog kao jedne od "nepravih" lektalnih varijanata unutar štokavskog hrvatskoga i posebice problema očuvanja složenoga jedinstva svehrvatskoga književnoga i standardnoga jezika; drugo, što se tiče bošnjačkoga kao zasebnoga jezika koji kao posljedica povijesti svojega nastanka sve do sada ima puno više tipološke sličnosti s hrvatskim nego sa srpskim jezikom.²⁴⁷

Međutim, bosanski hrvatski također ponovo podsjeća na zadaću primjerenoga razmatranja višestruke podjele hrvatskoga etničkoga i jezičnoga prostora, i to ne samo pri povijesno

---

²⁴⁷ O nazivu *neprava varijanta* u opreci prema nazivu *prava varijanta* u značenju 'rubna varijanta bez statusa normalnosti, uobičajenosti' kao i o gore primijenjenom nazivu *razlikovna jedinica* (*Abstandseinheit*) vidi [16: 69–75].

Aktualne probleme jedinstva svehrvatskoga književnoga jezika s obzirom na razvoj u Bosni i Hercegovini obrađuje [39]. Bošnjački je pregledno i glede njegova odnosa prema hrvatskomu, srpskomu i crnogorskomu donekle i posebno prikazao Dalibor Brozović [82]; taj je rad napisan kratko prije raspada SFRJ. Jezičnopovijesno i dijalektološki detaljniji pregled hrvatsko-bošnjačko-srpske jezične situacije u Bosni i Hercegovini i njezina razvoja donosi Dalibor Brozović u svojem dotičnom članku u *Enciklopediji Jugoslavije*. [80]

O jezičnopolitičkom suparništvu bošnjačkoga kao zasebnoga jezika i hrvatskoga jezika u Bosni usp. [86] gdje se ukratko spominje i konflikt oko primjerenoga glotonima za bošnjački kao zaseban jezik. Bošnjački bi jezikoslovci rado proveli *bosanski* kao prvenstveni i službeni glotonim umjesto naziva *bošnjački* [156], [157], [179] što s obzirom na leksičku tvorbu toga naziva istovremeno implicira simboličan zahtjev za važenjem bošnjačkoga kao svebosanskoga u čitavoj Bosni, dakle za sve Bosance što znači i za Hrvate i Srbe. Dževad Jahić u svojem uvodu u normativnu *Gramatiku bosanskoga jezika* [189] pokušava naziv *bosanski jezik* u značenju današnjega glotonima *bošnjački jezik* obrazložiti time da današnji bošnjački smatra rezultatom povijesnoga razvoja svebosanskoga jezičnoga razvoja, pa i bosanskoga književnojezičnoga razvitka od 10. st. Pritom polazi od zamisli da hrvatski, srpski i bošnjački čine jedan jedini, iako trostruko individualiziran zaseban jezik što on metaforički označava kao "lingvistički trizanci". [188]

dijalektološkim i geolingvističkim istraživanjima već i kada je riječ o pitanjima književnoga i standardnoga jezika. To vrijedi i za lektalne razlikovne jedinice štokavskoga, čakavskoga i kajkavskoga hrvatskoga unutar svehrvatskoga jezika kao i za regionalne lektalne varijante unutar tih razlikovnih jedinica. Osim korpusnolingvističkih aspekata iz fonologije, leksikologije, frazeologije i gramatike, tu su kao funkcionalnolingvistički aspekti i posebne etnolingvističke i kulturnopovijesno uvjetovane značajke, kao što se već impliciraju u gruboj podjeli hrvatskoga etničkopovijesnoga i kulturnopovijesnoga prostora na "sjeverozapadno-panonsko-slavonsku", "dalmatinsko-mediteransku" i "bosansko-hercegovačko-balkansku", odnosno "orijentalnu" Hrvatsku. Marko Tarle [378] uz to razlikuje još dvije takve regije: s jedne strane Istru, koju karakterizira dugotrajna talijanska i austrijska hegemonija, i Međimurje, koje označava mađarska i austrijska hegemonija, a s druge strane regiju Dinarskoga gorja od Like do Neretve, koju su odredili oskudnost krajolika i oštre borbe protiv Osmanlijskoga Carstva. Tako se unutar cjelokupnoga hrvatskoga jezika zbog nove političke i demografske situacije, uzrokovane migracijama i progonima, ponovo nameću velike zadaće glede unutarjezičnih lektalnih dodira i njihova istraživanja.

Bošnjački jezik ima vlastitu povijest jezičnopolitičke intervencije serbokroatizma. U doba vladavine serbokroatizma u SFRJ za Bosnu i Hercegovinu na snazi je bio kao standard takoreći "neutralizirajući paralelizam" između ijekavskoga hrvatskoga i tamošnjega ijekavskoga srpskoga, u kojem su se još mogli pronaći specifični turcizmi i arabizmi. Do izražaja je to došlo u službenoj primjeni dvaju dvostruko dvočlanih naziva: *srpskohrvatski/hrvatskosrpski ijekavskoga izgovora* i *hrvatskosrpski/srpskohrvatski ijekavskoga izgovora* kao umjetne glotonimske konstrukcije koje je, međutim, 1980-ih godina, što se stvarne uporabe tiče, sve više potiskivao naziv *bosanskohercegovački standardnojezički izraz ijekavskoga izgovora*. Ovdje je potrebno istaknuti srbizam *jezički* umjesto hrvatskoga izraza *jezični*. U javnoj jezičnoj uporabi, posebice u masovnim glasilima, serbokroatistički pritisak posrbljivanja i unifikacije u SR Bosni i Hercegovini bio je još veći nego u Hrvatskoj. Što se tiče šestosveščanoga novosadskog *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika* [328] koji je izdala Matica srpska, a prva tri sveska i Matica hrvatska, Alija Isaković primjerice tvrdi: "... izostavljeni su književni izvori muslimanskih pisaca (svega 1,8 %), a njihova karakteristična leksika ... proglašavana je neknjiževnom ..." [179: 26] Za internu jezičnu uporabu trima etničkim skupinama primarni su bili pripadajući zasebni jezici; na to su posebno pazili Bošnjaci.

Što se tiče odnosa bošnjačkoga jezika prema hrvatskomu, to je bošnjački doduše uglavnom proizašao iz hrvatskoga jezika, ali uslijed konačne i potpune islamizacije ponašanja i stavova pripadajućega dijela bosanskoga stanovništva za vrijeme osmanlijske vladavine bošnjački je postao zaseban jezik. Ako zanemarimo bošnjačke turcizme i arabizme, taj je jezik korpusnolingvistički i danas znatno sličniji ijekavskomu i ikavskomu hrvatskomu nego srpskomu. Međutim, općenito su

danas bošnjački, hrvatski i srpski u Bosni i Hercegovini tipološki slični u svojoj dijalektalno pretežno ijekavskoj štokavskosti. U bosanskom hrvatskom i bošnjačkom uz to postoje još i dijalekti koji su slični u svojim tipično ikavskim i/ili tipično šćakavskim značajkama. Današnja je lektalna situacija nastala razvojem koji je s jedne strane započeo s poznatim korpusnolingvističkim promjenama dosadašnjega štokavskoga u smjeru novoštokavskoga, a s druge je strane bio uzrokovan velikim migracijama i bijegom štokavskoga stanovništva na čakavska područja i time izazvanim poštokavljivanjem. Oba procesa svoje početke bilježe u drugoj polovici 15. st., dakle u vrijeme kada su počela osmanlijska osvajanja tih područja. Unutar štokavštine zbog njezina prostiranja istočno od Une pa do doline Neretve preteže zapadnoštokavski tip. Današnja ikavskost kao izravan refleks staroslavenskoga "jata" dijelom potječe iz čakavskoga koji je prije migracija bio rasprostranjen nadaleko istočno od Une, a dijelom je ona i kasniji rezultat divergentnoga razvoja nekadašnje izravno od "jata" nastale diftonške ijekavskosti zapadnoštokavskoga, iz koje su se naime na zapadu, na područjima zapadno od rijeka Bosne i Neretve u drugoj polovici 15. st. monoftongizacijom razvili ikavski dijalekti.

Na temelju povijesne hrvatske jezične sastavnice u nastanku bošnjačkoga jezika, u hrvatskim se je radovima bošnjački ponekad kategorizirao i tipologizirao kao "hrvatski". Razlog tomu je i činjenica da su nositelji i začetnici književnojezičnoga i jezičnostandardizacijskoga razvoja u Bosni i Hercegovini od njegovih početaka pa do 20. st. najprije isključivo, a potom pretežno bili Hrvati. Već početkom 16. st. su posebice franjevci provincije Bosne Srebrene ("Provincia Argentinae Bosnae") razvili uglavnom novoštokavski zajednički jezik koji se je upotrebljavao u čitavoj Bosni, ali i u Dalmaciji i Slavoniji.²⁴⁸ Njegov je razvoj posebno u 17. i 18. st. doveo do hrvatskoga književnog jezika, koji je bio prihvaćen na širokom jezičnom prostoru, te je donio jezično uzorna djela vjerske i pobožne književnosti, pjesnička djela kao i djela poslovne i stručne proze, i omogućio uporabu toga književnoga jezika u službenoj i privatnoj korespondenciji.

Kategorizacija i tipologizacija bošnjačkoga kao "hrvatskoga" rezultat je, međutim, i iluzorne želje da se opet uspostavi nekadašnje, ali davno jezično jedinstvo. To je u nekom pogledu pandan nestvarnosti cilja serbokroatizma, s tom razlikom da serbokroatizam nije posezao za stvarno postojećom prošlošću, već je sebi postavio kao cilj fiktivni budući zajednički jezik, koji je pokušao čak i nasilno ostvariti. Ali, bošnjački se jezik danas mora tipologizirati kao heterogen, znači kao raznorodan u odnosu prema hrvatskomu i srpskomu. Samostalnost se bošnjačkoga jezika u kroatistici od sredine 1970-ih sve više spoznaje i priznaje što uostalom samo odgovara činjenici da su bosanski muslimani (Bošnjaci) zasebna etnija i čine jedan od triju državnih naroda Bosne i Hercegovine, a hrvatsko su podrijetlo i hrvatski etnički supstrat postali irelevantnim za sadašnjost, a

---

²⁴⁸ *Provincia Argentinae Bosnae* bosanskih franjevaca osnovana je 1514. god.; do 1735. toj provinciji pripadala je i Dalmacija, a do 1757. god. i Slavonija. [113: 216–217] O poticanju razvoja dalekosežne, zapravo svehrvatske štokavske *lingua communis* upotrebom hrvatskoga jezika u crkvama od 16. st. usp. [122: 7–15].

i za blisku budućnost. Kao etnonim se za bosanske muslimane od osamostaljenja Bosne i Hercegovine upotrebljava naziv *Bošnjaci*, nakon što je pokušaj muslimanske strane da se uvede naziv *Bosanci* naišao na energičan otpor hrvatske i srpske strane u cijeloj Bosni jer se tim nazivom implicira čak ponekad programatski izražena težnja za teritorijalnom prevlašću. Kao glotonim bošnjačka publicistika i filologija ipak upotrebljavaju prvenstveno *bosanski jezik*, a tek sporedno *bošnjački jezik*.²⁴⁹

Uspješna je obrana Hrvata kao naroda i jezične zajednice, koja je konačno donijela prevladavanje serbokroatizma, svoju orijentaciju i snagu crpila iz temeljnoga duhovno-kulturnoga stava koji je bitno svojstvo toga naroda. Etnolingvistički materinji jezik za Hrvate je svrha samomu sebi i ima najveću egzistencijalnu vrijednost kako za pojedinačne govornike tako i za skupine od obitelji do cijeloga naroda. Uništenje je upravo toga temeljnoga stava manje-više bio jedan od osnovnih strateških ciljeva serbokroatizma. "Srpskohrvatski" bi bio za Hrvate bio tek supranacionalni, politički namjenski instrument u svrhu određenoga informiranja i komunikacije, koji bi za Hrvate bio imao samo status stranoga jezika, ali ne bi mogao biti artikulacijom specifično hrvatske kulture i mentaliteta. Hrvati bi bili time ostali bez svojega etničkoga materinjega jezika, za razliku od Srba, koji su i upravljali serbokroatizmom. Temeljni duhovno-kulturni stav Hrvata ovdje se na karakterističan i postojan način odražava dvostruko: najprije u visokoj kulturi književnoga jezika, i s tim u vezi u nadregionalnoj, odnosno svehrvatskoj jezičnoj standardizaciji, a potom u brižnom čuvanju, odnosno periodičnom ponovom uspostavljanju jezične čistoće, tj. hrvatstva svojega etnolingvističkoga materinjega jezika, a pogotovo književnoga jezika.

Visoka kultura književnoga jezika kao etnolingvistička težnja najvišega ranga u Hrvata se može promatrati od početka njihove dokumentirane jezične povijesti. Ona je zajedno s crkvenoslavenskom hrvatske redakcije, glagoljaštvom i hrvatskom crkvenom literaturom također bitan dio povijesti Katoličke crkve u Hrvata. Ta se je kultura književnoga jezika neprekidno održala kroz sva stoljeća vijugave burne hrvatske povijesti. U tom pogledu između hrvatskoga i srpskoga jezika postoji oštar kontrast kojega su svjesne obje strane. Ta visoka kultura književnoga jezika kao nacionalna kultura osim općih ili univerzalnih ljudskih vrijednosnih mjerila, kao što su primjerice

---

²⁴⁹ Usp. primjerice [179: 6–27]. *Bošnjak* je kasnija poturčena riječ nastala od srednjovjekovne riječi *Bošnjatin* (lat. *Bosnensis*: 'stanovnik Bosne'). Suženje je značenja koje je provela muslimanska strana, proizašlo u skladu s bošnjačkom ideologijom o gotovo neprekinutom prijelazu srednjovjekovne Bosne u osmanlijsku Bosnu na osnovi navodno dogovorenoga prijelaza pretežno bogumilskih stanovnika Bosne na islam. Ta se ideologija i danas koristi kao opravdanje zahtjeva za prevlašću bosanskih muslimana u Bosni.

O etnonimu *Bošnjak* i o povijesti te riječi, te o bošnjačkom ideologemu državopolitičke neprekidnosti usp. [115: 40–41] i [113]; o etnokulturalnim i etnoreligijskim odnosima kao i o etnopolitici, kulturnoj politici i religijskoj politici u Bosni i Hercegovini pod upravom austrougarskoga Ministarstva financija s promidžbom što je više moguće anetničkoga, unificirajućega "bosanstva" ("Bosniakentum") kao vrste regionalnoga jugoslavizma u doba ministra financija Benjamina Kállaya usp. [114]. U austrougarskoj se je upravnoj terminologiji u to doba uz ostalo jednostavno upotrebljavao za nastavni jezik u javnim školskim ustanovama kao paušalni glotonim za hrvatski, srpski i bošnjački puko deiktički naziv *zemaljski jezik* (*Landessprache*) i po ideologiji bosanstva naziv *bosanski* (*Bosnisch*); 1907. god. oba su ta naziva zamijenjena terminom *srpsko-hrvatski* (*Serbo-Kroatisch*). [114: 77]

univerzalna kršćanska vrijednosna mjerila, slijedi i specifično hrvatske aksiološke i posebice ortolingvističke vrijednosti. U jezičnom životu ta su mjerila višestruko djelotvorna. Općenito se može reći da temeljima tih mjerila pripadaju estetske, kognitivne, komunikacijske, etičke, metafizičke i vjerske jezične vrijednosti. Veliku važnost za Hrvate imaju primjerice istina i ljepota. To podrobno objasniti i prikazati predstavlja široko polje za književnu i jezikoslovnu kroatistiku i kroatističku komparatistiku. Hrvatski jezik ima i svoje vlastite tradicije jezičnoga označivanja koje su bogate kao rezultati intenzivnoga, visokokvalitetnoga jezikotvornoga djelovanja i koje čekaju semantička, posebno i onomastička prikazivanja i proučavanja. Hrvati su se uvijek do danas držali tih tradicija i pozivali na njih pri jezičnim dodirima; tako je bilo i u razdoblju dominantnoga serbokroatizma.

Pri svim primjenama aksioloških i ortolingvističkih vrijednosnih mjerila do izražaja dolazi kao temeljno načelo zakon o jezičnoj čistoći koji doduše nije kodificiran, ali postoji i uvažava ga se. On je kao takav zapravo jezičnometafizički temeljni zakon hrvatskoga naroda kojega su se Hrvati odlučno držali i koji su energično slijedili kroz sva stoljeća, pa tako i u 19. i 20. st. koje je obilježio serbokroatizam; to je uostalom tako i u brojnim drugim jezičnim zajednicama, premda ne i u Srba. Taj je zakon upisan u "jezično srce" Hrvata. Zakon o čistoći vrijedi posve jasno za književni jezik čija je kultura u Hrvata od početka imala najvišu vrijednost. S tim u vezi to načelo donekle vrijedi i za usmeni, manje profinjeniji razgovorni jezik.

Na osnovi za čovjeka konstitutivne vrijednosti ljudske jezičnosti primjereno je podsjetiti i na Kristovu zapovijed o ljubavi prema bližnjemu koja treba biti jednaka ljubavi prema samomu sebi: zakon jezične čistoće nije isključivo zakon ovoga ili onoga naroda ili jezične zajednice, već se glede svoje dinamike i potencijala odnosi na sve pojedine jezike i njihove lingvističke živuće sustave, tj. jezične zajednice. Stoga se jezična čistoća pri jezičnomu dodiru mora priznati svakomu pojedinomu jeziku, mora se respektirati, potpomagati i, ako je potrebno, promicati. Upravo se je u tom pogledu jezična politika serbokroatizma u svojem hegemonističkom posrbljivanju, kao uostalom i svaki slični jezičnopolitički program, pokazala duboko nekršćanskom. Razvoj je u smjeru jezičnoga sinkretizma ako je u korist samo dijela dotičnih jezika, i bez hegemonističke politike destruktivan za ostale jezike, pa ga stoga treba odlučno odbaciti, osim ako je takav razvoj jezičnopovijesno sudbonosan i kao takav neumoljiv.²⁵⁰

Načelo čistoće jezika ima također prirodnopravnu dimenziju. Bez dvojbe, s obzirom na prirodno-povijesnu bit vlastitoga jezika koji je za pojedinačnu ljudsku osobu i njezin narod konstitutivan,

---

²⁵⁰ Arnold J. Toynbee [387: 483–513] u civilizacijskopovijesnom kontekstu govori o "civilizaciji panmiksije", tj. civilizacijskoj mješavini, s vladajućom klasom te internim i eksternim proletarijatom. *Lingua franca* potrebna za tu "civilizaciju panmiksije" rezultat je vulgariziranja pripadajućega izvornoga jezika. Kao primjere Toynbee navodi grčki, francuski, ali i engleski. Za proletarizirane zajednice unutar te civilizacije životni su uvjeti, kada je riječ o kulturi i etničkom materinjem jeziku, represivni i destruktivni. Jednostavno se nameću primjena i usporedba s objema hegemonističkim Jugoslavijama i sa serbokroatizmom.

vlastiti jezik predstavlja pravno dobro posebne vrste, te vlasništvo koje je zaštićeno objektivnim prirodnim pravom. Protiv jezičnopolitičkoga se ugrožavanja toga pravnoga dobra stoga uvijek može boriti opravdanim razlogom. Ovdje vrijedi kao pravno polazište: "Što je moje, moje je, a što je tvoje, tvoje je." Tek u pravnoj i pravednoj razmjeni, što se uzimanja i davanja tiče, dakle u komunikaciji i dodirima, uz to može i vrijediti: "Što je moje, to je i tvoje." Samo onda to nije ni pljačka onoga koji daje, a ni prisiljavanje onoga koji prima. Nasuprot tomu, načelno je stajalište serbokroatizma prema hrvatskomu jeziku kao zatraženomu tuđemu dobru bilo: "Što je tvoje, to je i moje." A što se tiče srpskoga jezičnoga "izvoza", to je načelo nasilno glasilo: "Što je moje, to mora biti i tvoje." Ivan Tomljanović [385] to je činjenično stanje zorno prikazao u svojoj biblijsko-antropološkoj studiji o srpskom agresivnom ponašanju 1990-ih godina i to prenošenjem i primjenom priče o Kainovu ubojstvu brata Abela iz 4. poglavlja *Knjige postanka*. Drugi dio svoje studije on završava opominjućim savjetom: "Mi se trebamo samo držati onoga, na što smo se pred više od tisuću godina zakleli, da ćemo samo braniti svoje, a ne otimati tuđe, te da ćemo poštivati svakoga, koji s nama živi u miru. Svaka druga opcija bila bi samoubojstvo hrvatskoga naroda." [385: 462] I zaista to iskonsko pravilo "Ljubiti svoje, ali poštovati tuđe" postoji kao popratno društveno pravilo uz načelo čistoće jezika u hrvatskoj povijesti toliko dugo koliko i potonje.²⁵¹

Ideal se jezične čistoće primjenjuje, odgovarajući biti jezika, po višedimenzionalnim i složenim kriterijima koji sadrže jezičnopovijesno stalne te promjenjive sastavnice. Idealom se čistoće obuhvaćaju sve korpusnolingvističke razine pojedinoga jezika od samoga glasa do najviše razine samoga cjelovitoga jezika kao svelektalnoga kompleksa. Obuhvaćaju se i dimenzije jezičnih funkcija i odnosa prema ljudskim osobama kao nositeljima jezika. Načelo čistoće jezika u ispravnoj primjeni služi pozitivnomu održavanju svrhovitosti u jezičnoj povijesti, kontinuitetu i postojanosti, ali i razvoju, jezičnomu stvaralaštvu i time funkcionalnoj izgradnji i prilagodbi povijesnim

---

²⁵¹ Da zaista načelo čistoće jezika bitno i temeljno pripada hrvatskoj jezičnoj kulturi i njezinoj tradiciji, pokazuje i studija Radoslava Katičića [223] o polemici između Pavla Skalića (1534. – 1575.) i Slovenca Primoža Trubara (1508. – 1586.) u vezi s različitom lingvističkom ocjenom Trubarovih prijevoda protestantskih knjiga na slovenski. Budući da se je slovenski književni jezik u to vrijeme tek počeo razvijati, Skalić je te prijevode ocjenjivao iz perspektive hrvatskoga književnoga jezika, pa je došao do negativne ocjene. Za našu tematiku zanimljivo je odbacivanje brojnih germanizama u tim prijevodima koji su u govorenom slovenskom i te kako uobičajeni. Upravo to Radoslav Katičić tumači kao za hrvatsku jezičnu kulturu tipičan stav: "U pozadini pak recenzentova prigovora stoji drukčije utemeljena jezična kultura, takva kojoj su tuđice strane, a riječi dostupne etimologiji polazeći od materinskoga jezika prihvatljive i onda kada su neobične i zahtijevaju određen napor da bi se razumjele. Takav je pak temeljni stav obilježje hrvatske jezične kulture, od crkvenoslavenske starine sve do našega vremena." [223: 126]

Božidar Finka je u vezi sa stavom prema tuđicama i prevedenicama formulirao općevažeća načela jezične kulture. [126] O određivanju granica potrebe i prihvatljivosti tuđica i prevedenica, takozvanih internacionalizama i europeizama, kao i o zadaćama njegovanja jezika s obzirom na snažan infiltracijski pritisak u jezičnim dodirima, kao u doba serbokroatizma od strane srpskoga jezika, a potom od 8. razdoblja zbog ovisnosti o međunarodnim odnosima od strane angloameričkoga jezika, Stjepan Babić je redovito objavljivao priloge; velik je broj od novijih tih članaka sadržan u [36].

Komentiranu bibliografiju kao i još neke kasnije članke o "anglokroatskom jeziku" kao rezultatu sve većega prodora angloamerikanizama u funkcionalno važna područja javne uporabe hrvatskoga leksika sadrži [49]. Problem je infiltracije, odnosno nametanja angloamerikanizama u međuvremenu postao stalna tema njegovanja jezika (usp. [372], kao i odgovarajuće članke u *Jeziku* (god. 50., br. 5. i god. 51., br. 1.)).

promjenama. Zajedno s održavanjem svrhovitosti taj ideal kontrolira i stabilnost jezičnoga ustroja i strukture njegova utemeljenja te ih po potrebi ispravlja.²⁵² Spoznaja da postoje posebne strukture utemeljenja jezika potječe od Wilhelma Humboldta. Tu je spoznaju 100 godina kasnije, naime 1940-ih i 1950-ih godina nastavio proučavati i razvijati Roman Jakobson u svojim istraživanjima afazije i u fonološkim proučavanjima. Osnovni teorem fundiranja jezičnoga ustroja po Jakobsonu glasi: U ustroju zasebnih jezika i u njihovim razvojinama postoje stalne sastavnice i odnosi utemeljenja prema kojima su druge sastavnice i odnosi drugorazredni te glede važnosti za jezičnu statiku prvima podređeni. To vrijedi i ontogenetički i filogenetički. Stoga niti se mogu razviti te drugorazredne sastavnice bez dotičnih nužnih temeljnih, niti mogu temeljne sastavnice propasti, a da ne propadnu i sastavnice koje na njima počivaju. Taj poredak jezičnih sastavnica i odnosa po Jakobsonu slijedi svaka jezična statika i dinamika. Stoga problematika jezičnoga utemeljenja sasvim spada i u područje primjene načela jezične čistoće. Daljnja konkretizacija toga općenitoga teorema fundiranja zadaća je pojedinačnih filologija, odnosno empirijsko-teorijske lingvistike.

Pri primjeni i provođenju ideala čistoće ne treba žuriti sa konačnim sudom jer je rizik prebrza zaključivanja koje se onda mora poništiti i revidirati, velik. To je i jedan razlog zašto se uz stalno njegovanje jezika provodi i periodično opsežnije ispitivanje koje ciljano obuhvaća veće dijelove dotičnoga jezika ili čak jezik u cjelini. Pritom se često nailazi na raznorodne jedinice i rubne varijante. Rezultat je njihove normativne obradbe njihovo odstranjivanje ili prilagodba i jezična integracija.

Nakon prevladavanja serbokroatizma, od 8. razdoblja nadalje, načelo se je čistoće jezika moglo, što se serbokroatizma tiče, opet nesmetano primjenjivati. Hrvatski se je jezik opet mogao govoriti, živjeti, njegovati i razvijati prema idealu "kojim je hrvatski jezik oduvijek išao i kojim je uvijek težio da ide." [34: 134], naime idealu jezične čistoće hrvatskoga jezika. Serbokroatizam je bez dvojbe bio najveći neprijatelj tomu idealu. Ali, to je imalo i svoju neizbježnost: S jedne strane je taj ideal, iako je bio protjeran iz jugoslavenske javnosti i djelovao manje-više u tajnosti, predstavljao štit protiv posrbljivanja i gušenja hrvatskoga jezika. S druge strane je on, kao i u svim prethodnim stoljećima hrvatske jezične povijesti, neumorno poticao na jezikotvornu djelatnost, njegovanje i razvoj hrvatskoga jezika, na ustrajan filološki rad i na potrebno prenošenje jezičnoga umijeća i znanja idućim naraštajima. Stoga taj ideal usprkos svim povijesnim nedaćama ne samo da nije izgubio ništa od svojega sjaja već je i dobio novi sjaj. "Hrvatski se jezik voli znanjem." Ako se ta krilatica časopisa *Jezik*, koju je sročio Stjepan Babić, bude slijedila, ideal jezične čistoće bit će i dalje na snazi jer "Tko zna, znat će i dobro birati." [45: 60]²⁵³

²⁵² O općoj strukturi utemeljenja ustroja zasebnih jezika vidi [6: 29–33]; o problematici stabilnosti lingvističkih živućih sustava, i ovisno o njima dotičnih zasebnih jezika vidi [15].

²⁵³ To se geslo može najprije naći u [45: 60] kao izmijenjena izreka Ante Žužula ("Hrvatska se voli radom"). Od 3. broja 48. godišta (2001.), dakle od sljedećega broja to je postala krilatica časopisa *Jezik*.

3. Teorijske, metodološke i filozofske aporije serbokroatizma

3.1. Korpusnolingvistički uvjetovana i politički motivirana "iluzija bliskosti" hrvatskoga i srpskoga jezika

Korpusnolingvistička bliskost štokavskoga dijela hrvatskoga jezika sa srpskim jezikom u razvoju je hrvatskoga književnog i standardnog jezika od 19. st. opetovano pokazivala svoj konfliktni potencijal uslijed djelovanja serbokroatizma i jugoslavizma s njihovim svesrpskim i velikosrpskim ciljevima. Taj se potencijal temelji prije svega na spoznajnoj, ali i voljnoj "iluziji bliskosti" između hrvatskoga i srpskoga jezika. Ta je iluzija bliskosti u brojnih utjecajnih Hrvata pobudila romantičnu i u važnim područjima pojmovno irealnu težnju za hrvatsko-srpskim jezičnim zajedništvom, pa čak i jedinstvom. U Srba je ta iluzijska varka uzrokovala precjenjivanje realnih mogućnosti posrbljivanja čitavoga štokavskoga područja prema svesrpskomu i velikosrpskomu planu. Čak su i oni Srbi, koji nisu podlegli toj iluziji ili koji su jednostavno ignorirali taj problem jer je njihov interes ionako bio usmjeren isključivo prema srpstvu i jer su živjeli u nekom isključivo srpskom svijetu, uvidjeli da se je znatan dio Hrvata dao zavesti tom iluzijom i da je to samo pogodovalo provođenju vlastitih posrbljujućih namjera. U Hrvata je ta iluzija sve do 1920-ih godina dovela do toga da su se dali lakše zavarati srpskim nakanama, te su u skladu s tim zastupali temeljne ciljeve serbokroatizma i jugoslavizma.

To dugotrajno sugestivno djelovanje serbokroatizma na hrvatske filologe, književnike i publiciste jedan od najvažnijih razloga ima u zajedničkim štokavskim obilježjima svehrvatskoga književnoga jezika i srpskoga jezika. Preuzimanje prvenstveno srpskoga pravopisnoga programa, koji je osim fonološkoga načela predvidio i djelomičnu uporabu latiničkoga pisma za srpski jezik, samo je još pojačalo to sugestivno djelovanje. Preduvjet za takvo sugestivno djelovanje serbokroatizma kao uvjet koji ga je omogućio, bila je nesigurnost glede statusa hrvatskoga kao zasebnoga jezika. Ta nesigurnost, ako ju pozornije razmotrimo, bila je nesigurnost u puteve kojima bi hrvatski jezik mogao poći u budućnost. Jedan dio onih koji su se zalagali za razvoj hrvatskoga sagledavao je hrvatski kao zaseban jezik u njegovoj jezičnopovijesnoj stvarnosti. To se je događalo u spoznaji da Hrvati čine zaseban narod koji se razlikuje od Srba i Slovenaca. Problemu jezičnoga purizma se je stoga s obzirom na višestruko djelovanje intenzivnih jezičnih dodira pridavala velika pozornost što

---

U hrvatskoj jezičnoj zajednici postojale su, naravno, i postoje i dalje struje i usmjerenja u kojima je načelo čistoće jezika manje izražen. Ali, te su struje uvijek nekako ostale na rubu te ih se je uvijek s obzirom na njihovo djelovanje ocjenjivalo prema ortolingvistički važećim normama hrvatskoga jezika, ispravljalo ih se je i prilagođivalo. Glavne struje te vrste i njihov odnos prema "osnovnomu smjeru" jezične čistoće u bitnim je crtama općenito okarakterizirao Stjepan Babić u uvodu svojih opaski o hrvatskom jeziku Franje Tuđmana. [34: 314–315]

se je posebice vidjelo u opsežnoj i vrlo kvalitetnoj djelatnosti stvaranja prevedenica.²⁵⁴ Dok je taj krug Hrvata radio na statusu hrvatskoga kao zasebnoga jezika u ontološkom značenju pojma "statusa", naime na kakvoći i biti samoga hrvatskoga, onaj drugi dio, usmjeren prema serbokroatizmu, zanimao se je za status hrvatskoga u značenju političke dominantnosti i pravno-društvenoga položaja hrvatskoga, ali i srpskoga u Jugoistočnoj Europi. U skladu s tim je i razvoj hrvatskoga promatran kao da je uklopljen u južnoslavenska nastojanja oko moći i hegemonije koja su nadilazila hrvatski jezik i Hrvatsku. Pri tome su se ubrzo vizije moći serbokroatizma na srpskoj strani uzdignule do vizije srpske hegemonije u Velikoj Srbiji ili Jugoslaviji pod srpskom hegemonijom.

Serbokroatizam je u svojim jezikoslovnim i drugim filološkim radovima, isto kao i u čitavom hrvatsko-srpskom jezičnom dodiru, mnogostruko operirao apstraktnim mogućnostima kojima u hrvatskom jeziku nisu odgovarale nikakve lingvistički stvarne i emski postojeće mogućnosti. Ali, dublji je razlog za to činjenica da je "serbokroatistika" u svojoj temeljnoj orijentaciji bila vođena ideološki, a ne filološki, što je njoj uvijek davalo i obilježje znanosti usmjerene prema političkoj moći. Uvođenjem je serbokroatističkoga nazivlja nastala misaona zbrka koja je znatno opteretila znanstveni dijalog i koju je dugo vremena kao takvu shvaćala jedino manjina jezikoslovaca, koja je, međutim, bila bez znatna utjecaja. Već sama uporaba umjetno stvorenih, apstraktnih glotonima tipa *srpskohrvatski*, odnosno *hrvatskosrpski*, *srpski ili hrvatski*, odnosno *hrvatski ili srpski* izazvala je terminološkim putem dezorijentaciju i dezinformaciju o statusu hrvatskoga kao zasebnoga jezika, koja je u Hrvata raširila određenu etnolingvističku nesigurnost i čiji je cilj bilo uklanjanje hrvatskoga kao zasebnoga jezika. Serbokroatizam se je još više uspio predstaviti kao zanimljivo, prividno znanstveno opravdano objašnjenje odnosno opis, i to vještom uporabom varijantnolingvističkih i kontaktnolingvističkih pojmova "jedinstveni jezik", "varijanta", "dvosredišnji jezik", "višesredišnji jezik", "izgrađeni jezik", "neizgrađeni jezik", "zaseban jezik po kriteriju izgrađenosti", "zaseban jezik samo po kriteriju izgrađenosti", "zaseban jezik također po kriteriju izgrađenosti", "udaljeni jezik", "zaseban jezik po kriteriju sličnosti (udaljenosti)", "zaseban jezik samo po kriteriju sličnosti (udaljenosti)", "zaseban jezik također po kriteriju sličnosti (udaljenosti)", "(dijalektološki) dijasistem". Lingvističko i filološko nedovoljno spoznajno stanje zajedno s preuzetom vodećom ulogom "serbokroatistike" u jezičnopolitičkom savjetovanju sasvim

---

²⁵⁴ U 19. st. intenzivni jezični dodiri s talijanskim, njemačkim i mađarskim zahtijevali su opsežan rad na leksiku kako bi se podiglo hrvatstvo književnoga jezika i kako bi ga se i dalje stvaralački razvijalo. U 20. st. je umjesto tih kontaktnih jezika srpski potiskivao hrvatski jezik što je uzrokovalo nastanak rječničkoga tipa srpsko-hrvatskoga razlikovnoga rječnika, kakav je primjerice napisao Brodnjak. [71] O utjecaju njemačkoga na izgradnju leksika hrvatskoga jezika usp. [325]. Kratak pregled različitih stavova o problemu čistoće hrvatskoga jezika u jezičnom kontaktu i pri tvorbi neologizama u 19. i 20. st. možemo pronaći u [34] i [256]. Hrvatski jezični purizam karakterizira pretežno dinamično, prilagodljivo i funkcionalno normiranje u smislu "elastične stabilnosti" praškoga funkcionalnostilističkoga strukturalizma koje je zastupao Ljudevit Jonke, i koje dopušta stvaranje varijanata različita statusa u odnosu prema dotičnoj glavnoj i normalnoj jedinici.

je sigurno doprinijelo činjenici da je na hrvatskoj strani od druge polovine 19. st. do početaka prve jugoslavenske države serbokroatizam naišao na tako neprimjereno snažan odjek. Tek od konca 1920-ih godina, kada su hrvatska filologija i jezikoslovlje postajali sve sposobniji da bi mogli točnije dijagnosticirati i procijeniti bit hrvatskoga jezika, njegova stanja i budućega razvoja, došlo je do preokreta. Hrvatski bi se inače rasplinuo u srpskom jeziku putem posrbljenoga, najprije u "srpskohrvatski" preimenovanoga dubleta samoga sebe i bio bi izbrisan iz povijesti jezika.

Dakako, postojale su i objektivne spoznajne teškoće u pojmovnom i teorijskom shvaćanju hrvatskoga u njegovoj zasebnosti. Međutim, kad je to shvaćanje bilo vođeno jezičnom intuicijom i jezičnim osjećajem, i kad je bilo dovoljno jezičnoga stvaralaštva, te su teškoće bile manje ili ih uopće nije bilo. Ali, čim je započela korpusnolingvistička objektivizacija jezičnih činjenica, i čim je taj rad bio poljuljan trajnom promidžbenom diskusijom u svrhu provođenja programa serbokroatizma, djelovale su korpusnolingvistički objektivne spoznajne teškoće. Jer bitni korpusnolingvistički argumenti za hrvatski kao samostalan i zaseban jezik nisu bili lako uočljivi i dovoljno prisutni za obranu kada je srpska odnosno serbokroatistička strana poricala samosvojnost hrvatskoga jezika, i kada je serbokroatizam argumentacijsko stanje okrenuo u svoju korist. Kasnije je uspješan put dopunske funkcionalnolingvističke argumentacije isprva bio izoliran zbog znanstveno povijesno uvjetovanoga pretežitog isključivo korpusnolingvističkog razumijevanja jezikoslovlja i filologije. Stoga se u prvo vrijeme nepobitni i dobro poznati dokaz iz opće hrvatske jezične povijesti, a posebice iz razvoja hrvatskoga književnog jezika gotovo nije primio na znanje. Tek nakon što je serbokroatizam zajedno s političkim jugoslavizmom počeo pisati svoju vlastitu povijest, taj je u osnovi antropološki način argumentacije zadobio pozornost, počeo se je znanstveno razvijati i zbog svoje je djelotvornosti postajao sve više cijenjen.

Ali, od čega se zapravo sastoje korpusnolingvistički objektivne spoznajne teškoće u shvaćanju zasebnosti hrvatskoga jezika? Općenito, one se sigurno mogu pronaći na području jezičnih struktura jer se primjerice tagmemi sa svojim sintagmatskim i paradigmatiskim skupinama jezičnih jedinica ne mogu jednostavno prikazati kao konkretne sintagme ili riječi. Teškoće se javljaju i s obzirom na fonološke i morfonološke najmanje jedinice kao i tekstološke i lektološke najveće jedinice, kao na primjer s obzirom na književna djela i lektalne komplekse, pa sve do razine cjelovitoga zasebnog jezika. Na obama se područjima filologija i jezikoslovlje suočavaju, s jedne strane, s problemom jezikoslovnoga predmetnoga fokusa, a s druge strane, s problemom načina jezikoslovnoga opažanja. Problem se fokusa postavlja na dva načina, naime kao problem fokusne visine i kao problem fokusne širine: s jedne je strane za objektivno prosuđivanje zasebnosti jezika potrebno zadovoljavajuće razlikovanje predmetnih razina jezika o kojem je riječ, u ovom slučaju hrvatskoga, a s druge strane je potreban dovoljno velik opseg relevantnih predmeta istraživanja na dotičnim korpusnolingvističkim razinama. Problem se opažanja odnosi na posebne načine opažanja kako ih

razlikuje Kenneth Lee Pike [311] u svojoj tagmemici.²⁵⁵ Za unitarističku "iluziju bliskosti" hrvatskoga jezika srpskomu općenita je dominacija modusa značajki ("feature mode") uz posebne odabire željenih obilježja bila nužan preduvjet i uzrok.

3.2. Primjena teorije izgradnje jezika Heinza Klossa

Osim spomenutih korpusnolingvističkih spoznajnih teškoća početni su problemi bili neizbježni također u važnim spoznajnim područjima jezičnih funkcija i antropološke lingvistike. To se posebno odnosi na pojmovno i teorijsko određivanje težišta etnolingvističke istovjetnosti pojedinačnih zasebnih jezika, njihovih vlastitih bitnih tradicija u pojedinačnim korpusnolingvističkim područjima, na čestoću uporabe i opsega paradigma jezičnih jedinica, do čega se često dolazi tek intenzivnim i dugotrajnim radom, te, na kraju, još i na određivanje emske valjanosti dotičnih jezikoslovnih jedinica. Upravo tu, na životno bliskim jezičnim područjima, govornici pojedinoga jezika, u ovom slučaju Hrvati s hrvatskim kao svojim prvenstvenim jezikom, mnoge spoznajne i prosudbene probleme rješavaju intuitivno i prema jezičnomu osjećaju kao nešto što se samo po sebi razumije, dok te iste probleme jezikoslovci i filolozi moraju teškim radom riješiti kao znanstveno sigurne spoznaje kako bi ih onda mogli argumentirati i braniti od agitacijskih napada.

Navedene su objektivne filološke i lingvističke spoznajne teškoće pravile probleme i u primjeni Klossove jezičnosociološke teorije izgradnje jezika [231], [232], i to čak i onda kada se je htjelo braniti samostalnost hrvatskoga kao zasebnog jezika od serbokroatizma. Pritom su hrvatski i srpski iz razloga njihove međusobne korpusnolingvističke bliskosti predstavljeni, s jedne strane, kao slavenski jedinstveni zasebni jezik, a s druge strane, smatralo ih se samostalnicima po kriteriju izgrađenosti. To posljednje se potkrjepljuje time da su na osnovi vlastitih jezičnopovijesnih razvoja nastali zasebni hrvatski i srpski književni jezici. Prema tomu bi hrvatski, ako nije riječ o književnom jeziku, s odgovarajućim dijelom srpskoga u korpusnolingvističkom pogledu činio

---

²⁵⁵ Problemi sustavne varijacije fokusa, razlikovanja predmetnih razina te načina jezikoslovnoga opažanja opsežno se razrađuju u [16].

jedinstven zaseban slavenski jezik. Doduše, taj izmišljeni zasebni jezik nije imao svojega imena sve do uvođenja umjetno stvorene serbokroatističke glotonimije. Dalje, usprkos tvrdnji o postojanju takva jedinstvena jezika, Hrvati bi se i Srbi trebali smatrati dvama povijesno različitim narodima. Jezik bi se kao etnička sastavnica dakle pokazao samo u različitom tijeku jezičnoga izgrađivanja, u nedostatku zajedničkoga jedinstvenog konačnog rezultata tih dvaju procesa izgradnje i standardizacije kao i u različitoj uporabi toga navodno korpusnolingvistički jedinstvenoga jezika. Jezični sukob između Hrvata i Srba prema toj teoriji svoj uzrok ima u različitom samorazumijevanju književnojezičnoga razvoja tih dvaju naroda. Hrvati su inzistirali na različitom zasebnom novoštokavskom književnom jeziku u Hrvata i u Srba; pri tome se je hrvatski književni jezik razvio samostalno i znatno prije od srpskoga iako je u 19. st. bilo određenih poticaja koji su došli iz razvoja srpskoga književnog jezika. Srbi su, međutim, to uglavnom poricali. Oni su tvrdili da hrvatski književni jezik postoji tek od 19. st. i da je to zapravo preuzeti srpski književni jezik, kakav se je razvio upravo u tom stoljeću. Ono što se pritom ne uzima u obzir odnosno što se skriva, jest svesrpski i velikosrpski općepolitički i posebice jezičnopolitički program kao i odlučnost da se taj program provede, ako se mora, i agresijom. Dugoročni je cilj pritom bilo stranojezično presvođenje ("Überdachung") hrvatskih narječja najprije posrbljenim hrvatskim, a potom srpskim književnim i standardnim jezikom.

Mogućnosti primjene Klossove jezičnosociološke teorije izgradnje jezika stoga se moraju temeljitije razmotriti. To se ponajprije odnosi na problem presvođivanja kao i na problem dijalektalne osnove izgrađenoga književnog odnosno standardnog jezika. Određenje da bi u dijalektalno-korpusnolingvističkom pogledu i time po kriteriju jezičnoznakovne sličnosti postojao "srpskohrvatski" kao jedinstven zaseban jezik, a književnojezično gledano, i time po kriteriju izgrađenosti, postojala dva različita zasebna književna jezika, naime hrvatski i srpski, na koje se mogu svesti prije opisane primjene teorije izgradnje jezika u svrhu pronalaženja puta iz serbokroatističkoga pojmovnoga labirinta, proizvodi jezičnu sliku u kojoj bi bila s jedne strane oba književna jezika zbog svoje prividne zasebnosti umjetno odvojena od navodnoga "srpskohrvatskog" jedinstvenog pučkog jezika, a s druge bi se strane, nasuprot svoje prividne zasebnosti i s obzirom na njihovu jedinstvenu dijalektalnu osnovu, odnosila jedan prema drugomu samo kao dva različita književna stilska smjera. Zanimljivo je da na području politike, u skladu s tim upravo rečenim, srpska je strana povremeno propagirala i predodžbu o jedinstvenom narodu Srba i Hrvata koji je podijeljen na srpsku i hrvatsku "stranku". Nasuprot tomu hrvatska je strana uvijek jasno inzistirala na tom da su Srbi i Hrvati dva različita, zasebna naroda.

Određenje "dva u jednom" implicira odvajanje pretpostavljenoga jedinstvenog dijalektalnog pučkog jezika od njegovih nositelja, naime govornika hrvatske, odnosno srpske jezične zajednice. Važna bi posljedica toga bila da se više ne bi moglo smisljeno postavljati pitanje o emskosti

pretpostavljene korpusnolingvističke jedinstvenosti toga navodnoga zasebnog pučkog jezika ni o emskosti njegova hrvatsko-srpskoga zajedništva. Ta bi se posljedica mogla izbjeći jedino unitarističkom pretpostavkom jedinstvenoga naroda "Srbohrvata" ili "Jugoslavena", koja je, uostalom, kao tvrdnja ili zahtjev, skriveno ili otvoreno, i sama jedna od sastavnica serbokroatizma. U svrhu objašnjenja inkompatibilnosti tih u biti neprimjerenih primjenjivanja Klossove jezičnosociološke teorije izgradnje jezika potrebno je definicijski objasniti i precizirati temeljne pojmove te teorije uključujući i teoriju varijanata.²⁵⁶

Polazeći od pojma "zasebni jezik" [231: 23] Kloss zasebne jezike klasificira komparatistički po kriteriju izgrađenosti kao "zasebne jezike samo po kriteriju izgrađenosti" i "zasebne jezike također po kriteriju izgrađenosti", pri čemu ti prvi nisu "zasebni jezici po kriteriju korpusnolingvističke sličnosti odnosno različitosti (udaljenosti)" (nisu "udaljeni jezici": "Abstandssprachen"; "abstand languages"), a drugi jesu. Uz to Kloss analogno klasificira zasebne jezike kao "zasebne jezike samo po kriteriju korpusnolingvističke sličnosti odnosno različitosti (udaljenosti)" i "zasebne jezike također po kriteriju korpusnolingvističke sličnosti odnosno različitosti (udaljenosti)", pri čemu prvi nisu "izgrađeni jezici", a drugi jesu. Ta dva pojma "zaseban jezik po kriteriju sličnosti odnosno različitosti (udaljenosti)" ("udaljeni jezici", "Abstandssprachen") i "zaseban jezik po kriteriju izgrađenosti" ("izgrađen jezik", "Ausbausprache") razlikuju se, međutim, u važnom predikatnologičkom pogledu: Korpusnolingvistički pojam "udaljeni jezik" je relacijski pojam, naime komparativno-klasifikacijski pojam koji pretpostavlja barem dva objekta za usporedbu. U okviru Klossovih ovdje relevantnih razmatranja ti su objekti pojedinačni zasebni jezici ili dijalekti zasebnih jezika. Kao komparativno-klasifikacijski i time relacijski pojam "udaljeni jezik" mora se tipološki još detaljnije odrediti. Funkcionalnolingvistički pojam "izgrađeni jezik" je nasuprot jednovalentni predikat koji se odnosi na one jezike koji su razvijeni iznad određenoga visokoga stupnja izgrađenosti. Komparativna je uporaba toga pojma drugorazredna i rezultat je njegova stupnjevanja i gradacije. Rezultat toga je s jedne strane dimenzija stupnja izgrađenosti, a s druge strane su to određeni kriteriji za svrstavanje određenih vrijednosti na ljestvici izgrađenosti. Tim se načinom mogu razlikovati "manje ili više izgrađeni" ili pak "u ovom ili onom pogledu izgrađeni" jezici.

Promišljenost pojmovnih osnova teorije jezične izgradnje jezika pokazuje se ne samo u postojanju najopćenitijega, najvišega pojma "zasebnoga jezika", već i u postojanju dijakronijski i sinkronijski odredivoga, relacijskoga pojma "referentni jezik" [231: 26] koji se upotrebljava u vezi s pojmom "zaseban jezik samo po kriteriju izgrađenosti". Djakronijski referentni (izvorski) jezik za zadani "samo izgrađeni jezik" je onaj jezičnopovijesno raniji zasebni jezik, iz kojega je taj zasebni jezik proizašao putem jezične izgradnje, kao što je primjerice za suvremeni makedonski jezik bugarski

---

²⁵⁶ O teoriji izgradnje jezika Heinza Klossa usp. [231: 23–37], [232], [11: 53–55] i [16: 66–67, 270].

jezik. Dijakronijski je odnos između referentnih jezika asimetrična. Suprotno, sinkronijski je odnos simetričan i odrediv u različitim pogledima. Stoga i makedonski može biti referentni jezik za bugarski kao i s drugoga motrišta bugarski za makedonski. Sinkronijski su stoga primjerice i makedonski i bugarski "zasebni jezici samo po kriteriju izgrađenosti". Na žalost, Kloss ne obrađuje hrvatski i srpski u tom pogledu. U dijakronijskom se pogledu dakle razlikuje slučaj izgradnje kada se iz postojećih dijalekata određenoga zasebnog jezika, koji su se funkcionalnolingvistički razvili preko određenoga kritičnoga stupnja, razvija nov zaseban jezik, i slučaj kada se već postojeći zasebni jezici dalje funkcionalno razvijaju, ali se zbog znatnih korpusnolingvističkih tipoloških sličnosti glede svoje zasebnosti teško mogu razlikovati, ako se u obzir uzima samo njihova korpusnolingvistička sličnost. Taj drugi slučaj postoji u odnosu hrvatskoga jezika prema srpskomu. Prvi slučaj nalazimo u odnosu bugarskoga prema suvremenomu makedonskomu. Uostalom je upravo taj prvi slučaj zanimalo Klossa radi određivanja "zasebnih jezika samo po kriteriju izgrađenosti" pri primjeni funkcionalnolingvističkoga pojma "izgrađenoga jezika" u opreci s korpusnolingvističkim pojmom "udaljenoga jezika".

Pri uobičajenim serbokroatističkim primjenjivanjima Klossove teorije izgradnje jezika na samosvojnost hrvatskoga jezika morao bi se kao argument za tvrdnju da je srpski samostalan jezik u odnosu na hrvatski uzeti onaj stupanj njegove izgrađenosti koji je srpski jezik postigao u 20. st. Za razdoblje prije toga srpski bi trebalo zbog svoje navodno irelevantne korpusnolingvističke udaljenosti od hrvatskoga kao i zbog svojega znatno slabijega, nedovoljnoga funkcionalnolingvističkoga stanja izgradnje odrediti kao "hrvatski". Samo to bi odgovaralo točnomu serbokroatističkomu prijenosu Klossova objašnjenja samostalnosti zasebnih jezika po kriterijima korpusnolingvističke sličnosti i izgrađenosti. Pri tom je neprimjereno uvoditi izmišljenu, klasifikacijski nadređenu kategoriju "srpskohrvatski" iznad kategorija "hrvatski" i "srpski" jer bi ona kao kategorija za zaseban jezik samostalnost hrvatskoga i srpskoga kao rezultat izgrađivanja nekoga zajedničkog polaznog jezičnog stanja, opet porekla.

Uobičajena serbokroatistička primjena Klossove teorije ima, međutim, još znatno veću manu: Nedovoljno uzima u obzir dijakronijsku i sinkronijsku jezičnu stvarnost hrvatskoga jezika glede njihove složene povezanosti. Sinkronijski gledano hrvatskomu jeziku pripadaju i čakavski i kajkavski, kao i njegovi štokavski ikavski dijalekti pored jekavskih. Stoga postoji sinkronijski na lektalnoj razini za svako jezičnopovijesno razdoblje hrvatskoga jezika jasna i dovoljna korpusnolingvistička udaljenost od srpskoga jezika. Taktika je serbokroatizma bila najprije ignorirati upravo tu specifičnu hrvatsku dijalektalnu strukturu, a potom jezični sukob voditi oko štokavskoga, za koji se je pak tvrdilo da je tipično srpski. Na taj bi način hrvatskomu dijalektalnomu sustavu bio oduzet njegov funkcionalno vodeći dijalekt. Istoj toj taktici pripadalo je nastojanje da se tabuizira lektalna razina pri razmatranju tzv. problema varijanata, o kojima bi se

raspravljalo samo na znatno nižim razinama. Te su razine morale biti dovoljno daleko od ukupnoga hrvatskog jezičnog sustava kako bi se prikrila ideologija serbokroatizma u svojoj lingvističkoj i filološkoj neodrživosti. Zanemarena je bila i dijakronija čitavoga hrvatskog dijalektalnog sustava kao i razvoja hrvatskoga književnoga jezika. Tim je hrvatski trebao biti odsječen od svojih jezičnopovijesnih izvora i životnih strujanja kako bi ga se nakon prekida tih povijesnih veza moglo nastaviti kao "srpskohrvatski" s razvojnim smjerom prema srpskomu.

U okviru prikladne primjene teorije izgradnje jezika mogao bi se za čakavske i kajkavske dijalekte upotrijebiti pojam "kulturni dijalekt" (hrvatskoga kao zasebnoga jezika) koji je uveo Harald Haarmann. Hrvatski bi se onda, ako primijenimo Klossovu terminologiju, mogao nazvati i "višesredišnjim".²⁵⁷ Na hrvatski štokavski dijalekt bi se onda mogao primijeniti pojam "izgrađeni jezik unutar hrvatskoga kao zasebnoga jezika" što bi doduše bilo odstupanje od Klossove terminologije koje se, međutim, može argumentirati prije spomenutim preciziranjem temeljnih pojmova njegove teorije. Svakako, razlika između implicitno s tim pojmovima "izgrađeni jezik" i "kulturni dijalekt" pretpostavljenih funkcionalnolingvističkih stupnjeva izgrađenosti ne smije biti prevelika. Najvažnija se funkcionalnolingvistička razlika između štokavskoga te čakavskoga i kajkavskoga može vidjeti u tom što se štokavski upotrebljava kao javni i službeni lekt Hrvatske, te Bosne i Hercegovine u njezinu hrvatskom dijelu uključujući sve funkcionalnolingvističke posljedice iz toga.

Na osnovi definicije pojma "zasebni jezik" s pomoću kriterija lingvističke autonomije pri jezičnomu reguliranju od strane govornika i nositelja dotičnoga samostalnog jezika taj pojam nije izravno ovisan o kriterijima korpusnolingvističke sličnosti ili funkcionalnolingvističke izgradnje.²⁵⁸ Ali, metodološki gledano ta su dva kriterija važna. Lekti, čija korpusnolingvistička različitost prijeđe određene granice, zapravo nisu vjerojatni kao varijante ili kao distinktivne jedinice zajedničkoga zasebnog jezika. Isto vrijedi i za lekte čiji stupanj izgrađenosti prijeđe određene granice. Razlog za to je da u obama slučajevima nije vjerojatno da se takvi lekti reguliraju jedinstvenim zasebnim jezikom kao regulacijskim sustavom, a niti s pomoću više njih. Jezičnosociološki temeljni problem u Klossovoj komparatističkoj teoriji izgradnje jezika jest pitanje koji čimbenici djeluju pri nastajanju novih jezika iz već postojećih i po kojemu se dostatnomu kriteriju može ocjenjivati stvarna odnosno prividna zasebnost dotičnih lektalnih cjelina. Poznati općeniti Klossov odgovor glasi: Čimbenici korpusnolingvističke sličnosti i/ili čimbenici izgrađenosti, a traženi kriterij je upravo ta "i/ili" povezanost. I "udaljeni jezici" i "izgrađeni jezici" su po Klossu neovisno o točnijem stupnju njihove korpusnolingvističke sličnosti odnosno izgrađenosti zasebni, samostalni jezici. Međutim, problem koji nas ovdje zaokuplja jest pitanje koji

---

²⁵⁷ Usp. [154: 33], [155: 186–191]; o terminima *kulturni dijalekt* i *višesredišnji* usp. [5: 41–43].

²⁵⁸ Razmatranja o pojmu "zasebnoga jezika" ovoga odlomka uglavnom slijede objašnjenja u [16: 66–67].

čimbenici čine skupinu lekata zasebnim jezikom, u kojem bi upitni lekti onda imali status lektalne varijante ili razlikovne jedinice. Općeniti odgovor na to pitanje glasi: Njihovo zajedničko samostalno reguliranje je dovoljan i nuždan kriterij da bi dotični lekti pripadali zajedničkomu zasebnom jeziku kao cjelini. Ali, postoji još jedna nužna pretpostavka, naime da korpusnolingvistička različitost među dotičnim lektima upitnoga zajedničkog zasebnog jezika ne bude prevelika, te da funkcionalnolingvistički stupanj izgrađenosti smije biti maksimalan samo u jednoga od tih lekata. Pitanje zasebnojezičnosti hrvatskoga jezika u skladu s tim implicira pitanje kakvi su jezično-egzistencijalni stav i razvojna usmjerenost Hrvata u tom pitanju kao pripadnika posebne jezične zajednice i samostalnoga lingvističkoga živućega sustava. Samo nakon odgovora na to pitanje može se istinito odgovoriti i na pitanje o zasebnosti hrvatskoga jezika, i to o zasebnosti koja emski vrijedi za Hrvate i njihovu jezičnu zajednicu.

3.3. Temeljni jezikoslovni pojmovi u argumentaciji serbokroatizma

U svrhu argumentacijskoga provođenja serbokroatizma uporabljiv je pojmovni aparat koji sadržava i važne temeljne kontaktnolingvističke pojmove. Od posebnoga je interesa uz pojam "zasebni jezik" odnosno "samostalni jezik" uporaba pojmova "varijanta", "dvosredišnji jezik" odnosno "višesredišnji jezik", "izgrađeni jezik" i "udaljeni jezik", kao i "dijasistem". Središnja kontaktnolingvistička teza koju je tim pojmovljem serbokroatizam htio osigurati kao ideologem, tvrdila je da se u slučaju hrvatsko-srpskoga jezičnoga dodira ne radi o međujezičnom, već o unutarjezičnom dodiru.

Središnji promidžbeni ideologem serbokroatističkoga mišljenja otpočetka je bio sročeni kao *jedan narod s dvama imenima* i *jedan jezik s dvama imenima*, i tomu slično. Nije teško spoznati kako su se kasnije mijenjale samo sintagme, a taj je ideologem ostajao na snazi poput dogme.²⁵⁹ To posebno vrijedi u drugoj Jugoslaviji za već rano rasprostranjenu terminologiju varijanata koja je operirala sa sintagmama poput *dvije varijante jednoga jezika, sa zapadnom varijantom*, naime hrvatskim

---

²⁵⁹ Sintagma o narodu s dvama imenima [241: 120] svojevremeno je još implicirala i etnonime Slovenaca, Makedonaca i Bugara. Od vremena Vuka Karadžića ona je opravdavana i rasno i lingvistički: "narod jedne krvi i jednoga jezika". "Razlaz" je navodno rezultat tijeka političke povijesti i različite vjeroispovijedi. Nekoliko je desetljeća prije srpski prosvjetitelj Dositej Obradović (1742. – 1811.) tvrdio i propagirao da se "crkveni obredi i vjera mogu promijeniti, ali rod i jezik nikada"; usp. i [115: 30–31, 192–197, 221–222] Glede te formule, u kojoj je bila kodirana čitava posrbljujuća politika ujedinjenja, vidi opširno u [241: 120–122, 218–219, 312–314, 358–359]; zatim u [180: 138–140]; o političkom sustavu, utemeljenom na toj formuli, naime sustavu "parlamentarnoga centralizma i trorodnoga integralizma u 'Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca' prve Jugoslavije 1918–1928" usp. [389: 229–584]. Iz te formule u Kraljevini SHS srpski lingvisti su čak izveli "srpskohrvatskoslovenski jezik s priključivanjem makedonskog kao južnosrpskoga". [71: V] Ta se je formula održala sve do kraja druge Jugoslavije, pa tako primjerice Ranko Bugarski kaže: "... srpsko-hrvatski... u četirima republikama (dakle Hrvatska, Srbija, Bosna i Hercegovina i Crna Gora, L. A.)... stanovništvo govori kao materinji, premda u donekle različitim standardnim oblicima i pod različitim nazivima..." ("... Serbo-Croatian ... in the four republics ... the population speaks it natively, though in somewhat different standard forms, under various names...". [91: 9])

jezikom, i istočnom varijantom, naime srpskim.²⁶⁰ Obrani od posljedica koje je ta terminologija imala po razumijevanje zasebnosti hrvatskoga jezika hrvatska je lingvistika posvetila svu svoju snagu i sposobnost, i to uspješno. Majstorsko je djelo u tom pogledu bez dvojbe zbornik *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata*. [175] Poslije su kao istovrijednice nastali, uz to varijantološko nazivlje, još i izrazi *dvosredišnji jezik* odnosno *višesredišnji jezik, jedinstveni dijastem varijantnih dijalekata*, (korpusnolingvistički odnosno strukturalno) *jedinstveni jezik s dvama načinima izgradnje*, i sl. Ovim ćemo se izrazima još detaljnije pozabaviti.

Javno je glotonimsko nazivanje hrvatskoga jezika otpočetak bilo određeno, naloženo i politički sankcionirano tako da odgovara tom serbokroatističkom nazivlju. Kako je serbokroatizam bio pod srpskim vodstvom, srpski jezik, za razliku od hrvatskoga, imao je veliku slobodu u uporabi jednostavnoga etnolingvističkoga glotonima *srpski*. Suprotno tomu serbokroatizam je pokušao uvesti što veće tabuiziranje etnolingvistički prvenstvenoga i jedino primjerenoga glotonima *hrvatski* te je umjesto njega pokušao provesti *srpskohrvatski* kao strogo obvezni, mjerodavni i glavni naziv. Dopuštanje drugorazrednih alternativa, kao *hrvatskosrpski, srpski ili hrvatski, hrvatski ili srpski* i dr. nije bilo ništa drugo do utilitarno proračunata popustljivost u svrhu što većega prihvaćanja naziva *srpskohrvatski*.²⁶¹

Zasebni su jezici složeni sustavi jezičnih znakova na najvišoj lektalnoj razini. Oni su složene cjeline koje se sastoje od pojedinih lekata, posebice od dijalekata s jedne strane i lekata koji se određuju jedinom glavnom namjernom funkcijom poput stručnoga ili poslovnoga jezika, jezika

---

²⁶⁰ Usp. primjerice [24: 123], [92: 427], [163: 114]; u hrvatskom i u srpskom jeziku ti nazivi glase *zapadna varijanta* i *istočna varijanta*. Ti prividno samo geografski motivirani nazivi (Brozović govori o eufemizmu, [82: 357]) ipak su neprimjereni, neovisno o pitanju zasebnosti jezika i pitanju varijanata, s obzirom na etničke, vjerske, jezične i ukupno kulturnopovijesne činjenice. Umjesto njih trebalo bi se primjenjivati nazive *varijanta Zapada* i *varijanta Istoka*. Naravno, tako bi se i potkrijepila sumnja u osnovanost serbokroatizma i njegova središnjega ideologema, prema kojemu bi bili hrvatski i srpski povezani odnosom varijantnosti. Jer zapadna Europa odnosno "Zapad", s jedne strane, i "Istok", bizantinskim i maloazijskim duhom prožeti jugoistočni, balkanski dio Jugoistočne Europe, s druge strane, sigurno nisu u dotičnom pogledu nikakve međusobne varijante u nekoj nadređenoj cjelini. Razmišljanja koja je iznio Südland [366: 233–296, 583–595], još su uvijek aktualna. Tomu sklopu problema kulturne pripadnosti Hrvata Europi, koja prelazi granice zatvorenoga panslavizma, dobrim je dijelom posvećen jubilarni zbornik u čast Filipa Lukasa [405], nekadašnjega predsjednika Matice hrvatske. O povijesti pripadnosti Hrvata Rimokatoličkoj crkvi, koja je opetovano naišla na oštro odbijanje Srpske pravoslavne crkve, te o sukobu s istočnim, preko Bosne u Hrvatsku pristiglim manihejskim religijsko-metafizičkim dualizmom, usp. [301], nadalje [113] i [388: 459–460]. Tu temeljitu različitost kulturne pripadnosti vrlo jasno pokazuje rat koji je srpska strana započela protiv Hrvatske i protiv hrvatske i bošnjačke Bosne i Hercegovine 1991., odnosno 1992. god., sa svim svojim ratnim zločinima, genocidima i progonima, kao i namjernim uništavanjem etnički tipičnih sakralnih i kulturnih ustanova i objekata.

²⁶¹ O glotonimskoj povijesti hrvatskoga jezika pod pritiskom serbokroatizma usp. [13] i ondje navedenu literaturu, posebice [359]; dopunski i [271], [246]. U Bosni i Hercegovini se je u austrougarskoj epohi 1878. – 1918. god. u doba ministra financija Benjamina Kállaya službeno zahtijevala uporaba naziva *srpskohrvatski* i neodređenoga naziva *zemaljski jezik*; usp. [114: 65–108, 221–222]; protiv statističke "fantastične tvorevine srpskohrvatskoga naroda" Roberta W. Seton-Watsona [350] okreće se Südland. [366: 583–586] Wolf Dietrich Behschnitt [61: 74, 78] upozorava na to da je upravo upadljivo koliko važnost je Vuk Karadžić pridavao pitanju etnonima i glotonima, a objašnjenje pronalazi u jezično-kulturnoj ideologiji Velike Srbije s hegemonističkim ciljevima. Benedikta Zelić-Bučan [412] djelovanje toga jezično-kulturnoga programa oduzimanja i svojatanja pokazuje na slučaju hrvatske ćirilice (bosančice, bosanice) i njom stoljećima pisane, posebice bosanske književnosti koju se je nastojalo posrbiti tvrdnjom sličnoj onoj da je sve štokavsko srpsko, naime da je sva ćirilica na ovim prostorima srpska ćirilica. O praksi da se je u Hrvatskoj u doba druge Jugoslavije zahtijevala uporaba umjetnih dvočlanih naziva, a u Srbiji se je u školama upotrebljavao glotonim *srpski jezik* usp. [205].

pjesništva, hagiolektalnoga vjerskog jezika, s druge strane.²⁶² Kao takvi zasebni jezici imaju jedinstven semiotički oblik, na koji se odnosi i naziv *zasebni jezik*. Narodi putem svojih vlastitih jezika čine jezične zajednice. Konkretna je jezična zasebnost stoga odlučan uvjet i jedna od najvažnijih dinamičkih sastavnica kulturno-etničko tipičnoga povijesnog života naroda. U tom pogledu ona stoji glede svojega stupnja važnosti manje-više ravnopravno uz religijsko-kulturno-običajno zajedništvo i zajedništvo podrijetlom. U svojoj etničkopovijesnoj dinamici te tri sastavnice ili surađuju ili se međusobno ometaju u određenim područjima. Pomoću tih triju osnovnih sastavnica, koje, antropološki gledano, omogućuju život s etnički specifičnim "ti" i etnički specifičnim "mi", narodi dobivaju svoj vlastiti profil. Stoga su narodi nužno zajednice. Pritom postoji nužnost da se zasebni jezik dotičnoga naroda dovoljno upotrebljava u unutaretničke komunikacijske svrhe. Politički sustavi koji u slučaju višejezičnoga sastava stanovništva države, dopuštaju pretežito ili samo individualna prava, neprimjereni su za politički slabije narode u tim državama jer ih blokiraju i spriječuju njihov razvoj ili posredno ili direktno uništavaju.²⁶³

Ranije smo ustanovili da zasebnojezičnost, religijsko-kulturno-običajno zajedništvo i zajedništvo po podrijetlu čine nužne uvjete za etničku posebnost: Oni su svaki za sebe nuždan uvjet, a zajedno čine dostatan uvjet. Jasna je spoznaja o tome politički važna zbog toga što se u demagoške svrhe često operira pogriješnim zaključkom: "Tko govori zasebni jezik ili lekt L_x , taj pripada narodu N_x " Isto vrijedi i za druge dvije sastavnice. Opravdanost uporabe samo jedne od tih triju odrednica kao dostatan uvjet postoji, međutim, samo pod vrlo ograničavajućim uvjetima, kakvih ponajčešće nema. Ali, to se ne priznaje kako bi se postiglo određeno demagoško djelovanje. Drugi pogriješan zaključak sastoji se u tom da se s aktualnom situacijom jezične uporabe operira na način da se tvrdi: "Tko ne govori zasebni jezik ili lekt L_x , taj ne pripada narodu N_x ". Zasebnojezičnost kao nuždan uvjet etničke posebnosti ne može se svesti na aktualnu jezičnu uporabu i trenutačno stanje jezične kompetencije. U pojedinoj etniji i jezičnoj zajednici može biti očuvan dovoljan stvarni potencijal za novi i daljnji razvoj vlastitoga jezika, dakle dotični zasebni jezik snagom toga potencijala može latentno preživjeti kako bi spriječio svoje odumiranje i tako bi ispunio nužni uvjet zasebne etničnosti pripadajuće jezične zajednice i etnije. Daljnja se terminološka zbrka stvara time da se etnonimi rabe za imenovanje državljana pojedine države neovisno o njihovoj etničkoj pripadnosti. Tom se ekvivokacijom i homonimijom znatno opterećuje svako razmatranje etničkih problema; to bi se trebalo spriječiti uporabom jednoznačnih, ako ne i opsežnijih formulacija. Stoga su primjerice

---

²⁶² Mi primjenjujemo naziv *etniija* kao istovrijednicu nazivu *narod*. Razmatranja o narodima, poput onih gore navedenih, na odgovarajući način vrijede i za etničke skupine kao prave dijelove dotičnih naroda, ali s vlastitom etnosocijalnom strukturom i koje žive u usporedbi s matičnom jezgrom dotične etnije pod posebnim etnopolitičkim uvjetima jer se nalaze u suživotu s drugim narodima odnosno etničkim skupinama. Takve etničke skupine često imaju status etničke manjine.

²⁶³ U tom se pogledu kritizira politički i pravni sustav SAD-a u [310].

formulacije poput *Srbi u Hrvatskoj, hrvatski državljani srpske nacionalnosti* i sl. primjerenije od formulacija kao što je primjerice izraz *hrvatski Srbi*.

Od tih triju sastavnica dvije omogućuju razlikovanje od drugih zajednica odnosno skupina: jezična sastavnica i sastavnica zajedničkog podrijetla. Međutim, religijsko-kulturno-običajna sastavnica, kako god ona bila artikulirana, uvijek je sastavnica zajedništva koja djeluje prema unutra, pa je za nju kontrastiranje prema van drugorazredno i nije nužno za održavanje etnije. Ta sastavnica stoga može djelovati i preko granica dotičnih naroda te može već prema svojoj filozofsko-metafizičkoj i teološkoj kvaliteti imati univerzalnu ljudsku vrijednost. Ali, ako se toj sastavnici dodijeli funkcija nužnoga za etničku posebnost kontrastiranja prema van, dakle funkcija nužnoga razlikovanja, onda dotična etnija postaje sekta, odnosno ideološki određeno društvo, kakva su komunističko društvo i društva određena isključivim nacionalnim ideologijama, odnosno nacionalnim religijama. Narodima se time, tj. takvim njihovoj biti stranim sputavanjem samo šteti, njihov razvoj i postojanje bivaju ugroženi, a umjesto međuetničkoga zajedničkoga života vladaju međuetnički sukobi.

Posebno objašnjenje zahtijeva i sastavnica zajedničkoga etničkog podrijetla. S jedne strane su plemenski praoci, plemenski praroditelji odnosno plemenska praskupina dotičnoga naroda često poznati samo iz legenda. S druge pak strane mogu biti različita i očekivanja glede genetske povezanosti u pojedinačnim narodima. To vrijedi i s obzirom na različitu važnost muške i ženske loze kao i s obzirom na stupanj izravnosti u genetskoj vezi s etnički autentičnim predcima što može uvjetovati i bračne odnose. Narodi, pa tako i jezične zajednice, s obzirom na njihovo povijesno postojanje nisu samo u smislu humane biologije genetički uvjetovani, nego i komunikacijski, posebice s obzirom na prenošenje te razvoj vlastitoga zasebnog jezika i religijsko-kulturno-običajnoga zajedništva. Opća struktura naroda kao genetskih i društvenih tvorevina najbolje se može objasniti Whiteheadovim općekozmološkim pojmom "društvo" ("society") kao pojmom za određenu složenu cjelinu iz povezanih djelotvornih bića ("actual entities") koja je genetski i tradicijski uređena. Whiteheadov je vlastiti naziv za tu cjelinu "nexus of actual entities", dakle "nexus djelotvornih bića". Terminološke jednostavnosti radi u daljnjem se tekstu ovdje naziv *nexus* ne prevodi. [403: 89–92]

"Društvo" postoji na osnovi određenoga poretka svojih pripadnika. Stoga ono nije neuređena i nepovezana mješavina ili konglomerat. Ono postoji na osnovi svojega poretka zato što taj poredak kao genetski-tradicijski poredak održava povijesno postojanje i opstojanje "društva". Pripadnici određenoga "društva" slični su jedni drugima s obzirom na vlastitu posebnost njihova "društva", i to zato što određeni dio pripadnika "društva" slični međusobno s obzirom na taj posebni karakter "društva", i zato što su oni za ostatak pripadnika stvorili preduvjete koji su vodili toj sličnosti. "Stoga, skup bića čini društvo na temelju 'definirajuće značajke' koja je svim pripadnicima zajednička, te na temelju prisutnosti te definirajuće značajke koju je prouzročila okolina stvorena od

samog društva.²⁶⁴ Specifično se zajedništvo pojedinačnoga "društva" sastoji u određenim osobnim obilježjima koja zajedno sa svojim prenošenjem na nove naraštaje čine sastavnice životnoga smisla pripadnika "društva". Kompleks obilježja koji definira određeno "društvo" nikako ne stvara samo društvo: "Društvo ni u kojem smislu ne stvara kompleks vječnih objekata ("eternal objects") koji čini njegovu definirajuću značajku. Ono samo ističe značaj toga kompleksa za svoje članove i osigurava reprodukciju svojeg članstva."²⁶⁵ Svi suprotni pokušaji bili bi pokušaji stvaranja umjetnih društava. Whitehead ovdje filozofski jasnim pogledom u kozmološkoj općenitosti formuliра zakon koji uključuje među inim i zakon jezične emskosti, koji je sa svoje strane za jezične zajednice i time za problem zasebnosti jezika temeljan. O "društvu" se u jezikoslovnom smislu može govoriti jedino ako postoji emska vrijednost dotičnih lingvističkih jedinica, a ne kad se radi o rezultatima umjetnoga jezičnoga planiranja i nametane etnopolitike sa samo etskom valjanošću u dotičnoj jezičnoj zajednici.²⁶⁶ Primjenom pojma "društvo", koji je uveo Alfred North Whitehead, "narodi" se kao proces i rezultat organiziranja određenih tipova ljudi s prvenstvenim obzirom na već više puta spomenute temeljne sastavnice pripadnosti po podrijetlu, jezične zasebnosti, i religijsko-kulturno-običajnoga zajedništva mogu okarakterizirati kao društvene tvorevine Whiteheadova tipa "društvo".

Whitehead također razmatra temeljne međusobne odnose "društava" unutar hijerarhija uklapanja "društava" u kojima je jedan "društvo" okolina drugomu "društvu". Tu mogu nastati međudruštveni odnosi kompatibilnosti i podrške, smetnje i antagonizma, te nužnih i dostatnih uvjeta za opstajanje i uspješan razvoj. [403: 90–91] Za trajnost "društava" nije potrebna samo stabilnost njihova unutarnoga poretka, već i održavanje primjerenoga vanjskoga poretka, naime s obzirom na okolinu dotičnoga "društva" kao i na organsko uklapanje toga "društva" u njegovu okolinu. [403: 204–205] Autarkizam i izolacionalizam stoga su za narode i nacije jednako razorni kao i imperijalizam i hegemonijalizam. Vanjski poredak naime ovisi o svim pripadnim "društvima", a naposljetku i o slobodnim odlukama pripadajućih pojedinačnih osoba.

Političko potiskivanje naroda, kao što pokazuju nebrojeni primjeri iz ljudske povijesti u sadašnjosti i prošlosti, posebno se uspješno ostvaruje manje-više očitim potiskivanjem pripadajućih zasebnih jezika.²⁶⁷ Važnost su vlastitoga jezika od davnina osjećali i južnoslavenski narodi, pa im je

---

²⁶⁴ "Thus a set of entities is a society (i) in virtue of a 'defining characteristic' shared by its members, and (ii) in virtue of the presence of the defining characteristic being due to the environment provided by the society itself." [403: 89]

²⁶⁵ "A society does not in any sense create the complex of eternal objects which constitutes its defining characteristic. It only elicits that complex into importance for its members, and secures the reproduction of its memberships." [403: 92]

²⁶⁶ Whiteheadova relacijska definicija pojma "društvo" primijenjena na narode dovodi do toga da se etnonimi u logičkom pogledu ne smiju shvatiti i upotrijebiti kao klasna imena, kao da bi bila riječ o predikaciji logički jednostavnoga, jednovalentnoga predikata. Etonimi su zapravo, semiotički gledano, takoreći jezično izražajni slikoviti simbol sa znatno složenijim jer relacijskim značenjem koje napose sadrži genetski i tradicijski temeljni poredak dotičnoga naroda.

²⁶⁷ Klossovo djelo [230] trebalo bi biti obvezna literatura kada je riječ o ovom problemskom području. Primjeran je slučaj i povijest etničke samostalnosti Gruzijaca i njihova zasebnoga jezika "kao karakteristike nacionalne samostalnosti" [66: 66], kako ga prikazuje Winfried Boeder. Izgradnja je gruzijskoga jezika počela zamjenom stranoga

razvoj jezika bio zadaća i cilj tijekom cijele njihove povijesti. Poučno je i to da su se i Poljaci i Albanci unatoč svojoj znatnoj raspršenosti, raseljenosti i iseljeništvu, nastalima uslijed političke podjele njihove zemlje i strane vladavine nad njima u prošlosti i sadašnjosti, uvijek uspješno držali svojega nacionalnoga jezika u svrhu očuvanja narodnoga zajedništva. To isto vrijedi i za Židove, u čijoj je nacionalnoj državi Izraelu službeni jezik moderni hebrejski, naime ivrit.

Ograničavanje i prestanak aktualne uporabe pojedinoga zasebnoga etničkog jezika zbog kulturne dominacije ili političke hegemonije nekoga drugoga zasebnog jezika ne uzrokuju bezuvjetno i redukciju ili raspad pripadajućega naroda, odnosno prestanak pripadnosti njegovih pripadnika. Dva su razloga za to: S jedne strane je aktualna uporaba jezika samo jedna sastavnica jezične stvarnosti; jezičnoj stvarnosti pripada naime i stvarni jezični potencijal koji omogućuje reaktiviranje pod određenim uvjetima. S druge strane, narodi su dinamične socijalne tvorevine s različitim statusom pripadnosti svojih članova, posebice kada je riječ o sposobnosti stvaranja i održavanja preduvjeta za daljnje postojanje dotičnoga naroda u dolazećim naraštajima. U tom pogledu svaki narod ima svoje osnovne skupine kao nositelje etničkoga pratipa koji mogu pokrenuti regeneraciju i preporod.

Zasebnomu jeziku kao takvu nužno pripada, kao što smo već spomenuli, lingvistička autonomija njegove jezične zajednice.²⁶⁸ Pri tome su postojanje i opstajanje te autonomije i emska valjanost statusa vlastita zasebna jezika nužno ovisni o suglasnosti i odanoj povezanosti pripadnika dotične jezične zajednice. Lingvistička se autonomija izvršava samostalnim jezikotvornim stvaralaštvom i produktivnom uporabom jezika, njegovim razvojem i njegovanjem, standardizacijom i kodificiranjem, te jezičnim odgojem i prenošenjem na nove naraštaje. Tim djelovanjem jezična zajednica ostvaruje svoj posebni jezično-etnički ideal. Rezultati djeluju i prema van, u povijesno okružje pojedinačne jezične zajednice, kao i prema unutra, na samu jezičnu zajednicu. Ali, za ostvarivanje lingvističke autonomije potrebno je sustavno stvaranje jezično-kulturne volje u jezičnoj zajednici. Jezične zajednice pritom djeluju kao lingvistički živi sustavi.²⁶⁹ Korpusnolingvistička i/ili funkcionalnolingvistička sličnost s drugim zasebnim jezicima ili određeni funkcionalnolingvistički nedostatak pojedinih zasebnih jezika nikako ne govore bezuvjetno protiv njihove samostalnosti i protiv njihova emskoga stvarnog statusa zasebnoga jezika.

---

armenskoga gruzijskim narodnim jezikom u 4. i 5. st. koji se je potom izgrađivao u književni i standardni jezik, a potom i službeni državni jezik.

²⁶⁸ O lingvističkoj autonomiji u vezi sa zasebnim jezicima usp. [16: 60–61, 65–66].

²⁶⁹ Metafizičko-kozmolško objašnjenje za takvo stanje stvari proizlazi iz kozmologije Alfreda Northa Whiteheada. [403] Jezičnu zajednicu naime može se shvaćati kao djelotvorno biće ("actual entity") koji u tijeku procesa njegove konkretizacije također određuje kakvo će biti i što će postati. Pritom se taj proces postajanja odvija prema određenomu idealu upitnoga djelotvornog bića kao finalnomu uzroku; usp. [403: 150]. S obzirom na svoju usmjerenost prema svojemu posebnomu idealu i na njegovo ostvarivanje u tijeku konkretizacije dotičnoga djelotvornoga bića potonje je aktivan "superjekt" ("superject"); s obzirom na to da je ono u nekom pogledu također pasivan predmet te konkretizacije, djelotvorno je biće "subjekt" ("subject") koji se određuje procesom konkretizacije; podrobnije o tim pitanjima vidi u [403: 148–151, 214–215]. Pitanje dosežnosti ideala, odnosno iscrpljenja djelotvornoga potencijala ovdje može ostati otvoreno. Sigurno, taj proces djelomice doživljava smetnje i nazadovanja, primjerice pri transformacijskim makroprocesima u svojoj okolini.

Upravo ta se lingvistička autonomija u etnički neprikladnim političkim sustavima potiskuje i guši, a njezino se prakticiranje zabranjuje i sankcionira. Na taj se način dotičnomu zasebnomu jeziku osporava njegova samostalnost, a pripadnomu narodu njegova lingvistička autonomija. Stoga se može smatrati tek lažnim argumentom kada se kaže da je određeni emski valjani zasebni jezik "jedino iz političkih razloga" samostalan, zaseban jezik, kao što je serbokroatizam stereotipno tvrdio za hrvatski jezik, da bi se održala, odnosno opet uspostavila hegemonija srpskoga. Slična je bila situacija u slučaju makedonskoga s obzirom na bugarske zahtjeve. Nasuprot tome je baš u takvim slučajevima osporavanje samostalnosti motivirano i upravljano političkim, naime hegemonističkim razlozima. Objektivno se postojeće jezične činjenice dotičnoga naroda kao i njihova emska valjanost ignoriraju, falsificiraju i nastoji ih se izmijeniti u praktičnoj politici u skladu s političkim ciljevima onih koji vladaju. Da je to posve protivno prirodnomu i međunarodnomu objektivnomu pravu i time također načelima pravne države, tvrdnja je koja se uvijek iznova treba ponavljati s obzirom na slučajeve genocida u svjetskoj, ali i europskoj etnopolitici. Stoga se i pri politički i/ili znanstveno dvojbenim procesima jezičnopovijesne diferencijacije s rezultatom nastanka novih zasebnih jezika, ali i integracije i ujedinjenja s rezultatom nestajanja pojedinih zasebnih jezika, teret dokaza uvijek mora svrstavati u ovisnosti o emskim činjenicama na jednu ili drugu stranu. Zbog toga i teret dokaza leži na zagovornicima serbokroatizma, a ne na braniteljima hrvatskoga jezika; nadalje, na Srbima i Hrvatima ako oni niječu bošnjački kao zaseban jezik, a ne na Bošnjacima; na Bugarima, a ne na Makedoncima, za koje makedonski kao zaseban jezik nesumnjivo ima emsku vrijednost.²⁷⁰ Stoga treba odlučno ukazivati na to da velika korpusnolingvistička podudarnost nije dostatan kriterij za procjenjivanje emski vrijedećega, stvarnoga statusa zasebnoga jezika. Upravo suprotno, velika korpusnolingvistička sličnost često dovodi do toga da jedna i/ili druga etnija osobito pomnjivo pazi na razgraničenje između dotičnih zasebnih jezika čija se zasebnost dovodi u pitanje.²⁷¹

Razjašnjenje spoznajne zbrke koju je stvorio serbokroatizam, pretpostavlja jasno razlikovanje lingvistički stvarnoga, emski važećega statusa hrvatskoga kao zasebnoga jezika s jedne strane, te s druge strane unutrašnjopolitičkoga i vanjskopoličkoga položaja hrvatskoga koji ovisi o čimbenicima političke moći i njima uvjetovanim funkcijama u javnom sektoru.²⁷² Tek nakon

---

²⁷⁰ Božidar Vidoeski je s pravom tvrdio: "Sve su 'teorije' o makedonskom jeziku do sada pobijene u praksi, uz iznimku makedonske teorije... Ona je zdrava jer su ju stvorili Makedonci, njihovi čvrsti stavovi o vlastitom jeziku i njihova neizmjenjiva želja da žive u svojoj vlastitoj državi i grade i njeguju svoju vlastitu kulturu." ("All the 'theories' on the Macedonian language so far have been refuted in practice, with the exception of the Macedonian theory... It is sound, because it has been created by the Macedonian people, their strong feelings about their own language and their immense desire to live within their own state, and to build and nourish their own culture." [393: 286–287])

²⁷¹ O tom konfliktnom problemu "iluzije bliskosti" usp. [8], [15: 83–84] i [17: 28–29]. Procesi diferencijacije i integracije zasebnih jezika mogu se, s obzirom na njihovu dinamiku, objasniti i u vezi s dinamikom varijantnih polja, te kao teleonomska pojava u vezi s dinamikom lingvističkih živućih sustava (usp. [16: 75–87, 294–303]).

²⁷² Razlikovanje "emskoga" od samo "etskoga" razmatranja jezičnih činjenica, kakvo je najprije nastalo razlikovanjem fonologije ("phonemics") od fonetike, ubraja se u nužne teorijske i metodološke temelje jezikoslovlja. To je

prethodnoga razjašnjenja te razlike između postojećega, lingvističko-ontološkoga statusa zasebnoga jezika, te politološki i sociološki željenoga ranga ovoga ili onoga zasebnog jezika, koji u krajnjem slučaju uništenja može biti i jednak nuli, može se na znanstven način razriješiti labirint tijeka serbokroatističkih misli. Upravo je kriterij emskosti taj koji je pokrenuo Maticu hrvatsku da 16. travnja 1971. god. i formalno prekine Novosadski dogovor koji se je u Novom Sadu 1954. god. zaključio većinom srpskih zastupnika. Teze 7. – 10. od poznatih deset teza o hrvatskom jeziku Dalibora Brozovića [76], koje su u studenom iste godine formulirane te usmeno i šapirografski proširivane, isto tako se temelje na kriteriju emskosti: Teza 7.: Pojam "hrvatsko-srpskog dijasistema" je apstrakcija; tj. nastao je "etskim" razmatranjem i nema emsku vrijednost. Teza 10.: Regulacija hrvatskoga standardnoga jezika mora imati svoj izvor u samom hrvatskom jeziku, mora odgovarati jezičnomu osjećaju Hrvata i imati pozitivnu funkcionalnu vrijednost za hrvatsku jezičnu zajednicu. Već je i Petar Skok, začetnik prvoga hrvatsko-srpskoga etimološkoga rječnika [351], protiv posrbljivanja hrvatskoga jezika upozorio na to da se književnim jezikom ne može trajno politički manipulirati na način koji je stran samoj njegovoj biti; usp. [76: 212, 214–215], [13: 7–8].²⁷³ I Radoslav Katičić se u stvari poziva na kriterij emskosti kada o situaciji u prvoj Jugoslaviji nakon 1918. god. kaže da se najkasnije od ondašnje integralističke i centralističke politike posrbljivanja hrvatski jezik "počeo smatrati zasebnim jezikom, različitim od srpskoga" ("als eigene, von der serbischen verschiedene Sprache empfunden") [219: 59]. Danas se može reći da je serbokroatistički program razgrađivanja hrvatskoga i uništavanja njegova statusa kao samostalnoga i zasebnoga jezika putem transformacije u konstruirani tzv. "srpskohrvatski jezik", doživio neuspjeh. Održao se je jezičnopovijesno dobro utemeljeni stvarni status hrvatskoga kao zasebnoga jezika.

Vrlo je informativna usporedba diskusije o statusu hrvatskoga s diskusijom o statusu makedonskoga jezika. Iako su činjenice kada je riječ o hrvatskom kao zasebnom jeziku, jasne i nedvojbene te obuhvaćaju jezičnu povijest više od 1000 godina, argumentacijska situacija znatno je otežana zbog svesrpskih i velikosrpskih političkih čimbenika i zbog serbokroatističkih i jugoslavističkih falsificiranja te zamagljivanja činjenica. Tu se postavlja i problem morala znanstvenika i njihove obveze prema istinitosti, naime u ovom slučaju u makedonista koji doduše odbacuju teze koje poriču samostalnost makedonskoga jezika, ali su indiferentni kada je riječ o hrvatskom jeziku. Tako primjerice Božidar Vidoeski u svojem inače dobrom članku govori o tom da je u komunističkoj Jugoslaviji makedonski bio državni jezik ("state language"), i to zajedno sa slovenskim i "srpskohrvatskim" ("Serbo-Croatian"). [393: 272] Zapravo bi sposobnost razlikovanja

---

razlikovanje prvi sustavno razradio Kenneth L. Pike u okviru tagmemike; prije svega je to učinio u [311]. Iscrpno se je Pikeova tagmemika prikazala i istražila kao sastavnica opće teorije jezičnih varijanata u [16: 87–89, 141–166, 324–349].

²⁷³ Skokov *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* [351], koji je objavljen 1971. – 1974. god., već je uglavnom bio dovršen još 1955. god.

Božidara Vidoeskoga trebala biti izoštrana već samim tim što se je on suprotstavio Aleksandu Beliću koji je u objema Jugoslavijama bez najmanjeg kolebanja zastupao državnu doktrinu serbokroatizma, pa je i vardarski makedonski htio kao "staroštokavski srpsko-makedonski" [393: 271–272] proglasiti srpskim, što Vidoeski svakako opovrgava i nedvosmisleno izjavljuje: "Ovisno o nacionalnom karakteru jezikoslovnih središta u to je doba formulirano nekoliko teorija: bugarska, srpska i grčka."²⁷⁴ Međutim, implicitno i Vidoeski dolazi do važnoga momenta opovrgavanja jezičnopolitičkoga serbokroatizma i to na taj način da je Birnbaumovu južnoslavističku primjenu teorije konvergencije i divergencije, kako ju je Henrik Birnbaum prikazao u brojnim svojim radovima, opovrgnuo glede primjene njezina dijela o divergenciji na makedonski. Teorijski dio o konvergenciji Birnbaum primjenjuje u smislu serbokroatizma. Pritom, u skladu sa serbokroatizmom, polazi po prikazu Vidoeskoga od "srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga jezika" ("Serbo-Croatian/Croato-Serbian") kao jedinstvenoga standardnoga jezika ("unique standard language") s dvjema regionalnim varijantama, naime, kao što je i bilo za očekivati, istočnom, tj. srpskom, i zapadnom, tj. hrvatskom varijantom. Tek bi s državopolitičkom propasti druge, komunističke Jugoslavije bili od tih dviju "varijanata" nastali posebni književni jezici ("separate literary languages") koji bi bili potom dobili i nove službene nazive. U Hrvatskoj se je upitni književni jezik nazvao "hrvatski književni jezik". U daljnjem razvoju ta bi dva, sada odvojena književna jezika mogla pod utjecajem čakavskoga i kajkavskoga na hrvatski kao i zahvaljujući međunarodnim međujezičnim dodirima i njihovim divergentnim prijenosnim rezultatima postati potpuno različiti književni jezici u lingvističkom smislu ("completely different literary languages in the linguistic sense") i nezavisni jezici ("independent languages"). Na taj bi se način opet postiglo stanje kakvo je bilo u srednjem vijeku, naime ponovo bi zasebno postojali hrvatski i srpski književni jezik. [39: 283–286] Ali, to bi značilo potpuno izokrenuti činjenice hrvatske jezične povijesti. Međutim, ukazivanjem na jezične činjenice Vidoeski ujedno i obezvrjeđuje navedene i slične primjene teorije jezične konvergencije i divergencije. Po njemu makedonski s obzirom na makedonski književni jezik nije "zapadna, ohridska varijanta bugarskoga književnoga jezika", koja se pod povoljnim okolnostima još može osamostaliti, ali koja može s "istočnom, bugarskom varijantom", čije je jezičnokulturno središte Preslav, doživjeti i ponovnu konvergenciju ("reconvergence"), i to onda kada politički pritisak krene u tom smjeru. Makedonski je po Vidoeskomu zaseban jezik jer kao takav vrijedi za svoje govornike i njihovu jezičnu zajednicu. [393: 286–287]

Polazeći od opće teorije o zasebnim jezicima i jezičnim varijantama, predstavljene u [16], zasebni se jezici moraju smatrati raznorodnim s obzirom na svoj međusobni tipološki odnos, i to neovisno o

---

²⁷⁴ "Depending on the national character of the linguistic centres, several theories were formulated at the time: Bulgarian, Serbian and Greek." [393: 271]

mogućoj većoj ili manjoj korpusnolingvističkoj sličnosti. [16: 45–68] Stoga ni pojedini jezični znakovi različitih zasebnih jezika ne stoje u međusobnom varijantnom odnosu ni u odnosu unutarjezične razlikovnosti; to vrijedi neovisno o stupnju složenosti dotičnih jezičnih znakova. "Varijante" i distinktivne jedinice postoje samo unutar zasebnih jezika. Tako, dijalekti ili pojedinačni funkciolekti, kao primjerice stručni jezik ili znanstveni funkcionalni stil, ili pak pjesnički jezik, ako predstavljaju međusobne varijante ili distinktivne jedinice, pripadaju uvijek istomu, zajedničkomu zasebnomu jeziku. Oni su dijalekti primjerice hrvatskoga jezika; oni su stručni i znanstveni jezici primjerice njemačkoga; oni su pjesnička djela primjerice makedonskoga. Međutim, heterogenost jezičnih znakova dvaju zasebnih jezika nije ujedno bezuvjetno i prepreka razumijevanju. Svakomu Slavenu koji ima [str. 267.] nekih iskustava s ostalim slavenskim jezicima kao i svakomu slavistu dobro je poznata velika mogućnost sporazumijevanja između zasebnih slavenskih jezika. Ta mogućnost komuniciranja proizlazi najvećim dijelom iz dalekosežne kompetencije razumijevanja slavenskih jezika, dakle iz rasprostranjene pasivne višejezičnosti za slavenske jezike koja se lako razvija ako je materinji jezik slavenski. Ali, odgovarajuća produktivna višejezičnost neusporedivo je rjeđa. Mogućnost sporazumijevanja na dvama jezicima ne ukida status zasebnosti svakoga od njih, ni status zasebnosti pojedinoga jezika ne isključuje mogućnosti međujezičnoga sporazumijevanja unatoč uporabi različitih zasebnih jezika. To objašnjava razmjerno veliki međujezični potencijal za izravnu komunikaciju između primjerice hrvatskoga, srpskoga i bošnjačkoga te, doduše u manjoj mjeri, i slovenskoga; nadalje između bugarskoga i makedonskoga (makedoslavenskoga) te dijelom makedonskoga i srpskoga; zatim između češkoga i slovačkoga te konačno između ruskoga i ukrajinskoga. Slični odnosi mogu se naći i u drugim jezičnim granama, primjerice u romanskim jezicima.

Specifično se jezično obličje zasebnih jezika pokazuje, što se tiče međusobne, međujezične heterogenosti njihovih jezičnih znakovlja, u korpusnolingvističkim i funkcionalnolingvističkim kontrastima. Najvažniji temeljni kontrast među pojedinim jezicima je pritom onaj između emski važeće pripadnosti i nepripadnosti danih jezičnih činjenica. Inkompatibilni kontrasti, odnosno nedostatak dominacije jasno određenih kompatibilnih kontrasta dovode u situacijama jezičnih kontakata, u ovisnosti o njihovoj važnosti za dotične jezične zajednice, do odgovarajućih velikih i intenzivnih napetosti i sukoba. Oni mogu dovesti do kaotičnih, međujezično nesređenih odnosa, u kojima jedan zaseban jezik ugrožava drugi, a ugrožena može biti i čitava kontaktnolingvistička situacija. Nemoguć je kompromis između takvih isključivih suprotnih kontrasta ako se dano stanje zadržava nepromijenjeno. Čini se da je Jugoistočna Europa prepuna etničkih i kontaktnolingvističkih sukoba i prožeta inkompatibilnim kontrastima. Važni, jasno određeni i kompatibilni se kontrasti još nisu dovoljno razvili. Stoga je njezina opća međujezična situacija još daleko od kontaktnolingvističkoga zajedništva, po kojemu bi te jezične zajednice živjele u donekle

harmoničnoj zasebnojezičnoj simbiozi i u kojima bi njihovi kontrasti bili kompatibilni te se mogli međusobno nadopunjavati na zadovoljstvo svih sudionika.²⁷⁵

Ljudski je jezik tvorevina s mnogostrukim odnosima svojih dijelova prema pojedinačnim nadređenim cjelinama. Mnogostrukost tih odnosa dijelom je rezultat mnogostrukosti jezičnih razina dijelova i cjelina, a dijelom je rezultat mnogostrukosti fonoloških, gramatičkih i leksikoloških odnosa koji u jezičnoj cjelini mogu postojati između njezinih dijelova i koji su onda karakteristični za dotičnu cjelinu, tj. za dotični cijeli jezični složeni znak. Sustavna fokusna varijacija za uzimanje u obzir jezičnih znakova različitih razina stoga je jedan od temeljnih metodoloških zahtjeva manjeviše svih lingvističkih proučavanja i rasprava. Na osnovi dinamike u jezičnim zajednicama kao lingvističkim živućim sustavima, koji su kao takvi teleonomski, finalno funkcionalni sustavi, postoji određena transformacijska dinamika koja glede složenosti jezičnih znakova djeluje u oba smjera hijerarhije lingvističkih razina. Promjene jezičnih znakova nižih razina stoga utječu na jezične znakove viših, složenijih razina, i obrnuto.²⁷⁶ Serbokroatizam je iskoristio tu transformacijsku dinamiku te pokušao posrbliživanjem hrvatskoga leksika othrvatiti hrvatski kao zaseban jezik othrvatiti ga na lektalnoj razini te ga tim putem i ukloniti.

Osim primjerenoga diferenciranja lingvističkih razina, drugi važan metodološki zahtjev svakoga objektivnoga jezikoslovlja jest odabiranje emski važećih lingvističkih jedinica.²⁷⁷ Jedino ako su ispunjena ta oba zahtjeva, jezikoslovlje se odnosi na stvarne lingvističko-semiotičke predmete. Emskost pojedinih jezičnih znakova, koji s obzirom na svoju konstituciju mogu biti kako god elementarni ili složeni, kao i emskost cijelih zasebnih jezika postoji u svojoj emskoj valjanosti za nositelje dotičnih zasebnih jezika, koji su pak baš zbog toga i lojalni svojem zasebnom jeziku. Opći je razlog za taj zahtjev emskosti činjenica da je jezik s obzirom na svoju znakovnost kao specifično ljudsko ponašanje ciljano i smisleno ponašanje s finalnom funkcionalnošću. Jezik se stoga uvijek mora razmatrati u povezanosti s osobama kojih je on tvorevina. Nadalje, jezični su znakovi stoga uvijek semiotički kompleksi sa sastavnicama izraza i značenja koji se rabe u finalnim funkcijama. Stoga svako lingvističko razmatranje koje ne uključuje emskost dotičnih lingvističkih predmeta, dakle je isključivo emski usmjereno, može imati jedino heurističku vrijednost dobivanja emski važećih spoznaja. U tom pogledu nikada nije objektivno postojao emski važeći zaseban jezik nazvan "srpskohrvatski" kakav se je od sredine 19. st. pokušao propagirati i etablirati u više navrata.

---

²⁷⁵ U kozmologiji je Alfreda Northa Whiteheada pojam "kontrasta" jedna od osnovnih objasnidbenih kategorija; usp. [403: 24, 92–93, 228–229]. Korpusnolingvistički i funkcionalnolingvistički prikazi kontrasta zasebnih jezika kao i ukupne dotične situacije u Jugoistočnoj Europi uz svu svoju prošlu i sadašnju dinamiku stoga predstavljaju hitne zadatke odgovarajućih filologija i jezikoslovlja.

²⁷⁶ Opći metodološki problemi diferencijacije razina, povezani s različitim odnosima između jezičnih cjelina i njihovih dijelova, kao i problemi sustavne varijacije lingvističkih fokusa opsežno su razrađeni u [16: 141–240]; o transformacijskoj dinamici između lingvističkih razina usp. [16: 82–86].

²⁷⁷ O nužnosti emske valjanosti lingvističkih jedinica i o pojmu "emskosti" usp. [16: 87–98].

Pojam "srpskohrvatski" jedan je od onih pojmova koje kao kombinirano klasifikacijsko-komparativne pojmove za tipove treba definirati ovisno o poljima sličnosti prema shemi obitelji značenja, odnosno prema obiteljskoj sličnosti.²⁷⁸ Kao polje sličnosti u ovom bi se slučaju s obzirom na program jugoslavizma najprije trebalo uzeti pojam "južnoslavenski". Drugi bi pojmovi u tom polju "južnoslavenski" bili "slovenski", "bugarski" i "makedonski". Za ovu shemu definiranja karakteristično je da se određeni objekti u dotičnom polju sličnosti smatraju međusobno sličnijima od drugih. Takvo uspoređivanje je onda osnova za klasifikaciju objekata danoga polja sličnosti u tipove. Kada je riječ o jezičnim objektima, najprije smo konfrontirani prvo s problemom relativnosti sličnosti prema pojedinačnim lingvističkim razinama, drugo s problemom ovisnih o hijerarhijskim razinama promjena razmjera jednakosti prema različitosti u upitnim sličnostima, a konačno i s posljedicom pomaka stupnja sličnosti. Zatim treba specificirati lingvistička obilježja glede kojih postoje sličnosti. Odlučujuća pogreška u po toj shemi stvorenom tipu "srpskohrvatskoga" ogleda se u činjenici da polje sličnosti "južnoslavenskoga" doduše može biti emski važeće za Hrvate i Srbe, dakle s obzirom na Hrvate i Srbe može biti lingvistički realno, ali nema nikakve emske valjanosti ni lingvističke stvarnosti grupiranje bilo kojih objekata toga polja sličnosti u poseban tip "srpskohrvatski" kao zaseban jezik. Razlog je tomu s jedne strane u tome što su pretpostavljeni odnosi sličnosti unutar toga tipa tek nedovoljnim dijelom emski važeći. S druge pak strane to je obrazloženo relativnošću odnosa sličnosti prema pojedinačnim lingvističkim razinama sa smanjenjem jednakosti uslijed transformacija prema višim razinama, tj. u smjeru lektalne razine.

Analizirali smo argumentacijsku situaciju kada bi "srpskohrvatski" bio definiran kao tipski pojam u polju sličnosti "južnoslavenski". Gore bi navedena promišljanja isto tako vrijedila kada bi se umjesto "južnoslavenski" uzeo "srpskohrvatski" kao polje sličnosti i unutar njega odredili "hrvatski" i "srpski" kao međusobne varijante. Samo bi bila emskost njihove "varijantnosti" jednako nestvarna kao emskost u slučaju grupiranja objekata polja sličnosti "južnoslavenski" u poseban tip "srpskohrvatski".

Navedena analiza, provedena s pomoću definicijske sheme obitelji značenja, isto tako jasno pokazuje ne baš dobre nakane koje su dovele do zabrane, gotovo poput tabua, hrvatskoga etnonima za označavanje hrvatskoga kao zasebnoga jezika. Kako se taj zasebni jezik nazivom *hrvatski* označava prema svojemu etnolingvističkomu pratipu kao polaznomu tipu za kasniji razvoj, odstranjivanje toga naziva utrlo bi put za prekid povijesne sukcesije, dijakronijskoga kontinuiteta i reproduktivnih veza s hrvatskim pratipom kao polaznim tipom za suvremeni hrvatski jezik. Na taj bi se način sigurno iz "srpskohrvatskoga" kao novodefiniranoga zasebnoga jezika uspjelo isključiti i određene hrvatske dijalekte kao i ranije hrvatske književne jezike sa svojom bogatom produkcijom, kao što su čakavski, kajkavski i štokavski ikavski. Etnolingvistički pratip i polazni tip hrvatskoga ne

---

²⁷⁸ Glede te definicijske sheme vidi [16: 105–140].

bi više bio nužan sastojak kasnijega razvoja i proširenja hrvatskoga jezika. Takav pojam "srpskohrvatski" ne bi više implicirao sve što pripada hrvatskomu jeziku, i takav bi pojam u pozadinu gurnuo hrvatski jezik te bi ga po mogućnosti i potpuno potisnuo. Među tipičnim uzornim jezičnim primjerima za "srpskohrvatski" hrvatski bi jezik uvijek bio neprikladno i nedostatno zastupljen. U nedostatku stvarnoga, emski važećega etnolingvističkoga pratipa za "srpskohrvatski" kao zaseban jezik, vjerojatno se je mislilo da se nekom vrstom terminološke nominalne čarolije na umjetan način i politički prisilno može stvoriti prividno stapanje jezgara hrvatskoga i srpskoga pratipa. Ali, to se je u međuvremenu povijesno pokazalo kao neutemeljena utopija i očito propala, ideološka brljotina i eksperiment koji je podcjenjivao čovjeka.

Polazeći od dosadašnjih temeljnih objašnjenja, terminološka jezična igra serbokroatizma kao ideološki jezičnopolitički program postaje potpuno prepoznatljiva. To posebice vrijedi za ukupno reguliranje terminološkoga izražavanja, prakticirano od samoga početka, prema kojemu bi bili hrvatski i srpski u međusobnom suodnosu tek "varijante", te kao takve, kako je to bilo sročeno u zaključcima Novosadskoga dogovora 1954. god., čine jedinstven "višesredišnji" zaseban jezik. Pitanje se je o statusu crnogorskoga i bošnjačkoga najčešće potiskivalo. Crnogorski se je nastojalo prikazati kao "srpski", i to "ijekavskoga izgovora", a bošnjački je ignoriran sve do 1960-ih, odnosno deklariran je dijelom kao "hrvatski", dijelom kao "srpski", a nakon što je CK Saveza komunista Bosne i Hercegovine priznao tamošnje muslimane kao zaseban narod 1968. god. te kao jedan od triju ustavotvornih naroda u Bosni i Hercegovini 1971. god., bošnjački jezik je uklopljen u posebnu tvorevinu nazvanu "srpskohrvatki/ hrvatskosrpski". Posebnost te tvorevine trebala se je sastojati u tom što je s jedne strane bila ijekavska, a s druge strane je, posebice u leksiku, trebala biti neka vrsta ujedinjenja novoštokavskoga hrvatskoga i srpskoga kojemu su pridodane bošnjačke posebnosti. Osnovna kritika serbokroatističkoga koncepta lektalnih varijanata, stvorena u svrhu objašnjenja statusnoga odnosa između hrvatskoga i srpskoga, treba se odnositi na nedostatak emskosti izumljene varijantne veze, zatim na nedostatak sustavne diferencijacije lingvističkih razina pri primjeni pojma "varijanta" na jezičnu zbilju, kao i na ignoriranje uskoga ograničenja mogućih razlika između emskih varijanata.²⁷⁹

Emski odnos nije mogao postojati jer se radilo o dvama emski važećim zasebnim jezicima. Stoga je serbokroatizam i ignorirao kriterij emskosti. K tomu je isključivana i dijalektalna i književnojezična sinkronijska povezanost hrvatskoga štokavskoga s čakavskim i kajkavskim u cjelovitom hrvatskom zasebnom jeziku kao lektalnom kompleksu. Isto se je događalo glede dijakronijske povezanosti suvremenoga jezika sa starijim hrvatskim književnim jezicima. Te su povezanosti najuočljivije u leksiku i ne mogu se ne zapaziti.

---

²⁷⁹ O kritici interpretacije odnosa novoštokavskoga hrvatskoga prema srpskomu kao odnosa između varijanata usp. [13: 11–12, 19, 24–25], kao i ondje navedenu literaturu, posebice [76] i [28]. Tu kritiku Auburger [16] posve potvrđuje svojom općom teorijom jezičnih varijanata što pokazuje da se je takva kritika trebala već tada izreći.

Od lingvističkih razina najviše su obrađivane niže razine, razine s manje kompleksnim jezičnim znakovima, tj. od razine pojedinačnoga glasa do razine riječi, da bi se onda pokušala provesti transformacija odnosa između varijanata iz pojedine niže razine na višu razinu, na primjer na razinu fraza, rečenica odnosno teksta. Posebice se razine teksta, lekata i lektalnoga kompleksa, dakle razine koje su odlučujuće za problem zasebnosti pojedinoga jezika, nisu razmatrale same za sebe s obzirom na varijantni odnos. Umjesto toga se je pokušalo, u provođenju političkoga dijela programa serbokroatizma s pomoću prividno postojećih ili umjetno novostvorenih odnosa sličnosti na nižim razinama, kao što su primjerice razina riječi i razina fraza, također na višim i najvišim razinama – tekstološkoj, lektalnoj i razini lektalnih kompleksa – nametnuti takve odnose slične jezične vrijednosti kao veze između varijanata. Toj nakani je neupitno pogodovala djelomična, dalekosežna korpusnolingvistička sličnost hrvatskoga i srpskoga jezika koja postoji na nižim razinama. Uspješna bi transformacija rezultata toga jezičnoga planiranja na više lingvističke razine imala za posljedicu nestanak hrvatskoga kao zasebnoga jezika. Implicitno se varijantnolingvistički problem razina spominje i u naputku Stjepana Babića u kojem se ustanovljuje da nije moguće "tako govoriti i pisati da bi isti tekst Hrvati priznali kao hrvatski i Srbi kao srpski." [28: 29]²⁸⁰

Tim se objašnjava i ignoriranje uskih ograničenja mogućih razlika između emskih varijanata, odnosno prešućivanje postojećih bitnih razlika između hrvatskoga i srpskoga u serbokroatizmu. Jer, upravo taj kriterij za postojanje ili nepostojanje varijantne veze na višim i najvišim razinama dijeli hrvatski i srpski kao nevarijante u uzajamnom odnosu. Ovdje treba posebno podsjetiti na činjenicu da je hrvatski kao zaseban jezik lektalni kompleks čije su dijalektalne komponente štokavski, čakavski i kajkavski hrvatski, dok je srpski i u dijalektalnom pogledu samo štokavski (i torlački). U hrvatskom je naprotiv samo temeljni tip svehrvatskoga općega, književnoga i standardnoga jezika štokavski. Nadalje, postoji i dijakronijska povezanost suvremenoga jezika sa starijim hrvatskim književnim jezicima, a takva povezanost u srpskom jeziku naravno nedostaje. Oboje se posebice vidi u leksiku. Tu bitnu razliku jasno je razradio Dalibor Brozović [76] i precizirao ju u 10 teza; ta je spoznaja još i danas postojan dio kroatistike. Stoga, razlike se na nižim razinama i u različitim lingvističkim područjima, bilo da je riječ o konkretnim jezičnim znakovima, odnosno tipovima jezičnih znakova, o jezičnim sustavima, o učestalosti uporabe ili jezičnim funkcijama, uvijek moraju razmatrati u vezi sa značajkama hrvatskoga jezika na višim i najvišim razinama. Serbokroatistički redukcionizam, prema kojemu su značajke hrvatskoga jezika na višim i najvišim

---

²⁸⁰ O transformacijskoj dinamici nekusa varijantne veze usp. [16: 75–87] i [12: 536–538]. Mogućnost transformacije odnosa između varijanata od jedne na drugu lingvističku razinu utemeljena je u činjenici da je jezična varijacija u lingvističkim živućim sustavima teleonomska pojava i to od vrste negentropije odnosno entropije u smislu informacijske teorije. Cilj serbokroatizma bio je ostvaraj porasta entropije u hrvatsko-srpskom sklopu na štetu jezičnoga hrvatstva u njemu.

razinama dane značajkama nižih razina, ne odgovara jezičnoj stvarnosti. Stvarni je cilj toga redukcionizma prvenstveno bio zatrti hrvatski jezik.²⁸¹

Osim dolje navedenih primjera nije potrebno navoditi primjere za razlike između današnjega hrvatskoga i srpskoga jezika na nižim razinama. Međutim, treba uzeti u obzir da među njima ima karakteristika koje su za hrvatski tipološki bitne i važne za hrvatsku jezičnu zajednicu; tj. govornik kao pošiljalac smatra te karakteristike u smislu Karla Bühlera [96] nužnim "signalom", a slušatelj kao primatelj ih shvaća kao nuždan "simptom" jezičnoga hrvatstva. [8: 16] Kao što primjeri pokazuju, srpski leksik karakteriziraju brojni grecizmi, riječi iz crkvenoslavenskoga i rusizmi što se objašnjava političko-povijesnim i religijsko-kulturnim utjecajima Bizanta i Srpske pravoslavne crkve. Osim toga srpski jezik karakteriziraju i brojne posuđenice iz osmansko-turskoga koje su u hrvatskom jeziku znatno rjeđe ili se upotrebljavaju u posebne stilske svrhe. U nazivlju mjeseci u srpskom se jeziku upotrebljavaju samo oni nazivi koji su iz latinskoga jezika stigli preko Bizanta. U hrvatskom jeziku ti su nazivi u drugorazrednoj upotrebi, za razliku od izvornoga prvorazrednog hrvatskog nazivlja.

---

²⁸¹ O sinkronijskoj i dijakronijskoj lektalnoj složenosti hrvatskoga jezika usp. [76] i [271: 32–34]. Na nižim je razinama opetovano provedeno kontrastiranje hrvatskoga i srpskoga. Glede leksika, ta su kontrastiranja provedena u okviru posebnoga tipa razlikovnih rječnika i popisa riječi, primjerice u Brodnjakovu rječniku gdje se u uvodu opisuje leksikografska povijest dotične teme [71: V–XII], ili pak popisa vojnih i drugih naziva u [404: 296–308]. Leksikološki kontrastivna istraživanja nalaze se primjerice u [24: 125–135]; takva istraživanja zajedno s fonološkim i gramatičkim razlikovnostima tu i tamo su sadržana u [28: 28–29], [271: 33–34], [82: 365–374] i [10].

Primjeri razlika u leksiku

Hrvatski	Srpski
blagovaonica	trpezarija
centimetar	santimetar
[str. 273.] časnik	oficir
djelovanje	dejstvo
dostojanstvenik	velikodostojnik
financirati	finansirati
inozemstvo	inostranstvo
kasnije	docnije
kazalište	pozorište
kolovoz, august	avgust
zbor, kor	hor
nakon	posle
odgoj	vaspitanje
protu- (protuotrov)	protiv(u)- (protivotrov)
shvaćanje	shvatanje
siječanj, januar	januar
sretan	srećan
su- (suvremen)	sa- (savremen)
sveučilište	univerzitet
što	šta, što
tisuća	hiljada
tko	ko
ubojstvo	ubistvo
uskrsnuće	vaskrsenije, vaskrsenje, vaskrsnuće
vanjska politika	spoljna politika
vlak	voz
znanost	nauka
redovnik, monah, fratar, kaluđer (posuđenica iz srpskoga)	kaluđer, monah
naučnik, šegrt,	šegrt,

znanstvenik, učenjak	naučnik
slavenski	slovenski
slovenski	slovenački
tjedan	nedelja, sedmica: u BiH hrvatski i srpski, ali u hrvatskom sekundarno
nedjelja	nedelja
zrak	vazduh
zraka	zrak
ćelija	ćelija
stanica (biol.)	ćelija
kolodvor	stanica
postaja	stanica
kruh	hleb
hljeb	hleb
umjetni	veštački
vještački	veštački
čistoća	čistoća
čistoća (moralna)	čistota

Primjeri za fonološke i druge kontraste paradigmatске vrste

	Hrvatski	Srpski
1.	lijep, ljepota	lep, lepota
2.	babo, brato, medo, striko, vujo, zeko	baba, brata, meda, strika, vuja, zeka
3.	utjecati uticati (nesvr. od utaknuti)	uticati uticati
4.	kemija, kirurg, kor, kršćanin	hemija, hirurg, hor, hrišćanin
5.	Abraham, barbarin, Betlehem	Avraham, varvarin, Vitlejem
6.	kuhar, suh, uho	kuvar, suv, uvo

7.	august, Europa	avgust, Evropa
8.	heretik, hijerarhijski	jeretik, jerarhijski
9.	ocean	okean
10.	sol, stol, također, jučer, Dobra večer!	so, sto, takođe, juče, Dobro veče!
11.	opći, svećenik	opšti, sveštenik
12.	interesirati (se), konstruirati	interesovati (se), konstruisati
13.	ja ću bacati	ja ću da bacam
14.	iz Gundulićeva pjesništva, zbog njegova/ njezina truda, prema kraljevu pravu, zahvaljujući Matičinu stavu, o Jonkeovu doprinosu	iz Gundulićevog(a) pesništva, zbog njegovog/ njezinog truda, prema kraljevom pravu, zahvaljujući Matičinom stavu, o Jonkeovom doprinosu
15.	nositi ću	nosiću

Objašnjenja:

1. U hrvatskom je jeziku ekavsko samo kajkavsko narječjei djelomice čakavsko; u štokavskom srpskom ekavski je izgovor ne samo prisutan, već ima i funkcionalnu prednost pred ijekavskim srpskim lektima. Hrvatski je ijekavski izgovor pak jednosložno diftonški, dok je primjerice u crnogorskom dvosložno monofonški.

2. Hrvatski (i crnogorski) hipokoristici od imenica muškoga roda koji završavaju u nominativu jednine na {-o} i koji nisu vlastita imena (*brat, medvjed, stric, vuk, zec*), u srpskom jeziku završavaju na {-a}. Ali, sklonidba je ipak jednaka, naime ti se hipokoristici sklanjaju kao imenice ženskoga roda koje završavaju na {-a}. Imenica *baba* je turcizam koji je u hrvatskom prilagođen toj tvorbi hipokoristika.

3. Korijen *-tjec-* u srpskom jeziku glasi neuobičajeno ikavski *-tic-*; stoga ima primjerice srpski *uticati* u hrvatskom dva ekvivalenta, naime *utjecati* i *uticati*.

4., 5., 7., 9. Ovdje se radi o posljedicama bizantsko-grčkoga jezičnoga kontakta; u 9. točki je hrvatska riječ latinizam. U hrvatskom su jeziku bizantizmi znatno rjeđi; umjesto njih dolaze odgovarajući latinizmi ili klasični grecizmi.

6. U srpskom je prijelazni suglasnik kojim se uklanja zijev ili zatvara slog na kraju riječi druge fonetske kakvoće (labiodentalne ili ponegdje kao /j/ nepčane) kao u odgovarajućim hrvatskim riječima.

8. U srpskom je prijelazni suglasnik ispred samoglasnika na početku riječi nepčane kakvoće; u odgovarajućim se hrvatskim riječima izgovara umjesto toga mekonepčani šumni suglasnik /h/.

10. U srpskom je sustavno provedena povijesna vokalizacija lateralnih likvidnih suglasnika na kraju riječi uz kontrakciju samoglasnika. Analogno se je i u gore navedenim zadnjim trima primjerima završni slog otvorio uslijed ispadanja likvidnoga završnoga suglasnika /r/, iako je taj bio dio osnove.

11. U općeslavenskih riječi vidi se kontrast između crkvenoslavenskih glasovnih oblika u srpskom i rezultata pravilnoga novoštokavskoga glasovnog razvoja u hrvatskom jeziku.

12. Ovdje se upotrebljavaju različiti sufiksi pri tvorbi glagola s posljedicom različitoga sprezanja. Ta razlika u tvorbi riječi vrijedi uglavnom bez iznimke.

13. U hrvatskom se futur prvi tvori s pomoću infinitiva, a u srpskom obično s pomoću eksplikativne zavisne rečenice.

14. Posvojni i odnosni pridjevi na {-ov} i {-ev}, odnosno na {-in} kao i zamjenički pridjevi u hrvatskom se jeziku sklanjaju kao neodređeni pridjevi, a u srpskom, što se tiče sâmoga nastavka, kao određeni pridjevi, pri čemu se u srpskom obično uopće nastavci sklonidbe određenih pridjeva upotrebljavaju i za neodređene oblike. Ali, prozodijske razlike (naglasak i produženje nastavaka određene sklonidbe) između određene i neodređene sklonidbe ostaju sačuvane. U srpskom je dakle došlo do izjednačenja tih dviju paradigma; u hrvatskom se jeziku te dvije paradigme razlikuju.

15. U hrvatskom se jeziku taj način tvorbe budućega vremena usprkos glasovnomu sažimanju s asimilacijom ([nosiću]) u smislu morfološkoga pravopisa piše rastavljeno (*nosit ću*), a u srpskom, prema (mor)fonološkomu pravopisu, sastavljeno. Ista ta razlika glede pravopisnoga načela uočljiva je i pri pisanju latiničkih nehrvatskih odnosno nesrpskih vlastitih imena. U hrvatskom se jeziku ona obično do znatne mjere ostavljaju u izvornom obliku, a u srpskom se transkribiraju prema izgovoru.

Zato što emski varijantni odnos ne postoji, primjenjivost je pojma "dvosredišnji zaseban jezik" odnosno "višesredišnji zaseban jezik" vrlo ograničena. Osnova za primjenu te koncepcije bila je jezičnopolitički Novosadski dogovor iz 1954. god. Od toga se je trena odnos između hrvatskoga i srpskoga jezika trebao prikazivati kao "dvosredišnji standardni jezik s dvjema varijantama", pri čemu se je kao centar za hrvatski jezik navodio Zagreb, a za srpski Beograd. Za crnogorski i bošnjački jezik nisu bila predviđena nikakva lingvistička središta. Stoga ne treba čuditi da Heinz Kloss u svojem temeljnom djelu, objavljenom 1978. god. pod naslovom *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800*, navodi "srpskohrvatski" kao primjer "dvosredišnjega standardnog jezika" koji obuhvaća i hrvatski i srpski kao "dvije varijante istoga standardnoga jezika" ("zwei Spielarten der gleichen Hochsprache" [231: 67]). Više čudi što u jednom zborniku o "višesredišnjim jezicima", objavljenom 1992. god., izdavač u uvodu i u pogovoru odnos između

hrvatskoga i srpskoga jezika ocjenjuje kao tipični primjer "višesredišnjosti". Ali, izdavač je tu već ipak opazio i stanovitu tendenciju prema osamostaljenju hrvatskoga i srpskoga. [99: 2–3]²⁸²

U tom se zborniku nalazi i prilog Dalibora Brozovića o *Srpskohrvatskom kao višesredišnjem jeziku* ("*Serbo-Croatian as a pluricentric language*"), u kojem se u zaključku nedvojbeno naglašava samostalnost i temeljna neovisnost hrvatskoga i srpskog jezika. [82: 375] Kao obrazloženje takva stajališta upućuje se na poznate činjenice: 1) da nikada nije postojala jezična zajednica koja bi bila nositeljem takva višesredišnjega jezika; 2) da su Hrvati standardizaciju hrvatskoga jezika proveli znatno prije nego Srbi, i to neovisno o njima; 3) da se je standardizacija hrvatskoga jezika odvijala kao stvaranje "općega nacionalnoga idioma" ("general national idiom"), odnosno da je poslužila za stvaranje svehrvatskoga općega i standardnoga jezika; 4) da su se svi hrvatsko-srpski planirani jezični dodiri zbivali između "dvaju neovisnih bića" ("between two independent entities"). Zbog toga se zaključka može domisliti da su svi dotadašnji iskazi o standardnom hrvatskom i standardnom srpskom jeziku kao "nacionalnim varijantama" koje su proizašle iz "višesredišnjega procesa materijalizacije apstraktnoga standardnoga novoštokavskoga", puka retorika u svrhu djelomične prilagodbe vladajućemu mišljenju. Ali, sve ako to i ne bi bilo točno, ta razmišljanja imaju odlučnu teorijsku slabost u činjenici da polaze od apstraktne veličine, naime od "apstraktnoga novoštokavskog standardnog jezika" koji bi se najprije morao "materijalizirati" da bi zatim mogle nastati njegove "nacionalne varijante", tj. standardni hrvatski, standardni srpski i kao "subvarijanta" standardni crnogorski. Do takve materijalizacije "srpskohrvatskoga" nije došlo, a bila bi i ontološki neizvediva. Međutim, ta teorijski slaba točka, naime mišljenje da je nadređeni višesredišnji "srpskohrvatski" standardni jezik konstrukt i apstraktna veličina (zbog čega koncepcija standardnoga hrvatskoga kao "nacionalne varijante" unutar izmišljenog ili iskonstruiranog višesredišnjeg standardnog jezika nema stvarne podloge), upravo omogućuje gore spomenuti Brozovićev završni zaključak.²⁸³

Budući da međuodnos hrvatskoga i srpskoga nije odnos dviju lektalnih varijanata unutar jedinstvenoga zasebnog jezika, hrvatski i srpski bi morali biti sastavnice neke druge vrste unutar takva "višesredišnjega" zasebnog jezika. Takve bi sastavnice bile primjerice "međujezične distinktivne jedinice" na lektalnoj razini. [16: 45–68] Hrvatski bi jezik i srpski na taj način bili povezani kao lekti u zajedničkom lektalnom kompleksu, te bi tako pripadali zajedničkomu

---

²⁸² "Višesredišnji jezik, koji ima dvije ili više inačica, svoj razvoj zasniva na načelu izgradnje ... ponekad je to čak i prvi korak prema proglašenju i kodifikaciji zasebnih jezika, zapravo ono što se je dogodilo... u određenoj mjeri hrvatskomu, odnosno srpskomu jeziku." ("A pluricentric language with two or more varieties is a development based on the *Ausbau* (naglašeno u originalu, L. A.) principle ..., sometimes even the first stage towards the declaration and codification of separate languages, something that has taken place ... to some extent for Croatian/Serbian ..." [99: 456])

²⁸³ O primjeni koncepcije višesredišnjosti više u [82: 354, 357–359]. Alfred North Whitehead u svojem glavnom metafizičkom djelu *Process and Reality* na pitanje kako je od apstraktnoga moguće dobiti konkretno, daje lapidarni odgovor: "Nikako." ("In no way." [403: 20]). Metafizičko je obrazloženje toga ukratko sročeno u sažetku ontološkoga načela: "Bez djelotvornog bića nema uzroka." ("No actual entity, then no reason." [403: 19])

zasebnomu jeziku. Međutim, i za lingvističku stvarnost takva lektalnoga kompleksa nužna je pretpostavka njegova emskost. Takva emski važeća zajednička pripadnost hrvatskoga i srpskoga jezika organski strukturiranoj i integriranoj cjelini nekoga zasebnoga jezika nikada nije postojala ni za hrvatski jezik ni za srpski. Uostalom, serbokroatizam je uvijek inzistirao na nekoj vrsti podređenoga varijantnoga statusa hrvatskoga jezika u odnosu na srpski, možda statusa "prave varijante" koja ne važi kao normalna odnosno normativna jezična jedinica. Stoga spomenuti status "distinktivne jedinice" sigurno ne bi udovoljavao unitarističkim predodžbama serbokroatizma kojim je dominirala srpska strana. [16: 69–75]

Jednako kao što je manjkanje emskosti "srpskohrvatskoga zasebnog jezika" u serbokroatističkom konceptu varijanata te "dvosredišnjega" odnosno "višesredišnjega" zasebnoga jezika, kao i u primjeni Klossove teorije bilo odlučujući čimbenik pobijanja dotičnih serbokroatističkih tvrdnji, tako je to manjkanje i glavni nedostatak u primjeni dijalektološkoga kontaktnolingvističkog pojma "dijasistem". Naime, odnosi sličnosti, koji se razaznaju unutar određenoga dijasistema, emski su važeći samo nepotpunim i nedostatnim dijelom. Osim toga je i relativnost odnosa sličnosti prema lingvističkim razinama sa smanjenjem jednakosti pri transformacijama na više razine, u smjeru razine lekata, razlog zašto pojam "dijasistem" ništa nije pridonio razjašnjenju pojma "srpskohrvatski" glede potvrđivanja navodne stvarnosti takva zasebna jezika. Pojmom "dijasistema" se naime ne obuhvaćaju nužno i emski važeći odnosi sličnosti. O pojedinom statusu varijantnosti ili raznorodnosti upitnih jezičnih jedinica dotičnih dijasistema, na primjer u hrvatsko-srpskom dijalektalnom području, stoga time još ništa nije rečeno. Ali, ipak su se na makrorazini lekata takvi dijasistemi opetovano navodili kao argument za to da hrvatski i srpski nisu dva samostalna zasebna jezika, nego jedinstveni zasebni jezik. Znanstveno pobijanje te programatske teze jednostavnim testom supstitucije na makrorazini lekata pritom je ignorirano i potiskivano kao nepoželjno.²⁸⁴

Kao što je poznato, pojam "dijasistem" u dijalektologiju je uveo Uriel Weinreich. [402] Pritom se pitanje emskosti prvenstveno usmjerava prema dijasistemu kao takvu, tj. ono se treba postavljati na najvišoj lektalnoj razini, na razini zasebnih jezika. Postojanje raznovrsnih dijasistema na hrvatsko-srpskom dijalektalnom području samo za sebe ne odlučuje ništa o pojedinom varijantnolingvističkom statusu dotičnih lekata, pa tako ni o tome jesu li hrvatski jezik i srpski dva samostalna zasebna jezika ili čine zajednički zaseban jezik. Za potonji bi zaključak emskost dotičnih dijasistema bila nužna pretpostavka. Dijasistemi kao takvi, međutim, određuju samo etske

---

²⁸⁴ O pojmu "dijasistema" usp. [16: 51], [13: 11] i [12: 518–519]. Kritiku je iluzornosti koja je povezana s pojmom "dijasistem" glede jednakosti i različitosti upitnih dijalekata, iznio još Robert King [228: 36–39] u okviru generativno-povijesne lingvističke teorije. Njegov prigovor je taj što "dijasistemi" u obzir uzimaju samo inventare lingvističkih (fonoloških, morfoloških i dr.) jedinica, ali ne uzimaju u obzir pravila generiranja, pa tako ni potpune gramatike pojedinih lekata. Ali, to je po Kingu nužno da bi se lingvistički primjereno mogli procijeniti varijantnolingvistički status i zasebnojezična pripadnost pojedinih dijalekata. Ta se Kingova kritika može smatrati analognom onoj na osnovi razlikovanja između emske i samo etske valjanosti dijasistema koja također ističe određenu iluzornost povezanu s pojmom "dijasistem" glede jednakosti i različitosti upitnih dijalekata.

odnose sličnosti između dvaju dijelakata određenoga područja. Stoga taj pojam ne implicira ništa o stvarnom postojanju emskih varijantnih odnosa ni emski važećega zasebnog jezika kojemu bi dotični dijalekti zajedno mogli pripadati.

Razlikovanje emskih odnosa od samo etskog važećih sličnosti nalazi se implicitno i u strukturalističkoj dijalektologiji Pavla Ivića. Na slikovito-metaforički način Ivić ustanovljuje da "strukture dijakronijske i teritorijalne diferencijacije" imaju "anorganski" karakter i da se mogu usporediti s "petrografskom strukturom stijena", dok sinkronijske "strukture unutar sustava imaju organski karakter" i mogu se usporediti sa "strukturom organizma nekoga živoga bića". [183: 150] "Strukture dijakronijske i teritorijalne diferencijacije" mogu, u skladu s gore rečenim o dijasistemima, kao odnosi sličnosti imati dijelom samo etsku vrijednost, a dijelom mogu, u ovisnosti o jezičnopovijesnim činjenicama, imati i emsku vrijednost za dotičnu jezičnu zajednicu. Tvrdnja o "organskom karakteru" sinkronijskih "strukture unutar sustava" svakako implicira i tvrdnju o njihovoj emskosti. Kad Pavle Ivić dalje tvrdi da se "anorganski odnosi između sustava" mogu "objasniti samo genetski" i da se ne treba postavljati pitanje "čemu služi neki element, nego samo kako je on nastao" [183: 150], postaje jasno da njega pri dijalektološkom proučavanju izoglosa uopće ne zanima problem emskosti. Uz to on se zadržava samo na nižim lingvističkim razinama i uopće ne uzima u obzir razine od teksta do najviše lektalne razine, naime do razine zasebnih jezika. Kako za hrvatski jezik kao samostalan jezik i njegova dijalektološka teritorijalna diferencijacija i dijakronijska povezanost njegovih književnih jezika, počevši od teksta Bašćanske ploče, tj. od 1100. god., imaju "organski karakter", to znači emski su važeći, izoglosna dijalektologija Pavla Ivića, utemeljena na navedenim općim jezičnoteorijskim osnovama, ne može pridonijeti rješenju problema serbokroatizma.²⁸⁵

Uporaba naziva "genetski" u Ivića navodi i na preuranjene zaključke glede "srodnosti" dotičnih dijelakata. Trebalo bi u korist točnoga znanstvenog nazivlja taj naziv zamijeniti nazivom "dinamički". Ivić smatra da su tu "genetsku" dinamiku odredili etnička povijest i mijene u sastavu stanovništva, dalje migracije kao i posljedice jezičnih i kulturnih dodira. [183: 135, 142] "Dijalektne skupine" koje proizlaze iz toga dijalektološkog proučavanja izoglosa, statističke su skupine. [183: 135–136] Stoga te "skupine" imaju samo etsku vrijednost pa i kroatistički pojam "dijasistem", kada je riječ o hrvatsko-srpskim međudijalektnim problemima, ima isključivo etsku valjanost. Pritom su se nazivi kao *hrvatskosrpski* i *srpskohrvatski*, ukoliko su se upotrebljavali u hrvatsko-srpskim

---

²⁸⁵ Uostalom, Pavle Ivić je ionako bio pobornik serbokroatizma, te je nakon smrti svojega učitelja Aleksandra Belića bio glavni lingvistički protivnik kroatistike. Stoga ne čudi što je i u primjeni svoje izoglosne dijalektologije na hrvatsko-srpski jezični prostor bio zastupnik unitarističkoga serbokroatizma uz pretpostavku postojanja "srpskohrvatskoga" kao zasebnoga jezika; vidi [184: 296–297], nadalje [124: 204] Hrvate je Ivić u svojem temeljnom serbističkom djelu *Srpski narod i njegov jezik* opisao u skladu s Vukom Karadžićem kao "katolike srpskohrvatskog jezika". [182] Pa ipak se je kroatistika uspjela dokazati u diskusiji s nazorima koje je Ivić žestoko zastupao u razdoblju od 1984. do 1991. god. (o tijeku te diskusije usp. [219: 76–77]); Ivićevu knjigu o srpskom narodu i njegovu jeziku nedavno je ponovo s obzirom na njezinu serbokroatističku ideologiju analizirala Elisabeth von Erdmann. [121: 140–147]

dijasistemskim istraživanjima, upotrebljavali kao nazivi za ukupnost dijasistemskih, međudijalektnih odnosa na hrvatsko-srpskom jezičnom prostoru. [77: 16–18], [82: 353–357], [28: 26, 29–30] Hrvatski je jezik u tim istraživanjima kao zaseban jezik jedan od nositelja tih odnosa.

U novije je doba Ivić pokušao uvesti funkcionalnolingvistički pojam "Überdachung", tj. "presvođenje", u svoju "strukturalnu dijalektologiju", koji potječe iz teorije izgradnje jezika. Pritom se podjela južnoslavenskih jezika na samo četiri zasebna jezika ("slovenski, srpskohrvatski, makedonski i bugarski". [185: 257]) pokazuje kao serbokroatizam u posve novom ruhu. Suprotno od prijašnje teorije, ta se sada temelji na pretpostavci posebnoga "srpskohrvatskoga književnog jezika". [185: 262] "Kako dijalektološki kriteriji ne daju jedinstvenu sliku, ta se podjela, strogo uzevši, temelji na sociolingvističkim kriterijima. Pritom presvođenje (= književni jezik) i nacionalna svijest imaju odlučujuću ulogu."²⁸⁶ Uz to, na temelju posebnih fonetskih obilježja izolirani su brojni "lokalni govori", "dijalekti" i "dijalektne skupine", među kojima su i hrvatske i "kajkavske" ("kajkawische") koje nisu kategorizirane kao hrvatske. Međutim, Ivić zapravo sâm oduzima znanstvenu relevantnost svojim izjavama kad na samom početku članka voluntarističko-nominalistički tvrdi da su "podjela i razgraničenje jezika ... zapravo konvencionalni" ("Einteilung und Abgrenzung der Sprachen ... letztlich konventionell" [185: 257]). Možda je stoga i izostala podrobija razradba tih razmatranja. Izjednačavanje bi pojma "presvođenje" ("Überdachung") i "književni jezik" ("Schriftsprache") u gore navedenom citatu [185: 257] bilo već zbog pojmovne nepodudarnosti puka nominalna definicija bez istinske teorijske vrijednosti; s druge pak strane, čimbenik "nacionalne svijesti" bi Ivića morao navesti upravo na razlikovanje hrvatskoga i srpskoga kao dvaju zasebnih jezika. Ali, namjera serbokroatizma u lingvističkom ruhu ionako nije znanstvena, već je usmjerena na najprije nominalno, a potom i političko-praktično, jezično te posljedično i etničko posrbljivanje Hrvata i Bošnjaka.²⁸⁷

Neutemeljenost takvih prividno jezikoslovnih izjava u duhu serbokroatizma može se razabrati iz općenito spoznatljivih jezičnih činjenica koje navodi Katičić: Stvarno stanje stvari posebno se jasno vidi u okolnosti da su na hrvatskoj strani posljednjih desetljeća i oni najgorljiviji borci za jedinstvo

---

²⁸⁶ "Da die dialektologischen Kriterien kein eindeutiges Bild ergeben, beruht diese Einteilung streng genommen auf soziolinguistischen Kriterien. Dabei spielen die Überdachung (= Schriftsprache) und das nationale Bewusstsein entscheidende Rollen." [185: 257]

²⁸⁷ Drastičnu, gotovo sarkastičnu, ali u srži opravdanu kritiku srpskoj dijalektalnoj geografiji i izoglosnoj dijalektologiji u službi serbokroatizma uputio je Otto Kronsteiner. [246: 78–79, 83–95, 100–101] Mirko Valentić i Pavlu Iviću i Aleksi Iviću predbacuje nominalno posrbljivanje balkansko-romanskih Vlaha u svojim radovima o migracijama Srba na hrvatsko i bosansko područje. [391: 328–329]

Nakon genocidnih posljedica koje su proizašle iz te vrste serbokroatizma koji je u *Memorandumu* SANU 1986. god. poprimio ekstremne oblike te je u razdoblju od 1991. do 1996. god. rezultirao ratom protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Ivićevi radovi se, ukoliko se izravno ili neizravno tiču hrvatskoga jezika (ili i bošnjačkoga, ijekavskoga srpskoga kao i crnogorskoga), trebaju ocjenjivati prvenstveno uzimajući u obzir njihovo misaono sudioništvo u tim nedjelima. [119] Čisto ukazivanje na pojedinačne stručne nedostatke tih radova bez uzimanja u obzir teško proturječe s temeljnim filozofskim načelima znanosti promašilo bi i funkciju tih tekstova i namjeru autora (o "izbjegavanju istina, falsificiranju i podmetanju" kao Ivićevoj metodi u njegovu raspravljanju o radovima Dalibora Brozovića usp. [147: 435–436]).

u 'hrvatskosrpskom ili srpskohrvatskom' književnom jeziku, borci koje je postavila Komunistička partija, u svojim javnim nastupima govorili isključivo vrlo njegovanim i posve čistim hrvatskim jezikom. Očito su dobro znali da inače nemaju nikakve šanse prodrijeti ni do koga sa svojom porukom, osim onih koji su već ionako njihovi istomišljenici."²⁸⁸

3.4. Spoznajnoteorijski, praktično filozofski i metafizičko-antropološki problemi

Filozofske spoznajnoteorijske pretpostavke koje su dovele do promašenoga pojma "srpskohrvatskoga" kao zasebnoga jezika, mogu se jasno dijagnosticirati: U gnoseološkom i metodološkom pogledu to je bio pozitivizam, u semiotičkom pogledu nominalizam, u predikatnologičkom pogledu ekstenzionalizam, a u političko-praktičnom pogledu decizionistički i legalistički voluntarizam. Ti svi čimbenici bili su bitni kao filozofske pretpostavke za protagoniste jezičnopolitičkoga i državnopolitičkoga serbokroatizma. Pozitivistički je spoznajni pristup stvarnosti ograničavao opažanje naneposredno senzualistički dane podatke. Pritom su se kompleksnije dijakronijske i sinkronijske cjeline i povezanosti tek nedovoljno shvaćale, jednako tako jezični potencijali i bitnost određenih jezičnih značajki. Umjesto toga se je planiralo na osnovi apstraktnih i iskonstruiranih mogućnosti te se je pokušavalo voluntaristički ostvariti dotične planove. Vrijednosno je mjerilo djelovanja bio jezičnopolitički uspjeh, a ne objektivno jezično pravo. U tom je pogledu serbokroatizam bio puka ideologija bez ikakva priznanja obveza prema jezikoslovnoj istini.²⁸⁹ Objašnjenje je tih spoznajnih pretpostavaka nužno jer pojmovi za zasebne jezike, kakav je "hrvatski", kao teorijski pojmovi pri takvu pozitivističkomu pristupu ostaju nerazumljivi. Jezikoslovni su pojmovi za zasebne jezike kao teorijski pojmovi djelomično definirani s pomoću implikativnih odnosa s empirijskim predikatima koji čine nužne ili dovoljne uvjete za te teorijske pojmove.²⁹⁰ Pritom se može poći od tvrdnje da lingvistika gotovo uvijek u jezičnim zajednicama pronalazi pojam pripadajućega etničkoga zasebnoga jezika koji se u dotičnoj jezičnoj zajednici intuitivno razumije, i koji tek treba teorijski eksplicirati. Jednostavna je istina da pritom dovoljna kompetencija jezikoslovaca podrazumijeva njihovu filološko-lingvistički primjerenu enkulturaciju kako bi mogli shvatiti emski važeće pojmove za lekste i dotični cjeloviti zasebni jezik,

---

²⁸⁸ "Die wirkliche Lage der Dinge äußert sich besonders deutlich im Umstand, dass in den letzten Jahrzehnten in Kroatien die eifrigsten von der kommunistischen Partei eingesetzten Vorkämpfer für die Einheit in der 'kroatoserbischen oder serbokroatischen' Schriftsprache bei ihren öffentlichen Auftritten nur sehr gepflegtes und ganz reines Kroatisch verwendet haben. Offensichtlich wussten sie wohl, dass sie sonst von vorneherein überhaupt keine Chance hatten, mit ihrer Botschaft bei irgend jemanden anzukommen, der nicht schon von sich aus die von ihnen propagierte Meinung teilte." [221: 41–42]

²⁸⁹ O općenitom problemu vrijednosnih mjerila i kriterija uspjeha u jezičnoj politici usp. [14].

²⁹⁰ O znanstvenoteorijskom statusu pojmova za pojedinačne zasebne jezike kao teorijskih pojmova usp. detaljnije [16: 66–68, 121, 138–139], [7: 56, 127–129].

a time i s njima povezanu etnolingvističku taksonomiju. Isto tako, jednostavna je istina da se zahtjevu za emskom valjanošću dotičnih jezičnih činjenica, koji je u jezikoslovlju nuždan, ne može udovoljiti u preuskom spoznajnom okviru pozitivizma; za to je upravo platonski realistički spoznajni pristup nuždan uvjet.²⁹¹

Ono što je neprekidno ometalo primjerenu spoznaju položaja hrvatskoga jezika, može se dijagnosticirati kao "iluzija bliskosti". Napadna je korpusnolingvistička sličnost između hrvatskoga jezika i srpskoga dovela do utopijskih zamisli i jezičnoga planiranja s tek apstraktnim razvojnim mogućnostima. Umjesto da se jednakosti sagledaju u svojim stvarnim granicama i da se potonje uvažavaju, granice su se zanemarivale i prešućivale, čak ih se je pokušavalo i voluntaristički ukloniti. Serbokroatistička je dinamika jezičnih dodira bila jednosmjerna. Njezino je nastojanje bilo posrbiti hrvatski jezik. Kontaktnolingvistički i komunikacijski uspješno iskorišćivanje postojećih, emski važećih korpusnolingvističkih jednakosti u hrvatskom jeziku i srpskom ne može se postići putem izravne unifikacije dvaju zasebnih jezika, već se mora odvijati putem konvergencije postojećih, stvarnih razvojnih mogućnosti. Jezičnopovijesne osnove u tom smislu daju na primjer korpusnolingvističke jednakosti uslijed zajedničke novoštokavskosti hrvatske odnosno srpske dijalektalne osnove tih zasebnih jezika, zatim suvremeni emski važeći rezultati dotadašnjega konvergentnoga razvoja, dalje rezultati utjecaja starocrkvenoslavenskoga i njegovih nacionalnih redakcija kao višestoljetnoga drugoga književnoga jezika (uz narodni), kao i općeslavenska jezična povezanost.

Na općenitiji problem, naime kako je znatan dio filologa i lingvista uopće mogao podleći "iluziji bliskosti", može se odgovoriti jedino osvješćivanjem temeljnih filozofskih problema. U tome postoji i razlog za paradigmatiku relevantnost pojmovne povijesti i znanstvenoteorijske kritike serbokroatizma za filologiju i lingvistiku jer je riječ o klasičnom slučaju varave predodžbe ("delusive perception") koju je Alfred North Whitehead spoznajnoteorijski analizirao u svojem glavnom temeljnom djelu *Process and Reality (Proces i stvarnost)*. Varka ovdje, upravo kao i u optičkoj varci, nije u neposrednom doživljaju, dakle ni u opažanju korpusnolingvističkih jednakosti u hrvatskom i srpskom, već u zaključcima koje serbokroatistička slavistika s obzirom na opsežnije stvarnosti, naime status zasebnosti hrvatskoga jezika, pozivajući se na to opažanje, donosi. [403: 64, 113–115, 122–123, 128–129] Konačno, u osnovi takve vrste varke leži određeni metafizički deficit. Radi se o jednom od glavnih problema filozofije, situacija u kojoj se ljudska spoznaja opetovano i iznova nalazi: Što se čini istinito, nije nužno istinito; što je istinito, može se ne činiti istinito. Ovdje se pokazuje nužnost filozofije za znanost. Kako bi se izbjegla takva vrsta varke, nužno je "povezati **ponašanje** stvari s **formalnom prirodom** stvari. Ponašanje koje je odvojeno od stvari apstraktno je,

---

²⁹¹ O platonskom realizmu u jezikoslovlju usp. [16: 325–349].

kao i stvar odvojena od svojega ponašanja."²⁹² Serbokroatizam je "predmete", naime sustav hrvatskih jezičnih znakova, odijelio od "ponašanja", od Hrvata kao nositelja toga jezika, te je potom, polazeći od toga, izgradio svoju argumentaciju. Veliki se je zbor svjedoka samostalnosti hrvatskoga kao zasebnoga jezika pokušalo protjerati iz sjećanja i njegovo daljnje postojanje onemogućiti.

To odvajanje je kao vrsta lingvističkoga razaranja trebalo u skladu sa svesrpskim političkim programom serbokroatizma kao i s političkom praksom u doba obiju Jugoslavija poslužiti pripremi za posrbljivanje s pomoću posrbljenoga hrvatskoga jezika. Ali, ipak je glas spomenutoga zbora, sastavljenog od hrvatskih pjesnika i književnika, filologa i znanstvenika, pedagoga i političara, proganjanih, prognanika, izbjeglica i ubijenih, Katoličke crkve i ukupnoga hrvatskoga naroda, svojim otporom protuhrvatstvu bilo kojega oblika, serbokroatizmu donio neuspjeh.

Dok se "iluzija bliskosti" prvenstveno odnosi na opažavanje i spoznavanje, jezičnopolitičko je djelovanje serbokroatizma s obzirom na svoj voluntarizam i decizionizam načelno pošlo od pogrešne pretpostavke da bi povijesno uzastopni jezični stadiji bili neovisni jedni o drugima, pa da stoga povijest zasebnih jezika, kao na primjer hrvatskoga, nema kontinuiteta i da ne čini cjelinu. Prema tome bi se moglo namjerno i posve neovisno o stvarnosti, već prema političkim ciljevima, određivati kraj i novi početak, odnosno u našem slučaju hrvatskoga jezika odlučiti da novi hrvatski počinje kao "srpskohrvatski" od Vuka Karadžića. Pri tom se tipu krivoga zaključka, koji Alfred N. Whitehead naziva "krivi zaključak uslijed jednostavne lokalizacije" ("fallacy of simple location") ograničava opažanje zbivanja kao procesa na serijski slijed vremenskih isječaka, sprječava se periodizacija koja je primjerena povijesnoj zbilji, i konačno se previđa povijesna bit zasebnih jezika. Kako zabluda jednostavne lokalizacije istovremeno stoji u suprotnosti s ljudskim iskustvom koje nastaje od kontinuiteta ponavljanih sjećanja i od njihova preoblikovanja djelovanjem novoga izravnog opažanja koje je usmjereno na aktualnu stvarnost [403: 136–137], ne čudi da se je serbokroatizam uvijek bojao sučeljavanja s jezičnim realnostima jer nije imao dovoljnu iskustvenu utemeljenost.

Dalekosežna paradigmataska relevantnost pojmovne povijesti serbokroatizma i njegove kritike zahtijeva i podsjećanje na to koliko je u lingvistici postala potrebna promjena paradigme, naime promjena prema paradigmi spoznajnoga pristupa platonskoga realizma, odnosno promjena koja bi ponovo pronašla taj platonski spoznajni pristup. Posebice bi trebalo, prema prije citiranomu Whiteheadovu metafizičkomu aksiomu, korpusnu lingvistiku kao usmjerenu prema jezičnim "stvarima", naime jezičnomu znakovlju i njegovim sustavima, povezati s lingvistikom jezičnih funkcija koja uzima u obzir i ponašanje ljudi u vezi s njihovim zasebnim jezikom, te sâme ljude i

---

²⁹² "... to connect the **behaviour** of things with the **formal nature** of things. The behaviour apart from the things is abstract, and so are the things apart from their behaviour." [403: 94; naglašeno u originalu]

Upravo u nastojanju da to učini, Whitehead smatra da se sastoji metafizički karakter Platonova kozmološkoga dijaloga Timaeusa u suprotnosti sa Scholiumom Isaaca Newtona u njegovoj *Philosophiae naturalis principia mathematica*.

njihovu jezičnu zajednicu kao nositelja upitnoga zasebnog jezika. Uz to su se pri razmatranju kontaktnolingvistički relevantnoga pojmovlja serbokroatizma posebno važnima pokazala još dva zahtjeva. Na upravo opisani način integrirana lingvistika, kako bi bila dorasla takvim problemima, mora s jedne strane kao svoj specifični spoznajni predmet imati emski važeće jezične činjenice te kao semiotička disciplina dosljedno primjenjivati kriterij emske valjanosti. Inače, ni znakovnost jezičnih predmeta ni njihova antropološka funkcionalna povezanost s govornicima, ni značenje ni smisao jezičnih znakova ne mogu se primjereno opažati ni razumjeti.²⁹³ Zatim, u metodološkom pogledu jezikoslovlje mora biti u stanju ovisno o sastavu svojih pojedinačnih lingvističkih predmeta razlikovati razine kompleksnosti, i u skladu s tim sustavno varirati svoj fokus na dotične predmete proučavanja. Na taj je način onemogućen redukcionizam koji ne dopušta opažanje i shvaćanje viših lingvističkih razina ni prikladno shvaćanje problema zasebnosti jezika.²⁹⁴ Za kontaktnu je lingvistiku taj posljednji zahtjev toliko važan zato što međujezični dodiri kao neksusi i odnosi pretpostavljaju zasebne jezike kao nositelje međuodnosa.

Samostalnost zasebnih jezika svoj temelj ima u njihovoj jedinstvenosti i istovjetosti kako ih kao činjenicu doživljavaju njihovi govornici i jezične zajednice kao lingvistički živeći sustavi. Ta samostalnost opravdava autonomiju u oblikovanju zasebnih jezika i zahtijeva njihovu zaštitu. To jedinstveno "vlastito ja" zasebnih jezika ima svoj ontološki temelj u njihovim govornicima kao i, proizlazeći od njih, u pripadnim jezičnim zajednicama i njihovim narodima, koji su u tom pogledu slični korporativnim osobama, odnosno točnije u ovom slučaju, korporativni govornici. Jedinstvenost ljudskih bića, jedinstvena osobnost svakoga pojedinca i egzistencija kao jedinstveno, svojega vlastitoga ja svjesno biće ovdje nije tek metafizičko-antropološki aksiom, već to potvrđuju i neuroznanosti i njihova istraživanja ljudskoga mozga. [118] Neovisno o svim biografskim iskustvima i povijesnim mijenama vlastito se ja doživljava kao nešto što se transcendentno održava, kao unutarnja jezgra vlastite individualnosti. Čovjek je toga i svjestan. To je zapravo čovjekova duša. Na osnovi međusobnoga sporazumijevanja čovjek je svjestan te istine i u drugih ljudi. Stoga solipsizam kao objašnjenje ne dolazi u obzir. Osim sigurnosti o postojanju vlastitoga ja postoji i sigurnost da egzistiraju i druge osobe sa svojim vlastitim ja. Isto se ja tijekom svoje povijesti doduše pojavljuje u različitim oblicima, ali čovjek ga ne može izbrisati jednako kao što ne može stvoriti ni novo vlastito ja. Ono svoj postanak zahvaljuje, drugoga objašnjenja nema, nekoj nadnaravnoj, duhovnoj stvaralačkoj snazi "negdje između začeca i rođenja rastućega fetusa" ("irgendwann zwischen Empfängnis und Geburt des heranwachsenden Fötus" [118: 35]). Duša je, kao što i kršćanstvo uči, predivno stvorenje Božje.

---

²⁹³ O semiotičkom i jezikoslovnom temeljnom pojmu "emskosti" te o metodologiji njegove primjene usp. [16: 87–98, 159–161]. Jezikoslovlje je svoju pozornost na problem emskosti obratila najprije u fonologiji pojmom "fonema".

²⁹⁴ Problem spoznajnoteorijskih osnova jezikoslovlja, koja odgovara jezičnoj stvarnosti, opsežnije je razrađen u [16: 324–360].

Ljudsko ja, transcendentno ljudsko ja, ima svoju vlastitu povijest koju karakterizira njegova sloboda odlučivanja, njegova slobodna volja i njegovo djelovanje, određeno tom slobodnom voljom. Prvenstvena i iskonska odluka, koja je nadređena svima ostalima, stoga se bez dvojbe tiče samoga nastanka, podrijetla ljudskoga ja kao Božje tvorevine. Ovdje se čovjek, s obzirom na svoju samospoznaju kao svoje razumijevanje vlastitoga ja, nalazi u iskušenju da porekne to podrijetlo, da jednostrano prekine živu povezanost sa svojim Stvoriteljem i da posljedično apsolutizira vlastito ja, što naravno može uzrokovati samo prividno činjenično stanje, ali to bi bilo opredjeljenje za loše i zlo. To vrijedi kako za pojedinca, tako i za ljudske skupine, zajednice, etnije, nacije i međunarodne organizacije. Jer, apsolutiziranje osobnoga ili korporativnoga vlastitoga ja u suživotu s drugima dovodi neumoljivo do "kainova" stava i do "kainova" djelovanja prema drugima. Kao što i starozavjetni narod "Izrael", čije ime koje potječe od njegova patrijarha Jakoba sa značenjem 'Božji borci', sadrži cijeli povijesni program za taj narod, a kao takav je radikalno odbio to apsolutiziranje, tako su i svi drugi narodi pozvani da se osvijeste da je začetak njihova vlastitoga ja u Bogu.²⁹⁵ Jedino to zajedničko podrijetlo u Bogu može od višestruko etnički izdiferenciranoga čovječanstva stvoriti organsku cjelinu. Pri tom se etničke i stoga također zasebnojezične različitosti moraju prihvatiti kao razlikama u sličnostima dane. Čuvanje dobrog u narodima i jezičnim zajednicama te suživot u složenijim organskim cjelinama kao i izgradnja novih cjelina od nepovezanih ili djelomično antagonističkih i agresivnih mnoštava neprekidan su povijesni zadatak koji ima težinu Božje zapovijedi.²⁹⁶

Ono što se u starozavjetnom Božju imenu *Jahve* izriče o Bogu, naime 'Ja sam koji jesam' (Ex 3, 13–14), čovjek ne može nekažnjeno reći o samom sebi jer to ne odgovara istini o njegovu podrijetlu, dakle ne odgovara ljudskoj stvarnosti. To bi bila blasfemija, oskvrnuće Boga i temeljno proturječje poretku stvaranja. Posljedice toga su za takve osobe u konačnici uvijek negativne; za njihove su žrtve po tipu biblijskoga Abela mučne, a svima kojih se tiču donose nevolje. Posljedicama nastalim protivljenjem poretku stvaranja pripadaju u političkoj povijesti čovječanstva i moralno negativne strane bezobzirnoga internacionalizma i hegemonističkoga nacionalizma, kao što se je u ovoj raspravi pokazalo u slučaju serbokroaticizma i jugoslavizma.

---

²⁹⁵ S patrijarhom Jakovom se je po biblijskomu prikazu Izraelov narod izdvojio iz naroda Hebrejaca kao potomaka Abrahamovih; o imenovanju etnonimom *Izrael* usp.: "Od sada se ne ćeš više zvati *Jakov*, nego *Izrael*. Borio si se s Bogom, pa ćeš pobijediti i nad ljudima. (*Knjiga postanka*, 32, 29)

²⁹⁶ Budući da jezici imaju svoj ontološki temelj u svojim govornicima, za realističko je jezikoslovlje određeni lingvistički personalizam, kakav je razvijen u [16: 272–275, 304–305] neizbježan. Filologija je to uostalom oduvijek znala, te je i djelovala u skladu s tim. U metafizici se taj personalizam pojavljuje kao temeljni atomizam koji ipak nije u suprotnosti ni s kompleksnošću ni sa suvislošću zbilje: "Stoga je krajnja metafizička istina atomizam. Stvorovi su atomske naravi. ... Ali, atomizam ne isključuje složenost i univerzalnu suvislost." ("Thus the ultimate metaphysical truth is atomism. The creatures are atomic. ... But atomism does not exclude complexity and universal relativity." [403: 35–36]) Središnja je kategorija za stvaranje većih cjelina na osnovi povezanosti među manje složenim jedinicama kategorija "transmutacije" s pojmom "neksus".

4.0. Zaključna razmatranja: "Hrvat čuva sveti oganj na ognjištu svomu."

4.1. Narod, jezik i domovina

Za opstanak i samostalnost zasebnoga jezika u Hrvata jezičnopolitički serbokroatizam predstavljao je egzistencijalno ugrožavanje. Uz to je serbokroatizam u suradnji s etnopolitičkim i državopolitičkim jugoslavizmom egzistencijalno ugrožavao Hrvate kao narod te njihovu kulturu i domovinu. Nakon višestoljetnoga osmanlijskoga ugnjetavanja Hrvati su se glede serbokroatizma, slično kao pri sekundarnom potresu, našli u drugom sudbonosnom položaju. Ta je opasnost odbijana snagom ljubavi i vjernosti Hrvata prema svojoj vlastitoj biti, povezanoj s jasnom spoznajom i nužnim znanjem o posebnosti hrvatskoga naroda, njegova jezika, kulture i povijesti. To s pravom naglašava hrvatski franjevac Stanko Duje Mijić u svojoj knjizi *Hrvatska do pakla i natrag*, koja je pisana pod dojmom srpske ratne agresije 1991. i 1992. god.: "Ta ljubav i privrženost se pokazivala u kulturnim ostvarenjima i njihovim očuvanjima. Znakovitosti i simbolike te ljubavi hrvatski čovjek je svjedočio u svojim progonstvima i izgnanstvima diljem svijeta, uzimajući grumen svoje zemlje... na put u daleke svjetove, da ga podsjeća na njegovu zemlju..." [283: 125]

Čuvarica etničkoga vlastitoga ja u Hrvata je bila i jest Katolička crkva. To posebice vrijedi za vjerske i moralne temeljne vrijednosti Hrvata i njihove konkretizacije. Pritom se je Crkva posebice brinula, kao i od davnina, za njegovanje i opstanak jezika Hrvata. Katolička crkva nije samo branila osobno dostojanstvo Hrvata u općeljudskom smislu, već i u smislu njegova hrvatstva te je poticala i podržavala Hrvate da žive u skladu sa svojom istinitom biti. Ona se je također trudila da neslaganja i različita mišljenja u javno važnim pitanjima ne naštete jezgri zajedništva i zajednice kao naroda, već da se individualizam, grupaštvo i politička grupiranja uvijek prevladaju u korist zajedničkoga objektivnoga dobra. Društveni etički uzori Katoličke crkve pritom su bili narod i domovina kao velika zajednička obitelj s temeljnom međusobnom naklonošću i dobrohotnošću njezinih članova. Taj uzor odgovara s jedne strane društvenoantropološkoj stvarnosti, a s druge strane pripada i stalnomu nauku katoličkoga socijalnoga učenja o ljudskoj obitelji i obitelji čovječanstva. Što se tiče međuetničkih odnosa, taj je socijalni nauk Katoličke crkve uvijek djelovao kao korektiv etnocentrizmu koji apsolutizira etničku pripadnost i koji popušta iluzornoj sklonosti k autarkiji. Dobro je uređen suživot naroda stoga uvijek bila najveća želja univerzalne Katoličke crkve koja u konačnosti i transcendentira sve svjetske tvorevine. Upravo je ta katolička univerzalnost neke hrvatske političare i javne zastupnike zbog nerazumijevanja navela da sve do deziluzioniranja uslijed političkih stvarnosti nakon 1. svjetskoga rata na naivan, bezazlen i sentimentalna način

podrže poseban serbokroatizam i jugoslavizam. Međutim, upravo su "objektivne norme morala, koje vrijede za sve ljude u sadašnjosti i budućnosti, kao što su i vrijedile za one u prošlosti", bile načelima kojima je Katolička crkva u Hrvata izravno ili posredno presudno pridonijela tomu da je hrvatski narod uspio prevladati serbokroatizam i sačuvati svoj hrvatski jezik."²⁹⁷

Očuvanje je svojega vjerskoga i moralnoga temeljnoga profila za hrvatski narod bilo utoliko važnije što je protuhrvatska politika obiju Jugoslavija upravo u tom pogledu bila protuhrvatska. Posebno su se laž, kleveta i dezinformacija ustalile i ritualizirale, a potpirivana je i vatra mržnje protiv Hrvata. Izjednačivanje bi s protivnikom u tom pogledu za Hrvate bilo kobno. Ali, Hrvati su sačuvali svoju samosvijest, nastalu još u vremenima osmanlijskoga jarma, kao "predziđe kršćanstva", a također u užasnim ratnim godinama od 1991. do 1995., te su u skladu s tim slijedili vlastitu taktiku i strategiju obrane od agresije. U pjesnički uobličenoj molitvi naslova *Tvoj puk moli!* tu je samosvijest i vjeru u sebe opjevala Stanislava Adamić kao krik upomoć, upućen Bogu kao "BEDEM LJUBAVI – nasuprot bedemu Mržnje". ([1: 61]; istaknuto u originalu, L. A.). U potresnoj je dokumentaciji pod naslovom *Terra combusta* Stjepan Kožul [240] detaljno i konkretno prikazao etnopolitičko ponašanje srpske strane, tjerano mržnjom, kao i patnje njihovih žrtava u Zagrebačkoj nadbiskupiji u razdoblju od 1991. do 1993. god. Odgovarajuća dokumentacija za godine 1935. – 1990. objavljena je već 1992. god. pod naslovom *Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, i to za 900. obljetnicu Zagrebačke biskupije i kasnije nadbiskupije. Dok je s jedne strane tadašnji zagrebački nadbiskup kardinal Franjo Kuharić neprestano propovijedao crkveni nauk o nepovezivosti mržnje i osvete s kršćanskim vjerovanjem, dotle su se na srpskoj strani morale ustanoviti mržnja i želja za uništenjem, usmjerene protiv svega što je hrvatsko.²⁹⁸ Mržnja i laž se međusobno osnažuju u svojoj uništavačkoj dinamici sve do samouništenja njihovih nositelja. Upravo kult laži propagirao je npr. srpski pisac Dobrica Ćosić, prvi državni predsjednik srpsko-crnogorske postjugoslavenske Federativne Republike Jugoslavije (1992. – 1993.), koji je osim toga bio i članom Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU). On je u svojem romanu *Deobe* sugestivno okarakterizirao Srbe ovako: "Lažemo da bismo obmanuli sebe, ... Lažemo zbog

---

²⁹⁷ Ovaj je citat preuzet iz *Enzyklika Veritatis splendor* pape Ivana Pavla II. od 6. kolovoza 1993. god. [200: 55, § 53] Ta enciklika pokazuje, kada ju se ozbiljno čita i primjenjuje, koliko su neljudski i pogrešni voluntaristički politički programi poput serbokroatizma, a koji se odnose na čovjeka. To posebice vrijedi za 3. poglavlje *Moralno dobro za život Crkve i svijeta* [200: 83–111] jer to poglavlje govori o temeljnom problemu politoloških teorija, ali i filozofije s obzirom na primjenu političke moći, naime o pravom redu između istine i slobode. Temeljna, aksiomska izjava pritom je da "samo sloboda koja se pokorava istini čovjeka vodi k njegovoj istinskoj dobrobiti". [200: 83, § 84]

²⁹⁸ Usp. npr. dio propovijedi kardinala Franje Kuharića potkraj 1991. god., nakon masakra koji su srpski četnici počinili u jednom hrvatskom mjestu: "Dok branitelji naše slobode brane svoje, uvijek neka poštuju tuđe. Rodoljublje je samo ljubav, a nikada mržnja!" [240: 173]; ili dio pisma župniku toga mjesta: "Unatoč tomu, ne smijemo dopustiti da nam duše okalja bilo kakav osjećaj mržnje i želje za osvetom." [240: 186] O genocidnoj i pustošećoj mržnji prema svemu hrvatskomu, a pogotovo prema svemu katoličkomu u Hrvata usp. [240: 178, 185–186, 197, 257–262].

slobode. Laž je vid našeg patriotizma i potvrda naše urođene inteligencije. Lažemo stvaralački, maštovito, inventivno." [283: 75]²⁹⁹

Ljubav i vjernost vlastitomu narodu te spremnost na njegovu obranu, ali i poštovanje posebnosti drugih naroda u Hrvata su od početka njihove povijesti u Jugoistočnoj Europi neprijeporan zakon i duboko ukorijenjen habitus. To uostalom odgovara i pripadnosti Katoličkoj crkvi. S obzirom na političku povijest serbokroatizma i jugoslavizma ironično je da upravo Jovan Jovanović Zmaj (1833. – 1904.), srpski pjesnik iz Novoga Sada, to jezgro izražava u jednom svojem stihu koji Hrvati vrlo cijene: "Hrvat se ne bori da što otme komu. / Čuva sveti oganj na ognjištu svomu." To posve odgovara domoljublju koje je Ante Miroljub Evetović (1862. – 1921.), hrvatski katolički svećenik i pjesnik iz Bačke, opjevao u svojoj istoimenoj pjesmi: "Domoljublje sveto, ti si izvor-česma / Iz koje nam tekla Preradova pjesma. / Tvojim sjajem bješe jednom obasjana / Junak-sablja hrabra Jelačića bana. / Danas si ko jednom / Zasljal u djelih, / Da nam preporodiš / Hrvatski dom cijeli." Kao zaključna strofa pjesmi se pridružuje želja koja je tipična za hrvatsko južnoslavenstvo u 19. st.: "Domoljublje sveto, vječni lijek nam budi / Sve borce okrijepi, spavajuće budi. / Mržnjom i neslogom braću rascjepkanu / Složi i sjedini po cijelom Balkanu."³⁰⁰

Stalno spominjući "domoljublje sveto" Evetović se u svojoj pjesmi *Domoljublje* služi religioznim jezikom. Domoljublje je za pjesnika plamen koji gori u grudima Hrvata i koji ih ujedinjuje u zajedničkom zalaganju za domovinu: "Domoljublja plamen / Gori i u grudi; / Na rad i na slogu / Jedan drugog budi." To je plamen od "svete vatre" kako ju spominje srpski pjesnik Jovan Jovanović Zmaj u prije navedenom stihu: "Hrvat ... / Čuva sveti oganj na ognjištu svomu." Takav religiozni jezik svoj temelj ima zapravo u religijskoj činjenici na koju se odnosi kategorija "domovina": *Heimat = Paradieses süßer Vorgeschmack* (*Domovina = slatki predosjećaj raja*) naslovio je austrijski novinar Günther Nanning jedan svoj članak i tako je sažeto iskazao bit domovine. "Domovina je i onaj prošli raj i onaj budući. ... U raju još nikada nismo bili, pa ipak ga poznajemo na osnovi neuništivoga modela domovine. ... Naravno da je domovina svih naroda svih krajeva svijeta lijepa, možda čak i ljepša od naše vlastite. Ali, svaka tuđa domovina ima samo jednu manu – nije moja. Domovina je posvuda, ali moja domovina je samo ovdje."³⁰¹ Domovina može životu svojih stanovnika pružati i metafizički smisao, osjećaj sigurnosti, oslonac i ukorijenjenost. To je moguće zato što je domovina složena, ali za ljude ipak jednostavna tvorevina, analogna djelu narodne umjetnosti, u čijem središtu biva vlastiti narod i vlastiti materinji jezik; iz toga se središta oblikuju život i povijesno-zemljopisni životni prostor.

²⁹⁹ O Dobrici Čosiću i njegovoj ulozi glasnogovornika srpskoga nacionalizma usp. [124: 193–196].

³⁰⁰ Citirano ovdje i dalje prema [348: 121]. Citat Jovanovića Zmaja preuzet je iz [388: 470].

³⁰¹ "Heimat ist sowohl das vergangene Paradies wie das künftige. ... Im Paradies waren wir noch nie, und doch kennen wir es anhand des unverwüsthlichen Modells Heimat. ... Natürlich ist die Heimat aller Völker aller Weltgegenden schön, vielleicht schöner als unsere eigene Heimat. Jede fremde Heimat hat nur den einzigen Makel – dass sie nicht meine ist. Heimat ist überall, aber nur meine Heimat ist hier." [292: 31]

Međutim, za razumijevanje biti domovine potrebno je znati punu istinu o raju i progonu iz raja, kao što je opisano u *Knjizi postanka* starozavjetnoga dijela *Biblije*. Prema njoj, čovjek je živio u raju kao biće stvoreno prema liku Boga i u zajedništvu s Bogom kao svojim stvoriteljem, te upravo stoga u skladu sa samim sobom i s drugima; smrt nije postojala kao ni laž ni mržnja. Ali, sloboda odlučivanja, dana čovjeku, omogućila je da Lucifer pri svojem padu povuče za sobom čovjeka što je bio monumentalno fatalan događaj koji je iz temelja promijenio stvaranje, čovjeka je materijalno sputao u determinističke zakonitosti sve do vlastite smrtnosti kao plaće za istočni grijeh, te je po zakonu entropije čitavomu svemiru uprogramirao tendenciju smrti. Danas i u teorijskoj fizici ima nekih koji su mišljenja da je takozvani Veliki prasak kao početak našega svemira zapravo jednak tomu fatalnomu otpadanju i padu Lucifera.³⁰² Ako se je prvi Luciferov grijeh sastojao u njegovoj želji da bude jednak Bogu, onda se je taj grijeh u prijenosu na čovjeka sastojao u njegovu apsolutiziranju samoga sebe i pripisivanju sebi onoga što je Bog stvorio te u samovlasnom upravljanju time. Ali, to je čovjeka odvojilo od Boga, protjeralo ga iz raja i stavilo u novi svijet, svijet opterećen grijehom, prepun osjetljivih inkompatibilnosti. Trajno prevladavanje toga sada bitno drukčijega svijeta jest Božje navještenje za ljude dobre volje. Ono može biti jedino nadnaravni dar Boga koji se je smilovao i koji je sâma ljubav, jer Bog je sâm gospodar života i smrti, dok čovjek doduše može umnožavati smrt, ali nije sposoban sâm po sebi stvoriti život oslobođen krivnje i smrti. Na svojem zemaljskom putu k Sudnjemu danu i vječnosti čovjek kao etničko društveno biće može i mora u međuvremenu ostvariti odgovarajuću "domovinu kao model prošloga i budućega raja": kao model prošloga raja kojega se čovjek negdje duboko u sebi još sjeća; kao model budućega raja koji čovjek jednako tako naslućuje i koji priželjkuje; ali, u obama slučajevima treba ga ostvariti kao čovjeku zadan transcendentan duhovni uradak.

Radi upotpunjenja ovih razmatranja, ali i kako bismo se opet vratili na uže područje naše teme, treba ukazati na otrježnjujuću istinu da svaka domovina u našem suvremenom svijetu ima i svoja ugrožavanja: ugrožavanja iznutra koja proizlaze iz odgovarajućih stajališta i ponašanja ljudi; i uz to još ugrožavanja agresijom izvana. Obje su vrste ugrožavanja u povijesti Hrvata postale aktualne u vezi sa serbokroatizmom i jugoslavizmom. Ali, obje vrste ugrožavanja spominju se još u starozavjetnoj *Knjizi postanka* kao početci ljudske povijesti nakon progona iz raja, naime u liku Kaina koji je s jedne strane uslijed svojega ponašanja sâm ostao bez domovine, a s druge je strane ubojstvom brata uništio drugu zemaljsku domovinu, kakva je bila utjelovljena u "pravednom" Abelu.

---

³⁰² Tako Alma von Stockhausen [363: 20] citira pokojnoga švicarskoga profesora teorijske fizike Waltera Heitlera odgovarajućim izvatkom iz njegova predavanja, održanoga 1982. god. pod naslovom *Der Urknall oder der Sturz des Luzifers (Veliki prasak ili pad Lucifera)*. Gore su izražene misli i inače donekle potaknute navedenim člankom Alme von Stockhausen.

Duša domovine živi u srcima njezinih ljudi. Stoga ona ovisi nužno i bitno o njima, a njezin krajolik, priroda, civilizacija, privreda, i drugo nisu sami za sebe glavni za nju. Njezini su ljudi sa svojim zajedničkim etničkim, kulturno-običajnim i vjerskim značajkama i povijesti konačni izvor, stvaralac i nositelj domovine. A za ljude, s obzirom na njihovu domovinu, ima njihov svojstveni zasebni jezik središnje značenje jer je on, antropološki gledano, s njihovom duševnom i duhovnom naravi najuže povezan. Tu je istinu uvjerljivo izrazio hrvatski pjesnik rodom iz Trsta, književnoznanstveni komparatist, dramaturg i kazališni teoretičar Drago Ivanišević (1907. – 1981.) u svojoj pjesmi *Hrvatska*:

Hrvatska

Ni brda nisu,
ni doline, ni rijeke, ni more,
ni oblaci nisu,
ni kiša, ni snijeg nije
moja Hrvatska ...
Jer Hrvatska nije zemlja, kamen, voda,
Hrvatska je riječ koju naučih od majke
i ono u riječi mnogo dublje od riječi,
i ono dublje s Hrvatskom me veže,
s Hrvatskom Hrvata,
s patnjama njenim,
sa smijehom i nadom,
s ljudima me veže,
te kao Hrvat brat sam sviju ljudi,
i kud god idem sa mnom je Hrvatska!

Upravo to "Hrvatska je riječ koju naučih od majke / i ono u riječi mnogo dublje od riječi", bilo je ono što je serbokroatizam prije svega nastojao uništiti.

4.2. Etničko znamenje i nacionalni simboli Hrvata i Srba

Kao i svi drugi narodi Hrvati imaju znamenje i simbole koji se razumiju kao specifični etnički znameni i simboli. Jedan od najstarijih takvih znamenja jest hrvatski pleter u svojim raznovrsnim oblicima.³⁰³ Ornamentika toga pleternog ukrasa do danas je zadržala svoju etničku simboliku. Pleteri su većinom načinjeni od trostrukih uzica što u sebi ima još dodatnu obilježnost i simboliku. Takvi se pleteri zovu "tropleteri". Dvopleteri ili jednopleteri su rjeđi. Ti se ukrasi mogu pronaći, isprva stvarani u bojama, već od 9. st. u staroj hrvatskoj sakralnoj arhitekturi, posebno u Dalmaciji; nadalje, nalaze se na nadgrobnim spomenicima, na poveljama, kao ornamentalni dijelovi u književnosti i inače kao ukras u brojnim drugim dostojnim primjenama. U Srba taj ukras nikada nije imao etničko značenje. Pleteri su se te vrste upotrebljavali tek kratko vrijeme i tek u svrhu pukoga ukrašavanja u srpskoj arhitekturi Moravske škole koncem 14. st. i početkom 15. st.

Simbol Hrvata kao državotvorne nacije jest štit oslikan crveno-bijelim poljima sa po pet redova. Taj se grb u službenoj funkciji pojavljuje od početka 16. st. Pri postavljanju Ferdinanda I., prvoga Habsburgovca, 1. siječnja 1527. god. u Cetinu (sjeveroistočno od Slunja) za hrvatskoga kralja (1527. – 1564.) on je kao *Regni sigillum* bio dio povelje. Kao simbol državnopolitičke povijesti Hrvata taj je grb tumačio Pavao Ritter Vitezović (1652. – 1713.) u svojem djelu *Stemmatographia* izrekom "Vulneror, at nullo vulnere candor abit." ("Rane me, ali ni jednom se ranom ne gubi čast.") Po Vitezoviću su grbovna polja u hrvatskom grbu bojište. Crvena polja predstavljaju krvave rane na Hrvatskoj, na "tijelu" hrvatske države ("Corpus croaticum"), a bijela polja njenu čestitost, čistoću i čast.³⁰⁴ Na državnom grbu prve Jugoslavije hrvatski je grb, uz srpski i slovenski, bio samo jedan od

---

³⁰³ Ornamentici pletera bosanski je franjevac Vinko D. Lasić posvetio monumentalno djelo s mnoštvom fotografija kao cjelokupan prikaz. [252] Ta se ornamentika može dokazati kao kulturna tradicija na Srednjem i Bliskom istoku kao i na Cipru još od 6. tisućljeća prije Krista. U kršćansko se je doba ta ornamentika kao dio helenizma u prvih šest stoljeća proširila i na Egipat. U europskoj kršćanskoj umjetnosti bila je rasprostranjena od 4. do 12. st., i to kako u bizantskoj tako i u rimokatoličkoj kulturi. Najrazvijenija je bila u razdoblju romanike. U hrvatskom susjedstvu ta se je ornamentika njegovala u srednjoj i sjevernoj Italiji (Lombardiji) kao i u alpskim prostorima. U njima se je zadržala duže vremena, pa se tako još i danas može mjestimično pronaći. Prema rezultatima Vinka D. Lasića primarni i daleko najčešći tip pletera je onaj od dviju uzica. Pleter od triju uzica smatra se primarnim tipom pletera u Hrvatskoj, pa tako i hrvatskom posebnosti, upravo kao i naklonost i ljubav Hrvata prema toj ornamentici koja se je održala do danas.

Kao prvotno značenje dvostrukoga pletera Vinko D. Lasić za bliskoistočnu i srednjoistočnu tradiciju navodi stiliziran prikaz tekuće vode koja je kultno obožavana ili je pak interpretirana u mitsko-simboličnom značenju. U kršćanstvu ti su ornamentici kao oblik krstionica simbolizirali krsnu vodu. Neka druga ili dublja simbolika pletera u odnosu na vodu Hrvatima se ne pripisuje. Ljepota hrvatskoga pletera odražava se u mirnoći i pokretu uzorka i ima vlastitu metafizičko-estetsku vrijednost. Međutim, smisao se te ornamentike može tražiti uz to i na području općeljudske, dijelom mitske simbolike pletenja, mreža, tkanja i čvorova. Napose se čini da isprepletene, ali ipak uređene, prema naprijed usmjerena dinamika uzica simbolički oponaša zamršen tijek života i povijesti hrvatskoga naroda, ali da mu istovremeno također daje poredak i oblik.

³⁰⁴ *Stemmatographia sive Armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio* objavljena je 1701. god. u Beču. To se je djelo dalje širilo u 18. i 19. st., pa su se njim poslužili i Srbi za izradbu grbova. Vitezović je jasno vidio potrebu geopolitičkoga ponovnog ujedinjenja Hrvatske i kulturnoga te posebice jezičnoga ujedinjenja Hrvata. O hrvatskoj, srpskoj, potom i jugoslavenskoj heraldici usp. kao pregled članak *Grb* u *Enciklopediji Jugoslavije* (sv. 4., str. 555–563, Zagreb, 1986.).

štitova na prsima "srpskoga" dvoglavoga orla, vrlo rano preuzeta iz bizantske heraldike, pod srpskom kraljevskom krunom. Državni grbovi druge, komunističke Jugoslavije, bili su napravljeni prema uzorku SSSR-a. Hrvatskim je štitom, uronjenim u morske valove, na tom grbu dominirala komunistička crvena petokraka kao završetak dvaju snopova klasja. U novonastaloj hrvatskoj državi, Republici Hrvatskoj, hrvatski nacionalni grb opet je samostalno važeći kao službeni državni grb. On se popularno u narodu naziva *šahovnica*.

Srpski je nacionalni grb preuzet iz kasne bizantske heraldike 13. – 15. st., naime iz dinastije Paleologa. On se sastoji od crvenoga štita koji na četiri polja dijeli bijeli ili srebreni križ; u svakom polju nalazi se stiliziran prikaz "ocila" u srebrenoj ili čeličnoplavoj boji, s drškom okrenutom prema van. Datiranje i uvođenje toga grba nije jasno, ali on je nastao najranije koncem 14. st., a najvjerojatnije tek u 17. st. Specifično srpska nacionalna heraldička sastavnica u tom grbu je znamen "ocila". Njegov se bizantski analogon tumači kao grčko slovo *B*, a čitav akrogram kao deviza: "Βασιλευσ Βασιλεων Βασιλευων Βασιλευουσι" ("Car careva – car koji vlada nad carevima"). Kao akrogram se sekundarno tumači i srpska skupina znakova, i to kao akrogram s ćiriličkim slovom *C*. Dva su rješenja toga akrograma: "услед пословичне српске неслоге, као 'Само Слога Србина Спасава' " i rjeđe kao "Свети Сава Српска Слава". [285: 50] Tumačenje znaka kao stiliziranoga prikaza kresiva ("ocilo", "ognjilo") primarno je i ujedno službeno tumačenje. Bez obzira na to što taj znak svojim oblikom podsjeća na simbol potkove na grbu srednjovjekovne srpske države Raške (lat. *Rascia*), čini se da je "ocilo" neovisno o svojoj heraldičkoj primjeni srpski etnički osnovni simbol, odnosno da je dio takva simbola. U vezi sa simbolima "krst i ocila" u srpskom grbu Zlatko V. Mladićević [285: 33] spominje upravo "utemeljenost u srpskom 'genetskom kodu' " i ukupan ansambl simbola kao "najsvetliji i najsvetiji simbol nacionalne tradicije". [285: 66]³⁰⁵ Na grbu SR Srbije kao republike komunističke Jugoslavije znak križa je bio uklonjen, ali "ocila" su ostavljena u svojem tradicionalnom poretku. Tim je smanjenim srpskim štitom, kao i u svim grbovima komunističke Jugoslavije, dominirala crvena petokraka kao završetak dvaju snopova klasja, omotanih vrpcom s hrastovim lišćem.

"Ocilo" je etnički simbol samo kao element višedijelnoga simbola: u srpskom nacionalnom grbu u vezi s heraldičkim križem; općenito srpski u sastavu s "kremenom" kao simbolom, i to u skladu s

---

³⁰⁵ Vrlo informativan pregled o povijesti srpskih nacionalnih grbova u povezanosti sa srpskom političkom poviješću od njezinih početaka do sadašnjosti, kao dopunu uz članak *Grb u Enciklopediji Jugoslavije* (sv. 4., str. 555–563, Zagreb, 1986.) nudi Mladićević [285], potaknut vlastitim srpskim nacionalističkim stajalištem. Popis srpskih članaka od 1835. do 1903. god. koji se tiču ustavnih članaka o grbovlju kao i skup slika slavenskih ognjila zajedno s ratničkom zastavom dinastije Paleologa nalaze se u [100: 126–133]. Temeljne karakteristike srpske državne povijesti s obzirom na carevinsku ideologiju i imperijalističke hegemonističke predodžbe kao i isprepletenost države, nacije i Srpske pravoslavne crkve predstavlja [67: 115–125]. Ti su čimbenici među inim zbog svoje bizantske pretpovijesti bili izravno povezani također s poviješću srpskoga nacionalnoga grba.

Srednjovjekovna Srbija, Raška, bila je sve do 1196. god., do dolaska na vlast Stefana Nemanjića, pod vlašću najprije Bugarske, potom Bizanta, koju su 1204. god. osvojili i opljačkali zapadni križari. Stefana Nemanjića je 1217. god. papa Honorije III. okrunio za kralja, prvoga srpskoga kralja, na temelju njegova obećanja da će Srbiju priključiti Rimokatoličkoj crkvi.

objašnjenjem značenja "ocila": "Kad udariš ocilo o kremen, lako ti je varnicu isterati." [328: 4: 281, *ocilo*] S obzirom na smjer heraldičkih kresiva, naime stranom za udaranje okrenutom prema križu, potonji se simbol može višeznačno protumačiti i kao kremen. Heraldički križ ne mora dakle nužno biti kršćanski znak križa. Taj se složeni simbol ("ocilo – kremen") uz ostalo tumači i kao znamenje za ljubavni odnos: "Kremen je srce, a ocilo ljubovca." [328: 4: 281, *ocilo*] "Ocilo" je prema tomu u skladu sa svojim etnografski tipičnim oblikom simbol za žensko, "kremen" za muško. Prvorazredno i etnički bitno tumačenje toga naizgled samo dvodijelnoga simbola ipak je mitsko-vjersko, naime tumačenje u čijem je središtu izbijena iskra, a "ocilo" je pri tom samo sredstvo za izbijanje iskre. "Kremen" simbolizira čovjeka, i to prije svega muškarca: (srpski) "čovjeka" i (crnogorski) "čovjeka" kojega posebno u crnogorskoj kulturi karakterizira "junaštvo i čojstvo". [100: 133] Taj simbol tako postaje trodijelni i postaje piromitski, etničko-antropološki simbol.³⁰⁶

Taj je mit o iskrama i plamenu sa svojom simbolikom "ocilo i kremen" Petar II. Petrović Njegoš (1813. – 1851.), koji je kao "vladika" Crnogorske pravoslavne crkve i istovremeno "gospodar" bio nositeljem najviše političke moći i utjelovitelj crnogorske nacionalne ideje, u svojem pjesničkom djelu razradio do svjetonazorske mjere. Za našu je tematiku to relevantno stoga što se pritom crnogorstvo predstavlja kao "pravo" srpstvo koje nije slijedilo crtu Vuka Brankovića (1371. – 1389.), "izdajice" i "uzročnika" poraza u Kosovskoj bitci (1389.). Dva glavna pjesnička djela Petra II. Petrovića Njegoša koja se odnose na tu temu, jesu spjev *Luča mikrokozma*, potaknut djelom *Paradise lost* Johna Milтона, u kojem se predstavlja dualistički misaoni svijet borbe između tijela i duše, svjetla i tame, dobra i zla, te *Gorski vijenac*, povijesni ep o "istrebljenju Turaka", tj. o "istrebljenju poturica" u Crnoj Gori za vladike Danila (oko 1670. – 1735.) potkraj 17. ili početkom 18. st. U tom se epu simbolika "ocila i kremen" izravno i posredno često upotrebljava. Sukladno s time je Njegoš najprije htio djelo nasloviti *Izvijanje iskre* ili *Izviskra*.³⁰⁷ Temelj te simbolike "ocilo i

---

³⁰⁶ Tematika kulta vatre, simbolike vatre i metaforike vatre kao srpski etnički problem morala bi se vrlo opsežno razraditi. Poticaj tomu su s obzirom na svoj opseg i sadržaj već i sami članci uz (njemačke) natuknice *Feuer (vatra)* i sl. u [333: 536–538]. Vrijedno slavističko-poredbeno istraživanje onomaziološke, pa i metaforične uporabe značenja riječi *gorjeti* predstavlja doktorska disertacija Heinza Matthiasa Votha [399]; ona metodološki slijedi semantička istraživanja slavista iz Hamburga Johannes Schröpfera koji je mentorirao taj rad. Ali, unose za hrvatski i srpski trebalo bi još znatno dopuniti. Osim toga je iz etnosemantičkih razloga potrebno jasno razlikovati hrvatski leksički materijal od srpskoga.

S obzirom na simboliku vatre mogu se tumačiti i formulacije poput "Neugašeno Srpstvo" [293] kao naslov knjige i "neugašena iskra nacionalne samosvesti" i kao naslov priloga Dragoljuba Kojčića u istoj knjizi [293: 296–299]; važno za tu simboliku je i kontekstualno višestruko upotrebljivi atribut "zapaljiva" kao primjerice u kontekstu "među mnogim zapaljivim iskrama kojima ova knjiga obiluje ..." [293: 298] Uostalom, rat protiv Hrvatske izdavač te knjige, Dragan Subotić u skladu s tim predodžbama označava kao "nacionalno-verski rat" i kao "etničko-konfesionalni rat". [293: 5, 7] Ali, simboliku vatre na istaknutom mjestu nalazimo ne samo u srpskom nacionalističkom svijetu predodžbi, već i u komunističkom, tako primjerice na grbu planirane Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) prema predodžbama 2. zasjedanja AVNOJ-a (Jajce, 29. – 30. studenoga 1943.) sa šest baklji kao simbolom planirane Jugoslavije koja bi se sastojala od šest republika, kasnije FNRJ, odnosno SFRJ. Taj je grb bio utisnut i na prednju korice svih svezaka *Enciklopedije Jugoslavije*.

³⁰⁷ Simboliku iskre i plamena u *Gorskom vijencu* posebno obrađuje i Alois Schmaus [345] u svojem komentaru uz taj ep. Glede simbolike zanimljiva mjesta u *Gorskom vijencu* jesu primjerice stihovi: 859. (badnji božićni običaj loženja badnjaka); 1068. – 1073. (rasplamsali plamenovi iznad grobova kosovskih junaka); 2255. – 2258, 2320. – 2323.

kremen" čini gnostička dualistička slika svijeta i čovjeka, s dušom, "Božjom iskrom", kao zarobljenikom tijela i općenito materijalnoga svijeta čije je oslobođenje putem akcije i djelovanja kao reakcije na ugnjetavanje i nevolju (*Gorski vijenac*: st. 2319. – 2322.) smisao i zadaća života i povijesti pojedinca kao i čitavoga naroda. Simbol te oslobađajuće provale jest upravo izbijanje iskre iz kremena.³⁰⁸

I u Hrvata je element vatre sastavni dio svojstvenoga etničkog simbola. Ali, to nije vatrena stihija koja za sobom ostavlja samo pepeo i koja pustoši, nije to ni nasilna niti tehnički lukavo "izbijena" (srpski: "isterana") ili "izmamljena" (srpski: "izvijena") iskra kao neka vrsta prometejski ukradene vatre, to je vatra koja služi čovjeku na mnogo načina, vatra koja je korisna i koja održava život, vatra u domaćoj peći, na kućnom ognjištu, ta je vatra zajedno sa svojim mjestom postala temeljnim simbolom antropoloških osnova društvene kulture života počevši od obitelji i njihovih prebivališta, do zavičaja, sve do čitavog naroda i općenito "domovine".

Ključna riječ za taj simbol je *ognjište* čija je hrvatska metaforika u vrlo oštrm kontrastu prema srpskoj metaforici "ocila i kremena", kao i prema općenito srpskoj simbolici vatre.³⁰⁹ Jovan Jovanović Zmaj (1833. – 1904.) tu je hrvatsku metaforiku pjesnički sročio u stihu koji Hrvati vrlo cijene: "Hrvat se ne bori da što otme komu. – Čuva sveti oganj na ognjištu svomu".

To posve odgovara stavu i osjećaju koji do izraza dolaze u jednom stihu pjesme *Moje zvanje* hrvatskoga pjesnika Ante Miroljuba Evetovića (1862. – 1921.):

Ja sam ipak i sretan i blažen,

(izravno spominjanje izbijanja iskre); 2353. – 2355, 2438. – 2476. (badnji božićni običaj loženja badnjaka); 2521. – 2522.; u stihovima 2311. – 2314. zlo se opisuje kao "iskra" (i kao "glava zmijske") koja se gasi snagom duha; o svjetonazorskom dualizmu usp. govor opata Stefana 2486. – 2520.

³⁰⁸ Ta je dualistička slika svijeta i čovjeka u značajnoj suprotnosti sa srpskim pravoslavnim poimanjem čovjeka kao "posude božanskoga" čije je zemaljsko određenje kontemplativno-mistično, u skladu s naukom o već ostvarenoj eshatologiji, a ne određenje kao "oruđa Boga". [198: 97] Na Balkanu se dualizam dovodi u vezu s manihejskim odnosno bogumilskim tendencijama, proširenima i među dijelom Srba, te ga srpsko pravoslavlje odbija. [198: 127–129]

³⁰⁹ Pojam "ognjište" se u drugom izdanju Aničeva rječnika [2] objašnjava na sljedeći način: "1. *etmol.* mjesto u kući na kojem se loži otvorena vatra. 2. *pren.* a. rodna kuća, dom. b. domovina ... 3. mjesto na kojem se održava vatra ..."; kao kontekstualne fraze navode se: "ugasiti ognjište" u značenju "zatrti rod, ugasiti lozu", kao i "vratiti se na svoje ognjište" u značenju "vratiti se kući, svome domu, u svoje mjesto (ob. o prognanima, onima koji su dugo bili izvan zavičaja i sl.". Od imenice "ognjište" ("ognjišće") 'focus', 'caminus' kao oznaku *pars pro toto* za "kuća, gdje se dimi", u Dalmaciji se upotrebljavala i izvedenica "ognjiština" ("ognjiščina") 'focagium', 'dimnica', 'dimnarina', 'daća od ognjišta' kao naziv za općinski porez na dimnjak. [279: 1: 814] U novosadskom *Pravopisu* [319] karakteristično nedostaju i *oganj* i *ognjilo* i *ognjište* kao i, sigurno ne slučajno, *domovina*, ali postoji srpska natuknica *ocilo* zajedno s regionalnom inačicom *ocjelo*. U [332] pod "ognjište" se navode na njemačkom samo materijalna značenja "Herd", "Feuerstätte" ('ognjište'), kao i preneseno tehnološko značenje "Flintenlaufboden" ('dno puščanoga cijeva'), ali se ne navodi hrvatsko važno preneseno značenje 'dom, domovina'.

Srpsku simboliku vatre opisuje Sima Trojanović u svojem članku *Ognjište* u [360: 208–210] na sljedeći način: "Kultom ognjišne vatre duboko je prožet i srpski narod. On gleda u njoj simbol moralne čistoće i jačih nebeskih sila, koje mu pomažu, a mogu i da odmažu. Zato se u teškim trenucima on O.(gnjištem) i vatrom kune, a i drugoga O.(gnjištem) zaklinje." [360: 210] Za hrvatski jezik tipično značenje 'dom, domovina' taj srpski autor ne navodi, kao što su i inače detaljno opisana mjesta za loženje vatre u kućama u Makedoniji, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini i brojnim drugim regijama na području ondašnje Jugoslavije, a hrvatska se "ognjišta" i dotični običaji i ne spominju. Općenito o onomasiološko-semantičkim odnosima u slavenskim jezicima u značenjskom polju "vatra" upućujemo još jednom na rad Heinza Matthiasa Votha, posebice na [399: 83–84, 133, 138–139, 141–143, 145]; *ognjište* i *ocilo* odnosno *ognjilo* ni tu se ne spominju. [399: 138]

To mi srce govori u grudi,
Pa u sreći i pjevam i plačem,
Dobri Bože, Tebi hvala budi!
Dao si mi kuću i kućište
U Hrvatskoj, hrvatsko ognjište!

[348: 122]

Ta se ključna riječ *ognjište* i inače upotrebljava u hrvatskom standardnom književnom jeziku. Jedno od najvažnijih proznih djela hrvatske književnosti 20. st. ima za naslov baš tu ključnu riječ, naime četverodijelni roman Mile Budaka (1889. – 1945.), objavljen u Zagrebu 1938. god. pod naslovom *Ognjište*. Dubravko Horvatić [168: 30–31] je svojemu članku o represalijama usmjerenima protiv vjersko-kulturnoga časopisa *Naša ognjišta* hrvatskih franjevaca početkom 1980-ih godina u komunističkoj Jugoslaviji dao naslov *Zapretana vatra hrvatskoga bića*. Dio represalija bila je i zabrana naslova časopisa, koji je morao biti promijenjen u *Sveta baština*. Već prije toga je morao biti ispušten podnaslov *Vjersko-kulturni list*. Dubravko Horvatić s obzirom na političko stanje u 1970-im godinama taj časopis karakterizira kao "jedno od zaista iznimnih mjesta gdje se djelovalo u svrhu održavanja zapretane vatre hrvatskoga bića". [168: 31] To ujedno i objašnjava represalije u vrijeme jačanja centralizma i pojačanoga serbokroatističkoga unitarizma nakon Titove smrti 4. svibnja 1980. god. Proces i stanje zapretanja, pokrivenosti pepelom, čini dio složenoga simbola "ognjišta", i to uz svoju pozitivnu vrijednost kao zaštitničkoga pokrivača u svrhu očuvanja žara, često također, kao i u ovom slučaju, gušćega sloja od kojega se žar mora zaštititi i sačuvati. Takva su iskustva gorki vrhunac doživjela ponovo 1990-ih godina, u doba rata u Hrvatskoj, u Bosni i u Hercegovini, sa svim svojim progonima i bježanjima "s vjekovnih ognjišta", kad se je "zapretanje" događalo u sasvim materijalnom značenju, naime pepelom zgarišta i ruševina hrvatskih domova. U to su vrijeme opet bili potrebni ljudi "koji čuvaju ognjišta, koji čuvaju zapretalu vatru u ovom suludom ratu." [326: 114, 272]³¹⁰

Ognjište je simbol domovine. Ono simbolizira središte topline i svjetlosti, životne hrane i sigurnosti doma, obiteljskoga zajedništva prema unutra i miroljubiva suživota prema van. Međutim, kako u središtu domovine stoje ljudi koji ju stvaraju i održavaju i koji ju nastanjuju, ognjište je i antropološki simbol. Žar na ognjištu je simbol za osobine srca ljudi, njihove duše i njihova duha: Oni su prožeti unutarnjom, duhovno-duševnom toplinom, toplinom srca koja jedina može stvarati i održavati domovinu i koja jedina ima snagu stvaranja zajednice jer, konačno, kao žar ljubavi ona

---

³¹⁰ U opetovanim stajalištima bosanske franjevačke provincije "Bosne Srebrene" o ratnim događajima uvijek se podsjeća na "nasilno raseljavanje ljudi i naroda s njihovih stoljetnih ognjišta" i na zadaću "čuvanja ognjišta da bi se povratnici imali gdje vratiti" (usp. npr. *Bosna Franciscana*, god. 1., sv. 1., str. 221–225, Sarajevo, 1993).

potječe od Boga. U tom smislu treba razumijevati i onu metaforiku "žara" koja toj riječi prenosi značenje 'oduševljenje', 'zanos'.

Naseljivost i udobnost stanovanja dijele svijet na regije. "Čovjek bez doma" o kojem je Hans Egon Holthusen [164] govorio kao o motivu i problemu moderne književnosti, čovjek nakon kobnoga gubitka svojega unutarnjega središta, na kojega posredno upozorava Hans Sedlmayr u svojem djelu o umjetnosti 19. i 20. st. [347], čovjek bez korijena, gonjen uokolo, duhovno istrošen i izgorio, čovjek koji je postao tvrd i hladan, čovjek zatvoren pred ljubavlju Božjom, takav čovjek čini domovinu nedomovinom. Nasuprot takvu čovjeku, domovina živi od "homo habitabilis", čovjeka koji ima volju i smisao za dom i kuću, za svoju obitelj i za druge, čovjeka kakva vidi velika njemačka benediktinka i opatica Hildegard von Bingen (1089. – 1179.) u 5. poglavlju svojega vizionarskoga djela *De operatione Dei*. Domovina živi od čovjeka koji Bogu i bližnjima pruža utočište. I za to je ognjište predivna metafora.

Izvori i literatura

- [1] Adamić, Stanislava: Bedem, u: Hrvatska revija, god. 45., sv. 1.–2., str. 61.–62., Zagreb, 1995.
- [2] Anić, Vladimir: Rječnik hrvatskoga jezika, Zagreb, ¹1991. (²1994., ³1998., ⁴2003.).
- [3] Anić, Vladimir / Silić, Josip: Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb, ¹1986. (²1987.).
- [3a] Anić, Vladimir / Silić, Josip: Pravopis hrvatskoga jezika, Zagreb, 2001.
- [4] Antoljak, Stjepan: Pregled hrvatske povijesti, Split, ²1994.
- [5] Auburger, Leopold: Überblick über die äußere Geschichte makedoslavischer Ausbausprachen (Altkirchenslavisch und moderne makedoslavische Standardsprache), u: Sprachen und Staaten, 2., Nationalitäten- und Sprachenfragen in weltpolitischer Perspektive, str. 9.–123. (Schriftenreihe zur europäischen Integration, 16.), Hamburg, 1976.
- [6] Auburger, Leopold: Sprachvariation in der Entwicklung der makedonischen Standardsprache (mit besonderer Berücksichtigung der Entwicklung der Akzentstruktur), u: P. Sture Ureland (izd.), Sprachvariation und Sprachwandel: Probleme der Inter- und Intralinguistik. Akten des 3. Symposiums über Sprachkontakt in Europa, Mannheim, 1979., str. 1.–38. (Linguistische Arbeiten, 92.), Tübingen, 1980.
- [7] Auburger, Leopold: Funktionale Sprachvarianten. Metalinguistische Untersuchungen zu einer allgemeinen Theorie (ZDL, prilozhi, 38.), Wiesbaden, 1981.
- [8] Auburger, Leopold: Sprachentypologische Verhältnisse als Faktoren der Kontaktdynamik in plurilingualen Gemeinschaften, u: P. H. Nelde (izd.), Theorie, Methoden und Modelle der Kontaktlinguistik, str. 109.–119. (Plurilingua, 2.), Bonn, 1983.
- [9] Auburger, Leopold: Rußland und Europa: Die Beziehungen M. V. Lomonosovs zu Deutschland (Sammlung Groos., 25.), Heidelberg, 1985.
- [10] Auburger, Leopold: Verbmorphologie der kroatischen Standardsprache, Heidelberg, 1988.
- [11] Auburger, Leopold: Deutsche Außenmundarten, Minderheitenschutz, neue germanische Kultursprachen und Ausbaukomparatistik: In memoriam Heinz Kloss (30. 10. 1904 – 13. 6. 1987), u: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, god. 55., sv. 1., str. 49.–56., 1988.
- [12] Auburger, Leopold: 20 postulates for a general theory of linguistic variants, u: U.

Ammon (izd.), Status and function of languages and language varieties, str. 515.–540., Berlin, 1989.

- [13] Auburger, Leopold: Entwicklungsprobleme der kroatischen Standardsprache, u: L. Auburger, P. Hill (izd.), Natalicia Johanni Schröpfer octogenario a discipulis amicisque oblata: Festschrift für Johannes Schröpfer zum 80. Geburtstag, str. 1.–31. (Philologia et litterae slavica, 1.), München, 1991.
- [14] Auburger, Leopold: Überlegungen zum Problem der Erfolgskriterien in der Sprachenpolitik, u: E. Hösch, G. Seewann (izd.), Aspekte ethnischer Identität: Ergebnisse des Forschungsprojekts "Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum", str. 69.–83. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 35.), München, 1991.
- [15] Auburger, Leopold: Sprachminderheiten und die Stabilität plurilingualer Gesellschaften. Systemtheoretische Überlegungen, u: G. Seewann (izd.), Minderheitenfragen in Südosteuropa.: Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900.–1990., Inter University Center, Dubrovnik, 8.–14. 4. 1991., str. 79.–88. (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas, 27.: Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten, 62.), München, 1992.
- [16] Auburger, Leopold: Sprachvarianten und ihr Status in den Sprachsystemen. Hildesheim. (Philosophische Texte und Studien, 36.), 1993.
- [17] Auburger, Leopold: Der Status des Kroatischen als Einzelsprache und der Serbokroatismus: Ein Lehrstück aus der kontaktlinguistischen Begriffsgeschichte, u: W. W. Moelleken, P. J. Weber (izd.), Neue Forschungsarbeiten zur Kontaktlinguistik, str. 21.–29. (Plurilingua, 19.), Bonn, 1997.
- [18] Auburger, Leopold: Hrvatski jezik, kroatistika i serbokroatističko nazovinazivoslovlje: Povodom članka Snježane Kordić u Republici (god. 57., sv. 1.–2., str. 236.–242.), u: Republika, god. 57., sv. 7.–8., str. 213.–225., Zagreb, 2001.
- [19] Auburger, Leopold: Razvoj kroatistike i njezino sučeljavanje sa serbokroatističkim zamislima njemačke južnoslavistike, u: Filologija, god. 35., str. 1.–23., Zagreb, 2001. [20] Auburger, Leopold: Kroatistika u sklopu južnoslavistike u Njemačkoj, u: Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2001., str. 98.–99., Zagreb, 2002.
- [21] Auburger, Leopold: Hrvatski jezik i filologija netočnih navoda: Uz glavnu manu "Komentara" S. Kordić u Republici (god. 59., sv. 3.–4., str. 237.–243.), u: Književna Republika, god. 1., sv. 3.–4., str. 205.–224., Zagreb, 2003.
- [22] Auburger, Leopold: Metafizika kulturnog života i filozofiranje o hrvatskim narodnim

pitanjima u radovima S. Zimmermanna o hrvatskoj filozofiji i kulturi, u: Bogoslovska smotra: Ephemerides Theologicae Zagradienses, god. 73., sv. 4., str. 649.–684., Zagreb, 2003.

- [22a] Auburger, Leopold: O općem jezikoslovnom pojmovlju Stjepana Babića, u: Babićev zbornik o 80. obljetnici života. Rasprave i članci s jezikoslovnoga znanstvenoga skupa održanoga 5. i 6. svibnja 2006. u Slavonskom Brodu, str. 77.–94., Slavonski Brod, 2008.
- [22b] Auburger, Leopold: Strossmayerovo južnoslavenstvo i sintagma *hrvatski ili srpski* Franje Račkoga, u: Riječ: Časopis za slavensku filologiju, god. 15., sv. 3., str. 16.–28., Rijeka, 2009.
- [23] Babić, Stjepan: U lingvistici znanstvenost, u politici ravnopravnost, u: Jezik, god. 16., sv. 2., str. 52.–60., Zagreb, 1968.
- [24] Babić, Stjepan: O rječnicima, kritikama i protukritikama, u: Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata, str. 121.–138., Zagreb, 1969.
- [25] Babić, Stjepan: Htijenja i ostvarenja Novosadskog dogovora, u: Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata, str. 199.–208. [orig.: Jezik, god. 15. (1967.), sv. 1., str. 3.–13.], Zagreb, 1969.
- [26] Babić, Stjepan: Lingvističko određenje hrvatskoga književnog jezika, u: Jezik, god. 18., sv. 5., str. 129.–137., Zagreb, 1971.
- [27] Babić, Stjepan: Dobra več(e)r?, u: Jezik, god. 21., sv. 2., str. 57.–58., Zagreb, 1973.
- [28] Babić, Stjepan: Die Termini für die Standard- und Substandard-Idiome im kroato-serbischen Sprachbereich, u: Zeitschrift für slavische Philologie, god. 41., str. 24.–33., 1980.
- [29] Babić, Stjepan: Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: Nacrt za gramatiku (Djela JAZU, Razred za filologiju, 62.), Zagreb, ¹1986. (²1991., ³1996.).
- [30] Babić, Stjepan: Standardizacija – stabilizacija književnoga jezika, u: Jezik, god. 35., sv. 3., str. 65.–77., Zagreb, 1988.
- [31] Babić, Stjepan: Gundulićev jezik prema suvremenom hrvatskom književnom jeziku, u: Forum, god. 28. (57.), sv. 5.–6., str. 534.–548., Zagreb, 1989.
- [32] Babić, Stjepan: Hrvatski jezik u političkom vrtlogu, Zagreb, 1990.
- [33] Babić, Stjepan: Tisućljetni jezik naš hrvatski (priredio: Stjepan Babić), Zagreb, 1991.
- [34] Babić, Stjepan: Nekoliko napomena o jeziku Franje Tuđmana, u: Hrvatska revija, god. 42., sv. 2., str. 313.–316., Zagreb, 1992.
- [35] Babić, Stjepan: Korijenski i morfonološki pravopis nisu i ne mogu biti istoznačnice, u: Jezik, god. 43., sv. 2., str. 41.–48., Zagreb, 1995.
- [36] Babić, Stjepan: Hrvatski jučer i danas, Zagreb, 1995.

- [37] Babić, Stjepan: Znanstvena podloga hrvatskih vukovaca, u: Jezik, god. 43., sv. 5., str. 167.–174., Zagreb, 1996.
- [38] Babić, Stjepan: Deklaracija – međaš dvaju razdoblja, u: Jezik, god. 44., sv. 3., str. 80. – 85., Zagreb, 1997.
- [39] Babić, Stjepan: Hrvatski književni jezik u Bosni i Hercegovini, u: Jezik, god. 45., sv. 1., str. 29.–34., Zagreb, 1997.
- [40] Babić, Stjepan: Za prestanak izdavanja hrvatskih književnih djela s krivotvorenim jezikom, u: Jezik, god. 45., sv. 3., str. 90.–96., Zagreb, 1998.
- [41] Babić, Stjepan: Poticaji i podaci za raspravu o početku hrvatskoga književnoga jezika, u: Jezik, god. 45., sv. 4., str. 121.–128., Zagreb, 1998.
- [42] Babić, Stjepan: O Guberininima pogledima na hrvatsko-srpske jezične razlike, u: Jezik, god. 45., sv. 5., str. 176.–182., Zagreb, 1998.
- [43] Babić, Stjepan: Kritični trenutci hrvatske jezične kulture, u: Jezik, god. 47., sv. 5., str. 166.–179., Zagreb, 2000.
- [44] Babić, Stjepan: Hrvatska jezikoslovna prenja, Zagreb, 2001.
- [45] Babić, Stjepan: Pravopisna rješenja treba birati prema razlozima, u: Jezik, god. 48., sv. 2., str. 55.–60., Zagreb, 2001.
- [46] Babić, Stjepan: Hrvatski su pisci uvijek pisali likove tipa *grješnik*, *pogrješka*, *strjelica*, u: Jezik, god. 48., sv. 5., str. 162.–172., Zagreb, 2001.
- [47] Babić, Stjepan: Na pragu 50. godišta Jezika, u: Jezik, god. 49., sv. 5., str. 161.–164., Zagreb, 2002.
- [48] Babić, Stjepan: Jedan dvobroj Jezika više: Povodom pretiska uništenoga dvobroja iz 1971., u: Jezik, god. 50., sv. 5., str. 195.–197., Zagreb, 2003.
- [49] Babić, Stjepan: Prijedlog za ukidanje hrvatskoga jezika, Slavonski Brod, 2003.
- [49a] Babić, Stjepan: Još o hrvatskome jeziku u Europskoj Uniji. Uz članak Marija Grčevića, u: Jezik, god. 55., sv. 5., str. 193.–195., Zagreb, 2008.
- [49b] Babić, Stjepan: Hrvatski jezik i Europska Unija. (Dodatak članku iz prošloga broja), u: Jezik, god. 56., sv. 1., str. 34.–35., Zagreb, 2009.
- [50] Babić, Stjepan / Finka, Božidar / Moguš, Milan: Hrvatski pravopis, Zagreb, ¹1990. (²1994., ³1995., ⁴1996., ⁵2001.) [neobjavljeni Pravopis iz 1971. god.].
- [51] Banac, Ivo: Main trends in the Croat language question, u: R. Picchio, H. Goldblatt (izd.), Aspects of the Slavic language question, 1., str. 189.–259. (Church Slavonic – South Slavic – West Slavic), New Haven, 1984.

- [52] Barac, Antun: Mažuranić, Zagreb, 1945.
- [53] Barac, Antun: Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije, 1.: Književnost ilirizma, Zagreb, 1954.
- [54] Barac, Antun: Jugoslavenska književnost. Zagreb, 1954.
- [55] Bartl, Peter: Grundzüge der jugoslawischen Geschichte (Grundzüge, 60.), Darmstadt, 1985.
- [56] Bašić, Nataša: V. S. Karadžić između jezikoslovlja i politike, Zagreb, 1991.
- [57] Bašić, Nataša: Uvod u nastanak Guberina-Krstićevih *Razlika*: U povodu 60. obljetnice izlaska knjige, u: Jezik, god. 47., sv. 4., str. 121.–134., Zagreb, 2000.
- [58] Bašić, Nataša: Odjeci Guberina-Krstićevih *Razlika* u hrvatskome jeziku i jezikoslovlju, u: Jezik, god. 47., sv. 5., str. 179.–194., Zagreb, 2000.
- [59] Bašić, Nataša: Hrvatski jezik i njegov pravopis, u: Jezik, god. 48., sv. 2., str. 42.–55., Zagreb, 2001.
- [60] Bašić, Nataša: Politička pozadina osporavanja *Hrvatskoga pravopisa*, u: Jezik, god. 48., sv. 3., str. 87.–95., Zagreb, 2001.
- [61] Behschnitt, Wolf Dietrich: Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830 – 1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie (Südosteuropäische Arbeiten, 74.), München, 1980.
- [62] Benešić, Julije: Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego, Warszawa, 1937.
- [63] Benešić, Julije: Hrvatsko-poljski rječnik, Zagreb, 1949.
- [64] Benešić, Julije: Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, sv. 1.–12., Zagreb, 1985.–1990.
- [65] Benigar, Aleksa: Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal, Zagreb, ²1993.
- [66] Boeder, Winfried: Identität und Universalität: Volkssprache und Schriftsprache in den Ländern des alten Christlichen Orients, u: Georgica, god. 17., str. 66.–84., 1994.
- [67] Bogović, Mile: Staat und Kirche in der serbischen Orthodoxie, u: Th. Bremer (izd.), Religion und Nation im Krieg auf dem Balkan: Beiträge des Treffens deutscher, kroatischer und serbischer Wissenschaftler vom 5.–9. 4. 1995. in Freising, str. 109. – 125. (Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz, Projekte, 2.), Bonn, 1996.
- [68] Bošković, Radosav: O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika, u: Naš jezik, god. 3., str. 277.–282., Beograd, 1935.
- [69] Brandić, Damjan: Njemačko-hrvatski gospodarski i pravni rječnik: Deutsch-kroatisches Wirtschafts- und Rechtswörterbuch, Zagreb, 1996.
- [70] Bratulić, Josip: Pravopisno-jezična problematika u vrijeme hrvatskog narodnog

preporoda: Od borbe za jezik do pobjede jezikom (1790.–1847.), u: Hrvatski narodni preporod 1790.–1848.: Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta, str. 31.–41., Zagreb, 1985.

- [71] Brodnjak, Vladimir: Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika, Zagreb, 1991.
- [72] Broz, Ivan: Hrvatski pravopis. Zagreb, ¹1892. (²1893.).
- [73] Brozović, Dalibor: Jezično značenje hrvatskog narodnog preporoda, u: Kolo, sv. 8.–10., str. 249.–253., Zagreb, 1966.
- [74] Brozović, Dalibor: Standardni jezik: Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja, Zagreb, 1970.
- [75] Brozović, Dalibor: Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do fra Grge Martića, u: Jezik, god. 20., sv. 1., str. 37.–51., Zagreb, 1972.
- [76] Brozović, Dalibor: Deset teza o hrvatskom jeziku, u: Hrvatska revija, god. 25., sv. 2., str. 209.–215., 1975.
- [77] Brozović, Dalibor: Die Entwicklungsetappen bei der Bildung des kroatischen neustokavischen Sprachstandards 1750 – 1900, u: Die Welt der Slaven, god. 21., sv. 2., str. 14.–27., 1976.
- [78] Brozović, Dalibor: Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti, u: A. Flaker, K. Pranjić (izd.): Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, str. 9.–83., Zagreb, 1978.
- [79] Brozović, Dalibor: O jeziku u zakonima i o zakonima jezika, u: Hrvatska revija, god. 29., sv. 4., str. 605.–616., 1979.
- [80] Brozović, Dalibor: Bosna i Hercegovina: Jezik, u: Enciklopedija Jugoslavije, sv. 2., str. 233.–234., Zagreb, ²1982.
- [81] Brozović, Dalibor: O Deklaraciji onda i sada, u: Deklaracija o hrvatskom jeziku: S priložima i Deset teza, str. 13.–17., Zagreb, ²1991.
- [82] Brozović, Dalibor: Serbo-Croatian as a pluricentric language, u: M. Clyne (izd.), Pluricentric languages: Differing norms in different nations, str. 347.–380. (Contributions to the Sociology of Language, 62.), Berlin, 1992.
- [83] Brozović, Dalibor: Stanje i zadatci jezikoslovne kroatistike, u: Jezik, god. 43., sv. 2., str. 23.–34., Zagreb, 1995.
- [84] Brozović, Dalibor: Uloga časopisa *Jezik* u hrvatskome jezikoslovlju, u: Jezik, god. 44., sv. 2., str. 42.–53., Zagreb, 1996.
- [85] Brozović, Dalibor: Tri desetljeća poslije, u: Jezik, god. 44., sv. 3., str. 85.–89., Zagreb,

1997.

- [86] Brozović, Dalibor: Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika, u: *Jezik*, god. 47., sv. 1., str. 13.–16., Zagreb, 1999.
- [87] Brozović, Dalibor: Mučna razmatranja o pravopisnim nevoljama, u: *Jezik*, god. 47., sv. 5., str. 161.–166., Zagreb, 2000.
- [88] Brozović, Dalibor: Loša transkripcija i na krivnome mjestu, u: *Jezik*, god. 48., sv. 2., str. 75.–80. i god. 48., sv. 3., str. 99.–102., Zagreb, 2001.
- [89] Brozović, Dalibor: Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području, u: *Jezik*, god. 49., sv. 1., str. 1.–9., Zagreb, 2002.
- [90] Bučar, Franjo 1910: *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije: Crtice iz hrvatske književnosti*, 5., Zagreb, 1910.
- [91] Bugarski, Ranko: Unity in diversity. Aspects of language policy in the Soviet Union and Yugoslavia, u: U. Ammon, K. J. Mattheier, P. H. Nelde (izd.): *Brennpunkte der Soziolinguistik*. Tübingen, str. 1.–12. (*Sociolinguistica*, 1.), Tübingen, 1987.
- [92] Bugarski, Ranko: Politique et aménagement linguistiques en Yougoslavie, u: *Politique et aménagement linguistiques*, str. 419.–452., Québec, 1987.
- [93] Bujas, Željko: *Hrvatsko ili srpsko-engleski enciklopedijski rječnik*, 1.–2., Zagreb, 1983. – 1989.
- [94] Bujas, Željko: *Veliki hrvatsko-engleski rječnik: Croatian-English dictionary*, Zagreb, 1999.
- [95] Bujas, Željko: *Veliki englesko-hrvatski rječnik: English-Croatian dictionary*, Zagreb, 1999.
- [96] Bühler, Karl: *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Stuttgart, ²1965.
- [97] Cipra, Franjo / Klaić, Adolf Bratoljub: *Hrvatski pravopis*, Zagreb, ²1992. [orig.: *Hrvatski pravopis*, 1944.].
- [98] Clyne, Michael: Pluricentric languages. Introduction, u: M. Clyne (izd.): *Pluricentric languages: Differing norms in different nations*, str. 1.–9. (*Contributions to the Sociology of Language*, 62.), Berlin, 1992.
- [99] Clyne, Michael: Epilogue, u: M. Clyne (izd.): *Pluricentric languages: Differing norms in different nations*, str. 455.–465. (*Contributions to the Sociology of Language*, 62.), Berlin, 1992.
- [100] Crnogorski narod: *Crnogorski narod i srpska politika genocida nad njim: Elementa Montenegrina: Hrestomatija*, 1., Titograd, 1990.
- [101] Cuvalo (Čuvalo), Ante: *The Croatian national movement 1966 – 1972*. (East European Monographs, 282.), New York, 1990.

- [102] Čizmić, Draženka: Nomenklature proizvoda i klasifikacije djelatnosti u Europskoj uniji, u: *Ekonomski pregled*, god. 45., sv. 9.–10., str. 679.–692., Zagreb, 1994.
- [103] Čizmić, Ivan: Američka politika prema bivšoj Jugoslaviji, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 26., sv. 1., str. 7.–25., Zagreb, 1994.
- [104] Čorkalo, Katica: Povijest uvođenja hrvatskoga jezika u službenu i uredovnu uporabu u vrijeme bana Josipa Šokčevića, u: *Hrvatski ban Josip Šokčević (zbornik)*, str. 109. – 139. (Centar za znanstveni rad HAZU, Posebna izdanja, 11.), Vinkovci, 2000.
- [105] Čović, Bože: Politika obmana i nasilja, u: *Izvori velikosrpske agresije: Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi (priredio: Bože Čović)*, str. 15.–38., Zagreb, 1991.
- [106] Ćirilov, Jovan: Srpsko-hrvatski rečnik varijanti: Hrvatsko-srpski rječnik inačica, Beograd, 1989.
- [107] Danolić, Josip: Jezična baština: Od "crta" i "reza" do hrvatskog rječnika, u: *Hrvatska revija*, god. 44., sv. 2.–3., str. 407.–413., Zagreb, 1994.
- [108] Deklaracija Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti o hrvatskom nacionalnom interesu u povodu oružanog napadaja na Republiku Hrvatsku: The Declaration of the Croatia Academy of Arts and Sciences on Croatian National Interests in Light of the Armed Aggression on the Republic of Croatia, HAZU (izd.: Milan Moguš), Zagreb, 1991.
- [109] Deklaracija o hrvatskome jeziku: S priložima i Deset teza (Posebna izdanja Matice hrvatske), Zagreb, ²1991.
- [110] Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: Građa za povijest Deklaracije (pripremila: Jelena Hekman), (Posebna izdanja Matice hrvatske), Zagreb, ³1997.
- [111] Dešpoja, Marijo Šime: Hrvatsko poslanstvo u Australiji (1977.–1979.): Pogled unatrag, i naša sadašnjost, u: *Hrvatska revija*, god. 46., sv. 1., str. 168.–177., Zagreb, 1996.
- [112] Duraković, Nijaz: *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo, 1993.
- [113] Džaja, Srećko M. 1984: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina (Südosteuropäische Arbeiten. 80.)*, München, 1984.
- [114] Džaja, Srećko M.: *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878 – 1918): Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie (Südosteuropäische Arbeiten, 93.)*, München, 1994.
- [115] Džaja, Srećko M.: *Bosna i Bošnjaci u hrvatskom političkom diskursu*, u: *Erasmus*, god. 9., str. 33.–41., 1994.
- [116] Džaja, Srećko M.: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine:*

- Predemancipacijsko razdoblje 1463.–1804. (S njemačkoga preveo: Ladislav Z. Fišić), (ZIRAL, 105., biblioteka Stećak, 4.), Mostar, 1999.
- [117] Džaja, Srećko M.: Die politische Realität des Jugoslawismus (1918 – 1991): Mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas, 37.), München, 2002.
- [118] Eccles, John C.: Erfahrung der Einmaligkeit der Person als Hinweis auf den Schöpfer, u: Kirche heute, god. 10., str. 34.–35., 1996.
- [119] Erdmann-Pandžić von, Elisabeth: Vordenker des Krieges: Die Geheimschriften der Serbischen Akademie, u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 15. 10. 1992., br. 240., str. 33., Frankfurt, 1992.
- [120] Erdmann-Pandžić von, Elisabeth: Sprache als Ideologie: Zu einem unveröffentlichten Brief von V. S. Karadžić, u: Die slawischen Sprachen, god. 31., str. 5.–37., 1993.
- [121] Erdmann-Pandžić von, Elisabeth: Die Standardisierung des Štokavischen zwischen Philologie und Ideologie, u: H. Schaller (izd.), Sprache und Politik: Die Balkansprachen in Vergangenheit und Gegenwart, str. 137.–149. (Südosteuropa-Jahrbuch, 27.), München, 1996.
- [122] Erdmann-Pandžić von, Elisabeth 1997: Das Perikopenbuch von Ivan Bandulavić: Versuch einer kulturhistorischen Wertung, u: Pisctole i evangelya: Das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613. (Glossar und Kommentar: von Darija Gabrić-Bagarić und Elisabeth von Erdmann-Pandžić), str. 7.–79. (Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte, 7b.), Köln, 1997.
- [123] Erdmann-Pandžić von, Elisabeth: Der gescheiterte Drucklegungsversuch der Kašić-Bibel: Eine Dokumentation, u: Bartol Kašić, Biblia sacra: Versio illyrica selecta, seu declaratio vulgatae editionis latinae, Bartholomaei Cassij curictensis e Societate Iesu Professi, ac sacerdotis theologi, ex mandato Sacrae Congregationis de Propaganda fide, Anno 1625. Hans Rothe et Christian Hannick (izd.) sv. 2.: Kommentare, Wörterverzeichnis, Paderborn i dr., str. 99.–129. (Biblia Slavica, Serie 4., Südslavische Bibeln., 2,2.), 2000.
- [124] Etničko čišćenje: Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji (priredili: M. Grmek, M. Gjidara, N. Šimac), Zagreb, 1993.
- [125] Filipović, Ivan: Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika: Neues Wörterbuch der kroatischen und deutschen Sprache, 1.–2., Agram (Zagreb), 1875.
- [126] Finka, Božidar: O upotrebi tuđica u hrvatskom književnom jeziku, u: Jezik, god. 20., sv.

- 4., str. 97.–106., Zagreb, 1973.
- [127] Frangeš, Ivo: Umjetnost Ivana Mažuranića, u: Ivan Mažuranić, Smrt Smail-age Čengića, str.19.–37., Zagreb, 1965.
- [128] Frangeš, Ivo: Rječnik, u: Ivan Mažuranić, Smrt Smail-age Čengića, str. 109.–115., Zagreb, 1965.
- [129] Frangeš, Ivo: Povijest hrvatske književnosti, Zagreb, 1987.
- [130] Frangeš, Ivo: Geschichte der kroatischen Literatur: Von den Anfängen bis zur Gegenwart (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe A: Slavistische Forschungen, 15.), Köln, 1995.
- [131] Fućak, Jerko: Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva, Zagreb, 1975.
- [132] Gostl, Igor: Bogoslav Šulek: Otac hrvatskog znanstvenog nazivlja, Zagreb, 1995.
- [133] Grabovac, Filip: Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga (priredio: Tomo Matić), (Stari pisci hrvatski, 30.), Zagreb, 1951.
- [134] Gradišćanskohrvatski rječnik: Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik: Burgenländischkroatisch-kroatisch-deutsches Wörterbuch, Zagreb, Eisenstadt, 1991.
- [135] Grbelja, Josip: Najizazovniji dokument o jezičnoj politici u Hrvatskoj, u: Jezik, god. 50., sv. 1., str. 17.–23.; sv. 2., str. 71.–78.; sv. 3., str. 102.–109.; sv. 4., str. 140. – 146.; sv. 5., str. 186.–193., Zagreb, 2003.
- [136] Grčević, Mario: Hrvatski udjel u Karadžićevu prijevodu Novoga zavjeta, u: Jezik, god. 44., sv. 2., str. 53.–63., Zagreb, 1996.
- [137] Grčević, Mario: Die Entstehung der kroatischen Literatursprache, (Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte, 8.), Köln, 1997.
- [138] Grčević, Mario: Zašto slavistika 19. stoljeća nije priznavala postojanje hrvatskoga jezika?: Uzroci i posljedice, u: Jezik, god. 45., sv. 1., str. 3.–28., Zagreb, 1997.
- [139] Grčević, Mario: Karadžićeva gledišta o hrvatskome jeziku u slavističkome okružju, u: Jezik, god. 45., sv. 2., str. 41.–58., Zagreb, 1997.
- [139b] Grčević, Mario: Nacrt za studiju o Jerneju Kopitaru kao strategu Karadžićeve književnojezične reforme. 2002., u tisku.
http://bib.irb.hr/datoteka/264345.Grcevic_Kopitar.pdf
- [140] Grčević, Mario: O hrvatskome jeziku i kroatistici u suvremenoj njemačkoj slavistici: Prilog diskusiji o ustroju njemačke slavistike, u: Filologija, god. 35., str. 63.–81., Zagreb, 2000.
- [141] Grčević, Mario: Über die kroatischen Sprachveränderungen der 90-er Jahre zwischen Information, Desinformation und Sprachpolitik, u: Die slawischen Sprachen, 67., str.

43.–77., 2001.

- [142] Grčević, Mario: O nazivu hrvatskoga jezika iz Kordićkine znanosti gledan, u: *Republika*, god. 57., sv. 3.–4., str. 221.–229., Zagreb, 2001.
- [143] Grčević, Mario: O serbokroatizmu u suvremenoj njemačkoj slavistici, u: *Jezik*, god. 48., sv. 4., str. 121.–132., Zagreb, 2001.
- [144] Grčević, Mario: Još jednom o serbokroatizmu u suvremenoj njemačkoj slavistici, u: *Jezik*, god. 48., sv. 5., str. 182.–192., Zagreb, 2001.
- [145] Grčević, Mario: O suvremenome serbokroatizmu hrvatskoga podrijetla. (Odgovor S. Kordić), u: *Republika*, god. 58., sv. 7.–9., str. 219.–235., Zagreb, 2002.
- [145a] Grčević, Mario: Poteškoće u priznavanju hrvatskoga jezika u inozemstvu, u: *Jezik*, god. 55., sv. 5., str. 189.–192., Zagreb, 2008.
- [146] Grubišić, Vinko: Hrvatski jezik nakon II. svjetskog rata, u: *Hrvatska revija*, god. 35., sv. 2., str. 272.–286., 1985.
- [147] Grubišić, Vinko: Vuk S. Karadžić i hrvatski jezik XIX. i XX. stoljeća, u: *Hrvatska revija*, god. 37., sv. 3., str. 416.–443., 1987.
- [148] Grubišić, Vinko: Tri značajna jezično-pravopisna priručnika hrvatskog jezika, u: *Hrvatska revija*, god. 37., sv. 2., str. 264.–277., 1987.
- [149] Grubišić, Vinko: *Hrvatska književnost u egzilu*, Barcelona, 1991.
- [150] Guberina, Petar: Hrvatski književni jezik i hrvatski jezikoslovci, u: *Jezik*, god. 43., sv. 1., str. 2.–14., Zagreb, ²1995. (¹1941.).
- [151] Guberina, Petar / Krstić, Kruno: *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1940.
- [152] Gundulić, Ivan: *Osman: S dopunom Ivana Mažuranića*. (Za tisak priredio te predgovor i tumač napisao Milan Ratković), (Djela hrvatskih pisaca, izvanredno izdanje), Zagreb, 1955.
- [153] Gundulić, Ivan: *Osman* (Priredili: Slobodan P. Novak i Antun Pavešković), (Biblioteka Vijenac, Veliko kolo, 1.), Zagreb, 1991.
- [154] Haarmann, Harald: *Soziologie der kleinen Sprachen Europas, 1: Dokumentation*, Hamburg, 1972.
- [155] Haarmann, Harald: *Soziologie und Politik der Sprachen Europas*, München, 1975.
- [156] Halilović, Senahid: *Bosanski jezik* (Biblioteka Bosanski jezik, 1.), Sarajevo, ²1998.
- [157] Halilović, Senahid: *Pravopis bosanskoga jezika: Priručnik za škole*, Sarajevo, 1999.
- [158] Ham, Sanda: *Jezik zagrebačke filološke škole* (Knjižnica Neotradicija, 2. kolo, knjiga 1.), Osijek, 1998.
- [159] Ham, Sanda: Pravopisna, morfo(no)loška i leksička zbrka, u: *Jezik*, god. 48., sv. 2., str.

- 61.–74.; sv. 3., str. 96.–98., Zagreb, 2001.
- [160] Ham, Sanda: Uz 30. obljetnicu urednikovanja Stjepana Babića, u: *Jezik*, god. 48., sv. 4., str. 153.–156., Zagreb, 2001.
- [160a] Ham, Sanda: Vijeće za normu i hrvatski školski pravopis, u: *Jezik*, god. 56., sv. 1., str. 24.–30., Zagreb, 2009.
- [161] Hercigonja, Eduard: Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja (Mala knjižnica Matice hrvatske, nova serija, god. 2., sv. 8.), Zagreb, 1994.
- [162] Hercigonja, Eduard: Der kroatische Glagolismus – die tausendjährige Kontinuität einer Tradition, u: *Österreichische Osthefte*, god. 37., sv. 2., str. 547.–578., 1995.
- [163] Hill, Peter: Language standardization in the South Slavonic area, u: K. J. Mattheier, B. Panzer (izd.), *Nationalsprachenentstehung in Osteuropa*, str. 108.–150. (*Sociolinguistica*, 6.), Tübingen, 1992.
- [164] Holthusen, Hans E.: *Der unbehauste Mensch: Motive und Probleme der modernen Literatur*, München, 1951.
- [165] Horvat, Vladimir: Vukov "Srpski rječnik" (1818) prema rječnicima isusovaca leksikografa: Kašića (1599), Mikalje (1649), Habelića (1670), Della Belle (1728) i Jambrešića (1742), u: *Zbornik Međunarodnog slavističkog centra*, sv. 17./2., str. 439.–447., Beograd, 1988.
- [166] Horvat, Vladimir: Juraj Habelić među isusovačkim leksikografima, u: Juraj Habelić, *Dictionar ili Réchi Szlovenszke zvezega ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene*, str. 16.–26., Zagreb., ²1989. (¹1670.).
- [167] Horvat, Vladimir: Bartol Kašić i njegov *Ritual rimski* u razvoju hrvatskoga književnog jezika, u: Bartol Kašić, *Ritual Rimski po Bartolomeu Kassichiu od Druxbae Yesusovae, Rom, 1640.*, str. 3.–22. (*Bibliofilska izdanja*, 26.), Zagreb, 1993.
- [168] Horvatić, Dubravko: *Skaska o suživotu: Zapisci u sjeni kroatocidnoga rata kolovoz 1990 – veljača 1992.*, Zagreb, 1992.
- [169] Hrvatska: *Strategija razvoja*, (Posebna izdanja HAZU), Zagreb, 1994.
- [170] Hrvatska enciklopedija, sv. 1.–5., Zagreb, 1941.–1945.
- [171] Hrvatska gramatika, (Barić, Eugenija, et al. = Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika), Zagreb, ³1997. (¹1979, ²1995.).
- [172] Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, (uredili: A. Flaker i K. Pranjić), Zagreb, 1978.
- [173] Hrvatski biografski leksikon, 1.–5., Zagreb, 1983.–2002.
- [174] Hrvatski jezik – poseban slavenski jezik, u: *Jezik*, god. 43., sv. 5., str. 162.–164., Zagreb, 1996.

- [175] Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata, (Posebno izdanje časopisa Kritika, 1.), Zagreb, 1969.
- [176] Hrvatski narodni preporod 1790.–1848.: Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta, Zagreb, 1985.
- [177] Hrvatski pravopis. (Obradio Ured za hrvatski jezik), Zagreb, 1944.
- [178] Iovine, Micaela S.: The "Illyrian language" and the language question among the Southern Slavs in the seventeenth and eighteenth centuries, u: R. Picchio, H. Goldblatt (izd.), Aspects of the Slavic language question, sv. 1., Church Slavonic – South Slavic – West Slavic, str. 101.–156., New Haven, 1984.
- [179] Isaković, Alija: Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku, Sarajevo, 1992.
- [180] Ivanišević, Alojz: Klischees und Feindbilder: Wege und Irrwege des Jugoslawismus, u: M. Prisching (izd.), Identität und Nachbarschaft: Die Vielfalt der Alpen – Adria – Länder, str. 137.–169. (Studien zur Politik und Verwaltung, 53.), Wien, 1994.
- [181] Iveković, Franjo / Broz, Ivan: Rječnik hrvatskoga jezika, Zagreb, 1901.
- [182] Ivić, Pavle: Srpski narod i njegov jezik, Beograd, 1971.
- [183] Ivić, Pavle: Grundlegende Aspekte der Struktur der Dialektdifferenzierung, u: J. Göschel, N. Nail, G. van der Eist (izd.), Zur Theorie des Dialekts, str. 127.–151. (ZDL, 16.), [srp. orig., 1960.], Wiesbaden, 1976.
- [184] Ivić, Pavle: Dialekte. In: J. Göschel, N. Nail, G. van der Eist (Hrsg.), Zur Theorie des Dialekts. Wiesbaden. S. 282-300. (ZDL. Beihefte N.F. 16.), 1976. [engl. orig.: 1974.].
- [185] Ivić, Pavle: Zur strukturellen Methode in der Dialektologie, u: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, god. 63. sv. 3., str. 257.–268., Wiesbaden, 1996.
- [186] Izvori velikosrpske agresije: Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi. (Priredio Bože Čović), Zagreb, 1991.
- [187] Jagić, Vatroslav: Predgovor, u: Marko Marulić, Pjesme. (Skupio: Ivan Kukuljević Sakcinski), Na sviet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, str. 1.–12. (Stari pisci hrvatski, 1.), Zagreb, 1869.
- [188] Jahić, Dževad: Lingvistički trizanci, u: Zapis, sv. 4., str. 10. -11., Sarajevo, 2000.
- [189] Jahić, Dževad / Halilović, Senahid / Palić, Ismail: Gramatika bosanskoga jezika, Zenica, 2000.
- [190] Jandrić, Berislav: Nacionalna i socijalna struktura ibeovaca iz Hrvatske na Golom otoku u razdoblju 1949.–1952., u: Časopis za suvremenu povijest, god. 25., sv. 2.–3., str. 183. – 202., Zagreb, 1993.
- [191] Jareb, Jere: Pola stoljeća hrvatske politike 1895.–1945.: Povodom Mačekove

- autobiografije, Zagreb, 1995. [orig.: Buenos Aires, 1960.].
- [192] Jareb, Jere: Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu 1941.–1945., u: Časopis za suvremenu povijest, god. 27., sv. 3., str. 403.–423., Zagreb, 1995.
- [193] Jareb, Mario: Problematika Nezavisne Države Hrvatske u povijesnoj literaturi od 1990. do 1995. godine, u: Časopis za suvremenu povijest, god. 28., sv. 1.–2., str. 199.–215., Zagreb, 1996.
- [194] Jelaska, Zrinka / Hržica, Gordana: Poteškoće u učenju srodnih jezika: Prevođenje sa srpskoga na hrvatski, u: Jezik, god. 49., sv. 3., str. 91.–104., Zagreb, 2002.
- [195] Jelavich (Jelavić), Charles: Južnoslavenski nacionalizmi: Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914 godine, Zagreb, 1992.
- [196] Jelčić, Dubravko: Kulturni život u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u: Časopis za suvremenu povijest, god. 27., sv. 3., str. 521.–526., Zagreb, 1995.
- [197] Jelinović, Zvonimir: Hrvatska vojska (domobranstvo) i obrana, u: Časopis za suvremenu povijest, god. 27., sv. 3., str. 569.–583., Zagreb, 1995.
- [198] Jerotić, Vladeta: Vera i nacija, Beograd, 1995.
- [199] Jezične odredbe u Ustavu SFRJ i SRH, u: Jezik, god. 21., sv. 3.–4., str. 65.–67., Zagreb, 1974.
- [200] Johannes Paul II. (papa): Enzyklika Veritatis splendor von Papst Johannes Paul II. an alle Bischöfe der Katholischen Kirche über einige grundlegende Fragen der kirchlichen Morallehre. 6. August 1993. (izd.) Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz. (Verlautbarungen des Apostolischen Stuhles, 111.), Bonn, 1993.
- [201] Jonke, Ljudevit: Novosadski sastanak i anketa *Letopisa Matice srpske*, u: Jezik, god. 3., sv. 3., str. 67.–69., Zagreb, 1955.
- [202] Jonke, Ljudevit: Nekoliko riječi o odjecima Novosadskog sastanka, u: Jezik, god. 4., sv. 4., str. 104.–108., Zagreb, 1956.
- [203] Jonke, Ljudevit: Književni jezik u teoriji i praksi, Zagreb, ¹1964.
- [204] Jonke, Ljudevit: Književni jezik u teoriji i praksi, Zagreb, ²1965. (prošireno izdanje).
- [205] Jonke, Ljudevit: Postanak novijega književnog jezika u Hrvata i Srba (19. stoljeće), u: Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata, str. 184.–192., Zagreb, 1969.
- [206] Jonke, Ljudevit: Razvoj hrvatskoga književnoga jezika u 20. stoljeću, u: Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata, str. 222.–231., Zagreb, 1969.
- [207] Jonke, Ljudevit: Razumijevanje i snošljivost u jezičnim pitanjima, u: Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata, str. 179.–183., Zagreb, 1969.
- [208] Jonke, Ljudevit: Hrvatski književni jezik danas, Zagreb, 1971.
- [209] Jonke, Ljudevit: Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća, Zagreb, 1971.

- [210] Jonke, Ljudevit: Ljudevit Gaj kao višestruki pobjednik, u: *Jezik*, god. 23., sv. 3.–4., str. 67. – 79., Zagreb, 1976.
- [211] Jovanović, Jasmina / Todorović, Svetlana: *Rečnik pravnih termina: Srpskohrvatsko-francusko-engleski, francusko-srpskohrvatski, englesko-srpskohrvatski*, Beograd, 1990.
- [212] Karadžić, Vuk Stefanović: *Sabrana dela*, 1.–26., Beograd, 1965.–1993.
- [213] Kašić, Bartol: *Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom*. (Priredio: Vladimir Horvat), (Bibliofilska izdanja, niz Reprinti, 24.), Zagreb, 1990.
- [214] Kašić, Bartol: *Biblia sacra: Versio illyrica selecta, seu declaratio vulgatae editionis latinae, Bartholomaei Cassij curictensis e Societate Iesu Professi, ac sacerdotis theologi ex mandato Sacrae Congregationis de Propaganda fide, Anno 1625.*, (izd.) Hans Rothe et Christian Hannick. Paderborn i dr., sv. 1. – 2. (Biblia Slavica, ser. 4., Südslavische Bibeln, 1: Kroatische Bibel des Bartol Kašić, 2: Kommentare, Wörterverzeichnis), 1999.–2000.
- [215] Katičić, Radoslav: *Gramatika Bartola Kašića*, u: *Rad JAZU*, 388., Razred za filologiju, 20., str. 5.–129., Zagreb, 1981.
- [216] Katičić, Radoslav: *Matija Petar Katančić i počeci novoštokavskog standardnog jezika u Hrvata*, u: *Forum*, god. 22., sv. 10.–12., str. 539.–556., Zagreb, 1983.
- [217] Katičić, Radoslav: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: Nacrt za gramatiku*, (Djela JAZU, Razred za filologiju, 61.), Zagreb, 1986. (²1991.).
- [218] Katičić, Radoslav: *Novi jezikoslovni ogledi*, Zagreb, ¹1986. (²1992.).
- [219] Katičić, Radoslav: *Serbokroatische Sprache – Serbisch-kroatischer Sprachstreit*, u: R. Lauer, W. Lehfeldt (izd.), *Das jugoslawische Desaster: Historische, sprachliche und ideologische Hintergründe*, str. 23.–79., Wiesbaden, 1995.
- [220] Katičić, Radoslav: *Hrvatski jezik u svijetu*, u: *Jezik*, god. 43., sv. 2., str. 15-23., Zagreb, 1995.
- [221] Katičić, Radoslav: *Die politischen Implikationen des Sprachbegriffs im Südosten Europas*, u: H. Schaller (izd.), *Sprache und Politik*, str. 25.–46., (Südosteuropa-Jahrbuch, 27.), München, 1996.
- [222] Katičić, Radoslav: *Načela standardnosti hrvatskoga jezika*, u: *Jezik*, god. 43., sv. 5., str. 175.–182., Zagreb, 1996.
- [223] Katičić, Radoslav: *Bilješka o polemici Primoža Trubara s Pavlom Skalićem*, u: A. Hollós (izd.), *Hungaro-Slavica: Studia in honorem Stephani Nyomárkay*, str. 123. – 132., Budimpešta, 1997.

- [224] Katičić, Radoslav: *Litterarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, (Biblioteka Theoria), Zagreb, 1998.
- [225] Katičić, Radoslav: *Das Kroatische*, u: *Handbuch der Südosteuropa-Linguistik*, (ur.: Uwe Hinrichs i Uwe Büttner), str. 383.–412., (Slavistische Studienbücher, 10.), Wiesbaden, 1999.
- [226] Katičić, Radoslav: *Istinska vrijednost na radnom stolu: Predstavljanje Rječnika hrvatskoga jezika* (ur. Jure Šonje), u: *Vijenac*, god. 9., br. 180., str. 4., Zagreb, 25. 1. 2001.
- [227] Katičić, Radoslav: *Leopold Auburger, Die kroatische Sprache und der Serbokroatismus*, Ulm (Gerhard Hess Verlag), 1999., 454 str. (recenzija), u: *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 47., str. 305.–310., Wien, 2001.
- [228] King, Robert D.: *Historical linguistics and generative grammar*, Englewood Cliffs., 1969.
- [229] *Kleine slavische Biographie*, Wiesbaden, 1958.
- [230] Kloss, Heinz: *Grundfragen der Ethnopolitik im 20. Jahrhundert: Die Sprachgemeinschaften zwischen Recht und Gewalt*, (Ethnos, 7.), Wien, 1969.
- [231] Kloss, Heinz: *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800.*, (Sprache der Gegenwart, 37.), Düsseldorf, 1978.
- [232] Kloss, Heinz: *Abstandsprache und Ausbausprache*, u: U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier (izd.), *Sociolinguistics – Soziolinguistik: An international handbook of the science of language and society*, 1., str. 302.–308., Berlin, 1987.
- [233] Knezović, Zlata: *Boljševizacija i ideologizacija hrvatske kulture i umjetnosti (1948.)*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 26., sv. 1., str. 47.–63., Zagreb, 1994.
- [234] Kombol, Mihovil: *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, (jubilarna izdanja o stotoj godišnjici Matice hrvatske 1842.–1942., 2./7.), Zagreb, 1945.
- [235] Kombol, Mihovil: *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb, ²1961.
- [236] *Koriensko pisanje* (priredio i izdao Hrvatski državni ured za jezik, sastavio A. B. Klaić), Zagreb, ²1942.
- [237] Korunić, Petar: *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću*, u: *Povijesni prilozi*, sv. 10., str. 105.–156., Zagreb, 1991.
- [238] Korunić, Petar: *Hrvatski nacionalni i politički program 1848/49. godine: Prilog*

poznavanju porijekla hrvatske nacije i države Hrvatske, u: Povijesni prilozi, sv. 11., str. 177.–252., Zagreb, 1992.

- [239] Kovačić, Anto Slavko: Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene: Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture, Sarajevo, 1991.
- [240a] Krasić, Stjepan: Pape i hrvatski književni jezik u XVII. stoljeću. Hrvatski među šest svjetskih jezika, Zagreb, 2004.
- [240] Kožul, Stjepan: Terra combusta: Ratna izvješća župnika Zagrebačke nadbiskupije 1991./92., Zagreb, 1994.
- [241] Krišto, Jure: Prešućena povijest: Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.–1918., Zagreb, 1994.
- [242] Krišto, Jure: Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u: Časopis za suvremenu povijest, god. 27., sv. 3., str. 461.–474., Zagreb, 1995.
- [243] Krišto, Jure: Hrvatsko 20. stoljeće, u: Časopis za suvremenu povijest, god. 28., sv. 3., str. 441.–453., Zagreb, 1996.
- [244] Krišto, Jure: Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945. (Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije, 6.), Zagreb, 1998.
- [245] Krmpotić, Marijan: Jezični priručnik, (izd. Služba za razvoj i izobrazbu Hrvatske televizije), Zagreb, 1992.
- [246] Kronsteiner, Otto: Serbokroatisch = (noch nicht) serbisch: Über den mißglückten Versuch, mit Hilfe eines Glottonyms einen großserbischen Sprachraum zu errichten, u: Die slawischen Sprachen, sv. 32., str. 77.–103., 1993.
- [247] Krušelj, Željko: Krojači hrvatskih granica, Zagreb, 1991.
- [248] Kunzmann-Müller, Barbara: Grammatikhandbuch des Kroatischen unter Einschluß des Serbischen, (Heidelberger Publikationen zur Slavistik: A. Linguistische Reihe, 7.), (1994.: Grammatikhandbuch des Kroatischen und Serbischen.), Frankfurt na Maini, 1999.
- [249] Langenscheidts Universal-Wörterbuch Serbokroatisch: Serbokroatisch-Deutsch und Deutsch-Serbokroatisch, Berlin, 1979., (1973.).
- [250] Langenscheidts Universal-Wörterbuch Kroatisch: Kroatisch-Deutsch. Deutsch-Kroatisch, Berlin, 1995. (1973.).
- [250a] Langenscheidt Universal-Wörterbuch Kroatisch: Kroatisch-Deutsch. Deutsch-Kroatisch, Berlin, 2002.

- [251] Lasić, Stanko: Tri eseja o Evropi, Zagreb, 1992.
- [252] Lasić, Vinko D.: Pleterni ukras: Od najstarijih vremena do danas: Njegov likovni oblik i značenje, (ZIRAL, 68.), Chicago, 1995.
- [253] Lauer, Reinhard: Das Phantom der Jugoslavistik, u: R. Lauer, W. Lehfeldt (izd.), Das jugoslawische Desaster: Historische, sprachliche und ideologische Hintergründe, str. 23.–79., Wiesbaden, 1993.
- [254] Leitner, Hans: Deutsch-kroatisches Wörterbuch: Verben im Kontext: Njemačko-hrvatski rječnik glagola u kontekstu, Zagreb, 1998.
- [255] Lencek, Rado L.: A few remarks for the history of the term "Serbocroatian" language, u: Zbornik za filologiju i lingvistiku, god. 21., sv. 1., str. 45.–53., 1976.
- [255a] Lipovčan, Srećko 2002: Die südslawische Frage und der Weltkrieg: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja, u: Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara, sv. 2., str. 103.–120. (Godišnjak Pilar, 2.), Zagreb, 2002.
- [256] Lisac, Josip: Realistička norma i tolerancija, u: Hrvatska revija, god. 43., sv. 1., str. 98.–102., Zagreb, 1993.
- [257] Lisac, Josip: Hrvatski jezik i njegovi proučavatelji, (Biblioteka znanstvenih djela, 72.), Split, 1994.
- [258] Lisac, Josip: Hrvatski dijalekti i jezična povijest, (Mala knjižnica Matice hrvatske, nova ser. 5./26.), Zagreb, 1996.
- [259] Lončarić, Mijo: Hrvatska imena država, u: Jezik, god. 42., sv. 1., str. 1.–12., Zagreb, 1994.
- [260] Lovrenović, Ivan: Ex tenebris: Sarajevski dnevnik, Zagreb, 1994.
- [261] Mamić, Mile: Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja, (Biblioteka Jezikoslovlje, 1.), Zagreb, 1992.
- [262] Mamić, Mile: Medicinsko nazivlje u pravu, u: Jezik, god. 47., sv. 1., str. 10.–12., Zagreb, 1999.
- [263] Mamić, Mile: Novije hrvatsko pravno nazivlje: (Kontinuitet, diskontinuitet, rekontinuitet), u: Jezik, god. 50., sv. 3., str. 81.–93., Zagreb, 2003.
- [264] Marčinko, Mato: Matica hrvatska: Jučer, danas i sutra, u: Hrvatska revija, god. 46., sv. 1., str. 87.–98., Zagreb, 1996.
- [265] Marčinko, Mate: Hrvatski je bio jezik-mučenik, u: Jezik, god. 45., sv. 2., str. 73.–74., Zagreb, 1997.

- [266] Maretić, Tomo: Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb, ¹1899. (²1931., ³1963.).
- [267] Maretić, Tomo: Književna obznana, (poseban tisak: Ljetopis JAZU, 42. (za 1929./30.)), Zagreb, 1929.
- [268] Marunica, Franc: Englesko-hrvatski i Europske unije pravni rječnik, Zagreb, 2003.
- [268a] Maštrović, Tihomil: Međunarodno priznanje hrvatskoga jezika, u: Jezik, god. 55., sv. 4., str. 150.–153., Zagreb, 2008.
- [270] Matešić, Josip: Die Gegenreformation in Kroatien in ihrer sprachgeschichtlichen Auswirkung, u: Zeitschrift für Balkanologie, 9., str. 83.–88., 1973.
- [271] Matešić, Josip: Über die Sprachbenennung bei den Kroaten, Serben, Montenegrinern und Muselmanen, u: Südosteuropa-Mitteilungen, god. 27., sv. 1., str. 29. – 37, 1987.
- [272] Matešić, Josip: Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik: Kroatisch-deutsches phraseologisches Wörterbuch, (ur.: Branimir Donat), Zagreb, München, 1988.
- [273] Matica hrvatska 1842.–1962., (Historijska knjižnica Matice hrvatske), Zagreb, 1963.
- [274] Matica hrvatska 1842.–1997., (pripremio Josip Bratulić), Zagreb, 1997.
- [275] Matić, Tomo: Život i rad Antuna Kanižlića: Život i rad Antuna Ivanošića: Život i rad Matije Petra Katančića, u: Pjesme A. Kanižlića, A. Ivanošića i M. P. Katančića, str. 13. – 90., (Stari pisci hrvatski, 26.), Zagreb, 1940.
- [276] Matković, Hrvoje: Povijest Nezavisne Države Hrvatske: Kratak pregled, (Biblioteka hrvatske povijesti.), Zagreb, 1994.
- [277] Mažuranić, Ivan: Smrt Smail-age Čengića. Zagreb, 1965.
- [278] Mažuranić, Ivan: Smrt Smail-age Čengića, (priredili Ivo Frangeš i Milan Moguš), Zagreb, 2001.
- [279] Mažuranić, Vladimir: Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb, ²1975.
- [280] Mihailović, Kosta / Krestić, Vasilije: Memorandum SANU: Odgovori na kritike, Beograd, 1995.
- [281] Mihaljević, Milica: Znanstveno nazivlje i hrvatski jezik, u: Jezik, god. 45., sv. 2., str. 63.–67., Zagreb, 1997.
- [282] Mihaljević, Milica: Terminološki priručnik, (Biblioteka Jezikoslovlje, 10.), Zagreb, 1998.
- [283] Mijić, Stanko Duje: Hrvatska do pakla i natrag, Zagreb, 1993.
- [284] Miletić, Josip: Nedostaci novoga kaznenopravnoga nazivlja, u: Jezik, god. 50. sv. 4.,

str. 133.–140., Zagreb, 2003.

- [285] Mladićević, Zlatko V.: Simboli srpske državnosti: Kratak istorijski pregled heraldičkog razvoja u Srba, Kragujevac, 1994.
- [286] Mlivončić, Ivica: Pape i Hrvati, (Biblioteka Svjedoci vremena.), Zagreb, 1993.
- [287] Moguš, Milan: Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika, u: Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika: Nacrti za gramatiku, (Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, 63.), Zagreb, 1991.
- [288] Moguš, Milan: Povijest hrvatskoga književnoga jezika, Zagreb, ¹1993.
- [289] Moguš, Milan: Povijest hrvatskoga književnoga jezika, Zagreb, ²1995.
- [290] Moguš, Milan: O početku visokoškolske nastave hrvatskoga jezika, u: Jezik, god. 43., sv. 4., str. 121.–129., Zagreb, 1996.
- [291] Moguš, Milan: Geschichte der kroatischen Literatursprache, (übersetzt von Nicole Emmerich unter Mitarbeit von Mario Grčević), Zagreb, 2001.
- [292] Nenning, Günther: "Heimat = Paradieses süßer Vorgeschmack", u: Rundbrief, (izd.) Förderverein Bairische Sprache und Dialekte, sv. 23., str. 28.–31., 1997.
- [293] Neugašeno Srpstvo: Srpska politička emigracija o srpskom nacionalnom pitanju (1945. – 1990.), (izabrao, priredio i predgovor napisao: Dragan Subotić), Beograd, 1992.
- [294] Neweklowsky, Gerhard: Einige Bemerkungen zur ältesten kroatischen Grammatik. (Anlässlich des Nachdrucks der "Institutiones linguae illyricae" von Bartol Kašić), u: Wiener slavistisches Jahrbuch, 25., str. 56.–62., Wien, 1979.
- [295] Nikolić, Vinko: Emigrantska "Hrvatska revija" u knjigama: Grana otrgnuta a neosušena: Prinos iseljništva hrvatskoj kulturnoj baštini, u: Hrvatska revija, god. 46., sv. 3.–4., str. 450.–458., Zagreb, 1996.
- [296] Nikolić, Vinko: Obranom Nazora (Krlježe) branimo i Milu Budaka, u: Hrvatska revija, god. 46., sv. 3.–4., str. 642.–645., Zagreb, 1996.
- [297] Nosić, Milan: Humačka ploča, u: Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme, (Zbornik Znanstvenoga simpozija održanoga u Ljubuškom 11. i 12. kolovoza 1995.), (ur. Ante F. Markotić), str. 149.–159., Mostar, 1996.
- [297a] Nosić, Milan: Gajev preteča. Josip Završnik i njegovo djelo, (Književno-jezična knjižnica, 11.), Rijeka, 1997.
- [298] Novosadski dogovor odbačen, u: Jezik, god. 18., sv. 5., str. 138.–140. (1. "Izjava Matice hrvatske", Upravni odbor Matice hrvatske, str. 138.; 2. "Zaključak Hrvatskoga

- filološkoga društva", Hrvatsko filološko društvo, str. 138.; 3. "Institut za jezik JAZU o Novosadskom dogovoru", Institut za jezik JAZU, str. 139.; 4. Finka, Božidar: O otkazivanju Novosadskoga dogovora, str. 139.–140.), Zagreb, 1971.
- [299] Njegoš, Petar II. Petrović: Der Bergkranz. Einleitung, Übersetzung und Kommentar von A. Schmaus, München – Belgrad, 1963.
- [300] Olesch, Reinhold: Bartol Kašić: Verfasser der ersten kroatischen Grammatik, u: R. Lauer (izd.), Sprachen und Literaturen Jugoslaviens., str. 3.–12., Wiesbaden, 1985.
- [301] Pape i Hrvati, (Biblioteka Svjedoci vremena), Zagreb, 1993.
- [302] Papoulia, Basilike D.: Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich, (Südosteuropäische Arbeiten, 59.), München, 1963.
- [303] Pastoralbrief der kroatischen Bischöfe. Kroaten: Dreizehn Jahrhunderte Christentum, Zagreb, 21984.
- [304] Pavletić, Vlatko / Stančić, Nikša / Moguš, Milan: Hrvatski jezik u Hrvatskom saboru: The Croatian language in the Croatian Parliament, Zagreb, 1997.
- [305] Pavlinović, Mihovil: Hrvatski razgovori. Zagreb., 1994., (Zadar, ¹1877.).
- [306] Pečarić, Ankica / Pečarić, Josip: Kneževina Crna Gora i pitanje imena Zavoda sv. Jeronima u Rimu, u: Časopis za suvremenu povijest, god. 28., sv. 1.–2., str. 217.–225., Zagreb, 1996.
- [307] Pečarić, Ankica / Pečarić, Josip: Strossmayerova oporuka, Zagreb, 2002.
- [308] Pederin, Ivan: Austrijska jezična politika u Hrvatskoj i briga za standardizaciju hrvatskog jezika u Dalmaciji, u: Jezik, god. 43., sv. 3., str. 91.–102., Zagreb, 1996.
- [309] [Pedeset] 50 godišta časopisa Jezik, u: Jezik, god. 51., sv. 1., str. 1.–15., Zagreb, 2004.
- [310] Perspectives: K. L. Adams, D. T. Brink (izd.), Perspectives on Official English: The campaign for English as the Official Language of the USA, (Contributions to the Sociology of Language, 57.), New York, 1990.
- [311] Pike, Kenneth Lee: Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior, The Hague, ²1967.
- [312] Pike, Kenneth Lee: On the emics and etics of Pike and Harris, u: Th. N. Headland, K. L. Pike, M. Harris (izd.), Emics and etics: The insider-/outsider debate, str. 28.–47., (Frontiers of anthropology, 7.), Newbury Park, 1990.
- [313] Pilar, Ivo[= Südland v., L.]: Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens, (obradio: Michael Ackermann, izd. Rudolf Grulich), (Heiligenhofer Studien zu

- Volkstumsfragen, Wissenschaftliche Reihe, 3.), Heiligenhof-Bad Kissingen, 1995.
(Wien, 1918.).
- [314] Pisctole i evangelya: Das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613., (Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte, 7a,b) Köln, 1997.
- [315] Piškorec, Velimir: Kraj serbokroatistike, u: Jezik, god. 48., sv. 3., str. 102.–109., Zagreb, 2001.
- [316] Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika: Nacrti za gramatiku, (Djela HAZU, Razred za filološke znanosti, 63.), Zagreb, 1991.
- [317] Pranjković, Ivo: Kronika hrvatskoga jezikoslovlja, (Mala knjižnica Matice hrvatske, nova ser. 1./4.), Zagreb, 1993.
- [318] Pravopis hrvatskosrpskog jezika: Školsko izdanje. (Prema zaključcima pravopisne komisije priredili: Ljudevit Jonke i Mihailo Stevanović). Zagreb – Novi Sad, 1960.
- [319] Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom. (Izradila Pravopisna komisija), Zagreb – Novi Sad, 1960.
- [320] Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika, Barić, Eugenija et al., 1979.; Gramatika hrvatskoga književnog jezika, 21990.; Hrvatska gramatika, Zagreb, 31995.
- [321] Proces Alojziju Stepincu: Dokumenti, (priredili: Marina Štambuk-Škalić, Josip Kolanović, Stjepan Razum), (Croatia Christiana, Fontes, 13.), Zagreb, 1997.
- [322] Prohaska, Dragutin: Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina: Von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert, Zagreb, 1911.
- [323] Promemorija o hrvatskome jeziku (deklaracija Matice hrvatske), u: Jezik, god. 43., sv. 5., str. 164.–166., Zagreb, 1996.
- [324] Prvi hrvatski slavistički kongres: Zbornik sažetaka i nacrtaka, (Pula, 19.–23. rujna 1995.), Zagreb, 1995.
- [325] Rammelmeyer, Matthias: Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen: Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung, (Frankfurter Abhandlungen zur Slavistik, 23.), Wiesbaden, 1975.
- [326] Rat u Bosni i Hercegovini: Uzroci, posljedice, perspektive, (Zbornik radova), Samobor, 1994.
- [327] Ravlić, Jakša: Povijest Matice hrvatske, u: Matica hrvatska 1842.–1962., str. 9.–270., Zagreb, 1963.

- [328] Rečnik srpkohrvatskoga književnog jezika, 1.–3., Novi Sad – Zagreb, 1967.–1969.; 4.–6., Novi Sad, 1971.–1976.; 1.–6., Novi Sad, ²1982.
- [329] Rehder, Peter: Das Kroatische, u: Einführung in die slavischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie), (izd. Peter Rehder), str. 250.–267., Darmstadt, ³1998., (¹1986, ²1991.).
- [330] Rešetar, Milan: Der štokavische Dialekt, (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, 8.), Wien, 1907.
- [331] Ristić, Svetomir: Srpskohrvatski i nemački jezik pred Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti, Beograd, 1930.
- [332] Ristić, Svetomir / Kangrga, Jovan: Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika, 2 dio: Srpskohrvatsko-nemački, Beograd, 1928.
- [333] Ristić, Svetomir / Kangrga, Jovan: Enciklopediski nemačko-srpskohrvatski rečnik sa srpskofonetičnom oznakom izgovora književnoga nemačkoga, Beograd, 1936.
- [334] Rittgasser, Stefan 2003: Mijene u leksiku hrvatskoga jezika. In: Jezik. 50/1. S. 6-14.
- [335] Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, (JAZU, 1.–23.), Zagreb, 1880.–1976.
- [336] Rječnik hrvatskoga jezika, (ur.: Jure Šonje), Zagreb, 2000.
- [337] Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika, 1.–2. i 3., Zagreb – Novi Sad, 1967. i 1969.
- [338] Samardžija, Marko: Ljudevit Jonke, Zagreb, 1990.
- [339] Samardžija, Marko: Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, (Biblioteka Jezikoslovlje, 4.), Zagreb, 1993.
- [340] Samardžija, Marko: Filološki portreti, (Znanstvena biblioteka, 1.), Zaprešić, 1993.
- [341] Samardžija, Marko (izd.): Jezični purizam u NDH: Savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik. (Biblioteka Jezikoslovlje, 5.), Zagreb, 1993.
- [342] Samardžija, Marko: Internationalismen in der kroatischen Sprache: Vergangenheit und aktueller Stand, u: Barbara Kunzmann-Müller (izd.): Die Sprachen Südosteuropas heute, (Berliner slawistische Arbeiten, 12.), str. 75.–93., Berlin, 2000.
- [343] Samardžija, Marko (izd.): Jezikoslovne rasprave i članci, (Stoljeća hrvatske književnosti, 56.), Zagreb, 2001.
- [344] Sančević, Zdravko: Utjecaj geopolitičkog okoliša na djelo Ive Andrića, u: Hrvatska revija, god. 44., sv. 2.–3., str. 379.–388., Zagreb, 1994.
- [345] Schmaus, Alois: Petar II. Petrović Njegoš 1831 – 1851., u: Petar II. Petrović Njegoš,

str. 9. – 43. (uvod), München – Belgrad, 1963.

- [346] Schmaus, Alois: Komentar, u: Petar II. Petrović Njegoš, str. 119.–164., München – Belgrad., 1963.
- [347] Sedlmayr, Hans: Verlust der Mitte: Die bildende Kunst des 19. und 20. Jahr hunderts als Symptom und Symbol der Zeit, Frankfurt na Maini, 1991.
- [348] Sekulić, Ante: Književnost bačkih Hrvata, (Kritika, posebno izdanje, 5.), Zagreb, 1970.
- [349] Sesar, Dubravka i Ivana Vidović: Što je novogovor učinio hrvatskomu jeziku?, u: Jezik, god. 47., sv. 3., str. 81.–94., Zagreb, 2000.
- [350] Seton-Watson, Robert W.: Die südslawische Frage im Habsburger Reiche, Berlin, 1913.
- [351] Skok, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1.–4., (ur.: Valentin Putanec), Zagreb, 1971.–1974.
- [352] Somborac, Marin: Bibliografija izdanja Matice hrvatske od 1842. do 1962., u: Matica hrvatska 1842.–1962., str. 271.–417., Zagreb, 1963.
- [353] Sović, Ivan: Pouzdan putokaz, u: Taj hrvatski, (priređio: Ante Selak), str. 248.–253., Zagreb, 1992.
- [354] Spalatin, Christopher[= Krsto]: Language and politics in Yugoslavia in the light of the events which happened from March 17, 1967, to March 14, 1969., u: Journal of Croatian Studies, sv. 11.–12., str. 83.–104., 1970.–1971.
- [355] Spalatin, Krsto[= Christopher]: "Hrvatski pravopis", u: Hrvatska revija, god. 23., sv. 3., str. 361.–375., 1973.
- [356] Spalatin, Christopher[= Krsto]: Language Situation in Croatia today, u: Journal of Croatian Studies, sv. 14.–15., str. 3.–12., 1973.–1974.
- [357] Spalatin, Christopher[= Krsto]: The rise of the Croatian Standard language., u: Journal of Croatian Studies, sv. 16., str. 3.–18., 1975.
- [358] Spalatin, Krsto[= Christopher]: Jezična oluja u Zagrebu u jeseni 1978., u: Hrvatska revija, god. 29., sv. 3., str. 294.–304., 1979.
- [359] Spalatin, Krsto[= Christopher]: Borba za ime (jezične polemike), u: Hrvatska revija, god. 37., sv. 1., str. 27.–38., 1987.
- [360] Stanojević, St.: Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, 1.–3. i 4., Zagreb, 1928. i 1929.

- [361] Steindorff, Ludwig: Der Kroatische Frühling: Eine soziale Bewegung in einer sozialistischen Gesellschaft, u: J. Elvert (izd.), Der Balkan: Eine europäische Krisenregion, str. 197.–210., (Historische Mitteilungen, 16.), Stuttgart, 1997.
- [362] Steindorff, Ludwig: Kroatien: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart, (Ost- und Südosteuropa, Geschichte der Länder und Völker), Regensburg, 2001.
- [363] Stockhausen von, Alma: Der Tod – der Sünde Sold, u: Kirche heute, sv. 2., str. 19. – 21., 1997.
- [364] Stojević, Milorad: Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća, Rijeka, 1987.
- [365] Stojević, Milorad: Ignac Horvat, Crikvenica, 1994.
- [366] Südland von, L.[= Pilar, Ivo] 1918: Die südslawische Frage und der Weltkrieg: Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems, Wien., ¹1918., (Zagreb, ²1944., pretisak: Varaždin, ³1990.).
- [367] Szabo, Agnesza: Hrvatski sabor nije zasjedao 14. svibnja 1887. i nikada nije donio zasebni zakon o ćirilici, ali... , u: Jezik, god. 50., sv. 1., str. 24.–31., Zagreb, 2003.
- [368] Šegedin, Petar: Svi smo odgovorni?, Zagreb, ²1995.
- [369] Šetka, Jeronim: Hrvatska kršćanska terminologija, 1. dio: Hrvatski kršćanski termini grčkog porijekla, (Šibenik, 1940.); 2. dio: Hrvatski kršćanski termini latinskoga porijekla. (Makarska, 1964.); 3. dio: Hrvatski kršćanski termini slavenskoga porijekla, (Makarska, 1965.) (Bogoslovna biblioteka, 6.,13., 15.), Split, ²1976.
- [370] Škarić, Ivo: Hrvatski jezik danas, u: Jezik, god. 41., sv. 4., str. 97.–103., Zagreb, 1994.
- [371] Škvorčević, Antun: Znanstveni skup o pedesetoj obljetnici sudskoga procesa nadbiskupu dr. Alojziju Stepincu, u: Croatica Christiana Periodica, god. 21., sv. 39., str. 64.–166., Zagreb, 1997.
- [372] Štimac, Vlatka: Anglizmi u jezičnim savjetnicima posljednjega desetljeća 20. st., u: Jezik, god. 50., sv. 3., str. 93.–102., Zagreb, 2003.
- [373] Šulek, Bogoslav: Deutsch-kroatisches Wörterbuch: Němačko-hrvatski rěčnik, 1.–2., Agram [Zagreb], 1860.
- [374] Šulek, Bogoslav: Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja, osobito za srednja učilišta, sv. 1-2., Zagreb, 1874.–1875., ²1990.).
- [375] Šulek, Bogoslav: Jugoslavenski imenik bilja, Zagreb, 1879.
- [376] Tafra Branka: Starčevićeva Ričoslovnica – 190 godina poslije, u: Jezik, god. 49., sv. 5., str. 165.–175., Zagreb, 2002.

- [377] Taj hrvatski, (priređio: Ante Selak), Zagreb, 1992.
- [378] Tarle, Marko: Raznorodnost hrvatskoga narodnog prostora: Uz 125. obljetnicu rođenja Filipa Lukasa, u: Hrvatska revija, god. 46., sv. 3.–4., str. 427.–439., Zagreb, 1996.
- [379] Tasovac, Ivo: Korijeni zabluda: Američki tisak i beogradski prevrat 27. ožujka 1941., u: Hrvatska revija, god. 46., sv. 2., str. 243.–258., Zagreb, 1996.
- [380] Tatarin, Milovan: Književni utjecaji u Bogomolnoj knjižici Marijana Lanosovića, u: Croatica Christiana Periodica, god. 21., sv. 39., str. 61.–76., Zagreb, 1997.
- [381] Težak, Stjepko / Babić, Stjepan: Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika, London, 1974.
- [382] Težak, Stjepko / Babić, Stjepan: Gramatika hrvatskoga jezika: Priručnik za osnovno jezično obrazovanje, Zagreb, 1992.
- [383] The language identity of the Croats: Documents, u: Journal of Croatian Studies, sv. 41., str. 3.–200., 2000.
- [384] Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945., Zagreb, 1997.
- [385] Tomljanović, Ivan: Kainov sindrom, 2., u: Hrvatska revija, god. 44., sv. 2.–3., str. 458.–462., Zagreb, 1994.
- [386] Tomljanovich, William Brooks: Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj. (S engleskoga preveli: Tomislav Butorac i Miloš Đurđević), Zagreb, 2001.
- [387] Toynbee, Arnold J.: A study of history, 5.: The disintegration of civilizations, 1., London, 1962.
- [388] Tuđman, Franjo: Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja, Zagreb, 1989.
- [389] Tuđman, Franjo: Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.–1941., 1.–2., Zagreb, 1993.
- [390] Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Beograd, 1978.
- [391] Valentić, Mirko: O etničkom korijenu hrvatskih i bosanskih Srba, u: Hrvatska revija, god. 44., sv. 2.–3., str. 309.–332., Zagreb, 1994.
- [392] Vančik, Božidar: Otkrića o hrvatskom jeziku, u: Ognjište, str. 73.–79., Zagreb, 1990.
- [393] Vidoeski, Božidar: On two new theories of the Macedonian language, u: Balkan Forum, god. 3., sv. 1., str. 271.–287., Skopje, 1995.
- [394] Vince, Zlatko: Različiti pogledi na hrvatski književni jezik XIX stoljeća, u: Radovi

JAZU Zadar, sv. 20., str. 343.–357., Zadar, 1973.

- [395] Vince, Zlatko: Putovima hrvatskoga književnoga jezika: Lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora, Zagreb, ¹1978., (²1990.).
- [396] Vince, Zlatko: Ivan Broz, (Kritički portreti hrvatskih slavista), Zagreb, 1992.
- [397] Vončina, Josip: Preporodni jezični temelji, (Mala knjižnica Matice hrvatske, nova ser. 1./3.), Zagreb, 1993.
- [398] Vončina, Josip: Kako priređujemo Stoljeća hrvatske književnosti, u: Jezik, god. 45., sv. 3., str. 81.–90., Zagreb, 1998.
- [399] Voth, Heinz M.: Sinngeschichtliche Stammbäume als Hilfsmittel semasiologischer Rekonstruktion. Modellhaft dargestellt an Benennungen seelischer Phänomene nach dem Motiv /brennen/ in slavischen Sprachen, (doktorska disertacija), Hamburg, 1986.
- [400] Vuković, Milan: Sudski politički procesi u službi protuhrvatske politike, u: Hrvatska revija, god. 41., sv. 3.–4., str. 360.–364.; god. 42., sv. 3., str. 371.–378.; god. 45., sv. 3., str. 230.–237.; god. 45., sv. 4., str. 479.–493.; god. 46., sv. 3.–4., str. 489. – 504., Zagreb, 1991.–1996.
- [401] Vulić, Sanja: O odrazu jata u gradišćanskohrvatskom književnom jeziku, u: Jezik, god. 49., sv. 3., str. 117.–120., Zagreb, 2002.
- [402] Weinreich, Uriel: Is a structural dialectology possible?, u: Word, sv. 10., str. 388. - 400., 1954.
- [403] Whitehead, Alfred North: Process and reality: An essay in cosmology: Gifford lectures delivered in the University of Edinburgh during the Session 1927 – 1928. (Izd.: David Ray Griffin i Donald W. Sherburne), New York, 1979.
- [404] Za Hrvatsku, (sastavio: Ivan Tolj), Zagreb, 1992.
- [405] Zbornik prof. Filip Lukas, Kaštel Stari, 1995.
- [406] Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću. (JAZU, Zavod za znanstveni rad, Posebna izdanja, 6.), Osijek, 1985.
- [407] Zbornik radova Prvoga hrvatskoga slavističkoga kongresa, sv. 1.–2., Zagreb, 1998.
- [408] Zbornik u čast Stjepana Ivšića: Collectanea in Stephani Ivšić honorem. (Izd. Hrvatsko filološko društvo), Zagreb, 1963.
- [409] Zelić-Bučan, Benedikta: Bosančica u srednjoj Dalmaciji, (Izdanja Historijskoga arhiva Split, 3.), Split, 1961.
- [410] Zelić-Bučan, Benedikta: Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti, u:

Jezik, god. 19., sv. 1., str. 1.–18.; sv. 2.–3., str. 38.–48., Zagreb, 1971.

- [411] Zelić-Bučan, Benedikta: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović, (Knjižnica znanstvenih djela, 2.), Split, 1992.
- [412] Zelić-Bučan, Benedikta: Hrvatska ćirilaska pismenost: S osobitim osvrtom na područje nekadašnje pokrajine Dalmacije, u: Hrvatska revija, god. 44., sv. 4., str. 554.–569., Zagreb, 1994.
- [413] Zelić-Bučan, Benedikta: Jezik i pisma Hrvata, Split, 1997.
- [414] Zett, Robert: Zur Geschichte des Kroatennamen, u: Schweizerische Beiträge zum VIII. Internationalen Slavistenkongress in Zagreb und Ljubljana, September 1978., (izd.: Peter Brang, Georges Nivat, Hildegard Schroeder i Robert Zett), str. 283.–293., Bern, 1978.
- [415] Zlatar, Zdenko: Our kingdom come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the liberation of the Balkan Slavs, (East European Monographs, 342.), New York, 1992.
- [416] Zlatar, Zdenko: The Slavic epic: Gundulic's Osman, (Balkan Studies, 4.), New York, 1995.
- [417] Žerjavić, Vladimir: Demografski ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću, u: Časopis za suvremenu povijest, god. 27., sv. 3., str. 543.–560., Zagreb, 1995.
- [418] Život i djelo Bartola Kašića: Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa u povodu 340. obljetnice Kašićeve smrti, Zadar – Pag, 18.–21. travnja 1991., (Izdanja Hrvatskoga filološkoga društva, 5.), Zadar, 1994.
- [419] Žuljić, Stanko: Die ethnische Struktur Kroatiens, u: Österreichische Osthefte. god. 37., sv. 2., str. 331.–341., Wien, 1995.

6.0. Kazalo imena 295 - nepotrebno jer svi imamo funkciju "search"

7.0. Bilješka o autoru - nepotrebno jer čovjeka čine djela

Zaključak priređivača web edicije: ovo je propast projekta ptice **KOS**